

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

Сања М. Глигић

**ИСТОРИЈСКОПРАВНА АНАЛИЗА
АНТИФОНТОВИХ ГОВОРА**

докторска дисертација

Београд, 2014.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF LAW

Sanja M. Gligic

**THE HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS
OF ANTIPHON'S SPEECHES**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014.

Ментор:

др Мирјана Стефановски, редовни професор Правног факултета у Београду

Чланови Комисије за преглед и оцену докторске дисертације:

др Сима Аврамовић, редовни професор Правног факултета у Београду

др Драгољуб Поповић, редовни професор Правног факултета Универзитета Унион у Београду

Датум одбране:

ИСТОРИЈСКОПРАВНА АНАЛИЗА АНТИФОНТОВИХ ГОВОРА

РЕЗИМЕ

Упркос чињеници да је Антифонт био један од водећих интелектуалаца, истакнути софиста и пионир форензичног говора који је дао значајан допринос развоју реторике у V веку пре н. е. у Атини, његова дела нису довољно проучена. Из тог разлога пратила га је судбина „подељене личности“, па су поједини аутори који су се бавили анализом његовог рада направили разлику између: Атињанина оратора (логографа) познатог по говорима о убиствима које је писао за своје клијенте на суду и политичком дисидентству (олигархиста у демократској Атини); аутора „Тетралогија“ који је био Јонац или је живео касније у односу на оратора; и софисте, чији је став био радикалан (анархичан) поглед на људско друштво. Пошто је отклоњена сумња да је Антифонт оратор био и аутор „Тетралогија“, остала је подела на тзв. сепаратисте који праве разлику између говорника и софисте и тзв. унитариста који се залажу за то да је комплетан опус Антифонта плод рада једног човека.

У складу са циљем рада – анализом Антифонтних говора, расправи о говорима посвећеним убиствима приступа се с правноисторијског аспекта, сагледавањем различитих одређења Антифонтног дела. Логографи, од којих је први био Антифонт, писали су говоре за клијенте, а они су их учили напамет и изговарали на суду. Сви форензични говори написани су да би се јавно усмено излагали. За разлику од њих, много мањи број говора писан је да би се читао и у ту групу спадају „Тетралогије“, хипотетички судски говори који садрже одређене аргументе карактеристичне за форензичне говоре. Антифонтна велика снага, посматрајући га као логографа, била је аргументација, селекција и композиција, а начин на који је флексибилно постављао аргументе чинио је његове говоре најбољим за клијенте. Традиционалну поделу говора на пет делова (увод (*proemium*), опис проблема (*narratio*), доказивање аргументима (*agōnes, probatio*), додатне напомене (*parékbasis*) и закључак (*epílogos, peroratio*)) Антифонт је поштовао у својим говорима, с тим да је њихову презентацију подешавао у складу са потребама конкретног случаја. Пошто

је атински систем омогућавао тужиоцу и браниоцу да користе велики број усмених аргумената (нарацију, емоционалне молбе упућене поротницима, аргументе из вероватног) уз повремено укључивање написаних објективних доказа, то је био разлог због којег су Антифонтови форензични говори садржали нарацију, понављање онога што је већ речено, поједностављене аргументе и емоционалне апеле поротницима упоредо са писаним доказима (заклетва и сведочење), који су без обзира на то што су били објективнији, остали у другом плану у односу на реторику усмено изложених аргумената. С друге стране, „Тетралогије“ су садржале детаљну анализу чињеница и питања о праву (одговорности), структуриране аргументе и аргументе/контра аргументе из вероватног, чија сврха вероватно није била да понављају уобичајену стратегију која се постизала форензичним аргументима, већ да подастру аргументацију за разматрање постављених проблема. Антифонтови говори показују да је странама у спору наступ на суду, у основи, служио да обезбеде доказе којима ће се што успешније бранити или нападати. Презентација њихових говора била је веродостојна и убедљива уколико су добро у нарацији описали чињенице, ојачали своје тврдње аргументима из вероватног и гласно и јасно предочили поротницима тзв. атехничке методе уверавања (заклетву, сведочење и тортуру) што је све заједно унапређивало уметност реторике.

У раду се указује на вештину којом је Антифонт као први логограф аргуменацију градио новом реторском техником, па су остали могли да је следе угледајући се на њега. У својим говорима користио је аргументе који је требало да разјасне позадину случаја да би на тај начин дао јаснију слику о спору; апеловао је на поротнике да буду милостиви због погубних последица погрешне пресуде и често је истицао аргументе засноване на одликама карактера страна у спору. На сваки начин покушавао је да прикаже клијента у најбољем светлу, а његове противнике у најгорем; неке информације које припадају нарацији остављао је „у резерви“, да би их искористио касније и постигао најбољи ефекат њиховим изношењем; укључивао је ирелевантан материјал да би постигао то да наводи супротне стране делују сумњиво, због чега је неретко био склон и томе да намерно погрешно тумачи

објашњења која је дала супротна страна или да даје другачије тумачење смисла закона.

Пошто је основна хипотеза од које се полази у раду да је постојао један, а не двојица Антифонта, што подразумева да је исти писац био и логограф, и софиста, и олигарх, анализирана су и Антифонтова филозофска дела, као и делиберативни говори. Антифонт у „Истини“ полази од конвенционалне дефиниције правде, по којој је праведно само уколико се поступа у складу са законима, и оповргава је излажући примере закона који су у супротности са природним правом. Он сматра да је *physis* примарни извор права, а *nomos*, уколико је сагласан природи, тек допунски. Сагледавајући вођење судског поступка, доношење пресуде и арбитражно суђење преко примера употребе доказног средства сведочења, критикује важеће право. Од његових делиберативних говора није много сачувано, али одбрамбени говор „О промени устава“, којим је Антифонт покушао да одбрани част своје професије и олигархијске ставове које је заступао, представља јединствен и зато драгоцен извор.

Паралелна примена више метода при изради дисертације била је неопходна због околности да ова тема из области правне историје такође задире и у материју филозофије права, уставне политике и социологије. Да би се отклонио априористички приступ примарно је примењен историјскоправни метод важан за разумевање порекла решења која је Антифонт заступао у погледу одређених правних проблема. Пошто је једна од хипотеза да су Антифонтови форензични говори допринели еволуцији кривичноправне судске праксе у Атини у V веку пре н. е, нормативним методом истраживан је склоп правних норми Драконтовог закона о убиству. Нормативни метод употпуњен је и структуралном анализом Антифонтових говора, што је дало темељни основ за разматрање примене права и објашњење његове функције у друштву ондашње Атине. Такође, у одговарајућим одељцима дисертације, укључивањем социолошког метода расветљава се друштвени оквир примене релевантних нормативних решења атинског права у V веку пре н. е, односно које су друштвене околности утицале на обликовање конкретних правних решења у Антифонтовим говорима и обратно, да ли су и колико нове правне солуције утицале на одговарајуће промене у друштвеним односима.

Истраживање Антифонтовог дела пружио је увид у велики број података без којих би многе специфичности атинског права остале неоткривене. Значај за правну историју огледа се у томе да од Антифонта први пут сазнајемо како су кажњавани они који су планирали убиство; да су рођаци жртве покретали судски поступак у случају убиства; које законске процедуралне норме је требало поштовати у случајевима убиства; када су могле да се примене процедуре *apagoge* (лишавање слободе оптуженог) и *endeixis* (денунцијација); да су сви случајеви у којима је могла да се изрекне смртна казна, прогонство и губитак часних права суђени у Атини; како је дејство вишеструких фактора утицало на просуђивање о узроку и одговорности; како је изгледало сведочење деце на суду и сведочење слободног човека под тортуром; када су могли да се покрену поступци *euthynai* (накнадна контрола по завршеном мандату магистрата) и *eisangelia* (специјална процедура спровођена у случајевима издаје, рушења демократије и примања мита); која правила су била карактеристичана за Закон о хорезима, а можда највећи допринос представља то што је Антифонт у свом филозофском делу „Истина“ први говорио о уговорној теорији настанка закона.

Кључне речи: *Антифонт – логограф – софиста – олигарх – говори – убиство.*

Научна област: Право

Ужа научна област: Правна историја

УДК број: 34(091)

THE HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF ANTIPHON'S SPEECHES

SUMMARY

Despite the fact that Antiphon was one of the leading intellectuals, a prominent sophist and a pioneer of forensic speech that has made a significant contribution to the development of rhetoric in the fifth century BC in Athens, his works have not been sufficiently studied. For this reason, he was followed by the fate of “split personality”, and some of the authors who have dealt with the analysis of his work made a distinction between: Athenian the Orator (logographer), known for speeches about homicides that he wrote for his clients in court, and political dissent (supporting oligarchy in democratic Athens); the author of “Tetralogy” who was an Ionian or who lived later relative to the orator; and the Sophist, who had a radical (anarchic) view of human society. Having removed doubts that Antiphon the Orator was the author of “Tetralogies”, what remains is the division to the so-called separatists who make a distinction between the orator and the Sophist and the so-called unitarian who stands for the idea that the entire Antiphon’s oeuvre is the work of one man.

In accordance with the purpose of the paper - the analysis Of Antiphon’s speeches, a discussion about the speeches on murders, the approach applied is one from the legal and historian aspects, by analysing various definitions of Antiphon’s oeuvre. Logographers, the first of whom was Antiphon, wrote speeches for clients, who then learned them by heart and presented them in court. All forensic speeches were written to be orally publicly presented. In contrast, a much smaller number of speeches were written in order to be read, and in this group are the “Tetralogies” - hypothetical court speeches containing certain arguments specific to forensic speeches. If we consider him as a logographer, Antiphon’s great power was his rationale, selection and composition, and the way in which he flexibly set arguments made his speeches best for his clients. In his speeches Antiphon followed the traditional division of speech into five sections (introduction (*proemium*), describing the

problem (*narratio*), proving arguments (*agonès, probatio*), additional notes (*parékbasis*) and conclusion (*epílogos, peroratio*)), however, he adapted their presentation to accord with the needs of a particular case. The fact that the Athenian system allowed the prosecutor and defence counsel to use a large number of oral arguments (narrative, emotional appeals addressed to the jury, circumstantial arguments) with occasional inclusion of written objective evidence, was the reason why Antiphon's forensic speeches contained narrative - a repetition of what was already mentioned; simplified arguments and emotional appeals to the jury along with documentary evidence (oath and testimony), who despite being objective, remained in the background compared to the rhetoric of oral arguments exposed. On the other hand, "Tetralogies" contained a detailed analysis of the facts and legal matters (liability), structured arguments and arguments/counter-arguments from the probable, the purpose of which was probably not to repeat the usual strategy achieved using the forensic arguments, but to support the argumentation for the analysis of the given problems. Antiphon's speeches show that the performance of the opposing parties in a court dispute, in essence, served to provide evidence that would be used to defend or attack oneself or another, respectively, most successfully. The presentation of their speeches was credible and persuasive if they described the facts in their narrative properly, supported their claims with arguments from the probable loudly and clearly presented to the jury the so-called non-technical means of persuasion (being sworn, testimony and torture) all of which fostered the art of rhetoric.

The paper points to the skill used by Antiphon as the first logographer, to build upon argumentation using the new rhetoric technique, and others could follow it by leaning on his work. In his speeches he used arguments that were supposed to clarify the background of a case to thereby give a clearer picture of the dispute; he appealed to the jury to be merciful because of the disastrous consequences of a wrong judgment and often stressed the arguments based on the features of the characters of the parties in the case. He tried to show the client in the best light and his opponents in the worst, in every possible way; he left some information from the narration as a "reserve" to exploit them later and achieve the best effect presenting them; he would include irrelevant material to achieve the effect that what the opposite side stated sounded suspiciously, for which he was more often than

not inclined to intentionally misinterpret the other side's explanations or to misinterpret the law.

Since the basic hypothesis in the paper is that there was one Antiphon, not two, which means that the same writer was a logographer and a sophist, and an oligarch, Antiphon's philosophical works, as well as the deliberative speeches were analyzed. In the "Truth", Antiphon starts from the conventional definitions of justice, by which one is just only if one acts in accordance with the laws, and denies it by giving examples of laws that are contrary to the natural law. He believes that *physis* is the primary source of law, and that *nomos*, if in compliance with the nature, is but complementary. Having analysed the conduct of the trial proceedings, adjudication and arbitration hearing by using examples of evidence in testimony, he criticises the current law. Not much has been saved of his deliberate speeches, but his defense speech "On Amending the Constitution" wherein Antiphon attempted to defend the honour of their profession and oligarchic positions he stood for, is a unique and therefore valuable resource.

Parallel application of multiple methods was necessary in the preparation of the dissertation because this topic from the field of legal history also deals with the matter of philosophy of law, constitutional policies and sociology. In order to eliminate the *a priori* approach, a historical and legal method has been primarily applied, important to understand the origin of the solutions that Antiphon advocated with regards to certain legal issues. Since one of the hypotheses is that Antiphon's forensic speeches contributed to the evolution of criminal jurisprudence in Athens in the fifth century BC, the normative method was used to investigate complex legal norms Draco's Law on Homicide. The normative method is complemented by the structural analysis of Antiphon's speeches, which was a fundament for the consideration of the application of law and an explanation of its function in the society of Athens of that time. Also, in the relevant sections of the dissertation, the inclusion of sociological method sheds light on the social framework of the implementation of the relevant normative solutions of the Athenian Law in the fifth century BC, i.e., on the social circumstances that influenced the design of specific legal solutions in Antiphon's speeches and vice versa, whether and how the new legal solutions affected the corresponding changes in social relations.

Research into Antiphon's work has provided insight into the enormous amount of data, without which many of the features of the Athenian law would remain undiscovered. The significance for legal history is reflected in the fact that it was from Antiphon that we first learned how those who planned homicide were punished; that relatives of the victims initiated the legal proceedings in a homicide case; that legal procedural standards were to be respected in cases of homicide; when procedures could be applied - *apagoge* (depriving the accused of liberty) and *endeixis* (denunciation); that all cases in which death penalty could have been imposed, exile and loss of honorable rights were sentenced in Athens; how the effect of multiple factors affected the judgment on the cause and responsibility; how the testimony of children seemed in court as well as the testimony of free men under torture; when the procedures could be initiated *euthynai* (subsequent control upon the completion of the magistrate's mandate) and *eisangelia* (Special procedures carried out in cases of treason, the destruction of democracy and accepting bribes); what rules were specific to the Laws about choruses, and perhaps the greatest contribution was that in his philosophical work "Truth" Antiphon first spoke about the contractual theory of the origin of law.

Keywords: *Antiphon - logographers - sophist - oligarch - speeches - homicide.*

Scientific Expertise: Law

Specific Scientific Field: Legal History

UDC number: 34(091)

САДРЖАЈ

1. Увод.....	1
2. Антифонтов живот и његово доба.....	8
2.1. Извори.....	8
2.2. Биографија.....	13
2.3. Политичке прилике Антифонтовог времена (демократија и олигархија).....	17
2.4. Идејна сцена Антифонтовог дела (појава софиста и развој реторике).....	33
2.5. Идентитет: софиста-демократа или говорник-олигарх.....	49
3. Антифонт као логограф (говори из пера једног логографа).....	59
3.1. Против мађехе.....	61
3.2. Тетралогије.....	75
3.2.1. Када су настале Тетралогије?.....	82
3.2.2. Тетралогија 1.....	85
3.2.3. Тетралогија 2.....	88
3.2.4. Тетралогија 3.....	90
3.2.5. Загађење полиса.....	95
3.3. О убиству Херода.....	99
3.4. У корист хорега.....	128
4. Анализа најважнијих правних института из Антифонтових говора.....	151
4.1. Умишљајно и нехатно убиство.....	153
4.2. Дозвољено убиство.....	178
4.3. Доказна средства у Антифонтовим говорима.....	192
4.3.1. Теорије о доказима.....	192
4.3.2. Атехнички докази.....	197
А) Заклетва.....	197
Б) Сведочење.....	204
Ц) Тортура.....	209
4.3.3. Технички докази.....	217
А) Судски говори.....	217
Б) Тетралогије.....	225
5. Антифонт као софиста и олигарх.....	230
5.1. Антифонтово поимање правде.....	232
5.2. Антифонтов делиберативни говор.....	249

6. Значај Антифонтових говора за правну историју.....	265
7. Закључак.....	276
8. Извори и литература.....	283

1. УВОД

Антифонт је био истакнути грчки беседник, један од десеторице који су ушли у тзв. "александријски канон" – листу најуспешнијих говорника. Од његових форензичних и хипотетичких говора сачувани су само они посвећени суђењима за убиство, али фрагменти и наслови преосталих говора указују на то да је био добар познавалац и других института древног атинског права. Расправи се приступа из правноисторијског угла, сагледавањем различитих аспеката Антифонтовог дела и разматрањем аргумената на којима она почивају. Примарни циљ рада јесте истраживање Антифонтових говора, на основу којих се показује њихов значај за правну историју.

За такав захват претходно је неопходно изнова претрести аргументацију становишта о постојању само једног Антифонта – Антифонта Атињанина из деме Рамнус, који је био логограф, олигарх и софиста. Наиме, од докторске дисертације М. Ђурића „Идеја природног права код грчких софиста” (из 1954. године) у којој се заступа став да су постојала два Антифонта није било домаћих радова који би представили другачије виђење Антифонтовог идентитета, а тиме и његовог укупног стваралаштва. Међутим, у светској академској јавности почетком XXI века изразитије се заузима став да никада нису ни постојала двојица Антифонта, већ да је комплетан опус дело једне личности.

Већина античких аутора истиче постојање једног Антифонта из деме Рамнус, који је био ретор, олигарх и софиста. Међутим, савремени научници, особито они који су писали у првој половини XX века (F. Blass, L. Gernet, E. Bignone, W. Nestle, M. Untersteiner, М. Н. Ђурић,), сматрају да су постојала најмање двојица (ретор-олигарх и софиста). Ови старији аутори, који се у литератури уобичајено називају сепаратистима, образлажу то гледиште од када је 1915. године у Оксирињу (Египту) откривен папирус са садржајем фрагмента из Антифонтовог филозофског дела

„Истина”. Сепаратисти наглашавају да постоји разлика у стилу писања, политичком опредељењу (ретор-олигарх насупротив софисте-демократе) и схватању обавезности позитивних закона, када се упореде сачувани Антифонтови говори и фрагменти „Истине”. Посебно истичу: да је говорник (логограф), пишући говоре за своје клијенте, строго поштовао позитивне законе, за разлику од филозофа који природно право уздиже изнад позитивног, утемељујући начелну критику закона.

Да би се доказала хипотеза о једном Антифонту у раду су подробно образлагани аргументи који оповргавају становиште сепаратиста о постојању двојице Антифонта. Можда најјачи аргумент лингвистичких разлика на које се највише ослањају Лурија и Бињоне¹ није примерен, јер су филозофска дела Антифонта фрагментарно сачувана, различити су правци писања (једним маниром се пише говор, а другим филозофски спис) и не може се утврдити тачан датум настанка филозофских дела.² При том, ставови изнети у „Истини” јесу бунтовни, али се тешко могу назвати „екстремно демократским”, те више личе на критику атинског демократског друштва која се јавља у другој половини V века пре н.е. Вероватно би се Антифонт пре могао разумети као реформатор демократије, него као антидемократа (J. S. Morrison).³ Критика позитивних закона изнета у „Истини” јесте противстављена конвенционалном погледу на закон у говорима, али не треба очекивати да логограф поступи супротно захтевима клијената, без обзира на то какав је његов лични став. У случају да је други Антифонт - софиста постојао и био Атињанин очекивало би се да бар код неког античког писца о њему буде сачуван какав податак који би начинио разлику у односу на Антифонта из деме Рамнус, а ако није рођен у Атини, означавао би се по свом граду, што је по правилу био начин

¹ S. Luria, „Eine politische Schrift des Redners Antiphon aus Rhamnus“, *Hermes* 61/1926, 343-348; „Un criterio ortografico per distinguere l'oratore e il sofista Antifonte”, *Rivista di filologia classica* NS 4/1926, 418-422; E. Bignone, *Studi sul Pensiero Atico*, Napoli 1938, 195-196.

² Алу, као један од првих аутора који је након откривања папируса у Оксирињу заступао став о постојању једног Антифонта, указује на везу између јонског дијалекта којим је писана „Истина“ и атичког дијалекта којим су писани Антифонтови форензични говори. Наиме, по њему је Антифонт први софиста који је етнографским истраживањем повезао јонску и атичку културу. W. Aly, *Formprobleme der frühen griechischen Prosa*, Leipzig 1929, 156, 172.

³ J. S. Morrison, „Antiphon”, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 187/1961, 49-58; „The Truth of Antiphon”, *Phronesis* 8/1963, 35-49.

обележавања ових софиста. Сепаратисти су у једном морали да се сложе са унитаристима (A. Croiset, W. Aly, J. S. Morrison, H. Hommel, G. B. Kerford, R. K. Sprague, H. C. Avery, B. Zimmermann, M. Gagarin), а то је да се о Антифонту софисти не зна ништа сем да је написао филозофска дела „Истина” и „О слози”, за разлику од ретора о коме се доста зна почевши од родитеља и деме у којој је рођен, преко политичке и логографске каријере до великог броја беседа које је написао.

Друга спорна тема је питање ауторства „Тетралогија“ – хипотетичких говора, за које су поједини аутори тврдили да их није написао Антифонт, него су оне плод рада из каснијег периода Јонца, чији идентитет није познат. Главни аргумент на који се позивају ови аутори је чињеница да поједина правна решења понуђена у „Тетралогијама“ нису у складу са познатом правном процедуром атинског права из V века пре н. е.⁴ Међутим, за разлику од питања идентитета Антифонта, ово питање је решено чему ће у раду бити посвећена посебна пажња.

Рад је подељен на пет делова: први део (Антифонтов живот и његово доба) посвећен је реконструкцији Антифонтове биографије на основу расположивих античких извора и приказу социјалног и политичког окружења у којем је Антифонт живео и деловао; други део (Антифонт као логограф) бави се Антифонтовим правничким умећем и његовом „вештином убеђивања”; трећи део (Анализа појединих правних института из Антифонтових говора) разматра тумачење доказа и умишљајног, нехатног и дозвољеног убиства у Антифонтовим говорима; четврти део (Антифонт као софиста и олигарх) обрађује Антифонтове филозофске радове и фрагментарно сачувани говор у сопствену одбрану поводом оптужбе за издају због учешћа у олигархијском преврату 411. године пре н. е; и пети део, посвећен је разматрањима могућег значаја Антифонтових говора за правну историју.

Први део рада, посвећен Антифонтовом животу и његовом добу има посебан значај за разматрање Антифонтових идеја зато што се у њему проблемски поставља противречност тврдњи античких писца да постоји један Антифонт-логограф, софиста и политичар, наспрам става савремених аутора из круга тзв. сепаратиста

⁴ W. Dittenberger, “Zu Antiphons Tetralogien”, *Hermes* 40/1905, 450-470.

који заступају становиште да логограф није био софиста, већ да је то други Антифонт. Наиме, Антифонт је рођен око 480. године пре н. е, када је заслугом Солонових, Клистенових и Ефијалтових реформи, атинско друштво показало јасан став да политички систем треба реформисати од аристократског ка демократском. Најзначајнији органи демократије у Атини у V веку пре н. е. били су скупштина (*ekklesia*), Управно веће - буле и највиши судски орган - Народни суд (*heliaia*). Антифонт је у првој половини живота, своје правничко умеће показивао у судовима, као истакнути писац судских говора - логограф. Међутим, избијањем Пелопонеског рата (431 - 404. године пре н. е.) политичке прилике су се промениле и политика коју је водио Перикле више није одговарала аристократама, што доводи до поларизације Атине на демократски и олигархијски блок. Истовремено, дакле у другој половини V века пре н. е, појављују се софисти, који својом критиком нападају традицију и обичајима утемељен политички систем. Од тог момента Антифонт почиње да саставља скупштинске беседе за представнике олигархијске странке (иако је сам избегавао јавно наступање) и узима активно учешће у олигархијском преврату 411. године пре н. е.

Други део рада, приказује шест Антифонтових говора (три форензична и три хипотетичка говора – „Тетралогije”). Најстарији сачувани Антифонтгов судски говор „Против маћехе” написан је за тужиоца, вероватно ванбрачног сина, који оптужује своју маћеху да је отровала оца. Од преостала два сачувана форензична говора, који су писани за оптужене, у говору „О убиству Херода” Антифонт брани Митилењанина Еукситеуса оптуженог за убиство Херода (атинског клеруха из Митилене), са којим је путовао на броду за Тракију, а у говору „У корист хорега” брани хорега од оптужби да је одговоран за нехатно тровање дечака Диодуса из хора, који је био под његовом надлежношћу. Тетралогije представљају хипотетичке случајеве, који су можда били расправљани и на неком стврском процесу. Оне се зато умногоме разликују од Антифонтових судских говора. Нарација је сведена на меру која је неопходна да би се разумео случај, док се акценат ставља на аргументацију. Оваква поставка Тетралогija је логична зато што се свака састоји од четири говора (два за тужиоца и два за оптуженог) у којима оптужени одговара на

аргументацију тужиоца, а његове контрааргументе у свом следећем говору тужилац побија.

У трећем делу рада анализирају се поједини правни институти из Антифонтових говора (доказна средства, умишљајно, нехатно и дозвољено убиство). Детаљним испитивањем сачуваних Антифонтових говора, водећи при том рачуна и о нормативним решењима из тог времена, расветљавају се и неки значајни елементи ових установа атинског кривичног права. У овом делу такође се дају одговори на питања - да ли је тадашња кривичноправна пракса била у складу са Драконтовим законом о убиству и колико је Антифонтото реторско умеће успевало да надомести правне празнине?

Поред анализе права, свакако најзначајније за правну историју, за потпуније разумевање Антифонтотог дела неопходно је приказати и његов филозофски опус и политички рад, чему је посвећен четврти део. У Атини у другој половини V века пре н. е. интелектуалана сцена обележена је новим поставкама софиста, идејног круга у оквиру којег се разматрају Антифонтото право-филозофска схватања. Након кратког приказа његових филозофских радова, истраживање је усредсређено на Антифонтото схватање правде. Његова политичка делатност отвара читав низ питања, али је посебна пажња посвећена питању - да ли се Антифонтото делиберативни говор може посматрати и као извор сазнања о праву тадашње Атине?

Највећи изазов доноси пето поглавље, у којем се разматра значај Антифонтових говора за расветљавање важних питања правне и политичке историје, на основу анализе спорних места, контроверзи и новина за атинско право у његовим говорима. Најважнија питања су: које се политичке и правно филозофске идеје изражавају у Антифонтотом говорима, како су се политичка превирања од демократије ка олигархији одражавала у скупштини и судници, да ли су можда под Антифонтотом утицајем уведене неке новине у атинско право, у којој мери се оне односе на правни систем у целини (а у којој искључиво на кривично право) и која су се погрешна мишљења и неслагања у том погледу исказала у литератури?

Истраживање је засновано на више хипотеза, које су темељније испитане да би се утврдила њихова заснованост и ваљаност. Прва је хипотеза да је постојао један а

не двојица Антифонта, што подразумева да је исти писац био и логограф и софиста и олигарх; друга, да је Антифонт, поред Хипије, био један од првих аутора који је у својим списима исказао идеју природног права; трећа, да је био зачетник политичког говорништва у Атини; четврта, да су Антифонтове „Тетралогije” (хипотетички говори) пре свега део његовог филозофског опуса; пета, да су његови форензични говори допринели унапређивању судске праксе у случајевима убиства у односу на решења Драконтовог закона. Коначно, да Антифонтови говори сликовито сведоче о његовом утицају на развој и усавршавање реторике.

Тукидид, описујући Антифонта као врхунског интелектуалца, истиче да се у скупштини није појављивао и да је избегавао јавне расправе. Међутим, то не значи да његови судски говори нису били чувени, о чему сведоче два сачувана говора, написана за народ са острва Линдос и Самотраки, који су протествовали против плаћања пореза Атини. Ова два говора, као и говор „О убиству Херода” у којем брани грађанина Митилене, указују на то да је Антифонт уживао висок углед и у другим полисима. Заинтересован за дешавања у полису и правну аргументацију, желећи да избегне јавно појављивање, вероватно је у почетку саветовао пријатеље који су морали да се појаве на суду. Касније, ова пракса га је довела до писања и говора за клијенте. Колико год био успешан у томе, изгубио је свој последњи случај који је заступао маестрално изведеним политичким говором („О промени устава”) написаним за сопствену одбрану, на суђењу због учествовања у олигархијској револуцији.

У раду је примарно примењен историјскоправни метод. Он је подробан за расветљавање генезе Антифонтових филозофских идеја и важан за разумевање порекла решења која је Антифонт заступао у погледу одређених правних проблема.

Пошто је једна од хипотеза да су Антифонтови форензични говори допринели еволуцији кривичноправне судске праксе у Атини у V веку пре н. е, нормативним методом истраживан је склоп правних норми Драконтовог закона о убиству. Нормативни метод употпуњен је и структуралном анализом Антифонтових говора, што је дало поуздан основ за разматрање примене права и објашњење његове функције у друштву ондашње Атине. Такође, у одговарајућим одељцима

дисертације, укључивањем социолошког метода расветљава се друштвени оквир примене релевантних нормативних решења атинског права у V веку пре н. е, односно које су друштвене околности утицале на обликовање конкретних правних решења у Антифонтовим говорима и обратно, да ли су и колико нове правне солуције утицале на одговарајуће промене у друштвеним односима. Социолошки метод треба да Антифонтново дело смести у контекст друштвених вредности и доминантних политичких идеја његовог времена. Антифонт је последњих година свог живота постигао успех на политичкој сцени Атине. Неко ко није био искомпромитован у еклезији задобио је поверење вођа олигархијске странке да припреми преврат 411/410. године пре н. е. Антифонт је својим останком у Атини после пропасти олигархијске револуције показао да је доследан својим убеђењима и одан својој странци одржавши свој последњи говор „О промени устава”, који је виртуозно извео.

2. АНТИФОНТОВ ЖИВОТ И ЊЕГОВО ДОБА

2.1. Извори

Двојица најстаријих античких аутора од којих можемо сазнати нешто о Антифону су Аристофан и Тукидид. У „Осама” (1301) Аристофан само помиње Антифонта, уз Ликона и Лизистрата, као „оне који су били уз Фриниха”.⁵ Деценију касније, описујући револуцију 400 у Атини, Тукидид јасно казује да је Писандар био најревноснији међу олигарсима, али истиче да је Антифонт снагом свога ума највише допринео јединству и успеху читавог подухвата: „Онај који је целу ствар [олигархијски преврат из 411. године пре н. е.] извео и одавно припремио, био је Антифонт, човек кога ниједан од његових савременика у Атини није надмашивао у врлини, а који је био врло даровит мислилац и говорник. У скупштини се није појављивао, а није се радо упуштао ни у расправљања на другом месту. Гомили је био подозрив зато што је пуно зарађивао од писања говора својим клијентима, а репутацију је стекао захваљујући томе што је важио за једног од најбољих беседника. Али, када је неко у скупштини или на суду хтео да се избори за нешто, није било човека који би саветом толико могао да помогне као он. Касније, када је

⁵ Фриних и Антифонт су били вође олигархијског преврата 411. године пре н. е. Лизистрат је био умешан у акцију (415. године пре н. е.), током које је оштећен већи број херма, камених стубова са попречем бога Хермеса. Како Андокид наводи, и Антифонт се нашао на листи оптужених за овај немιο догађај, који се у Атини дешавао нешто пре похода на Сицилију. Andocides 1.5. Вид. D. M. MacDowell, *Aristophanes, Wasps*, Oxford 1971; A. H. Sommerstein, *Aristophanes, Wasps*, Warminster 1983; D. M. MacDowell, *Andocides, On the Mysteries*, Oxford 1962; И. Радуловић и Г. Маричић, *Андокид беседник који је једном погрешио*, Београд 2013. Једини демократа, међу групом истакнутих људи које Аристофан помиње уз Антифонта био је Ликон, један од Сократових тужиоца. Вид. Платон, *Одбрана Сократова* (превод М. Н. Ђурић), Београд 2004.

подухват олигарха пропао и демократија обновљена, био је оптужен за издају и одржао је најбољи одбрамбени говор који се до данас чуо у једном процесу.”⁶

За разлику од ова два извора у којима се само помиње Антифонтско име, без ближе ознаке, аутори из IV века пре н. е. почињу да праве разлику између Антифонта софисте и истоименог ретора и политичара из Рамнуса. Платон, у „Менексену” помиње Антифонта као учитеља реторике и наводи дему у којој је рођен: „Није изненађујуће што је човек бољи говорник после образовања. Чак и човек мање образован од мене, који је учио музику од Лампруса и реторику од Антифонта из Рамнуса, може добити наклоност Атињана уколико их похвали пре почетка говора.”⁷

Ксенофонт у својим „Успоменама на Сократа” кроз три разговора које су водили Антифонт и Сократ, изричито говори о Антифонту „софисти”. Он каже да је Антифонт покушавао да приволи себи Сократове ученике. У првом разговору Антифонт пребацује Сократу што овај не наплаћује своја подучавања: „Ти не узимаш новац, што радује оне које подучаваш и омогућава им пријатан живот. У другим професијама, учитељи праве сопствене копије од својих ученика. Ако желиш да постигнеш овај ефекат, буди сигуран да си ти учитељ беде.” У другом разговору Антифонт налази да је Сократово бесплатно давање наставе ученицима само доказ Сократове правичности, али не и његове мудрости, на шта му Сократ одговара: „Добар изглед и мудрост могу да се искористе на добар и на лош начин. На пример, ако неко продаје свој добар изглед муштерији за новац, свет ће га назвати проститутком. Исто је и са мудрошћу. Свет назива софистима оне који своју мудрост продају муштерији за новац.” Трећи разговор приказује још једну Антифонткову

⁶ У раду су комбиновано коришћени хрватски и енглески превод Тукидида, зато што поједини изрази из хрватског превода нису довољно разумљиви. Тукидид, *Повијест Пелопонеског рата* (превод С. Телар), Београд 1991; Thucydides, *History of the Peloponnesian War* (translated by R. Warner), Penguin Books 1984, 8.68.

⁷ Plato, *Menexenus* 236a, *Cambridge Texts in the History of Political Thought* (ed. M. Schofield, translated by Tom Griffith) Cambridge University Press 2009.

замерку, да није логично то што Сократ своје ученике подучава политици, а сам је практично не примењује.⁸

Аристотел користи само име „Антифонт”. Примери су „Устав атински” (32.2) када говори о вођама олигархијске револуције, „Еудемова етика” (3.1232б 6) где истиче да се Антифонт тешио похвалним судом песника Агатона због неуспеха свог одбрамбеног говора и „Физика” (193а 12) у којој показује да подржава Антифонт став о природи ствари: „Ако закопаш креветско постоље и из њега узмеш део, тај део ће бити дрво, а не креветско постоље.” С обзиром да Аристотел не даје никакав ближи податак уз име Антифонта, само се индиректно може закључити да се у прва два рада, вероватно, мислило на политичара који је био осуђен на смрт, а у трећем на софисту.⁹ На другим местима Аристотел помиње „Антифонта песника”, који је живео на двору Дионизија I, тиранина из Сиракузе.¹⁰

После IV века пре н. е. неколико александријских библиотекара и научника је проучавало говорништво из претходног периода.¹¹ На жалост, већина дела није сачувана. Мало се може сазнати о Антифонтовом раду захваљујући Калимаху (*Callimachus*), који је почетком III века пре н. е. приредио његова дела, заједно са библиографијом осталих говорника, за каталог библиотеке у Александрији. Калимах је у *corpus Anthiphonteum* уврстио судске говоре и филозофска дела „Истина” и „О слози”.¹² У I веку пре н. е. детаљнијом анализом Антифонта бавили су се Дионисије Халикарнашки (*Dionysius of Halicarnassus*), Кекилије из Калакте (*Caecilius of Caleacte*), Филодем (*Philodemus*) и Дидим (*Didymus*).¹³

⁸ Xenophon, *Memorabilia* 1.6.3-15, *The Older Sophists* (ed. R.K.Sprague), Columbia: University of South Carolina Press 1972.

⁹ J. S. Morrison, “Antiphon”, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 187/1961, 51; G. J. Pendrick, “Once again Antiphon the Sophist and Antiphon of Ramnus”, *Hermes* 115/1987, 54; J. C. Classen, “Aristotle’s picture of the Sophists”, *The Sophists and Their Legacu* (ed. G. B. Kerferd), Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1981, 19.

¹⁰ Aristotle, *Mechanica* 847a 20, *Eudemean Ethics* 1239a 38, *Rhetoric* (1385a 10, 1379b 15, 1399b 26). Ово су места на којима су цитирани радови (углавном трагедије) Антифонта песника, што искључује могућност да се ради о Антифонту из Рамнуса. Вид. М. Gagarin, “The Ancient Tradition on the Identity of Antiphon”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies (GBRS)* 31/1991, 33.

¹¹ R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship from the Beginning to the Hellenistic Age*, Oxford 1968, 206-207, 277-278.

¹² *Ibid.*, 127-131.

¹³ М. Gagarin, “The Ancient Tradition on the Identity of Antiphon”, 32.

Дионисије на више места говори о Антифону, али на само два идентификује Антифонта као рођеног у деми Рамнус: „О уређењу речи” (10) и „Исеј” (20). При том, навођење Антифонта без ознаке у његовим осталим радовима не утиче на закључак да се ради о неком другом Антифону, што се може и видети на пример у Дионисијевом „Демостену” (8): „Главне типове добрих говора утемељили су Горгија, Лисија и Трасимах. Антифонт, Теодор и Поликрат имали су оригинални начин извођења својих говора.”¹⁴

Међу писцима који су проучавали Антифонта после Калимаха, најважнији је Кекилије из Калакте.¹⁵ Међутим, пошто оригинал није сачуван, нешто више о његовом делу „Животи десеторице оратора” можемо сазнати посредно од Псеудо-Плутарха (*Pseudo-Plutarch*) и Фотија (*Photius*).¹⁶ Кекилије је од шездесет говора, под Антифонтовим именом, тридесет пет прогласио аутентичним, мада није познато којим се критеријумима руководио.¹⁷ Поред њега, Филодем у свом делу „О поезији” истиче: „Глупи су они који мисле да исте ствари доносе више задовољства од различитих, када Антифонт, старац, може бирати да ли да га зову оратор или филозоф.”¹⁸

О Дидимовом интересовању за Антифонта добијамо информацију из Хермогеновог (*Hermogenes*) „О врстама стила” из II века, који је за већину савремених аутора полазна позиција за расправу о Антифонтовом идентитету. Хермоген наглашава: „Дискусију о Антифону почињем подсећањем на то да су Дидим граматичар и још неколицина опазили, и своју истрагу објавили, да је живело

¹⁴ Исто се може видети и у Дионисијевом „О Тукидидову стилу” (51): „Без обзира што је у Атини током Пелопонеског рата било пуно говорника и филозофа нико није говорио као Тукидид, ни говорници који су се школовали код Андокида, Антифонта и Лисије, ни Сократови ученици.” Dionysius of Halicarnassus, *Demosthenes* 8, *On the Arrangement of Words* 10, *Isaeus* 20, *The Older Sophists* (ed. R. K. Sprague, translated by J. S. Morrison), Hackett Publishing Company 2001, 126.

¹⁵ Кекилије је највероватније листу говорника, коју је проучавао, преузео од Калимаха. I. Worthington, “The Canon of Ten Attic Orators”, *Persuasion: Greek Rhetoric in Action* (ed. I. Worthington), London 1994, 244-263.

¹⁶ Псеудо-Плутарх је написао Антифонову биографију у II веку, а византијски патријарх Фотије у IX веку. Обојица цитирају Кекилија када говоре да је Тукидид Антифонтов ученик и колико је Кекилије Антифонтових говора [укупно 25] прогласио спорним. Псеудо-Плутарх додаје и Кекилијев извештај о Антифоновом осуди за учествовање у олигархијској револуцији 411. године пре н. е. Pseudo-Plutarch, *Lives of the Ten Orators* 832b-834b; Photius, *Bibliotheca* 259p.485b9, *The Older Sophists*, 116-121.

¹⁷ M. J. Edwards, “Antiphon and the Beginings of Athenian Literary Oratory”, *Rhetorica* 18/2000, 232.

¹⁸ Philodemus, *On Poetry* C 187.3, *The Older Sophists*, 238.

неколико Антифонта, од којих су двојица професионални софисти, на које морамо обратити пажњу. Један од њих је ретор, коме се приписује умеће форензичног говора и јавног обраћања. Други је такозвани медијум и интерпретатор снова, који је написао књиге *Истина* и *О слози*. Ја се двоумим. Разлика у стиловима међу делима покушава да ме наведе на закључак да су постојала двојица Антифонта. Реално постоји противуречност између *Истине* и других радова, али опажања Платона и неких других уклањају сумњу. Многи су ми рекли да је Тукидид ученик Антифонта из Рамнуса; за кога знам да је познат по форензичном говору, а Тукидидов стил се потпуно разликује и много је сличнији стилу којим је писана *Истина*. Због тога нисам убеђен у Дидимову аргументацију. У исто време је постојао један Антифонт, који је писао различитим стиловима, или двојица, од којих је сваки имао свој стил писања. Како год, као што сам рекао, велика је разлика међу њима.”¹⁹

Следећи важан лексикограф из II века је Харпократ (*Harpocraton*), који на деведесет девет места цитира Антифонта. Већина се односи на Антифонтине дела, од чега је трећина посвећена филозофским радовима. У уводу за Антифонта каже: „Он је један од десеторице оратора, син Софила, из деме Рамнус.”²⁰ Из истог временског периода, сличне податке о Антифонту пружају Полукс (*Pollux*) и Гален (*Galen*), додуше са нешто мање цитата.²¹ Остали антички аутори на исти начин цитирају говоре и филозофска дела, а за обележје ауторства користе само име Антифонт.²²

О „Антифонтине софисти” није се чуло ништа до VI века, када Симплицијус (*Simplicius*) на једном месту бележи следећу ознаку: „Чињеница је да природа утиче на раст плода и покреће генерације, при чему, Антифонт софиста сматра да је природа супстрат, а не форма.”²³ Од девет места на којима Симплицијус употребљава само Антифонтине име, ово је једини изузетак када користи термин

¹⁹ Hermogenes, *Peri Ideon* 399f Robe=D.K. 87 A2, *Hermogenes opera*, (translated by H. Robe), Stuttgart 1969, 316.

²⁰ Harpocraton, *Lexicon* 9.3, *Lexeis of the ten orators / Harpocraton* (ed. J. J. Keaney), Amsterdam 1991.

²¹ Pollux, 2.7-9.53, (на педесет места цитира Антифонтине дела), Galen, *De usu partium* 3.286-3.372, *On Medical Names* 34.9-38, (на шест места цитира Антифонтине дела), G. Pendrick, *The fragments/Antiphon the Sophist*, Cambridge 2002, 156-422.

²² Вид. Athenaeus, Stobaeus, Sirianus, Themistius, Cicero, Quintilian, *Etymologicum Magnum*, *Lexica Segueriana*, *The Older Sophists*, 122-240.

²³ Simplicius, *In Aristotelis Physica* 273.36, G. Pendrick, *The fragments/Antiphon the Sophist*, 137.

„софиста”.²⁴ У X веку Суда (*Suda*) помиње три Антифонта: 1) чудесан творац стихова и софиста, познат као „кувар за речи” (*logomageiros*), 2) онај који води порекло из деме Рамнус и 3) интерпретатор снова.²⁵

Уколико појашњења о Антифонту софисти код Ксенофонта и Дидима оставимо за касније излагање, може се закључити да су од наведених извора само последња два упућивала на „софисту”. При том, једини податак који о софисти имамо је тај да је писао филозофска дела. Симплицијус када говори о Протагори на неколико места наводи његово име, а само на једном истиче „Протагора софиста”.²⁶ Није јасно зашто Симплицијус користи овај епитет само једном када означава Антифонта или Протагору. Сем тога, Симплицијус идентификује Антифонта посредством Аристотела („Физика” 193а 12), који говори о Антифонту без ознаке. Суда идентификује Антифонта софисту са песником. Ово ствара додатну конфузију зато што се у античкој литератури понекад песник идентификовао као Антифонт из Рамнуса, али дела која су писали наводила су се одвојено.²⁷ Песник се означавао или по делу које је написао или по професији. Није сачуван извор у коме се може пронаћи потврда да је софиста песник, а Суда не наводи радове овог Антифонта. Управо из тог разлога могло би се закључити да Суда можда није ни правио разлику између Антифонта из деме Рамнус и Антифонта писца филозофских дела. Већина античких аутора сматра да су ова двојица Антифонта иста особа.

2.2. Биографија

Антифонт је име које се често користило у античкој Грчкој, али је најпознатији био Антифонт син софисте Софила (*Sophilus*) из деме Рамнус, који се родио око 480.

²⁴ *Ibid.*, 116-120, 265-272, 288.

²⁵ *Suidae Lexicon* I 245.21-28, *The Older Sophists*, 114.

²⁶ Simplicius, *In Aristotelis Physica* 10.1098.11, 10.1108.19; *In Aristotelis De caelo* 7.293.2, H. Diels, *Simplicii in Aristotelis Physicorum libros quattuor priores commentaria I*, *Commentaria in Aristotelem Graeca* 9, Berlin 1882; J. L. Heiberg, *Simplicii in Aristotelis De caelo commentaria*, *Commentaria in Aristotelem Graeca* 7, Berlin 1894.

²⁷ Псеудо-Плутарх и Фотије наводе да је Антифонт из Рамнуса песник. При чему, од дела истичу само она која је написао Антифонт из Рамнуса. Pseudo-Plutarch, *Lives of the Ten Orators* 832b-834b; Photius, *Bibliotheca* 485b 9, *The Older Sophists*, 116-121.

године пре н. е.²⁸ Јавно му се судило и био је погубљен због учествовања у олигархијској револуцији 411. године пре н. е. Његов деда је подржавао Писистрата (*Peisistratidae*), а отац подучавао техникама које су потребне за јавни наступ.²⁹ Очеви су у то време имали велику улогу у образовању својих синова, а места на којима би могао да се школује будући говорник било је мало.³⁰

Потреба за реториком створила је неједнакост између оних који су због одбране на суду или учествовања у дебати, научили како да употребе нови метод за састављање доброг говора и оних који то умеће нису савладали. Антифонт је свакако био у првој групи с обзиром на то да је назван логографом (*logográphos*-писац говора за новац), пиониром професије којој су новонастале околности тек почеле да праве простор за даљи развој.³¹ Поред тога, сматра се и да је први објављивао своје реторске студије, због чега су му дали надимак Нестор.³² Овим се или пренебрегава да је Сицилијанска школа реторике прва отпочела да објављује уџбенике реторике, или је можда информација истинита.³³ Форензичним говором је, без сумње, за новац услуживао своје клијенте.³⁴ Додуше, Антифонтово име не налази се у регистру богатих Атињана, али то не можемо узети за дефинитивну потврду његовог

²⁸ У литератури се може пронаћи списак од осамнаест Антифоната, а поједини су можда и иста особа. Поред Антифонта из Рамнуса, познатији су песник кога је убио Дионизије I из Сиракузе почетком IV века пре н. е. (Аристотел, *Реторика* 1385a 10, 1379b 15, 1399b 26); Антифонт кога су погубили тридесет тирана 404/403. године пре н. е. (Xenophon, *Hellenica* 2.3.40); Антифонт који је погинуо у борби са Филипом (Demosthenes, 18.132, Dinarchus, 1.63) и пацијент Антифонт, син Критобулуса (Hippocrates, *Epidemics* 1.15). A. F. Pauly-G. Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1894, 2526-2530.

²⁹ Pseudo-Plutarch, *Lives of the Ten Orators* 832b, *The Older Sophists*.

³⁰ B. S. Strauss, *Fathers and Sons in Athens*, London 1993, 82-86. У Антифонтовој „Тетралогји 2“ отац истиче како је он едуковао свог сина (3.2.3).

³¹ Pseudo-Plutarch, *Lives of the Ten Orators* 832c; Diodorus in Clemens Alexandrinus, *Stromateis* 1.79.3, *The Older Sophists*.

³² Тумачењем Тукидида, ослањајући се на Диодоруса, неки аутори наводе за Антифонта да је први објавио своје судске говоре. A. W. Gomme, A. Andrewes and K. J. Dover, *A Historical Commentary on Thucydides* V, Oxford 1981, 173. Надимак је вероватно добио по угледу на чувеног Нестора, познатог по својој мудрости, који је у складу са грчком митологијом био краљ Пила. За време Тројанског рата Нестор је својом речитошћу убедио Патрокла да са Ахилевим оружјем изађе на бојно поље. Хомер, *Илијада* 11.790 (превод М. Н. Ђурић), Београд 1998.

³³ G. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton 1963, 58-61.

³⁴ У свом одбрамбеном говору пред погубљење, због учествовања у олигархијском прерату, Антифонт изјављује: „Они који ме оптужују истичу да ја пишем судске говоре за материјалну добит. Под олигархијом ово не бих могао, али у демократији ја сам због тога онај који има огромну моћ”. Antiphon, *On the Revolution* 2.14, *Minor Attic Orators* I (ed. K. J. Maidment), Loeb Classical Library, Cambridge 1941, 295.

материјалног стања.³⁵ С обзиром на то да је уносио новине у своје говоре, публика је често одушевљено на то реаговала, али га је исто тако понекад и бојкотовала. У другој половини V века пре н. е. Атињани су изражавали једну мешавину дивљења и сумње у говорника који је у својим говорима наглашавао нове реторске трикове.³⁶

Хермоген наводи да је Антифонт зачетник и политичког говора у ширем смислу који обухвата форензични и делиберативни говор.³⁷ Међутим, Тукидид описујући Антифонта као врхунског интелектуалца, истиче да се у еклезији није појављивао и да је избегавао јавне расправе и на другим местима. То не значи да се за његове говоре у еклезији није чуло. Сачувана су два говора написана за народ са острва Линдос и Самотраки, који су дошли да протестују против плаћања пореза Атине.³⁸ Ова два говора и говор „О убиству Херода”, у којем брани грађанина Митилене, указују на то да је Антифонт путовао и изван Атине и да је уживао велики углед. Заинтересован за дешавања у полису и правну аргументацију, желећи да избегне јавно појављивање, у почетку је вероватно саветовао пријатеље који су морали да се појаве на суду. Касније, га је ова пракса довела до тога и да пише говоре за клијенте. Колико год био успешан у томе, изгубио је свој последњи случај јединим говором који је написао за сопствену одбрану, због учествовања у олигархијској револуцији. Сачувани су само Антифонтови говори посвећени убиству, али фрагменти и наслови преосталих говора указују на то да је био добар познавалац и других области права.³⁹

Антифонт је последњих година свог живота постигао успех на политичкој сцени Атине. Он није био искомпромитован у еклезији и као такав задобио је поверење вођа олигархијске странке да припреми преврат 411/410. године пре н. е. Демократски устав је стављен ван снаге и власт је припала Већу 400.⁴⁰ Пошто се ово дешавало за време Пелопонеског рата (431/404. године пре н. е.), Антифонт је са

³⁵ J. K. Davies, *Athenian Propertied Families 600-300 B.C.*, Oxford 1971.

³⁶ M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens*, Berkeley 1986, 266.

³⁷ Hermogenes, *Peri Ideon* 400-401 (Robe).

³⁸ На жалост, ови говори нису сачувани, али је до данашњих дана преживео Харпократов извештај о њима. *Нарократацион*, *Lexicon* 10.13.

³⁹ Antiphon, *Fragments* 33-66, *The Older Sophists*.

⁴⁰ Аристотел, *Устав атенски* 32.2 (превод Н. Мајнарић), Загреб 1948.

Фринихом отишао у Спарту, међутим мировни споразум нису постигли.⁴¹ Због великих удара, које је Спартанска војска задала Атини, демос је оборио Веће. Половина олигарха је успела да побегне, а Антифонт, Ономакле и Архиптолем су због издаје погубљени.⁴² Антифонт је својим останком у Атини показао да је доследан и одан својој странци. Сву своју снагу уложио је у одбрамбени говор „О промени устава”, који је маестрално извео у еклезии.

Његов први и највећи таленат била је вешта употреба реторике на модеран начин. То је и препоручило Антифонта млађим, код софиста школованим припадницима олигархијске странке, који су упијали његове политичке савете.⁴³ Међутим, данас постоји сумња да је Антифонт био учитељ реторике, иако се код Платона у „Менексену” (236а) то изричито помиње.⁴⁴ „Тетралогije”, три групе од којих у свакој постоје по два говора за оптужбу и два за одбрану, Антифонт је написао као измишљене говоре, који су могли да послуже за подучавање. Поред тога, делимично су сачувани делови његових поука и епилога (*Ant. Fragments* 68-70), а Псеудо-Плутарх помиње и Антифонтине уџбенике реторике (*Ant. Fragments* 71-76).⁴⁵ Међу ауторима који истичу његову вештину подучавања издвајају се још Дионисије Халикарнашки („Писмо Амеју” 2) и Цицерон („Брут” 47). Нико од писаца не казује изричито да је Антифонт имао школу реторике, али ако је Ксенофонт Антифонт-софиста пореклом из деме Рамнус, постојање школе је могуће.⁴⁶ Ово је потврдио и Плутарх, који дискутујући о образовању наводи Антифонта као школског професора реторике.⁴⁷ Податак да је Тукидид Антифонтин ученик може се

⁴¹ Тукидид, 8.90.

⁴² Вид. W. C. Ferguson, “The Condemnation of Atiphon”, *Mélanges* (ed. G. Glotz) I, Paris 1932, 349-366.

⁴³ R. C. Jebb, *The Attic Orators* I, London 1876, 15-17.

⁴⁴ R. Clavaud, *Le Ménexène de Platon et la rhétorique de son temps*, Paris 1982, 263-277.

⁴⁵ Податак о постојању три Антифонтине уџбенике реторике помиње и Квинтилијан (Quintilian 3.1.11), али се на основу малог броја фрагмената који их обрађују не може о њима више сазнати јер нису сачувани.

⁴⁶ Ксенофонт у „Успоменама на Сократа” (1.6) истиче да Антифонт критикује Сократа што није наплаћивао своја подучавања.

⁴⁷ Plutarh, *De gloria Atheniensium* 350c, *The older Sophists*.

пронаћи код Суде и Хермогена, али се не може прихватити као поуздан зато што и сам Хермоген сумња у његову аутентичност.⁴⁸

Од сачуваних, прецизно се могу утврдити датуми настанка форензичног говора „У корист хорега” (6) из 419. године пре н. е. и политичког говора у ширем смислу „О промени устава” (фрагментарно сачуван) из 411. године пре н. е.⁴⁹ Хипотетички говори „Тетралогije” (2-4) и форензични говор „Против маћехе” (1) настали су раније, вероватно у периоду 440-430. године пре н. е, док се форензични говор „О убиству Херода” (5) везује за средишњи део Антифонтове логографске каријере и оквирно датира око 424. године пре н. е.⁵⁰ Од филозофских радова фрагментарно су сачувани „Истина” и „О слози”, а о делима „Политика” и „О интерпретацији снова” можемо сазнати само на основу извора који сведоче о њиховом постојању. Због тога је тешко утврдити време њиховог настанка.⁵¹ „Истина” и „О слози” се углавном везују за 420. годину пре н. е.⁵²

Највише дискутовано питање о Антифону се своди на то да ли је говорник истовремено био и софиста, аутор филозофских радова „Истина” и „О слози”. У књижевности оно се није постављало до 1915. године када је у Оксирињу (Египт) откривен папирус са садржајем фрагмента из списка „Истина”. Скоро деценију касније, 1922. године нађене су још две колумне из истог Антифонтовог списка: *P. Оху. 1364* и *P. Оху. 1797* које садрже два дужа текста и *P. Оху. 3647* који приказује један мањи део.⁵³ Пре подробнијег разматрања ваља представити политичке прилике и идејну сцену на којој је настало Антифонтово дело.

⁴⁸ С друге стране, Фотије и Псеудо-Плутарх, на основу сведочења Кекилија из Калакте, тврде да је Антифонт Тукидидов ученик.

⁴⁹ B. D. Meritt, *The Athenian Calendar in the Fifth Century B.C.*, Cambridge 1928, 121-122.

⁵⁰ K. J. Dover, “The chronology of Antiphon’s speeches”, *Classical Quarterly* 44/1950, 49-53, 56-58; H. C. Avery, “One Antiphon or two?”, *Hermes* 110/1982, 157; Ferrante D, *Antifonte: ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΗΡΩΔΙΟΥ ΦΟΝΟΥ*, Naples 1972, 86.

⁵¹ Вид. Athenaeus, Harpocration, Plutarch, Artemidorus, Cicero, Seneca, *The older Sophists*, 232-234.

⁵² M. Untersteiner, *The Sophists*, Oxford 1954, 231; W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy III*, Cambridge 1969, 286.

⁵³ *P. Оху. 1364* и *P. Оху. 1797* су први објавили В. Р. Grenfell и А. S. Hunt 1922. године. Текст са коментаром је дат у H. Diels and W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker* 6th ed., Berlin 1952. Комплетно са *P. Оху. 3647* (први је објавио M. S. Funghi, *The Oxyrhynchus Papyri* 52: 1-5, Oxford 1984.) садржано је у F. Decleva Caizzi and G. Bastianini, “Antipho”, *Corpus dei papiri filosofici greci e latini* (ed. F. Adorno), Florence 1989, 176-236.

2.3. Политичке прилике Антифонтског времена (демократија и олигархија)

Херодот је један од првих античких писаца који је говорио о разлици између демократије и олигархије: „Кад би, наиме, неко дао људима да бирају међу свим обичајима и да одреде који су најбољи, разгледали би их и сигурно је да би изабрао сваки своје. Тако сви људи мисле да су њихови обичаји најбољи. И зато их нико други и не извргава руглу, него само један лудак.“⁵⁴ А да ли је Антифонт био занесењак који се усудио да подигне олигархијску револуцију, живећи у Златно доба атинске демократије?

Као младић од 18 година, Антифонт је био сведок Ефијалтових реформи (462-461. године пре н. е.) које су уобличио атинску демократију.⁵⁵ Учинак Ефијалтових реформи нужно је посматрати као наставак Солоновог и Клистеновог покушаја да демократизују атинско друштво. Међутим, Атина је прошла кроз неколико фаза у развоју политичких институција, којима је установљена демократија у V веку пре н. е. Реформе Солонa 594. године пре н. е., подстакнуте решавањем социјалне кризе, донеле су Атини нове законе.⁵⁶ Међу Солоновим законима може се издвојити и *nomos eisangeltikos* по којем је прописано да ће сваком ко се усуди да сруши демократски устав или уведе тиранију, због издаје судити управно веће (буле) или Ареопаг.⁵⁷ Овај Солонов закон био је на снази и у време Клистена и Ефијалта, а у

⁵⁴ Херодот, *Историја* 3. 38.1 (превод М. Арсенић), Београд 2003, 131.

⁵⁵ Ефијалт је одузео власт Ареопагу и свео његово деловање само на суђење за извршена кривична дела.

⁵⁶ M. Gagarin, *Writing Greek Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, 44; K. J. Hölkeskamp, “Written Law in Archaic Greece”, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 38/1992, 91.

⁵⁷ Аристотел, *Устав атенски* 8.4; H. J. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren* I, Leipzig 1905, 178; G. Busolt & H. Swoboda, *Griechische Staatskunde* I, Handbush der Altertumswissenschaft, München 1920, 848; J. R. Bonner & G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle* I, Chicago 1930, 298; C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution*, Oxford 1952, 90; J. P. Rhodes, *The Athenian Boule*, Oxford 1972, 202-203. За разлику од наведених аутора Хансен истиче да је еисангелију, као демократску институцију, увео Клистен 507. године пре н. е. M. H. Hansen, *Eisangelia, The sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Impeachment of Generals and Politicians*, Odense University Press 1975, 19.

складу са његовим одредбама оптужен је и погубљен Антифонт као један од вођа олигархијске револуције 411. године пре н. е.

Солон је увео привилегије на основу производње и рада, а укинуо оне које су до тада имали аристократи по основу свог племићког порекла. Следећа институционална промена, која је утицала на даљи развој демократије, десила се у последњој декади VI века пре н. е., као последица пада тираније. Конфликт између представника два аристократска тора Клистена и Исагоре довео је до напада спартанског басилеуса Клеомена на Атику 508. године пре н. е. „Атинска револуција” завршила се протеривањем Клеомена и Исагоре, а Клистен је добио могућност да спроведе реформе.⁵⁸ Последњем бедему атинске аристократије – Ареопагу (веће бивших архоната) одлуком скупштине 462. године пре н. е. одузимају се дотадашње функције,⁵⁹ због чега он постаје обичан судски орган у чију су надлежност спадала само нека кривична дела.⁶⁰ Од тог момента, по мишљењу неких аутора, захваљујући Ефијалтовим реформама Ареопаг престаје да суди и у поступцима *eisangeliai*, а надлежност за покретање овог поступка остаје булама и прелази са Ареопага на народну скупштину (еклезију).⁶¹ Ниједна од ових реформи није била последица унапред припремљеног идеолошког обрасца. Вероватно су оне више биле одговор на различите историјске прилике које су условљавале друштвене промене, а много мање заслуга појединаца.

Реформе се нису спроводиле на силу. Солон је као нека врста посредника успео да усагласи ставове виших и нижих слојева. Његове предлоге прихватиле су

⁵⁸ Под „атинском револуцијом” се подразумева реаговање демоса на постуке Клеомена и Исагоре. Наиме, када је Клеомен са својом војском ушао у Атину протерао је 700 породица (Клистен је добровољно напустио полис) и покушао је уклањањем Већа 400 да заведе олигархијску управу од 300 чланова са Исагором на челу. То је изазвало револт демоса, који је присилио Клеомена и Исагору да се повуку, а Клистен се вратио и добио могућност да до краја спроведе реформе које је започео. J. Ober, *The Athenian Revolution: Essays on Ancient Greek Democracy and Political Theory*, Princeton University Press 1996, 32-37.

⁵⁹ Ареопаг је био традиционални чувар закона и суд. Вид. Аристотел, *Устав атенски* 4.4, 8.4, 25.2. R. W. Wallace, *The Areopagos Council, to 307 B.C.*, Baltimore-London 1989.

⁶⁰ Поред тога што је у Атени било још реформи током касног V и у IV веку пре н. е. већина аутора истиче ова три датума као кључна за формирање демократских институција. Вид. K. Raaflaub, J. Ober, R. W. Wallace, *The Origins of Democracy in Ancient Greece*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles 2007.

⁶¹ J. R. Bonner & G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle I*, 299.

обе стране, установљавајући основ атинског политичког система који ће се одржавати скоро три века.⁶² Клистенове реформе су поникле у његовој борби са архонтом Исагором. Отпор буле (управног већа) и народа био је усмерен према Исагори, те се народ одлучио да прихвати Клистенове реформе. Трајност политичког система Атине, током наредна два века, потврђује искрено опредељење народа да систем треба реформисати од аристократског ка демократском.⁶³

Особеност атинског демократског уређења одликовала се тиме што је моћ била у рукама народа, а потврда за то биле су политичке институције које су уобличене реформама. Сваки пуноправни Атињанин могао је да буде члан скупштине (еклезије), управног већа (буле) и високог народног суда (хелиеје).⁶⁴ У „Историји Пелопонеског рата” Тукидид описује шта је демократија значила за Атињане. Реч је о чувеном говору Перикла, где он одаје почаст војницима, који су погинули у првој години рата: „Наше уређење се назива демократским зато што је моћ у рукама целог народа. Када су у питању приватне парнице, сви су једнаки пред законом, а када се ради о службеној одговорности не гледа се припадништво класи, већ изворне вредности које тај човек поседује”.⁶⁵

Антифонт је био нешто млађи од Перикла (495-429. година пре н. е.) који је за време своје владавине извршио три важне политичке реформе.⁶⁶ Прва је увођење плате за поротнике.⁶⁷ Друга је закон о добијању грађанског статуса, по којем су

⁶² Аристотел, *Устав атенски* 5.2.; Плутарх, *Солон* 14, *Славни ликови антике* I (превод М. Н. Ђурић), Нови Сад 1987, 86-87.

⁶³ Херодот, *Историја* 5.66.

⁶⁴ Аврамовић хелиеју назива великим поротним судом, С. Аврамовић, „Елементи правне државе и индивидуална права у Атини”, *Правна држава у антици: pro et contra*, Правни факултет у Београду књ. 26, Београд 1998, 18. У раду је употребљен назив велики народни суд зато што у литератури поједини аутори заступају став да је хелиеја била место на коме су се окупљали Атињани у много већем броју у односу на друге демократске органе, D. MacDowel, *The Law in Classical Athens*, Cornell University Press 1978, 30.

⁶⁵ Тукидид 2.37.

⁶⁶ Владавина Перикла је познатија у односу на друге периоде атинске историје. Међутим, извори из којих црпимо сазнања морају се читати са резервом. Највише података пружа Плутарх, док Тукидид даје само мало информација о његовој унутрашњој политици (2.65). Трећи извор је Ксенофонт „Атински Устав“, који одлично приказује атинско друштво, али не пише много о Периклу и његовој политици.

⁶⁷ Аристотел, *Политика* 2.12 (превод Љ. Црепајац), Београд 1960; *Устав атенски* 27.4; А. Н. М. Jones, *Athenian Democracy*, Oxford 1957, 50.

грађани могли бити само они који докажу да су им оба родитеља Атињани,⁶⁸ а трећа је увођење „тужбе против закона” (*graphe paranomon*), којом се сваки Атињанин могао успротивити предлогу новог закона или постојећем закону и тражити његову промену, односно доношење новог.⁶⁹ На овај начин Перикле је покушао да мобилише све класе, нарочито нижу, да учествују у демократском процесу, тако што ће грађани бити плаћени за јавне послове које обављају.⁷⁰ Ово је представљало веома важну прекретницу у тадашњем атинском друштву јер су Атињани, који су гласали у већу и скупштини, били у стању да осете реалну политичку моћ: бирали су магистрате, могли су много боље да их контролишу него раније и за тај посао су добијали новац. Како Стари Олигарх каже: „Оне магистратуре које су добро организоване, доносе корист свима, а које нису, опасне су за све; међутим, обичан човек не жели да се кандидује за ту магистратуру. Њему је свеједно да ли ће он радити на том месту или га препустити компетентнијем. Али она магистратура, која доноси плату или профит у кућу, биће важна обичном човеку да је задржи”.⁷¹

У том времену брзих промена, традиционални концепт указивања части родитељима и старијим људима почео је да се преиспитује и слаби јер су отац и син били политички изједначени. Када дечак напуни 18 година позивао се, заједно са оцем, да дође пред скупштину локалне деме (агору) где би отпочињао поступак за званичну регистрацију новог грађанина. Отац је спонзорисао кандидатуру сина и сведочио о испуњавању формалних услова за стицање грађанства: 1) да је син напунио 18 година, 2) да је слободан човек и 3) да су његова оба родитеља Атињани. Након тога су чланови деме под свечаном заклетвом гласали за или против примања новог кандидата. Син који је изгласан у агори добијао је потврду од стране већа да је стекао право грађанства. Тиме се нови грађанин ослободио очеве контроле и имао је

⁶⁸ Плутарх, *Перикле* 37.3, *Славни ликови антике II* (превод М. Н. Ђурић), Нови Сад 1987.

⁶⁹ М. Н. Hansen, *The sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and The Public Action against Unconstitutional Proposals*, Odense University Press 1974, 11-13; J. N. Madvig, *Eine Bemerkung über die Gränze der Kompetenz des Volkes und der Gerichte bei den Athenaiern in Kleine Philologische Schriften*, Leipzig 1875, 378-390; H. J. Wolff, "Normenkontrolle" und Gesetzesbegriff in der attischen Demokratie, Heidelberg 1970, 13-14; D. MacDowel, *The Law in Classical Athens*, 52; M. J. Sundahl, "The Rule of Law", *Classica et mediaevalia* 54/2003, 140-142.

⁷⁰ Године 457. пре н. е. је по први пут дозвољено зеугитима да се бирају за архонте. Аристотел, *Устав атенски* 26.2.

⁷¹ J. M. Moore, *Aristotle and Xenophon on Democracy and Oligarchy*, London 1975, 58.

право да представља себе на суду.⁷² Захваљујући очевој подршци, од тог момента постајао је мушкарац и након две године служења војске могао је у еклезији, већу и магистратурама да гласа независно од оца, а плата коју је зарађивао омогућавала му је еманципацију.

Политика коју је заступао Перикле није одговарала аристократама. Један од његових противника био је Тукидид син Мелесијина.⁷³ Тукидид се отворено бунио против свих привилегија, које је Перикле дао народу, али његов утицај је био кратког трајања јер је одстрањен остракизмом.⁷⁴ Овај сукоб је послужио као увод у каснију поларизацију Атине на демократски и олигархијски блок, што ће постати озбиљан проблем након Периклове смрти.⁷⁵

По мишљењу Освалда много већу претњу по демократски режим представљао је Стари Олигарх, који у „Атинском Уставу” даје врло озбиљну критику Периклове демократије.⁷⁶ За разлику од Тукидида, он није био политичар и његов напад је више усмерен на социјални и економски живот у полису. Забринут је што су бедници бољи од пристојних гађана и што они заузимају привилеговане позиције. Оптужује их да су заинтересованији за личну добит у односу на напредак државе. Сматрао је да у демократији нижим слојевима више значи слобода, него поредак у коме постоји уређени правни живот; води се рачуна да поротници буду плаћени, а не да доносе пресуде. Онај коме је добро државе изнад свега никада се неће назвати олигархом, већ „елитом” или богаташем. Према томе, Стари Олигарх закључује да су савези међу олигархијским државама много трајнији од демократских савеза, с обзиром на

⁷² B. S. Strauss, *Fathers and Sons in Athens*, 2.

⁷³ Није реч о Тукидиду, познатом историчару, него о Тукидиду, сину Мелесијину, војводи и државнику, који је 442. године пре н. е. био прогнан остракизмом. Плутарх, *Перикле* 11.2; Аристотел, *Устав атенски* 28.2.

⁷⁴ A. Andrewes, “The Opposition to Perikles”, *The Journal of Hellenic Studies* 98/1978, 2-4.

⁷⁵ E. J. Frost, “Pericles, Thucydides, Son of Melesias, and Athenian Politics before the War”, *History* 13/1964, 385-399; A. Andrewes, “The Opposition to Perikles”, 1-8; W. R. Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, Princeton University Press 1971, 24; M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, 188.

⁷⁶ M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, 188-191.

то да ће „већи државни орган много пре занемарити преузете обавезе у односу на мање тело”.⁷⁷

Стари Олигарх добру државу описује на следећи начин: „Ако тражите државу са добрим законима прво ћете видети да у њој најбољи доносе законе; да пристојан човек дисциплинује беднике, говори у већу о граду и не дозвољава лудоме да буде члан већа, говори или буде у саставу скупштине.”⁷⁸ Другим речима, он говори да добра држава може бити вођена само од стране аристократа, али Стари Олигарх нигде изричито не каже како би та држава била уређена, нити да ли би била у стању да добро функционише без подршке институција које су последица демократских реформи. Он више указује на слабости тадашњег атинског политичког поретка, него што позива на промене у смислу политичке акције. Не именује ни Перикла ни друге политичаре, који су на челу државе, али његова критика показује озлојеђеност због стања у коме се налазила атинска демократија.⁷⁹

Сејли (*Sealey*) истиче да је „демократија” термин из V века пре н. е, који су прво употребљавали непријатељи атинске демократије, означавајући под њим „злоупотребу руље”.⁸⁰ По Платону: „Демократска влада, дакле, настаје кад сиромаси победе, па један део противника побију а други протерају, а са осталима равномерно поделе владу и грађанска права”.⁸¹ Међутим, он прави разлику између сиромашног народа (*demos*-а) и „олоша” (*olchos*-а). Зло настаје у држави уколико „холерични” воде главну реч, јер су они паразити у телу државе. Пошто жуч (*chole*) изазива бес и гнев, стршљенима (трутови са жаоком) Платон назива оне који су бесни, раждражљиви, у све се мешају и хоће да одлучују и предводе. Насупрот њима стоје флегматични трутови без жаоке (*phlegma*-гној који узрокује високу температуру, поспаност и апатију), чија је улога да „зује” око стршљена. Уколико флегматични народ (*demos*) добије мед од стршљена-политичких лидера, он као најбројнији

⁷⁷ Pseudo-Xenophon, *Constitution of the Athenians*, 1.3-1.5, 1.8, 1.13, 1.16, 2.17, (ed. and translated by G. W. Bowersock), London 1968.

⁷⁸ Pseudo-Xenophon, *Constitution of the Athenians*, 1.9.

⁷⁹ W. G. Forrest, “An Athenian Generation Gap”, *Yale Classical Studies* 24/1975, 44; H. Frisch, *The Constitution of the Athenians*, Copenhagen 1942, 90.

⁸⁰ Под „руљом” подразумева ниже слојеве грађанства, који су демократијом добили моћ. R. Sealey, *The Athenian Republic: Democracy or the Rule of Law*, Philadelphia 1987, 92.

⁸¹ Платон, *Држава* 8.557а (превод А. Вилхар, Б. Павловић), Београд 2002.

постаје и најмоћнији, тада гомила, заведена убодом стршљена, постаје олош (*olchos*).⁸² Хансен потврђује да је за критичаре демократија имала негативно значење, али да је и сама реч *demokratia*, која у себи спаја термине *kratein* (владати) и *demos* (народ), настала раније (почетком V или чак крајем VI века пре н. е.) и да њега нису на исти начин схватили демократе.⁸³ На основу поређења са терминологијом која се користила за остала грчка уређења, закључује се да се под демократијом подразумевала јавна активност свих одраслих мушкараца да унапреде вредности полиса. Акцент је, дакле, на „образовању народа”, а не на „владавини народа”.⁸⁴

За време Периклове владавине избија Пелопонески рат (431-404. године пре н. е.) између олигархијске Спарте и демократске Атине, па се поставља питање шта се то у Атини десило да спољашњи рат прерасте у борбу за нови систем власти у границама самог полиса? Идеја о увођењу олигархије у Атину своје социјално утемељење је имала само међу представницима старих аристократских породица. Настанак „златне омладине”, која се груписала у тајне организације, дочекан је са великим одушевљењем од стране олигарха, најбогатијих атинских грађана.⁸⁵ Главна идеја тог савеза била је ограничавање државних расхода, што је подразумевало укидање плата члановима управног већа, скупштине и судијама. Спровођењем оваковог програма, атинска сиротиња би аутоматски била лишена учешћа у управљању државом, а власт би прешла у руке олигарха и група које им пружају подршку.

На несрећу, Перикле је умро на почетку Пелопонеског рата, а период након његове смрти Тукидид описује следећим речима: „Они који су дошли после њега били су истог кова, тежили су да баш они буду први који ће променити ствари улагујући се народу.” (2.65.10). Сличне речи можемо уочити и код Исократа (8.126-

⁸² Платон, *Држава* 564б-565ц.

⁸³ М. Н. Hansen, “The origin of the term *demokratia*”, *Liverpool Classical Monthly* 11/1986, 35.

⁸⁴ J. Ober, „The original meaning of „democracy“: Capacity to do things, not majority rule“, Paper delivered at the American Political Science Association meetings, Philadelphia 2006=APSA Paper (annual meeting), Princeton/Stanford Working Papers in Classics, Stanford University 2007, 5.

⁸⁵ L. Whibley, *Greek Oligarchies, their character and organization*, New York 1896, 12-17.

127), који истиче да је Перикле био много више посвећен интересу народа, у односу на Клеона и на све друге, који су дошли после њега.⁸⁶

У новијој литератури Периклове следбенике називају демагозима.⁸⁷ Међутим, Тукидид упућује да је реч „демагог” 411. пре н.е. у олигархијским редовима схватана као увреда, а међу демократама неутрално, или као комплимент.⁸⁸ Према Финлију (*Finley*) у V веку пре н.е. се уместо ове речи чешће употребљавала *prostates tou demou*.⁸⁹ Дакле, демагог је био *prostates tou demou* и није обављао државну службу.⁹⁰ Он је био личност, која је снагом свог карактера и реторским способностима, покушавала да утиче на људе у већу и скупштини, да подрже мере и политику која се фаворизује. С обзиром да није обављао државну службу није могао да буде подвргнут поступку *epicheirotomia* (поступак који се покретао када је постојала сумња у рад магистрата). Напротив, он је тај који је могао да покрене поступак против других службеника, ако му се не допада њихов рад.⁹¹ Свој утицај демагог је свесно показивао говорима које је држао у Скупштини, као тужилац у поступку *epicheirotomia*.⁹²

За демагоге се не може рећи да воде порекло из ниже класе, али за разлику од аристократа, они су углавном били занатлије, што им је представљало извор

⁸⁶ Наравно, има аутора (М. I. Finley, “Athenian Demagogues”, *Past and Present* 21/1962, 3-24.) који поричу промене после Периклове смрти уз аргумент да је Тукидит био аристократа. Други, (W. R. Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, 87-136; М. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, 210-230.) уважавају промене и нарочито истичу Клеонову нову политичку технику, коју је оригинално први почео да примењује Перикле.

⁸⁷ Порекло речи демагог се може наћи и у Аристотеловој Политици (4.4.1292а 4-38) где стоји да је *demagogós* политичар који креира демократију и истовремено она креира њега, при чему је воља народа супериорнија у односу на законе, који могу да опстану само ако се улагују народу.

⁸⁸ Аристофан у „Витезовима” каже: „Демагогија није за културног човека, који води рачуна о својим манирима, већ за онога који је неук.” (191-193).

⁸⁹ У преводу *prostates tou demou* означава оне који су испред народа. М. I. Finley, “Athenian Demagogues”, 3.

⁹⁰ W. R. Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, 116.

⁹¹ Ефијалт је увео реформу да сваки грађанин Атине, без обзира на свој социјални статус, може да буде иницијатор поступка *epicheirotomia*.

⁹² Не ретко, демагог је био и иницијатор поступка *eisangelia* (поступак је био предвиђен за кривична дела усмерена на рушење државног уређења), који се водио по службеној дужности, када скупштина или веће буду обавештени о таквом случају. Од осам познатих поступака у периоду од Ефијалтових реформи до краја V века пре н. е. само је случај Анаксагоре био у периоду пре Периклове смрти. Вид. М Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, 209-211.

имућности.⁹³ Управо због тога они су попреко гледали на аристократе, власнике земље, који су после смрти Перикла монополисали све државне службе.⁹⁴ Скупштина, веће и судови су постали много моћније политичко оружје, него што су то били икада пре.

У жељи да своје политичко мишљење наметну народу, демагози су константно истицали да је њихов интерес исти као и интерес обичног човека: „Волим те демос и ја сам твој *erastes* (удварач)”.⁹⁵ За разлику од Перикла,⁹⁶ Клеон уводи нов речник и манире када јавно говори, о чему јасно сведоче Аристотелове речи: „Он је био први, који је на говорници кинуо и опсовао, те у прегачи од коже прозборио народу, док су сви остали говорници говорили како доликује”.⁹⁷ Стил који су демагози промовисали у својим политичким наступима временом је постао политички радикализам.⁹⁸ Човек који нуди заштиту интереса демоса и представља се као *prostates tou demou*, као успешан ретор постаје вођа народа, односно демагог. Аристофан у свом делу „Витезови”, на неколико места, приказују Клеонове оптужбе младих богаташа, који кују заверу против мрзовољног и напола глувог старца Демоса.⁹⁹ Име овог старца је алузија на демос, односно народ који је подржавао демократију.

Алкибијад је имао негативан став према демократском уређењу Атине. У раној младости задојио се презиром према демократији, јер је стављањем под старатељство Перикла васпитаван у атмосфери формалне власти народа, али у ситуацији фактичке самовладе Перикла.¹⁰⁰ Узалуд је Никија у свом говору апеловао

⁹³ Клеонов отац је био кожар и бавио се коњима, а Хипербол се бавио производњом лампи. М. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, 202.

⁹⁴ J. D. Lewis, “Isegoria at Athens: When Do It Begin?”, *History* 20/1971, 129-140.

⁹⁵ Шаљив приказ Клеона у Аристофановим „Витезовима”.

⁹⁶ Перикла неки аутори (од античких Исократ, 8.126, а модерних М. I. Finley, 15.) такође називају демагогом. Међутим, како истиче Конор (W. R. Connor, 134.) разлика између Перикла и Клеона огледала се у образовању, пореклу, темпераменту и приступу политици.

⁹⁷ Аристотел, *Устав атенски* 28.3.

⁹⁸ I. Jordović, “A Generation Gap in Late Fifth-Century-BC Athens”, *Balkanica* 38/2007, 21.

⁹⁹ Аристофан, *Витезови* 236, 257, 452, *Изабране комедије* (превод М. Шкиљан), Загреб 2000.

¹⁰⁰ У једној анегдоти из Алкибијадовога живота, може се уочити разлика између старије генерације из доба Перикла и млађе генерације атинских аристократа којима је припадао Алкибијад: „Желећи да разговара са Периклом, Алкибијад је једном дошао његовој кући. Рекли су му да је Перикле заузет размишљањем о томе како ће полагати рачун Атињанима. Одлазећи испред његових врата, Алкибијад

на старију генерацију да не дозволи непромишљеној омладини да подржи Алкибијадов ризични план о стварању атинске државе на Сицилији. Експедиција на Сицилију 413. године пре н. е. изгласана је у скупштини огромном већином гласова. Она је била преломни моменат рата, у коме је атинска морнарица потпуно поражена.¹⁰¹ Неколико дана пред одлазак експедиције, у току ноћи, оштећен је већи број херма (камени стубови са попрсјем Хермеса, бога трговине и заштитника путева). Кривци нису пронађени, али су кружиле гласине да су то учинили младићи припадници мистерија (тајних религиозних скупова), које је организовао Алкибијад.¹⁰² Због тога је Алкибијад у одсуству био осуђен на смрт и конфискацију имовине.

Алкибијад је прогонство провео у Спарти и на Саму, где је покушавао да добије подршку Персијанаца, што би му омогућило повратак у Атину. Из Сама су његове присталице послале Писандра да изврши преврат у Атини, под изговором да се Алкибијаду омогући повратак и проналажење савезника за наставак рата. Атињани су се супротставили предлогу Писандра, када су у скупштини чули да хоће да уведе олигархију, али он их је умирио речима: „Немојмо у овом часу већати више о уставу, него о спасу“.¹⁰³ После састанка скупштине Писандар се повезао са свим тајним организацијама, које су од раније постојале у полису и саветовао их је да удруже своје снаге и оборе демократију.¹⁰⁴ Током олигархијске револуције омладина је изазивала насиље, док су старији покушавали да смире тензију. Група младића убила је Андрокла, једног од вођа демократске партије, који је био одговоран за прогонство Алкибијада.¹⁰⁵ Ови догађаји су утицали на Атињане да у скупштини 411. године пре н. е. замене демократију олигархијом 400, са вером да је неопходно

рече: Не би ли било боље да размишља о томе како да уопште не полаже рачуне”. Плутарх, *Алкибијад* 7, *Славним ликовима антике* I.

¹⁰¹ Тукидид 6. 12-13.

¹⁰² Тукидид 6. 27-28; В. М. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, 537-550.

¹⁰³ Тукидид 8.53.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 8.54.

¹⁰⁵ *Ibid.*, 8.65; F. Wasserman, “The Conflict of Generations in Thucydides”, *The Conflict of Generations in Ancient Greece and Rome* (ed. S. Bertman), Amsterdam 1976, 119-121.

ефикасније уређење полиса за време рата.¹⁰⁶ Када су 400 завладали о Алкибијаду се више није водило рачуна, а о ратним дејствима се слабо расправљало.

Како сведоче Тукидид и Аристотел, Антифонт је био идејни творац олигархијског преврата, а Пизандар је изнео предлог да се изабере десет законодаваца који су на скупштини на Колону¹⁰⁷ објавили: „да је сваком Атињанину слободно без казне да изрекне своје мишљење, које буде хтео. Ако ико онога ко је изрекао своје мишљење оптужи незаконито или му како другачије нашкоди, за тога да се одреде високе казне. Тада се већ јасно предлагало, нека се никаква државна служба не врши по истом државном поретку и нека се укину награде за њихово вршење, него нека изаберу пет људи као председнике, а ти нека одаберу сто људи, а сваки од тих сто нека себи узме тројицу. Њих 400 нека дођу и владају неограничено, како буду сматрали да је најбоље, и нека сазивају 5000, кад год им се буде свиђало.“¹⁰⁸ Пошто је скупштина без протеста овај предлог прихватила 400 су наоружани у пратњи сто двадесет младића, које су користили за вршење насиља, ушли у скупштину и наредили присутнима да подигну своју дневну плату и напусте скупштину. Када је 400 завладало многе су убили, друге су бацили у тамницу, а неке су и прогнали.¹⁰⁹

Отприлике у исто време Антифонт је као изасланик био послат у Спарту да преговара о даљем току рата, а 400 је одлучило да изграде тврђаву на Етонији у близини Пиреја како би на тај начин обезбедили луку. Антифонт и остали припадници његове делегације нису успели да постигну договор са Спартом, а у Етонији је избила побуна од стране хоплита (оклопника). Они су тражили смену 400 и проглашење владе 5000, због чега су почели да руше тврђаву коју су градили.

¹⁰⁶ М. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, 344-395.

¹⁰⁷ Треба скренути пажњу да се ова скупштина састала на Колону (светилишту Посидоновом), а не на уобичајеном месту Пниксу где је могло да стане много више људи. С. Hignett, *A History of the Athenian Constitution*, Oxford 1952, 360, 373.

¹⁰⁸ Тукидид 8.67-68. Аристотелов „Устав атински“ даје детаљније информације: „Затим су укинули све тужбе с протузаконитости, све пријаве због тешких државних прекршаја и све позиве на суд, како би сваки Атењанин, који год хоће, могао казати своје мишљење о тим стварима. Али ако буде тко због таквих приједлога глобио кога, звао га пред суца или на суд водио, нека га пријаве и одведу к стратезима, а стратези нека га предаду једанаестиорици, да га смрћу казне.“ Аристотел, *Устав атенски* 29.4.

¹⁰⁹ Тукидид 8.69-70.

Један за другим ређали су се неповољни догађаји по владавину 400, а оно што је коначно изазвало промену државне управе био је пораз на Еубеји. Овога пута скупштина је одржана на свом уобичајеном месту Пниксу где је одлучено да 400 буду опозвани, а власт да предају телу 5000, под условом да њихови чланови буду сви који могу себи да набаве тешко оружје и да за своју службу не смеју да примају плату. Пизандар и остале вође олигархијске револуције побегли су у Декелеју, али је Антифонт остао у Атини.¹¹⁰ Он је у својству изасланика који је преговарао са Спартом био оптужен за издају и након спроведеног поступка еисангелија погубљен.

Олигархијску револуцију 411. године пре н. е. обележила су два политичка слогана за које је могуће да је њихов идејни творац био Антифонт. Први је *hopla parechomenoi* и првобитно је представљао мишљење оних Атињана који се нису слагали са ставом екстремних демократа о томе да треба дати политичку моћ и оним грађанима, чији је имовински цензус нижи од онога који су имали хоплити.¹¹¹ Дакле, у почетку је *hopla parechomenoi* означавала хоплите, да би после Сицилијанске пропасти Атине добила већи утицај и постала саставни део политичког речника за време олигархије. Наиме, пошто су хоплити срушивши тврђаву у Етонији подстакли предају власти у руке 5000, на скупштини, на Пниксу, одлучено је да у састав овог тела могу да уђу само они који себи могу да набаве тешко оружије (*hopla parechomenoi*).¹¹²

Након пропасти 400, поред Антифонта, за издају су истовремено били оптужени Ономакле и Архиптолем, син чувеног Хиподама који је први применио месопотамски урбанистички систем по коме су се улице у граду секле под правим углом.¹¹³ Архиптолем се помиње у Аристофановим „Витезовима“ као Клеонов противник и један од учесника у мировним преговорима са Спартом после Клеонове победе на Пилу.¹¹⁴ Наиме, како описује Аристофан: „По пилској згоди, каже сама од

¹¹⁰ Тукидид 8.90-98.

¹¹¹ N. M. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the end of the Fifth Century B.C.*, vol. 1, Oxford 1946, 10-12.

¹¹² Тукидид 8.97.1.

¹¹³ Pseudo-Plutarch, *Life of Antiphon* 834a-b.

¹¹⁴ Aristophanes, *Knights* 327, 794-796 (translated by J. Henderson), Harvard University Press 1998.

себе у град је пуну корпу мира донела, а скупштина је три пута предлог одбила“.¹¹⁵ Он је заједно са Антифонтом од стране 400 био послат као изасланик у Спарту, због чега су касније обојица били оптужени за издају. Пошто је утврђено да су криви, погубљени су, имовина им је конфискована, куће су им срушене до темеља, јавно је објављено на бронзаној плочи да су издајници, забрањено је било да их сахране у Атини, а њиховим потомцима су одузета грађанска права.¹¹⁶ Њих двојца су били пријатељи током олигархијске револуције, а могуће је да то пријатељство датира још од раније када је после атинске победе код Пила Антифонт представио еклезији говоре које је написао за народ са острва Линдос и Самотраки, који су дошли да протестују против плаћања пореза Атине. Обојица су били заговорници мировних споразума са Спартом, како после Пила, тако и за време олигархијске револуције. То упућује на закључк да је могуће да су обојица били противници екстремне демократије у време Клеона (425-424. године пре н.е.) као што су то били и у време олигархијске револуције. Оно што је могло да их повеже било је опредељење за државно уређење за које се залагао Хиподам, Архиптолемов отац. Аристотел је у „Политици“ забележио да је Хиподам, без обзира на то што се није бавио политиком, покушао да каже нешто о најбољем државном уређењу. По Хиподаму, оптимални број становника полиса био би око десет хиљада људи који би били подељени на три групе: класа занатлија, класа земљорадника и класа ратника под оружјем. Притом, пошто земљорадници немају оружје, а занатлије ни земље, ни оружја, они би постали подложни онима који имају оружје.¹¹⁷ Могуће је да је Хиподам преузео термин *hopla parechomenoi* од противника екстремне демократије, а његов син Архиптолем или Антифонт су га претворили у политички слоган олигархијске револуције. Остаје непознато зашто је изабран број од 5000 којима би била поверена власт. Могуће је да је то било зато што је то био званичан број хоплита који су били пописани. Политичка идеја по којој владавина полисом треба

¹¹⁵ Аристофан, *Мир*, 665-667.

¹¹⁶ Pseudo-Plutarch, *Life of Antiphon* 834a-b.

¹¹⁷ Аристотел је упутио критику на рачун овог државног уређења у коме би владали само наоружани, али на другим местима подржава управо владавину оних који носе оружје. Аристотел, *Политика*, 1268a, 1297b, 1265b.

да буде у рукама имућније класе, је вероватно повезала Архиптолема и Антифонта као идејне творце олигархијске револуције. Међутим, Веће 400 без обзира на то што су усвојили овај концепт владавине нису били вољни да предају власт Већу 5000 све до момента када су их прилике натерале да то и учине.¹¹⁸ С друге стране Архиптолем и Антифонт су проглашени издајницима и погубљени, али нису имали прилике да виде како су владали 5000 за које су се од почетка револуције залагали.

Други политички слоган олигархијске револуције био је *patrios politeia* (повратак уставу очева оснивача). Антифонт је у свом филозофском делу „О слози“ написао: „Људи су у прошлости знали колико је лоша анархија, па су од рођења подучавали своје синове како да владају. Због тога синови када дођу у зрело доба, неће бити затечени кад наиђу на тешкоће и промењене околности.“¹¹⁹ Термин *patrios politeia* је за разлику од *hopla parechomenoi* подједнако употребљаван од стране демократа и олигарха. За олигархе овај термин је означавао повратак на пре-Клистенев устав, а за демократе је имао значење повратка на демократски устав који је важио пре олигархијске револуције.¹²⁰ Као што је Архиптолем под утицајем свога оца Хиподама *hopla parechomenoi* промовисао у један од слогана олигархијске револуције, тако је и Клеитофонт под утицајем чувеног говорника Трасимаха промовисао *patrios politeia*. Клеитофонт је био један од вођа олигархијске револуције, а Платон га у „Држави“ помиње као младића који је спреман да учини све што је потребно да би одбранио идеје свог ментора Трасимаха.¹²¹ Аристотел у „Уставу атинском“ наводи Клеитофонтине речи са скупштине на Колону: „нека изабрано повјеренство поред тога испита још и отачке законе, које је дао Клистен, кад је постављао демократију, како би, чувши и о њима, смислили најбоље“.¹²² Али, Аристотел додаје и своје запажање о овим Клеитофонтовим речима „као да

¹¹⁸ Тукидид 8.65, 8.86, 8.92.

¹¹⁹ M. Gagarin, *Antiphon The Athenian, Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, University of Texas press, Austin 2002, 193.

¹²⁰ A. Fuks, *The Ancestral Constitution – Four Studies in Athenian Party Politics at the End of the Fifth Century*, London 1953, 33-51.

¹²¹ Платон, *Држава*, 328б, 340а-ц.

¹²² Аристотел, *Устав атински* 29.3. Клеитофонт се помиње и у Аристофановим „Жабама“ као Еурипидов „студент“ што је највероватније показивало да је био едукован од стране софиста. Аристофан, *Жабе*, 965-967.

Клистонов устав није био демократскији него сличан Солонову“. По Фуковом (*Fuks*) мишљењу оваква Аристотелова интерпретација је означавала да су олигархисти одбијали да прихвате демократски развој после Клистена, што подразумева да су уважавали и Солон, за разлику од Хигнета који сматра да је ово представљало само пропаганду олигархиста, при чему они нису имали ни знања ни интереса за Клистонов или Солонов устав, односно тежили су успостављању оне власти која би била мање демократска.¹²³ Олигархисти су прихватили Клеитофонов предлог: „Вијећника нека буде, по отачком обичају, четири стотине, четрдесет из сваке филе, изабраних од прије предложених, које изаберу чланови филе између грађана, што су навршили тридесету годину живота.“¹²⁴ Међутим, управо оваква формулација указује на то да су се угледали на Солонову реформу (увођење Већа 400) или можда чак и Драконтову реформу која је, како је Аристотел интерпретирао, скоро истоветна као и наведена одредба олигархијског устава.¹²⁵ Солон је прве чланове већа изабрао сам и они су могли доживотно да остану на функцији¹²⁶ за разлику од „Драконтовог устава“, представљеног у Аристотеловом „Уставу атинском“, по коме су чланови Већа 400 и једног члана били бирани жребом на годину дана. У оба случаја оно што је вероватно било најважније за олигархисте јесте ограничење које су увели са слоганом *hopla parechomenoi* – да у власти могу учествовати само они грађани који поседују тешко оружје.

Дионисије Халикарнашки је поред Антифонта поменуо и Трасимаха као великог говорника који је 411. године пре н. е. у свом говору о уставу Атине указао на важност слоге (*homonoia*) међу Атињанима, жалећи за тим што не живи у време очеве оснивача када је на снази био најбољи устав. Трасимарх је истакао да је слога једини начин да се помире политички опоненти: „уместо да смо сложни, међу нама су завладали узајамно непријатељство и бурна времена“.¹²⁷ Пошто се унутар

¹²³ A. Fuks, *The Ancestral Constitution – Four Studies in Athenian Party Politics at the End of the Fifth Century*, 1-32; C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution*, 15, 130.

¹²⁴ Аристотел, *Устав атенски* 31.1.

¹²⁵ *Ibid.*, 4.3.

¹²⁶ Плутарх, *Солон* 19.1.

¹²⁷ Dionysius of Halicarnassus, *Isaeus* 20, *Demosthenes* 3, *The Older Sophists*, 89-90. О значају који је слога имала за Трасимаха указује и Платон: „Из неправичности се, о Трасимаше, развијају свађе и

олигархијског покрета могла разликовати екстремна и умерена струја, чињенице потврђују да су бар три пута покушавали да буду сложни. Први пут када су на Колону донели одлуку о оснивању 400. Други пут када је због побуне хоплита у Пиреју (у Дионизијевом позоришту) требало да се одржи седница, али је одложена због напада на Еубеју.¹²⁸ Коначно, када је на Пниксу одлучено да ће уместо 400 владати 5000, што је по речима Тукидида била „мешавина између владе неколицине и мноштва“.¹²⁹ Управо оваква „мешавина“ била је последица слоге, али овога пута између олигарха и демократа. Међутим, Трасимах није био једини који је писао о слози. О томе су писали: Клеитофонт као Трасимахов ученик, Исократ, Аристотел у „Никомаховој етици“, Антифонт у свом делу „О слози“, Ксенофонт у „Успоменама“.¹³⁰ И као што је Хансен рекао да је демократија за Атињане представљала образовање народа, а не владавину права, исто може важити и за олигархију. Антифонт је такође био закупљен најбољим образовањем и у „О слози“ пише: „Мислим да је на првом месту образовање међу обавезама које један човек треба да уради. Када неко нешто добро започне, добро ће га и завршити. Ако добро засади семе може да очекује добру жетву; ако научи младе људе добром образовању, то ће живети и напредовати до краја живота, и ниједна олуја, нити суша неће моћи да га униште.“ (DK 87B, 60).

2.4. Идејна сцена Антифонтског дела (појава софиста и развој реторике)

Антифонт је рођен у старој и богатој породици, у деми Рамнус на североистоку атичке обале која се налазила надомак острва Еубеја. Пошто је Рамнус имао луку која је добро радила вероватно се првенствено може сматрати урбаном, него

мржња и долази до међусобне борбе. Ако, пак, један према другоме правично поступају – онда владају слога и пријатељство.“ Платон, *Држава*, 351д.

¹²⁸ Тукидид 8.93.

¹²⁹ *Ibid.*, 8.97.

¹³⁰ Plato, *Cleitophon* 409E-410A (G. M. A. Grube, „The Cleitophon of Plato“, *Classical philology* 26/1931, 302-308.); Isocrates 7.31-35 (J. W. Jones, *The Law and Legal Theory of The Greeks*, Oxford 1956, 82-84.); Аристотел, *Никомахова етика* 8.1155а, Нови Сад 2003; Antiphon, *On Concord-The fragments* (M. Gagarin, *Antiphon The Athenian, Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, 189-194.) Xenophon, *Memorabilia* 4.4.16, *The Older Sophists*.

руралном средином. Његов отац Софилус био је софиста и имао је своју школу,¹³¹ тако да је млади Антифонт одгојен у оквирима традиционалних аристократских вредности. Вероватно је био добро образован, с обзиром на то да је од малих ногу био окружен људима из различитих делова Грчке (по свој прилици и људима из иностранства) као и идејама и активностима новог покрета интелектуалаца, названим софистима, чије је деловање тек отпочело у том периоду. Он је сигурно познавао рад чувених софиста као што је био Протагора, а могуће је да је приликом посета Атини и другим полисима имао и личних контаката са интелектуалцима тог доба.

Око 450. године пре н. е. институције атинске демократије, укључујући и судове, добиле су форму која ће следећих пола века остати непромењена.¹³² Пошто је постојао велики број судова, све више поротника је било потребно, а како сведочи Стари Олигарх, у атинским судовима се судило у одређеним случајевима и странкама из полиса који су били у блиској вези са Атином.¹³³ Млади Антифонт је посматрајући овакав развој институција, без обзира на то што се трудио да јавно не излаже своје ставове, учествовао у раду судова пишући говоре за клијенте и своје пријатеље који су били активно укључени у послове полиса. У оваквим политичким приликама, комбинација предности порекла Антифонтине породице, његов интерес за политичке и правне активности у полису и оштрина његовог ума допринели су да он постане један од водећих атинских интелектуалаца. Највише су га интересовали право и правда, али је подједнако писао и о геометрији, космологији, социологији, психологији, интерпретацији снова.¹³⁴

Антифонтини први рад су највероватније биле „Тетралогије“ настале у периоду између 440. и 430. године пре н. е. Оне су написане као опозитни говори (*Antilogiae*) – нова форма интелектуалног изражавања коју је креирао Протагора. Случајеви су приказани са по два од четири говора (*logoi*) за браниоца и тужиоца, а усмерене су на

¹³¹ Pseudo-Plutarch, *Life of Antiphon* 832b-834b.

¹³² Ефијалтова реформа из 462. године пре н. е. допринела је повећању броја и значаја судова, а Перикле је 450. године пре н. е. увео плату за поротнике коју ће Клеон 425. године пре н. е. повисити. M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, 47-83.

¹³³ Pseudo-Xenophon, *Constitution of the Athenians*, 1.16-18.

¹³⁴ Antiphon, *Fragments*, 66-138, *The Older Sophists*, 212-234.

истраживање права, правде и аргумената из вероватног.¹³⁵ Ови експериментални и провокативни говори вероватно су остављали утисак на друге интелектуалце који су живели у време Антифонта, али су (уколико је тачна информација да је Антифонт био и учитељ реторике) најпре читани од стране Антифонтових ученика. Нешто касније Антифонт је написао и своја два фрагментарно сачувана филозофска дела „Истина“ и „О слози“, које су за разлику од „Тетралогија“ мање драматични, али подједнако експериментални и провокативни зато што Антифонт и у њима наставља да примењује јукстапозицију (положај једне ствари поред друге) коју сагледава из опозитних углова.¹³⁶ Највише сачуваних фрагмената показује да је Антифонт акцендовао у својим делима однос *nomos*-а и *physis*-а, проблем који је у то доба био често разматран од стране софиста. За њега је однос између позитивних закона и природног права био важан због објашњења правде, теме која га је највише интересовала.

Антифонтово интересовање за теорију и практичну примену права, као и његова жеља да се јавно не појављује, направили су од њега „саветника“ тужилаца и бранилаца који су морали да учествују у судским поступцима, посебно оних чији су случајеви били компликовани. У почетку је само саветовао пријатеље, а после 430. године пре н. е. почео је за новац да пише говоре које су странке у поступку училе напамет и излагале на суду. Врло брзо је стекао репутацију стручњака нове вештине-логографије, која га је окупирала до краја живота. Писање радова за узак интелектуални круг или за велики аудиторијум, била је новина која је као и друге активности софиста деловала контраверзно, не само у Антифонтово време, већ и током IV века пре н. е.¹³⁷ Деценију после његове смрти пракса логографије је нагло порасла и постала водећа форма за јавну дискусију у Атини.¹³⁸

Последње две деценије свога живота Антифонт је вероватно наставио да пише говоре за друге, подучава реторику и учествује у дискусијама и дебатама које су

¹³⁵ G. Goebel, *Early Greek Rhetorical Theory and Practice: Proof and Arrangement in the Speeches of Antiphon and Euripides*, Madison 1983, 32.

¹³⁶ F. Pfister, "Zu den neuen Bruchstücken des Sophisten Antiphon", *Philologische Wochenschrift* 7/1925, 202.

¹³⁷ F. Solmsen, *Intellectual Experiments of the Greek Enlightenment*, Princeton University Press 1975, 42.

¹³⁸ G. A. Kennedy, *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton University Press 1994, 49.

организовали софисти, расправљајући успут са пријатељима о актуелној политичкој ситуацији у Атини онога времена. Свима је на памети био рат са Спартом и пажња је посвећивана откривању врлина и мана атинских лидера и институција. Велики број случајева Антифонт је написао због њихове политичке подлоге или умешаности истакнутих политичких фигура, а његово правно саветовање прерасло је у политичко саветовање.¹³⁹ Коначно, када је Атина 413. године пре н. е. претрпела пораз на Сицилији, Антифонт је од политичког саветника постао активан политичар и заједно са својим пријатељима, олигархсима, креирао програм за који је веровао да ће атинску демократију учинити ефикаснијом и одговорнијом. У говору који је написао за сопствену одбрану одбија да призна да је учинио нешто лоше и истиче да је његова намера била да унапреди, а не да сруши демократију у којој је просперирао.¹⁴⁰ Аргументи које је истакао били су бескомпромисно рационални и вероватно су оставили утисак на већину поротника, (изазвали су и дивљење Тукидида), а говор је остао запамћен као један од највише цењених кроз целу антику.¹⁴¹

Управо су софисти, у које спада и Антифонт, подучавајући омладину, створили групу која ће у олигархијској револуцији одиграти најзначајнију улогу. Због чињенице да је и Антифонт био софиста, у наставку рада биће представљени неки софисти које су аутори доводили у везу са њим.

Како истиче Ђурић, античка софистика као химерична појава¹⁴² ствара проблем приликом њеног изучавања. Не може се дати дефинитивна листа са именима софиста, зато што се савремени аутори ослањају на античку традицију и не слажу се међусобно у томе, ко се може наћи на овој листи. Осим фрагмената њихових дела који су сачувани, нису оставили писани траг о свом покрету, а већину информација добијамо од Платона, који се углавном критички изјашњавао о

¹³⁹ Antiphon 5, 6, *Fragments 1-10, The Older Sophists*.

¹⁴⁰ *Ibid.*, *Fragments 11-19*.

¹⁴¹ W. S. Ferguson, "The Condemnation of Antiphon", 364.

¹⁴² М. Ђурић, *Из историје античке филозофије*, Београд, 1996, 205.

њима.¹⁴³ Осуђени на неки полуживот од стране предсократоваца¹⁴⁴ с једне стране и Платона¹⁴⁵ и Аристотела¹⁴⁶ с друге - софисти изгледају као изгубљене душе.

За разлику од античких, савремени аутори благонаклоније гледају на софисте.¹⁴⁷ Они много више пажње поклањају разоткривању ко су били софисти и шта су написали, него питању њиховог подучавања. Проучавајући софисте на овај начин долазили су до следећих закључака: да су они подучавали реторику, били енциклопедисти Грчке, бавили се изучавањем политике (подучавали су како успети у политици), да су били хуманисти, који су човека и његове вредности сместили у центар универзума. На основу ових закључака софисти се не могу повезати ни са једним филозофским покретом који је постојао пре и после њих. Гутхри (*Guthrie*) је први који пореди емпиризам и скептицизам софиста са идеализмом Платона са једне стране и проучавањем природних феномена предсократоваца са друге стране.¹⁴⁸ Софисти су путујући из града у град обогаћивали искуство, користећи нове методе, подучавали су младиће из богатих породица и наплаћивали су своје услуге.¹⁴⁹ Већином су били странци, које су често пратили њихови ученици.¹⁵⁰

Да би били успешни у политичком животу, млади су се често школовали код софиста. Назив софист потиче из грчке речи *sophos/sophia* која се преводи са мудрац/мудрост.¹⁵¹ По Керферду (*Kerferd*) термин је еволуирао у неколико значења:

¹⁴³ „Софистика се према правој политичкој мудрости односи као козметика према гимнастици.” Plato, *Gorgias*, 463a-465c (translated by R. Waterfield), Oxford University Press, London 1994.

¹⁴⁴ J. Barnes, *The Presocratic Philosophers*, Vol. 2, London, 1979, 146.

¹⁴⁵ У Горгији (462b-465e) о методу рада софиста, коју назива *technai*, Платон говори да је фалсификована, док у дијалогу Софист даје чак седам погрдних дефиниција софиста на пример да су они ловци на младе богаташе, предавачи вештине која није њихова и слично.

¹⁴⁶ По Аристотелу рад софиста се огледа у изопаченој мудрости, која у ствари није мудрост. Aristotle, *Sophistici Elenchi*, 1.1, 165a 21-23. (translation by E. Poste), London, Macmillan 1866.

¹⁴⁷ За Гротеа софисти су учитељи који су уједно и представници мишљења њиховог времена. G. Grote, *History of Greece*, London, 1856, 78. Наравно, и међу модерним ауторима има оних који критикују софисте као на пример Сицвик по коме софисти нису озбиљни мислиоци, и због тога ни не заслужују улогу у историји филозофије, зато што је њихово подучавање неморално. H. Sidgwick, “The Sophists”, *Journal of Philology* 4/ 1872, 289.

¹⁴⁸ W. K. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* III, 3-9.

¹⁴⁹ Како истиче Керферд у периоду од 460. до 380. године пре н. е. знало се за 26 софиста. G. B Kerferd, *The Sophistic Movement*, Cambridge 1981, 42.

¹⁵⁰ Plato, *Protagoras* 315a (translated by N. Denyer), Cambridge University Press, 2008.

¹⁵¹ N. G Liddel, and R. A Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 2004, 626.

вештина, политичка мудрост и научна, теоретска, односно филозофска мудрост.¹⁵² Рад софиста највише се огледао у јавним предавањима (*epideixis*) или јавним дебатама, где су демонстрирали своје образовање и способности.¹⁵³ На овај начин успевали су да заинтересују будуће ученике, које би касније подучавали индивидуално или у мањим групама. Подучавање би се састојало у држању предавања на задату тему, као и у давању корисних савета за јавни наступ.¹⁵⁴ Леп пример представљају Антифонтове „Тетралогije“ где он ученицима даје готове судске говоре, из којих могу нешто ново да науче, али и да имитирају аргументе и реторске трикове које је он користио. До данашњих дана није пронађен велики број радова, а и оно што је пронађено није довољно за једнозначно одређење њихове филозофије. Од подучавања реторике, разјашњавања контраверзе *phisis-nomos*, политичког успеха, подучавања о идеалном образовању, напада на религију, па до хуманог виђења човека као центра универзума или пак трагичну карикатуру судбине, дугачак је пут и превелики број различитих тема.¹⁵⁵ Њима софисти приступају субјективно и игром речи покушавају код својих слушалаца да оставе утисак да је нешто тачно или лажно, без обзира на стварну слику.¹⁵⁶

Утицај софиста на политички живот Атине 420. године пре н. е. отпочео је Протагора¹⁵⁷ својим доласком из Абдере. По њему, мисија софиста је била да обуче своје ученике да говоре на тај начин како би могли да врше утицај на стварање услова потребних за промене у друштву у коме живе.¹⁵⁸ У складу са тим, Протагорино дело „Истина“ почиње реченицом: „Човек је мерило свих ствари”.¹⁵⁹ Диоген Лаертије (*Diogenes Laertius*) сведочи да је он први истицао да сваки аргумент

¹⁵² G. V Kerferd, “The First Greek Sophists”, *Classical Review* 64/1980, 8-10.

¹⁵³ G. V Kerferd, *The Sophistic Movement*, 10.

¹⁵⁴ Калијина кућа, која је представљала мизансцен Платоновог Протагоре, била би пример места на коме су софисти подучавали своје ученике. По тврдњама Платона, Калија, један од најбогатијих у Атини, је потрошио највише пара на софисте. Plato, *Apology* 20a, *The Collected Works of Plato*, (translated by H. Tredennick), Princeton University Press 1980.

¹⁵⁵ О библиографији радова софиста вид. М. Ђурић, „Софисти и њихов историјски значај“, *Зборник радова Филозофског факултета*, Београд, 1955, 586-587.

¹⁵⁶ W. K. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* III, 33; G. Grote, *History of Greece*, 312-313.

¹⁵⁷ Како истиче Платон Протагора је био први који се представљао као професионални софиста. Plato, *Protagoras* 309d-312b.

¹⁵⁸ *Ibid.*, 167a.

¹⁵⁹ *Ibid.*, 331a.

има свој аргумент који га може побијати.¹⁶⁰ Таква филозофија је брзо нашла своје место у социјалном и политичком животу демократске Атине, чему су нарочито доприносили часови реторике коју је Протагора држао.¹⁶¹ Чињеница да су његови ученици на основу стечених знања из реторике остваривали материјалну корист, објашњава зашто је наплаћивао своје услуге.¹⁶²

Професионализам, карактеристичан за софисте, лепо се може уочити код Протагоре, који је је најпознатији, а вероватно и најстарији софиста.¹⁶³ Имао је две врсте ученика: младиће из угледних фамилија, чија је жеља била да се обуче за политичку каријеру и оне друге, попут извесног Антимореуса из Менде, који су учили да би и сами постали софисти.¹⁶⁴ Протагора је био пријатељ Перикла¹⁶⁵ и творац Туријског законика,¹⁶⁶ а по тврдњама Платона био је први који је увео праксу наплаћивања подучавања. Податак о сачуваним радовима Протагоре даје Диоген Лаертије (9.55), али се ово мора узети са резервом зато што је могуће да су неки наслови дописани у каснијим вековима. Дело „О боговима” где износи своје агностичке ставове о боговима, коштало га је живота. Наиме, страдао је у бродолому када је напустио Атину где су га осудили на прогонство и спалили његове радове на агори због бласфемеије.¹⁶⁷ У „Истини“ Протагора се бавио теоријом сазнања и под „стварима” је подразумевао и оне које су апстрактне.¹⁶⁸ Дело „О личним квалитетима” показује Протагорин став о образовању: „образовање подразумева таленат и праксу; човек мора да почне са образовањем у својој младости”.¹⁶⁹ У

¹⁶⁰ Diogenis Laertii 9.51, *Vitae philosophorum, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, vol. 1 (Übersetzt von M. Marcović), Stuttgart-Lipsia, Teubner 1999–2002.

¹⁶¹ Форест истиче да су софисти, уз реторику, омладини говорили о политичким принципима. W. G. Forrest, “An Athenian Generation Gap”, 42-43.

¹⁶² Plato, *Protagoras* 349a.

¹⁶³ Платон о њему говори да је довољно стар (живео је од 490. до 421. године пре н. е.) да може бити отац Сократу, Продикку и Хипији. Plato, *Protagoras* 317c.

¹⁶⁴ Plato, *Protagoras* 315a; J. Burnet, *Platonis opera*, Vol. 3, Oxford: Clarendon Press, 1903, 103.

¹⁶⁵ Плутарх (*Перикле* 36) описује жучну расправу између Протагоре и Перикла о томе да ли је за убиство младића на атлетском такмичењу одговоран младић који га је погодио или организатори такмичења или само копље. Тема овог разговора служи као испирација Антифонту за његову другу Тетралогiju.

¹⁶⁶ E. Zeller, *The History of Greek Philosophy*, New York, 1955, 98.

¹⁶⁷ W. K. C. Guthrie, *The Sophists*, Cambridge, 1971, 263.

¹⁶⁸ E. Zeller, *The History of Greek Philosophy*, 99.

¹⁶⁹ Plato, *Protagoras* 324a-б.

осталим радовима бавио се математиком, граматиком, политиком, историјом културе и теоријом реторике, што показује широк дијапазон његовог интересовања. Већину цитата Протагориних дела аутори преузимају од Платона. У складу са тим, утисак о његовом филозофском достигнућу зависи од оцене аутора о историјској вредности Протагориних дела коју је спреман да да. Оно по чему ће сигурно бити упамћен је његова „уметност бити грађанин” о којој Платон говори кроз Сократов и Протагорин дијалог.¹⁷⁰

Горгија из Леонтина прочуо се својим доласком у Атину 427. године пре н. е. када је у својству изасланика понудио савез између Леонтине и Атине у борби против Сиракузе.¹⁷¹ Он и његов ученик Продик са Кеја су искористили прилику да, представљајући позиције и ставове својих полиса у атинском већу, прикажу раскошан и заводљив таленат и образовање. То је привукло велики број њихових будућих ученика, чиме су себи обезбедили значајну зараду од часова које су им давали.¹⁷² Међу Горгијиним радовима најзначајније су “*Technai*”,¹⁷³ од којих свакако треба поменути „Похвални говор о Јелени”¹⁷⁴ и „Одбрану Паламедеса”. С обзиром на то да су у питању приручници реторике, логично се закључује да је његов рад претежно био усмерен у правцу подучавања реторике, али не треба заборавити ни његово филозофско дело „О природи која не постоји”, у коме своје гледиште излаже кроз три става: 1) ништа не постоји, 2) када би нешто и постојало, не би се могло сазнати и 3) када би се могло сазнати, не би се могло саопштити другима.¹⁷⁵ Горгија је као и други софисти путовао и јавно наступао у великим панхеленским центрима

¹⁷⁰ Када Сократ пита Протагору шта би Хипократ могао да научи од њега, овај му одговара: „Научиће како да се брине о својим проблемима, како да на најбољи начин управља својим домаћинством, али исто тако и државним пословима. На тај начин што ће постати моћан у полису зато што је добар говорник и човек од акције. Укратко, рече Сократ, уметност је бити грађанин, са чим се Протагора моментално сложи.” Plato, *Protagoras* 318e.

¹⁷¹ R. F. Walton, *Diodorus of Sicily*, Harvard University Press 1967, 296-302.

¹⁷² Hippias, *Fragmenta* 6.282b-c (Übersetzt von H. Diels and W. Kranz), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Vol.2, Berlin: Weidman 1952.

¹⁷³ За софисте је било карактеристично да своје реторско умеће излажу у писаним приручницима (*technai*), где би истицали реторске аргументе и подучавали о конкретној употреби језика. Платон, *Федар*, 271c, *Ијон-Гозба-Федар*, (превод М. Ђурић) Београд 1979.

¹⁷⁴ Похвални говор садржи део о природном праву: „По природном праву јаке не смеју да ометају слаби”. Овим Горгија само потврђује да није занемарио филозофију. E. Zeller, *The History of Greek Philosophy*, 106.

¹⁷⁵ М. Ђурић, *Из историје античке филозофије*, Београд 1996, 211.

(Олимпија и Делфи). Од својих ученика је правио мајсторе наговарања и имао је инстанчан осећај да говор изведе у право време на правом месту (*to kairon*).¹⁷⁶ Платон га у „Федру“ повезује са сиракужанским говорницима Кораксом и Тисијом, али истиче да је његово говорништво сицилијанског типа.¹⁷⁷ Најпознатији ученик био му је Исократ, а подучавао је и Продика, Хипократа и Перикла.¹⁷⁸

За свакога, ко је прочитао Платоновог „Протагору“, име Продик асоцира на несрећног професора који лежи у кревету, умотан у чаршаве, у малој соби Калијине куће. Његове речи парају уши због пискутавог гласа. Он без успеха покушава да привуче пажњу некога ко би га слушао.¹⁷⁹ Овакав подругљиви опис је изазвао полемику међу ауторима, али то није утицало на то да Продик из Кеја (465-395. године пре н. е.) буде заборављен. Окосницу његовог рада представљала је лингвистика. Ђурић истиче да се највише бавио синонимима, што је свакако била корисна вежба за формулисање исправних логичких идеја.¹⁸⁰ Аристофан га у „Облацима“ назива „астрономским експертом“, а у „Птицама“ казује да је Продик творац космологије (део метафизике који расправља о идеји света као целокупности свих појава у простору и времену).¹⁸¹ Ксенофонт је био импресиониран његовим „Митом о Хераклиту“.¹⁸² Не треба заборавити ни његово дело „О природи човековој“, где, како истиче Ђурић, излаже своју „теорију о постанку религије, кроз персонификацију природних феномена који човеку користе“.¹⁸³ Продик је без сумње написао још филозофских радова, који на жалост нису сачувани. Може се само претпоставити да је највећи део њих излаган на његовим предавањима.

¹⁷⁶ Аврамовић ово назива „концептом опортунитета“. С. Аврамовић, *Исејево судско беседништво и атинско право*, Београд 2000, 45.

¹⁷⁷ Платон, *Федар*, 267а.

¹⁷⁸ W. K. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* III, 274.

¹⁷⁹ Plato, *Protagoras* 315c-d.

¹⁸⁰ М. Ђурић, *Из историје античке филозофије*, 211.

¹⁸¹ Аристофан, *Облаци* 360; *Птице* 692.

¹⁸² Младић Хераклит покушава да се одлучи какав живот да одабере, а две високе жене Врлина и Порок боре се око његове наклоности. Оно што му Порок обећава није могао ни да замисли, а Врлина говори о животу пуном мукотрпног рада који ће бити награђен почастима, искреним пријатељством, богатством и моћи, под условом да се за то мора добро ознојити. Ксенофонт, *Успомене о Сократу* 2.1.21-34 (превод М. Ђурић), Београд 1964.

¹⁸³ М. Ђурић, *Из историје античке филозофије*, 211-212.

На основу сведочења Платона и Ксенофонта, оно што је Хипију, као следећег у низу великих софиста највише интересовало, јесте однос између природног и позитивног права.¹⁸⁴ Како Ксенофонт у „Успоменама на Сократа” истиче, по Хипији позитивно право чине: „писане одредбе установљене од стране грађана које упућују на то шта треба чинити и од чега се треба уздржавати”.¹⁸⁵ Међутим, позитивни закони морају да се мере и исправљају у складу са природом.¹⁸⁶ Хипија је желео све да научи, па је чак био и занатлија.¹⁸⁷ Једног дана у Олимпији хвалио се да је сам направио своју одећу, прстен и печат. Такође је тврдио да је направио своје ципеле, а са собом је носио песме, прозу и друга дела које је написао. Како наставља Платон, Хипија је за себе тврдио да је најбољи ритмичар, граматичар, мнемоничар. Једноставно речено, описао га је као човека који је желео да изучи све што се може научити. При том, како је Платон био склон да исмева софисте, често се код модерних историчара филозофије мође пронаћи опис Хипије као дилетанта, неоригиналног, сујетног и површног софисте.¹⁸⁸ Међутим, откад је доказано да је Хипија проналазач квадратистике (прве геометријски дефинисане криве) суд о њему почиње да се мења.¹⁸⁹ У свом „Тројанском дијалогу” представља Нестора који саветује Неоптолема да се посвети часним активностима у свом животу. Његова два дела посвећена историји цивилизације „О именима људи” и „Олимпијски победници” представљају драгоцен извор података о значајним људима из тог временског периода.¹⁹⁰ Он је дао дефиницију природног права као права непромењиве садржине и универзалног важења.

За разлику од Хипије, који позитивном праву ипак даје првенство, Антифонт је више окренут природном праву. У свом филозофском делу „Истина” он истиче:

¹⁸⁴ „Једнако је с једнаким по природи сродно.” Plato, *Protagoras* 315c.

¹⁸⁵ Ксенофонт, *Успомене о Сократу* 4.4.13.

¹⁸⁶ Хипија примећује: „Али Сократе, како се закони и њихово поштовање могу сматрати за тако озбиљну и значајну ствар, када их често већ сами они који су их донели не поштују и мењају.“ *Ibid.*, 4.1.14.

¹⁸⁷ Plato, *Hippias Maior* 368b, *The Older Sophists*.

¹⁸⁸ E. Zeller-W. Nestle, *Die Philosophie der Griechen*, Sechste Auflage, Leipzig 1920, 1318; Wilamowitz-Moellendorff, *Platon I*, Zweite Auflage, Berlin 1920, 135; W. Capelle, *Die Vorrsokratiker*, Zweite Auflage, Stuttgart, 1938, 370.

¹⁸⁹ P. Tannery, *Pour l'histoire de la science hellene*, Paris, 1887, 247.

¹⁹⁰ G. V Kerferd., *The Sophistic Movement*, 47.

„Они који се бране од напада који нису сами изазвали и они који су добри према својим родитељима чак и када родитељи лоше поступају према њима, као и они који нуде супротној страни да се закуне,¹⁹¹ а сами нису вољни да говоре истину, примери су супротни природи који изазивају више патње када је могуће мање и мање задовољства када је могуће више и представљају третман који би могао да се избегне”.¹⁹² Сва три поступка су по атинским законима била кажњива, а Антифонт закључује да је то у супротности са природним правом.¹⁹³

Трасимах, познат по својој дебати са Сократом на тему правде, о којој сазнајемо у уводним странама Платонове „Државе”, са жаљењем констатује: „Пријатељи Атињани, волео бих да се врати оно давно прошло време када је млад човек био задовољан што ћути и када их прилике нису провоцирале да проговоре у јавности, старији су легитимно надгледали полис.”¹⁹⁴ Осим овог фрагмента¹⁹⁵ који је од заборавачачувао Дионисије Халикарнашки о Трасимаху из Халкедона мало се зна. Био је учитељ реторике, а већина података из античких извора односи се на његов стил који Аристофан исмева у „Пирницима”.¹⁹⁶ Пишући своје уџбенике реторике „Уметност реторике“ и „Почетак реторике“, нарочиту пажњу обраћао је на техничке детаље и на привлачење пажње публице апелујући на њихове емоције.¹⁹⁷ Аристотел га у „О варљивим доказима“ назива Тисијиним наследником (183b 31), али је Трасимах био и софиста који је наплаћивао своје подучавање, путовао у

¹⁹¹ Овај трећи пример објашњава Аристотел у Реторици (1377a) као случај када частан човек, да би се одбранио на суду, нуди супротној страни могућност да се закуне. Уколико супротна страна то прихвати, добија предност у очима поротника.

¹⁹² Antiphon, *Fragments*, DK B44, 135-139.

¹⁹³ На пример у Атини је од Солона био на снази закон који прописује обавезу деце да својим остарелим родитељима обезбеде храну, смештај и пристојну сахрану. Посебни државни орагани водили су рачуна да се закон поштује, а у случају лошег третмана према родитељима следила је јавна тужба *graphe gonéoon kakóseos*. Санкција је била делимична атимија (губитак часних права), која је могла да се избегне једино у случајевима када отац своју децу није школовао (или није дао на занат), када рођење детета није било легално или је сина дао у проституцију. В. G. Glotz, *La Solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*, Paris 1904, 359-360; D. H. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, London 1978, 92.

¹⁹⁴ Thrasymachus, *Fragments, The Older Sophists*, 90.

¹⁹⁵ Највероватније је реч о политичком говору „О уставу“ који је био написан за атинску скупштину. Међутим, пошто Трасимах, као странац, није могао лично да га изговори, написао га је као оригиналан допринос дебатама у скупштини које су се одвијале у завршним фазама Пелопонеског рата. W. K. C. Guthrie, *The Sophists*, 295.

¹⁹⁶ Аристотел га помиње као „дрског борца“. Аристотел, *Реторика* 1400b 29, 1413a 13.

¹⁹⁷ Платон, *Федар*, 267ц.

иностранство и усавршавајући се у реторици увек био спреман да одговори и на етичка питања.¹⁹⁸

Каликле, као и Антифонт, веру је поклатио природном праву. Говорећи о природној неједнакости људи, истицао је, као принцип природног права, поделу политичких права према личним способностима, односно према праву јачега.¹⁹⁹ О његовом животу и раду сазнајемо из Платоновог „Горгије”, што указује на могућност да је био Горгијин ученик.²⁰⁰ Није био софиста по позиву, већ практични политичар који је са ниподаштавањем гледао на софисте.²⁰¹ Каликле је демократску Атину схватао као организовани савез безвредне гомиле слабића који демосу јемчи заштиту од сваког насиља.²⁰² Његови погледи на демократско уређење Атине и истицање права јачега упућују на закључак да је својим говорима могао да изврши утицај на тадашње ставове атинских младића који су учествовали у олигархијској револуцији.

Софисти су својом тенденцијом да критички проучавају важеће законе (*nomoi*), строго водећи рачуна да ли су у складу са природним правом (*physis*-ом) и величајући образовање над послушношћу, довели до тога да омладина почне да истиче своје право на непослушност засновано у природном праву.²⁰³ Овако снажна критика и напад на традицију и на ауторитет очева, утемељен у обичајима, дешавали су се истовремено са развојем демократских институција, а као последицу су имали јачање вредности индивидуализма у Атини.²⁰⁴

Савремена теорија о природом праву проучава корене односуа *nomos- physis* у антици. За овај однос се каже да представља кључ грчке мудрости.²⁰⁵ Термин *physis* би просто могао да се преведе „природа”, или како га Аристотел објашњава: „Природа (*physis*) у свом примарном и чистом смислу означава суштину ствари које

¹⁹⁸ Платон, *Држава* 337д.

¹⁹⁹ „По мом мишљењу сама природа показује да се правичност састоји у томе да бољи има више од горег, а јачи више од слабијег.” Plato, *Gorgias* 483d.

²⁰⁰ W. K. C. Guthrie, *The Sophists*, 101-105.

²⁰¹ Plato, *Gorgias* 520a.

²⁰² *Ibid.*, 489C-492c.

²⁰³ Аристотел описује атинске младиће као лаковерне, неумерене и жељне славе. Аристотел, *Реторика* 1389a.

²⁰⁴ M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, 355.

²⁰⁵ W. K. C. Guthrie, *The Sophists*, 55.

се могу померати.”²⁰⁶ Међутим, пошто је он увек повезан са термином *nomos*, треба напоменути да се израз *nomos physeōs* (природна норма) први пут појављује код Платона и Тукидида, у значењу шта природа налаже да урадимо.²⁰⁷

Према тврдњама појединих аутора, до средине V века пре н. е. када почиње да се ствара политичка поларизација у Атини, апсолутну превагу имао је *nomos*.²⁰⁸ То је омогућавала теорија о божанском пореклу закона. Након Периклове смрти у скупштини долази до жучних расправа о установљавању нових култова и преиспитивању старих законских прописа. Примат *nomos*-а је повезан и са свим квалитативним променама које је донела атинска демократија: „*nomos* је основа социјалног мира у држави; он не познаје класно разликовање када се установљава шта је праведно”.²⁰⁹

Од софиста, који су у раду поменути, Протагора спада у групу оних који су подржавали *nomos*. Када су се појавили први људи, првенствено су размишљали како да обезбеде себи сигурно уточиште, храну и одећу. Плашећи се напада дивљих животиња, удружили су се у групе. Међутим, тако удружени почели су неправедно да се понашају једни према другима, што је довело до појаве реалне опасности од распадања групе и њене пропасти. Да би катастрофу спречио, Зевс је по Хермесу послао људима две моралне вредности: *aidōs* и *dikē* „да омогуће опстанак групе и креирају основ пријатељства и заједнице.”²¹⁰ Оно што представља суштину Протагориног учења јесте да живот у заједници није могућ без постојања *nomos*-а.²¹¹

Протагорин став је вероватно исправан, али шта се дешава, ако се закон коси са основним моралним вредностима? Овај проблем је постао актуелан после напада на Митилену²¹² (428. године пре н. е.) и Мелос²¹³ (416. године пре н. е.), које су

²⁰⁶ Аристотел, *Метафизика* V 1015a13-15. (превод У. С. Благојевић), Београд 2007.

²⁰⁷ Plato, *Gorgias* 483E; Тукидид 5.105.

²⁰⁸ M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, 250; W. G. Forrest, “An Athenian Generation Gap”, 41.

²⁰⁹ Тукидид 2.37.

²¹⁰ *Dikē* је упућивала на то шта је праведно, док је *aidōs* била комбинација осећаја срамоте, скромности и поштовања ближњег. Plato, *Protagoras* 320c 8-322d 5.

²¹¹ G. V. Kerferd, *The Sophistic Movement*, 127.

²¹² Митилена је била највећи полис на острву Лезбос. Државно уређење је било олигархија, па су због тога симпатисали Пелопонески савез. Међутим, *demos* није био сагласан са овом политиком и домогавши се оружја затражио је од власти да подели хлеб грађанима уз претњу да ће у супротном

Атињани учинили у току Пелопонеског рата. Поларитет односа *nomos*-а и *physis*-а, може се уочити у оба случаја јер су Атињани у скупштини донели одлуку да се сви мушкарци у овим полисима убију, а жене и деца продају као робови. У Митиленској дебати, која се у атинској скупштини водила између Клеона и Диодота, Клеон инсистира на аргументацији заснованој на *nomos*-у и ономе што он мисли да је морално исправно, за разлику од Диодота, који свој став заснива на *physis*-у и државним интересима.²¹⁴ За Клеона град је снажан све док његови закони остају непромењени. Те законе је донела скупштина и они истовремено показују шта је праведно и шта је у складу са државним интересом, а по њима се кажњавају Митилењани зато што су лоше поступили.²¹⁵ Диодот истиче да је у природи свакога, било да је у питању појединац или држава, да чини нешто што је лоше и ниједан закон то не може да спречи. Освета према Митилени јесте у складу са законом, али није у складу са државним интересима. По њему треба размислити како да се Митилењани најбоље искористе.²¹⁶ Са друге стране, у Мелоском дијалогу из атинске скупштине једногласно доминира став заснован на *physis*-у: „Наше веровање у Божове и знање о човеку је универзално, по природи је неопходно да онај ко је јачи влада. Ми нисмо правили ове законе, само смо их преузели и они ће остати на снази заувек. Ви би сте урадили исто да сте на нашем месту”.²¹⁷

Управо оваква размишљања, која су потекла из атинске скупштине, дала су повода неким софистима да почну да подржавају *physis*. У оквиру ове групе, по Гутхрију (*Guthrie*), постоје две подгрупе: индивидуалисти („себични”) и хуманисти.²¹⁸ Од индивидуалиста издваја се Калија. За њега можда не би смело да се тврди да је софиста, односно велики је знак питања да ли је он уопште и постојао? Међутим, његов став је крајње радикалан, а претпоставка је да Платон пише о њему

подржати Атињане. Вид. А. Andrewes, “The Mytilene Debate: Thucydides 3.36-49.”, *Phoenix* 16/1962, 64-85; D. Gillis, “The Revolt at Mytilene”, *American Journal of Philology* 92/ 1971, 38-47.

²¹³ Године 416. пре н. е. односи између Атине и Спарте су се заоштрили зато што су Атињани напали лаконску колонију Мелос. Мелос је у току рата строго чувао своју неутралност и овај напад био је неоправдан. W. K. C. Guthrie, *The Sophists*, 85.

²¹⁴ M Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, 308.

²¹⁵ Тукидид 3.37.3-40.4.

²¹⁶ *Ibid.*, 3.44.1-47.5.

²¹⁷ *Ibid.*, 5.105.

²¹⁸ Изабрана је ова поделу зато што Гухри у индивидуалисте делимично убраја и Антифонта.

јер су постојале присталице Калијиног мишљења.²¹⁹ Можда би Платоновом сведочењу о Калији требало приступити са резервом, зато што је он у својим дијалозима писао о софистима и као режисер својих представа могао је да манипулише оним што је написао. О Калији сведочи и Антифонт у „Одбрани против Калијиног дописа“ која је заслугом Харпократа фрагментарно сачувана.²²⁰ Према Калији *nomos* и *physis* су међусобно супротстављени. Конвенционалне законе је донела мањина, која је слаба, како би на тај начин задовољила своје себичне интересе. Те норме су неправичне и срамне, за разлику од природних норми, које налажу да је праведно имати више него мање и да власт треба препустити способнијима. Природно бољи и способнији су они који показују храброст и смисао за практичну акцију када су у питању државни интереси.²²¹ Из овога следи да се Калија залагао за тиранску владавину, што га по мишљењу неких сврстава у неморалне,²²² али већина аутора ублажава овај став, објашњењем да је Калија фаворизовао природно право, зато што је сматрао да је оно „више, боље и морално исправније.“²²³

Од хуманиста издваја се Хипија, који, за разлику од Калије, сматра да по *physis*-у власт припада најбољем (тиранину). Хипија се обраћа гостима у Калијиној кући речима: „О људи присутни! Ја све нас сматрам саплеменицима, сродницима и суграђанима по природи, али не и по људском закону. Јер, једнако је с једнаким по природи сродно. Закон је, међутим, тиранин људи и често врши насиља противна природи.“²²⁴

Без сумње, разлог због којег је већина традиционалних норми почела да се преиспитује јесу социјалне и политичке промене у другој половини V века пре н. е. *Nomos* би могао да се идентификује са конвенционалним вредностима демократског поретка, чији су представници, углавном, припадали старијим генерацијама. *Physis*

²¹⁹ По модерним ауторима (Гутхрију, Керфирду и Освалду) Калија је био реална историјска фигура.

²²⁰ Antiphon, *Fragments* 33-36, *The Older Sophists*.

²²¹ Plato, *Gorgias* 482c 4-486d 1.

²²² P. Shorey, *What Plato Said*, Chicago, 1933, 37.

²²³ E. R. Dodds, *Plato, Gorgias, a Revised Text with Introduction and Commentary*, Oxford, 1959, 103; , G. V. Kerferd, *The Sophistic Movement*, 118.

²²⁴ Plato, *Protagoras* 337c.

су, пак, подржавали интелектуалци (софисти), који након Периклове смрти почињу да подучавају младе аристократе. Од тог момента често се у делима античких аутора може пронаћи мисао: „Човек који је истински праведан није мудар или је будала – то је човек кога је конвенција насамарила.”²²⁵

Једна од вештина коју су софисти подучавали била је реторика. У Грчкој се успех мерио кроз политичку и судску активност појединца, при чему је најјаче оружје представљала реторика. Чињеница је да је Платон изнео негативан став о реторици, због начина на који су је софисти подучавали. Сматрао је да она служи томе да се превари публика. Он у „Законима“ предлаже правосудну процедуру, у потпуности супротну тадашњој атинској пракси, по којој би високо образовани судија требало дуго да испитује доказе и стране у спору. Истиче да је вођење судског спора леп посао, али да га квари реторика: „Та вештина, наиме, пре свега тврди да за све послове постоји нека мајсторија која може донети победу у вођењу парнице и у послу браниоца, без обзира на то да ли су праведна или неправедна дела због којих се парница води. Та вештина и спретност у говору, која отуда потиче, добија се као дар ако неко заузврат да награду у новцу. Нашој држави таква вештина уопште не треба, било да је реч о правој вештини или само о некој извезбаности која није права вештина.”²²⁶ По њему, требало би смртном казном казнити оне који због неутољиве страсти за новцем упражњавају реторику у судници.²²⁷ Не изненађује, што Платон ограничава улогу реторике у правном систему озбиљном критиком која као ехо одјекује у „Горгији“. По овом питању он је у великом раскораку у односу на развијену културу говорништва у античкој Атини која се у V, а посебно у IV веку пре н. е. интензивно примењивала у судовима и скупштини. Ова неправда је исправљена и данас се древна атинска реторика веома поштује.

²²⁵ Платон, *Држава* 343ц 3, 6-7; *Protagoras* 333d; Ксенофонт, *Успомене* 2.2.11-12; Аристотел, *Никомахова етика* 1130a-1134b; Цицерон, *Држава* 3.16-30. (превод Б. Шијачки-Маневић), Београд 2002.

²²⁶ Платон, *Закони* 766d-e (превод А. Вилхар), Београд 1990.

²²⁷ *Ibid.*, 937e-938ц.

Наравно, мора се напоменути да софисти нису први реторичари у Атини²²⁸ и да ова вештина није била примарни интерес свих софиста. Веома мало информација се може пронаћи о Продиковом интересовању за реторику (изузев његовог концепта о правилној употреби синонима). О Хипији се може казати да је био граматичар и мнемоничар. Чак се ни за Протагору не може се рећи да се интересовао за методе и технике говора, али је евидентно да је доста пажње поклатио методологији аргументације. Реторика је била важна Антифонту, али је Горгија онај који се максимално посветио уметности лепог говора.

2.5. Идентитет:

софиста-демократа или говорник-олигарх

У изворима се наводи неколико занимања Антифонта.²²⁹ Већина античких писаца их приписује једној личности, али аутори који су писали у првој половини XX века, сматрају да су постојала најмање двојица Антифонта (софиста и ретор-олигарх).²³⁰ Модерне ауторе можемо поделити на сепаратисте, који истичу постојање неколицине Антифонта и унитаристе, који покушавају да докажу да је у V веку пре н. е. живео и радио само један. Сепаратисти су у једном тренутку морали да се сложе са унитаристима, у томе да се о Антифонту софисти не зна ништа сем да је написао филозофска дела „Истина” и „О слози”. О Антифонту ретору, пак, се зна доста, почевши од родитеља и деме у којој је рођен, преко политичке и логографске каријере до великог броја беседа које је написао.²³¹ Забуну је отпочео Ксенофонт, који у својим „Успоменама на Сократа” помиње софисту. Након тога, Дидим *error in persona* разрађује тврдњом да су истовремено живела и радила двојица

²²⁸ О почецима говорништва у Атини видети више С. Аврамовић, *Исејево судско беседништво*, 42-45.

²²⁹ Учитељ, беседник, софиста, политичар, интерпретатор снова, математичар.

²³⁰ F. Blass, *Die attische Beredsamkeit* I, Leipzig 1887, 108; L. Gernet, *Antiphon, Discours*, Paris 1923, 175; E. Bignone, *Studi sul Pensiero Atico*, Napoli 1938, 161-174; W. Nestle, *Vom Mythos zum Logos*, Stuttgart 1942, 395-400; M. Untersteiner, *The Sophists*, 228-229; M. H. Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, Београд 2003, 526, 626; M. Ђурић, *Идеја природног пава код грчких софиста*, Београд 1958, 68-75.

²³¹ A. Croiset, “Les nouveaux fragments d’Antiphon”, *Revue des études grecques* 30/1917, 4; K. Joël, *Geschichte der antiken Philosophie* I, Tübingen 1921, 633; W. Aly, *Formprobleme der frühen griechischen Prosa*, 105; H. Hommel, “Antiphon der Sophists und Rhetor”, *Geistige Arbeit* VIII-3/1941, 2; J. S. Morrison, “Antiphon”, 51.

професионалних софиста: Антифонт ретор и Антифонт интерпретатор снова (аутор „Истине” и „О слози”). Врхунац је постигао Псеудо-Плутарх, који пишући о Антифону говорнику из деме Рамнус, објашњава да је то Антифонт кога је у разговору са Сократом описао Ксенофонт.

Питање идентитета покреће Ксенофонов навод у „Успоменама на Сократа” о Антифону софисти. Ксенофонт приказује три дијалога између Антифонта и Сократа, који су подстакли разилажења између сепаратиста и унитариста. Први и други дијалог дају повод за расправу о томе да ли је Антифонт подучавао своје ученике и да ли је био склон филохрематији (*philargyría*), док трећи разговор изазива сумње у његову политичку каријеру. Унитаристи се са сепаратистима слажу да је софиста имао заједничке особине са Антифонтом из деме Рамнус: наплаћивао је своје услуге и учествовао у јавном животу.²³²

Пендрик (*Pendrick*), као један од аргумената истиче да је, за разлику од Антифонта из деме Рамнус, софиста подучавао своје ученике. У супротном би било нелогично да Ксенофонт узме Антифонта-софисту као Сократовог интелектуалног ривала.²³³ Међутим, Платон у „Менексену”, на месту где Сократ говори о образовању (236a), наводи да је Антифонт из Рамнуса учитељ реторике. Клавуд (*Clavaud*) објашњава да се Антифонт на овом месту помиње због тога што је био запажени беседник у V веку пре н. е. Термин учитељ (*epaidephthi*) је иронично употребљен, да би се направила разлика између Антифонта и Сократових учитеља.²³⁴ Плутарх у свом историјском спису „Да ли су Атињани у рату или у мудрости били славнији?” наводи: „они који су подучавали омладину у школама били су Исократ, Антифонт и Исеј”.²³⁵ У овом извору нема ознаке уз Антифонтво име, али се без сумње може закључити да се говори о Антифону из деме Рамнус.²³⁶ Хермоген у делу где говори о Антифоновом идентитету (399f Robe=D.K. 87 A2)

²³² J. S. Morrison, “Xenophon, Memorabilia I.6: The Encounters of Socrates and Antiphon”, *Classical review* 3-1/1953, 4; G. Pendrick, “Once again Antiphon the Sophist and Antiphon of Ramnus”, 55.

²³³ G. Pendrick, “Once again Antiphon the Sophist and Antiphon of Ramnus”, 50.

²³⁴ R. Clavaud, *Le Ménexène de Platon et la rhétorique de son temps*, 263-277.

²³⁵ Plutarh, *De gloria Atheniensium* 350c, *The older Sophists*, 123.

²³⁶ Пендрик сматра да овај извор није поуздан, а Морисон (*Morrison*) истиче његову важност.

помиње могућност да је Тукидид ученик Антифонта, али истовремено је и суздржан у вези са тим, због чега већина аутора одбацује овај аргумент.²³⁷

Антифонтону филохрематију су прихватили и сепаратисти и унитаристи. Филостратус описује песника који напада Антифонта зато што је „продавао по високој цени говоре својим клијентима”, а Псеудо-Плутарх говори о његовој „љубави према новцу”.²³⁸ Треба нагласити да је Филостратусов Антифонт без ознаке, док Псеудо-Плутарх говори о Антифонту из деме Рамнус. Аристофан у „Осама” представља збор старца који желе „ко Антифонт да гладују” (1270), а нешто касније, на гозби где се главни јунак Филоклеон срамно понашао, поменут је и Антифонт који се налазио у групи оних који су „олош Фринихов” (1301-1302). С обзиром да је Фриних био један од вођа олигархијског преврата 411 пре н. е. Аристофанов Антифонт је из деме Рамнус.

У последњем дијалогу Антифонт критикује Сократа што подучава своје ученике политичким вештинама, а сам их практично не примењује. Ово је утицало на неке ауторе да дођу до закључка да је Ксенофонов Антифонт-софиста био професионални политичар, због чега се његов идентитет поклапа са идентитетом Антифонта из Рамнуса.²³⁹ Бињоне (*Bignone*) верује да се Ксенофонов Антифонт-софиста могао бавити говорништвом, али се пре свега због разлике у стилу писања филозофских дела и беседа мора говорити о двојници Антифонта. Додатну потврду своје тезе проналази у историјском аргументу да је беседник доказани аристократа и олигарх, док се код софисте Антифонта истиче да је демократа.²⁴⁰ Хермоген је први говорио о разликама у стиливима писања двојнице Антифонта, при чему је и сам показао извесну несигурност у погледу овог аргумента.²⁴¹ Стил је субјективни

²³⁷ K. J. Dover, “The chronology of Antiphon’s speeches”, 59; A. W. Gomme, A. Andrewes and K. J. Dover, *A Historical Commentary on Thucydides V*, Oxford 1981, 173-174; G. Pendrick, *The fragments/Antiphon the Sophist*, 4.

²³⁸ Philostratus, *Vitae Sophistarum* 499; Pseudo-Plutarh, *Moralia* 833c, *The older Sophists*, 121, 116.

²³⁹ A. Croiset, “Les nouveaux fragments d’Antiphon”, 16; W. Aly, *Formprobleme der frühen griechischen Prosa*, 110; J. S. Morrison, “Antiphon”, 58; H. C. Avery, “One Antiphon or two?”, 151.

²⁴⁰ E. Bignone, *Studi sul Pensiero Atico*, 161-174. Међу сепаратистима који су заступали овај став издвајају се : F. Blass, *Die attische Beredsamkeit* I, 96. и M. Untersteiner, *The Sophists*, 132. Док Пендрик (G. Pendrick, *The fragments/Antiphon the Sophist*, 9.) сумња у тезу да се Антифонт-софиста бавио политиком, због тога што Ксенофонт нигде изричито не наводи тај податак.

²⁴¹ Hermogenes, *Peri Ideon* 399f Robe=D.K. 87A2.

критеријум и сваки човек га током живота може променити. Тукидид (8.68) и Аристотел („Устав атенски” 32.2), када описују Антифонта, инсистирају на томе да је он један од вођа олигархијске револуције 411. године пре н. е. Међутим, потврду да је софиста демократа можемо пронаћи само читајући његова дела. У другом фрагменту „Истине” Антифонт закључује: „У природи смо рођени са једнаком могућношћу да будемо варвари и Грци. Ово се показује истраживањем фактора који у природи људима омогућавају исте услове и могућности; по којима се нико не разликује без обзира да ли је варварин или Грк. Ми сви удишемо ваздух устима и носем, смејемо се када смо радосни, плачемо када смо тужни; чујемо ушима, гледамо очима, радимо рукама, ходамо ногама.” (D.K. 87 44В). Овај пасус се истиче као афирмација Антифонтових егалитаристичких погледа на људско друштво,²⁴² односно као тежња за „јединственим човечанством”.²⁴³ Софиста се због својих „левичарских“ ставова, у којима предност даје природном праву у односу на позитивно, проглашава „екстремним демократом”.²⁴⁴

У другој половини XX века издваја се Моултонова (*Moulton*) сумња у став да се Антифонтова антитеза *phisis-nomos* може назвати „екстремно демократском”, „радикалном” или „идејом левог крила”. Он мисли да се ради о доминантном мишљењу међу Атињанима који су живели у последњој декади V века пре н. е.²⁴⁵ Свој суд заснива на тези да се Антифонтов угао гледања на однос између природног и позитивног права не разликује од визије, коју је изнео Диодот у Митиленској дебати (428. године пре н. е.).²⁴⁶ Ова дебата се у атинској скупштини водила између Клеона и Диодота. Клеон је инсистирао да се сви мушкарци у овом полису убију, а жене и деца продају као робови. Своју аргументацију је конструисао

²⁴² W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* III, 152-153.

²⁴³ H. C. Baldry, *The Unity of Mankind in Greek Thought*, Cambridge 1965, 43-45.

²⁴⁴ S. Luria, “Antiphon der Sophist”, *Eos* 53/1963, 65. Овде се може упутити за мерка аутору што користи термин „левичарски”, с обзиром на то да се у V веку пре н. е. овакво одређење нечијих ставова извесно није користило. Можда би боље било да је напоменуо да је у питању била тежња ка социјалном бољитку.

²⁴⁵ C. Moulton, “Antiphon The Sophist, On Truth”, *Transactions of the American Philological Association* 103/1972, 330-366.

²⁴⁶ Вид. фусноту 212.

на *nomos*-у и ономе што је он мислио да је морално исправно.²⁴⁷ Диодот је свој став засновао на *physis*-у и државним интересима: „Наш посао није да се понашамо као судије које суде криминалцима; уместо тога било би боље да пронађемо метод за модернизацију наших казни, на тај начин у будућности омогућићемо себи пуну корист од градова који нас већ сада подржавају. Ми треба да спознамо да је основ наше сигурности у доброј организацији, а не у казнама прописаним законом.”²⁴⁸ Чињеница да је Диодот победио на гласању у скупштини је определила ауторе да овакаво схватање односа *physis*-а и *nomos*-а назову преовлађујућим мишљењем тадашње Атине.²⁴⁹

Антифонтон поглед на Грке и остатак света (варваре) може се назвати космополитским, али тешко „радикалним” или „екстремно демократским”. С једне стране, унитаристи примећују да је Антифонт из Рамнуса учествовао у олигархијском преврату 411. године пре н. е. док је „Истина” написана неких десетак година раније.²⁵⁰ Неко ко је имао демократска убеђења могао је да се разочара и постане олигарх. С друге стране, сепаратисти као разлог раздвајања софисте и беседника истичу да постоји неслагање по питању поштовања позитивних закона у беседама и „Истини”.²⁵¹ Сматра се да је говорник (логограф), пишући говоре за своје клијенте, строго поштовао позитивне законе, за разлику од филозофа код кога природно право стоји изнад позитивног. Штавише, филозоф је спреман да прекрши позитиван закон уколико није у складу са природним: „Важење закона је допунско, док је важење природног права примарно; закон је заснован на договору и није природан, а природно право је природно и није засновано на договору.”²⁵² У сачуваним говорима може се видети да Антифонт не користи законе као доказно средство, али у складу са потребама клијената уважава законе: „Закони о убиству су

²⁴⁷ Тукидид, 3.37.-3.40.

²⁴⁸ Тукидид, 3.46.

²⁴⁹ Н. С. Avery, “One Antiphon or two?”, 148; М. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, 308; L. Strauss, *Природно право и историја*, Београд 1997, 112.

²⁵⁰ Н. С. Avery, “One Antiphon or two?”, 150.

²⁵¹ М. Untersteiner, *The Sophists*, 228; S. Luria, “Antiphon der Sophist”, 64-66; E. Bignone, *Studi sul Pensiero Atico*, 172-173.

²⁵² Antiphon, *Fragments* D.K. 79 A44.

најбољи и да се нико није усудио да их промени” (5.15).²⁵³ Атифонт је говорио писао по поручбини и управо из тог разлога се његово мишљење о позитивним законима није морало поклапати са потребама и захтевима клијената.²⁵⁴

Кључно питање јесте зашто Ксенофонт Антифонта означава као „софисту” (*sophistés*)? Један део одговора, око кога се слажу сви аутори, лежи у чињеници да је желео да направи разлику између Антифонта и Сократа.²⁵⁵ Керфирд (*Kerferd*) истиче да се овај термин употребљавао у више значења: експерт (најчешће за песнике), мудрац и онај који подучава за новац.²⁵⁶ Платон је групу интелектуалаца који су живели у V веку пре н. е. у свом делу „Протагора” (312c) први пут означио термином софиста (мудрац), да би направио разлику између њих и Сократа.²⁵⁷ Међутим, у изворима из IV века пре н. е. може се пронаћи да се софистима називају Сократ (*Aeschines* 1.173.) и Лисија (*Demosthenes* 59.21.).²⁵⁸ Сем тога, у Ксенофоновом опусу једини, поред Антифонта, који се означавао као софиста био је Антистен (*Antisthenes-Symposium* 4.4.), који се уз реторику бавио и писањем филозофских дела.²⁵⁹ Унитаристи закључују да је Ксенофонт назвао Антифонта из Рамнуса софистом да би направио антитезу између Сократа и софиста не би ли окренуо своје читаоце против Антифонта, јер је Антифонт био истакнути олигархиста, или пак да би га на тај начин издвојио од других који су носили исто име (песник, тиранин). Било би нелогично да Ксенофонт насупрот Сократа стави неког Антифонта софисту коме се не зна патронимикон и дема или етничко порекло. Тек век касније Симплицијус (*Simplicius, In Aristotelis Physicorum Libros*

²⁵³ Закони су се цитирали тако што би их страна у спору препричала својим речима или тражила од суда да се прочита копија законског текста. Антифонт није практиковао други начин, у својим говорима ослањао се или на знање пороте о законима или је уопштено указивао на неке одредбе. Вид. R. J. Bonner, *Lawyers and Litigants in ancient Athens*, New York 1927, 177.

²⁵⁴ J. S. Morrison “Antiphon”, 53.

²⁵⁵ За дубљу анализу контраста Антифонта и Сократа код Ксенофонта вид. E. R. Dodds, “The nationality of Antiphon the sophist”, *Classical review* 68/1954, 94-95; J. S. Morrison, “Socrates and Antiphon”, *Classical review* 5/1955, 8-12.

²⁵⁶ G. B. Kerferd, “The First Greek Sophists”, *Classical review* 64/1950, 8.

²⁵⁷ G. R. Stanton, “Sophists and Philosophers: Problems of Classification”, *American journal of philology* 94/1973, 357.

²⁵⁸ W. K. C. Guthrie, *The Sophists*, 27-54.

²⁵⁹ G. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece*, 170.

Commentaria 9.273.) поново помиње Антифонта софисту.²⁶⁰ Сепаратисти сматрају да касније референце о Антифону софисти не умањују могућност да је такав човек заиста и постојао, јер би у супротном Ксенофонт свог Антифонта означио по деми из које води порекло.²⁶¹

Хермоген у делу „О врстама стила” анализира стилове писања десеторице атинских говорника („александријски канон”) изузев Демостена. Своје излагање о Антифону започиње скретањем пажње на истраживање Дидима граматичара и „још неких”, који су међу великим бројем Антифонта издвојили двојицу *sophistephantes*.²⁶² Један је ретор из Рамнуса, аутор „Тетралогија” и сличних судских говора.²⁶³ „Други Антифонт” је написао филозофска дела „Истина” и „О слози”, а назива га „интерпретатором снова”.²⁶⁴ Проучавајући дела обојице закључује да постоји разлика у стилу писања, али се двоуми зато што је чуо да је Тукидид ученик Антифонта из деме Рамнус, а сличност проналази између Тукидида и Антифонта који је написао „Истину”.²⁶⁵ Даље, казује да је Антифонт из Рамнуса писао своје говоре о убиствима оригиналним, јасним и убедљивим стилем и да је открио практичну примену реторике и био најстарији међу десеторицом атинских говорника. С друге стране, Хермоген не говори о животу и раду „другог Антифонта”, само напомиње да је његов стил компликован и неразумљив широј

²⁶⁰ W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* III, 293; A. Croiset, “Les nouveaux fragments d’Antiphon”, 15; H. C. Avery, “One Antiphon or two?”, 151; J. S. Morrison, “Antiphon”, 54; M. Gagarin, *Antiphon the Athenian. Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, University of Texas Press 2002, 39.

²⁶¹ L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 175; G. Pendrick, “The Ancient Tradition on Antiphon Reconsidered”, *Greek, Roman and Byzantine studies* 34/1993, 221.

²⁶² Термин *sophisteto* у буквалном значењу можемо превести као професионални софиста, предавач. Вид. N. G. Liddel and R. A. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 2004, 643. Међутим, анализа овог термина у античким изворима навела је модерне ауторе на различите закључке. Псеудо-Плутархова употреба *sophisteto* преводи се са „онај који је имао школу реторике”, мислећи на Антифонта из Рамнуса. Како истиче Пендрик, могуће је да је Хермоген веровао да такву школу има и софиста Антифонт. Вид. G. Pendrick, *The fragments/Antiphon the Sophist*, 234. Блас проучавајући Хермогенов рад закључује да он овај термин употребљава пејоративно. Вид. F. Blass, *Die attische Beredsamkeit* I, 249-252.

²⁶³ Hermogenes, *Peri Ideon* 400.22 (Robe).

²⁶⁴ Додс сматра да овај Антифонт не може бити софиста, зато што назив „интерпретатор снова” није у складу са софистичким принципом да не верују у предсказања. E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, Berkeley 1951, 132-133.

²⁶⁵ Hermogenes, *Peri Ideon* 399 (Robe).

публици.²⁶⁶ Због тога велики број аутора истиче да Дидимово разликовање стилова писања није довољан разлог да се закључи да су у питању различити писци.²⁶⁷ Бињоне указује на то да је сам Хермоген критичар стила и да рецензија није само препис Дидимовог закључка.²⁶⁸ С обзиром на то да је Дидим често цитиран од стране других античких аутора, могуће је да је Хермоген скренуо пажњу Дидиму на проблем око Антифонта.²⁶⁹ Осим тога, Хермогеново указивање на „још неке”, који су делили Дидимово мишљење, оснажује информације о постојању двојице Антифонта.²⁷⁰ Једино на основу разлике у стиливима се може закључити да су постојала двојица.²⁷¹ Да је Хермоген имао још неку информацију којом потврђује идентитет двојице Антифонта, сигурно би је истакао.

Псеудо-Плутархова “*Moralia*” (832b-852e) садржи „Животе десеторице оратора” од којих је Антифонтова биографија на првом месту (832b-834b). У уводном делу истакнути су патронимикон, дема и образовање Антифонта, након чега следи: „Како нас Ксенофонт у „Успоменама на Сократа” обавештава он се речима, без свађе, расправљао са Сократом, желећи да осуди свог противника”.²⁷² Већина аутора нас само информише о овоме, не улазећи у дубљу анализу, зато што је Псеудо-Плутарх информације о Антифону преузео од Кекилија из Калакте.²⁷³ Кекилије је вероватно већину података црпио из Калимаховог рада, за кога се зна да није био

²⁶⁶ *Ibid.*, 400-401.

²⁶⁷ F. Declava Caizzi, “Le fragment 44 DK d’Antiphon et le problème de son auteur: quelques reconsiderations”, *Η ΑΡΧΑΙΑ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ, The Sophistic Movement*, Athens 1984, 97-98; A. Croiset, “Les nouveaux fragments d’Antiphon”, 17; K. Joël, *Geschichte der antiken Philosophie* I, 663; W. Aly, *Formprobleme der frühen griechischen Prosa*, 168-169; H. Hommel, “Antiphon der Sophists und Rhetor”, 2; J. S. Morrison, “Antiphon”, 55; M. Gagarin, “The Ancient Tradition on the Identity of Antiphon”, 36-37.

²⁶⁸ E. Bignone, *Studi sul Pensiero Atico*, 166.

²⁶⁹ L. Cohn, “Didymos (8)”, G. Wissowa, W. Kroll, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart and Munich 5/1903, 446.

²⁷⁰ G. Pendrick, *The fragments/Antiphon the Sophist*, 13.

²⁷¹ За детаљну анализу лингвистичких и стилских разлика између филозофских радова и судских говора Антофонта Вид. S. Luria, “Un criterio ortografico per distinguere l’oratore e il sofista Antifonte”, *Rivista di filologia classica* NS 4/1926, 418-422; E. Bignone, *Studi sul Pensiero Atico*, 175-215.

²⁷² Pseudo-Plutarh, *Moralia* 832b.

²⁷³ Једино се Едвардс бави анализом Псеудо-Плутарховог Антифонта, али, осим истицања (у фусноти) свог опредељења да је унитариста, не расправља о питању идентитета двојице Антифоната. Вид. M. J. Edwards, “Notes on Pseudo-Plutarh’s Life of Antiphon”, *Classical quarterly* 48/1998, 82-92.

претерано пажљив.²⁷⁴ Сепаратисти сматрају да је Калимах пронашао филозофске радове Антифонта („софисте”) и грешком их приписао Антифонту из деме Рамнус.²⁷⁵ Против ових аргумената унитаристи истичу да Калимах није уврстио трагедије, које је писао Антифонт песник, и да се нигде не спомиње Антифонт софиста за кога би требало да се зна уколико је постојао.²⁷⁶ Додатну компликацију изазвало је то што је Псеудо-Плутарх за Антифонта написао да је песник и тиранин, заједно са изјавом да се расправљао са Сократом у Ксенофоновим „Успоменама на Сократа”. Међутим, не постоје индиције да је он ове информације преузео од Кекилија, који је евидентно пажљиво проучавао Антифонтов рад.²⁷⁷

Неспорно је да је Харпократово проучавање Антифонта веома важно, прво зато што је он могао проучавати дела говорника која нису сачувана и друго зато што је Антифонт једини софиста из V века пре н. е. кога он наводи. Харпократ на тридест шест места цитира Дидима, што додатно указује на то да је тешко замислити да лексикограф, уколико је знао за Дидимов сепаратистички став о Антифонту, изостави да напомене да су говори и филозофска дела потекли из пера различитих аутора.²⁷⁸

На основу изнетог могло би се закључити да је најјачи аргумент сепаратиста разлика у стиливима која се појављује између говора и филозофских дела. Међутим, лингвистичке разлике на које се највише ослањају Лурија и Бињоне нису примерене јер су филозофска дела фрагментарно сачувана, различити су правци писања (на један начин се пише говор, а на други филозофски рад) и тешко је утврдити тачан датум настанка филозофских дела.²⁷⁹ Ставови изнети у „Истини” јесу бунтовни, али се тешко могу назвати „екстремно демократским” и више личе на критику атинског демократског друштва у другој половини V века пре н. е. Вероватно би се Антифонт

²⁷⁴ Приписао је Демостену седам Аполодорусових говора. Вид. J. C. Trevett, *Apollodorus the Son of Pasion*, Oxford 1992; K. J. Dover, *Lysias and the Corpus Lysiaca*, Berkeley and Los Angeles 1968.

²⁷⁵ G. Pendrick, *The fragments/Antiphon the Sophist*, 17.

²⁷⁶ M. Gagarin, *Antiphon the Athenian*, 47.

²⁷⁷ A. E. Douglas, “Cicero, Quintilian, and the Canon of Ten Attic Orators”, *Mnemosyne* 4.9/1956, 39.

²⁷⁸ M. Gagarin, “The Ancient Tradition on the Identity of Antiphon”, 39-40.

²⁷⁹ K. J. Dover, “The chronology of Antiphon’s speeches”, 60.

пре декларисао као реформатор демократије, него као антидемократа.²⁸⁰ Критика позитивних закона изнета у истом делу јесте антитеза конвенционалном погледу на закон у говорима, али нема разлога да логограф поступи супротно захтевима клијената, без обзира на то какав је његов лични став према томе. У случају да је софиста постојао и био Атињанин вероватно би се нека информација о њему појавила и направила разлику у односу на Антифонта из деме Рамнус, а ако није рођен у Атини, означавао би се по свом граду, што је по правилу био начин обележавања ових софиста.

У првој половини III века пре н. е. Антифонтска филозофска дела у Александријској библиотеци сврстана су под његовим именом, вероватно Калимаховом заслугом. Ово је необичан пример да се једном од десеторице оратора приписују радови који нису говори.²⁸¹ Већина античких аутора наставља да обележава *corpus Anthiphontium* на овај начин.

Уколико поверујемо Хипократу, који на почетку Платоновог „Протагоре“ говори да је софиста „онај ко зна мудрости и онај ко учи људе да паметно говоре“ (312c-d), могли би смо ове речи да препознамо код Тукидида када описује Антифонтин интелект и реторске способности. Са друге стране, иако се зна да је Лисија био чувени ретор, а Сократ чувени филозоф у изворима из IV века пре н. е. може се пронаћи да се они означавају термином софиста. Ово се код Лисије, као ехо, понављало четири пута од стране каснијих античких аутора, а када је први пут употребљено у Демостеновом говору „Против Неире“ (59.21) било је малициозно.²⁸² У овим случајевима испада да се епитет користио да укаже на одређени аспект посла којим су се бавили (Сократ) или на лични став аутора, као код Лисије. Можда Платон у „Горгији“ (465c) даје добро објашњење: „Пошто су толико близу један

²⁸⁰ J. S. Morrison, *Antiphon*, 53.

²⁸¹ Појединим ораторима изузетно су се објављивала писма која су писали. M. Gagarin, *Antiphon the Athenian*, 50.

²⁸² Лисија је у овом говору означен као клијент хетере Неире, која се као метек удала за Атињанина, што је било забрањено законом. Вид. C. Carey, *Apollodoros, Against Neaira (Demosthenes 59)*, Warminster 1992; И. Радуловић, *Λόγοι δικάστικοί ρητορά Λισίου као извор за историју Атине с краја V века пре нове ере*, Нови Сад: Филозофски факултет, магистарски рад 2005.

другоме, софиста и ретор помешани су у истим областима и размишљају о истим стварима, па не знају ко су, а ни други људи то не могу сазнати”.

3. АНТИФОНТ КАО ЛОГОГРАФ (ГОВОРИ ИЗ ПЕРА ЈЕДНОГ ЛОГОГРАФА)

Данас није познато колико је укупно говора Антифонт написао, али је од стране античких аутора из I века пре н. е. потврђено да је шест говора посвећених убиству, који су сачувани, сигурно написао Антифонт из Рамнуса. У античком корпусу говори су ређани по предмету, а како су се говори посвећени убиству налазили на почетку, тако је сачувано и ових шест говора. Три говора (1, 5. и 6.) написано је за случајеве који су пресуђени у атинским судовима, а „Тетралогије“ (2, 3. и 4.) су хипотетички случајеви.

Аутентичност говора које је Антифонт написао за клијенте није довођена у питање, али је крајем XIX века почела да се преиспитује аутентичност „Тетралогија“, односно да се од стране модерних аутора поставља питање да ли је Антифонт њихов творац. Аргументација модерних аутора темељена је на разлици која постоји између говора и „Тетралогија“ у историјском, правном и стилском оквиру. Ове разлике се могу објаснити тиме што су „Тетралогије“, за разлику од судских говора, писане да би се читале, проучавале и биле дискутоване од стране других. Оне су највероватније рани Антифонтов рад, настале око 440. године пре н. е. и један су од првих примера атичке прозе, која је заменила јонску прозу карактеристичну за комуникацију у грчком свету онога времена.²⁸³ Њихов утицај на Тукидида, првог експерта атичке прозе, је евидентан. Аргументација у „Тетралогијама“ поклапа се са интелектуалним интересовањима софиста у другој

²⁸³ G. Zuntz, “Earliest Attic Prose-Style”, *Classica et mediaevalia* 2/1934, 134.

половини V века пре н. е. и одговара њиховој склоности ка експерименту. Аргументи из вероватног (*eikos*) у „Првој Тетралогији“, као и аргументи који се тичу узрока, последице, кривице и одговорности у „Другој и Трећој Тетралогији“ слични су онима које су користили први реторичари Коракс, Тисија и Горгија. Тешко је доказати аутентичност, али не постоји ниједан оправдан разлог због чега се „Тетралогије“ не би могле приписати раду Антифонта из Рамнуса. Оне показују моћ размишљања и писања, одлике које је Тукидид назначио за Антифонта, као и бистрину његовог ума.

Антифонтска велика снага, посматрајући га као логографа, била је аргументација, селекција и композиција, а начин на који је флексибилно постављао аргументе чинио је његове говоре најбољим за клијенте. Традиционалну поделу говора на пет делова (увод (*proemium*), опис проблема (*narratio*), доказивање аргументима (*agōnes, probatio*), додатне напомене (*parékbasis*) и закључак (*epílogos, peroratio*))²⁸⁴ Антифонт је поштовао у својим говорима, с тим да је њихову презентацију подешавао у складу са потребама конкретног случаја. На пример, нарација у првом Антифонтском говору „Против маћехе“ је детаљнија и дужа у односу на ону која се може уочити у петом („О убиству Херода“) и шестом говору („У корист хорега“). Разлог због којег се Антифонт одлучио на овако дугу нарацију у првом говору може бити тај што је овај говор за разлику од петог и шестог писан за браниоца, па је било неопходно да се поротници што детаљније обавесте о чињеницама, али могуће је и да му је недостајало доказа којим би могао да подржи аргументацију.

„Тетралогијама“ се мора приступити другачије у односу на говоре за клијенте зато што су то измишљени случајеви. Пошто је у њима Антифонт писао говоре и за браниоца и за тужиоца, претпоставка је да су оне садржале све релевантне чињенице и аргументе. Њихов правни оквир је у складу са тадашњим важећим атинским законодавством, али у „Тетралогијама“ Антифонт мало пажње поклања позитивном

²⁸⁴ Творац ове поделе био је Коракс, али пошто се за њега више везује делибаративно (политичко) говорништво може се навести и Тисија који се као Кораксов ученик бавио судским говором. R. C. Jebb, *The Attic Orators from Antiphon to Isaeos*, vol. I, London 1876, cxxi-cxxiii.

законодавству које неретко погрешно представља или игнорише. Штавише, у складу са тим што оне нису прави говори већ пре примери за аргументе који се могу користити у судским говорима, чињеница има минимално, тако да се читав говор може свести на аргументацију. Да би говори били јаснији, Антифонт је најчешће у „Тетралогијама“ аргументе побијао контрааргументима, а то је без сумње било ретко у правим случајевима где су се говори слушали од стране поротника. Из тог разлога читалац „Тетралогија“ не би требало да се пита шта се стварно десило, односно која страна је у праву, већ да вреднује аргументе и учи који аргумент би могао добро да се искористи у неком реалном случају.

3.1. Против маћехе

Учешће жена у судском поступку у V веку пре н. е. у Атини је било стриктно уређено и сведено на најмању меру.²⁸⁵ С обзиром да није имала правну и пословну способност, уколико је постојала потреба да жена сведочи, пред суд је излазио *kúrios* (пунолетан Атињанин, обично отац или муж, који је правно био одговоран за женине поступке) и давао изјаву уместо ње. Након удаје, у случају смрти мужа, жена је могла да одлучи да ли ће се вратити у родну кућу (*oikós*) под контролу свога оца (алтернативно очевог заменика, на пример брата или стрица, који је преузео улогу кириоса), или ће остати у мужевљевој фамилији под надзором супруговог наследника (најчешће сина). Ово је било необично за атинско законодавство зато што је, у тој изузетној ситуацији, жена доносила одлуку, која је имала правне последице за њу. Наравно, жена је могла да буде жртва извршеног дела или оптужена за почињено дело, али би и у тим случајевима кириос водио њен поступак на суду.²⁸⁶ Сачувана су два говора у којима су жене оптужене: у Демостеновом

²⁸⁵ Поједини аутори наводе да жене, без обзира на то што им је Перикловим законом из 451. године пре н. е. додељено право грађанства, нису биле грађанке него “супруге, мајке или у најбољем случају ћерке грађана”. S. Goldhill, R. Osborne, *Performance culture and Athenian democracy*, Cambridge University Press 1999, 340-360.

²⁸⁶ S. C. Todd, *The Shape of Athenian Law*, Oxford 1993, 201-208; A. R. W. Harrison, *The Law of Athens* II, 84.

педесет деветом говору Неиру брани њен љубавник и заштитник Стефанус, а у првом Антифонтовом говору маћеху брани њен син.²⁸⁷

Међу савременим ауторима могу се уочити различити погледи на овакав положај жене. Од екстремних виђења да је Атињанка била предмет *kúrieia* само зато што је жена,²⁸⁸ или потпуно супротно, да је уживала у браку и мајчинству, при чему су је мушкарци штитили, а не злостављали,²⁸⁹ до објашњења да је баш положај жене у Атини онога времена био важан за функционисање полиса: „раздвојеност мушкараца и жена у социјалном животу значила је да је јавни живот полиса почињао у кући“.²⁹⁰ Међутим, то не значи да се Атињанке никада нису појављивале у судници. Сигурно су постојале сиромашне жене које нису могле да се удају и које су морале да раде, а нарочито је пред крај Пелопонеског рата било доста удовица без кириоса које би у случају потребе морале да се појаве на суду.²⁹¹ О овоме сведочи и Аристофан описујући у „Осама“ продавачицу хлеба Миртију која хоће да тужи Клеонофила због нанете штете.²⁹² Иако је овај случај решен на пијаци пред магистратом, постоји могућност да су жене као Миртија одлазиле на суд и тамо се појављивале и у улози тужиоца. Наравно, такве жене нису имале новца за логографа који би могао да им напише говор и на тај начин сачува потврду о случају, али остаје претпоставка да су сиромашне жене вероватно без посредника учествовале у

²⁸⁷ Постоје говори у којима се види да су жене учествовале у судском поступку и као тужиоци (посредством кириоса), а као пример може послужити Исејев говор „О Хагијиним имању“. Пре него што ће Исеј написати овај говор за Теопомпа који је био Хагијин брат од стрица, за Хагијино имање су се бориле две жене. Прва је његова братаница Филомаха II, чији је муж Соситеј успео да добије спор, а друга је Хагијина мајка (истовремено и сестра пошто се Хагијин отац оженио ћерком свога брата) која је са другим рођацима покушала да оспори право Филомахе II на наследство. Ови говори нису сачувани, али нам о њима сведочи Исеј у свом говору (11.21.). С, Аврамовић, *Исејево судско беседништво и атинско право*, 204-218.

²⁸⁸ Можда је најекстремније виђење Еве Кеулс која сматра да је класична Атина било друштво у коме су „мушкарци свакодневно стављали забране женама и ћеркама, извржавали руглу улогу жене у репродукцији, дизали споменике мушким гениталијама, имали сексуалне односе са синовима њихових пријатеља, спонзорисали јавне борделе, креирали митологију силовања и уживали у звецкању оружјем“. Е. Keuls, *The Reign of the Phallus: Sexual Politics in Ancient Greece*, New York 1985, 1; R. Sealey, *The Justice of the Greeks*, The University of Michigan Press 1994, 82.

²⁸⁹ M. Lefkowitz, *Women and Greek Myth*, Baltimore 1986, 133-136.

²⁹⁰ C. S. Humphreys, *The Family, Women and Death: Comparative Studies*, London 1983, 16; D. Cohen, *Law, Sexuality, and Society: The Enforcement of Morals in Classical Athens*, Cambridge 1991, 70-97.

²⁹¹ L. Radermacher, "Die Stellung der Frau innerhalb der griechische Kultur", *Mitteilungen des Vereins der Freunde des Humanistischen Gymnasiums* 27/1928, 16.

²⁹² Аристофан, *Oce*, 1388-1412.

судском спору. За разлику од Миртије коју нико није ни питао како то да јој је позната правна терминологија, Лисистрата и Праксагора, као жене из виших слојева, морале су да објашњавају на који начин им је постао познат речник који се користи у скупштини.²⁹³ Чињеница је да је жена у класичној Атини имала лош положај, али је то било више из разлога поштовања традиционалних правила и обичаја него што јој је позитивни закон нешто забрањивао: „Атињанка се не би појавила на суду чак и да јој закон тако нешто дозволи“.²⁹⁴

„Против маћехе“ је први и најкраћи сачуван Антифонтов судски говор. У књижевности је цењен због сјајно осликаних карактера, али му се као мана истиче недостатак аргументације.²⁹⁵ Овај говор је једини сачувани који је Антифонт написао за тужиоца. Тужба се ослања на претпоставку да је маћеха наговорила другу жену (највероватније робињу) да подметне отров њеном мужу. Обе жене имају различите улоге, социјални положај и карактер. Оптужена је маћеха и Антифонт у говору инсистира на њеној кривици. Тужилац је највероватније ванбрачни син убијеног човека.²⁹⁶ Оптужена је жена жртве, а њен бранилац био је њихов син, полубрат тужиоца. Иако је постојала сумња по питању квалификације кривичног дела, већина аутора се слаже да се ради о планирању убиства (*boúleusis*).²⁹⁷ Особа која је оптужена за *boúleusis* је планирала да убије или је крива због наговарања другог да изврши убиство,²⁹⁸ а у Драконтовом закону стоји: „Онај ко планира да убије, кажњава се исто као да је убио“.²⁹⁹

Будући да је тужилац био млађи од свог полубрата браниоца, то је код поротника могло да изазове погрешно мишљење о њему: на пример да је из пизме, а

²⁹³ Аристофан, *Лисистрата*, 1126-1127; *Еклезијазусе*, 243-244.

²⁹⁴ M. Gagarin, “Women in Athenian Courts”, *Dike* 1/1998, 47.

²⁹⁵ U. von Wilamowitz-Moellendorff, “Die erste Rede des Antiphon”, *Hermes* 22/1887, 209; K. J. Dover, „The Chronology of Antiphon’s Speeches“, *Classical Quarterly* 44/1950, 48-49; F. Blass, *Die attische Beredsamkeit* I, 187-194; E. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnous*, Mainz 1984, 21-32.

²⁹⁶ H. G. Goebel, *Early Greek rhetorical theory and practice: proof and arrangement in the speeches of Antiphon and Euripides*, 203.

²⁹⁷ F. Blass, *Die attische Beredsamkeit* I, 189; E. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnous*, 22; C. Carey, *Trials From Classical Athens*, London 1997, 36; A. R. W. Harrison, *The Law of Athens* II, 84; D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*, Manchester 1963, 60-69; M. Gagarin, “Bouleusis in Athenian Homicide Law”, *Symposium* 1988. (eds. G. Nenci and G. Thür), Wien 1990, 94.

²⁹⁸ D. M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, Cornell University Press 1978, 115-116.

²⁹⁹ *IG I² 115.12, Drakon and Early Athenian Homicide Law* (translated by M. Gagarin), New Haven 1981.

не због задовољења правде повео спор.³⁰⁰ Вероватно је то разлог што Антифонт у уводном делу говора (1-4), у циљу изазивања симпатија код поротника, истиче тужиочеву младост и неискуство у вођењу судских спорова и објашњава да је избор тужбе била боља опција. Наиме, он се нашао у непријатној дилеми: могао је да игнорише оптужбе маћехе које му је отац на самрти изговорио или да тужи свог полубрата и маћеху са којима није желео да се свађа. Изабрао је да тужи маћеху, а тиме је истакао да је полубрат направио погрешан избор, јер је одлучио да брани мајку. На овај начин Антифонт је објаснио тужиочеву изолованост од остатка породице и на крају увода апеловао на поротнике да одлуче онако како они мисле да је праведно.

Пре нарације, Антифонт даје аргумент који је важан за оцену одговорности (5-13). Маћеха је уочи кобног догађаја неколико пута покушавала да отрује мужа, уз објашњење да то није био отров већ љубавни напиток. Уважавајући мајчино објашњење, бранилац се заклео да је сигуран у њену невиност.³⁰¹ Управо из тог разлога тужилац инсистира да се под тортуром саслушају робови који су били сведоци маћехиног понашања (6-8). Ову понуду одбрана је одбила, а у очима поротника тужиочев поступак је највероватније био вреднован као коректан, јер је он понудио да писмено састави питања за робове, а одбрана да спроведе тортуру, при чему, он не би узимао учешће у испитивању, већ би само био присутан као сведок (10). Након овога, Антифонт уводи ефектан аргумент обрнутих улога: да су они њему понудили да саслуша робове под тортуром и да је он то одбио, тада би то био јак доказ против његових оптужби, али пошто је он понудио тортуру, а одбрана је то одбила, онда је то управо доказ о маћехиној кривици (11-12). На овај начин Антифонт је предочио да бранилац није доследан у ономе што говори (полагање заклетве о невиности његове мајке) и ономе што ради (не дозвољава тортуру

³⁰⁰ По речима Анаксимена, предрасуде настају из саме оптужбе: „ако неко тужи свог рођака, госта или пријатеља, било да су у питању ситне преваре или значајне оптужбе; такво понашање код поротника изазива презир“. Anaximenes, *Rhetoric to Alexander*, *Anaximenes Ars Rhetorica* 1442a (ed. M. Fuhrmann), Leipzig 1966.

³⁰¹ За разлику од осталих случајева, код убиства тужилац и бранилац су морали да полагају посебну заклетву (*doomosiai*) како би на тај начин ојачали своје тврдње. J. R. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, Chicago 1905, 15; D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 91-92.

робова). Да би нагласио суштину доказа, Антифонт два пута понавља да није могуће да бранилац зна истину о невиности своје мајке када одбија спровођење тортуре.³⁰² Управо је поступање странака било кључно у случајевима као што је овај, јер одбијање спровођења тортуре на робовима намеће закључак да је одбрана знала да ће сведочење робова донети још доказа о маћехиној кривици. Дакле, у овом делу представљен је једини рационални аргумент (одбијање тортуре). Иако је навођењем тог аргумента на самом почетку нарушен уобичајени ток говора (замењена су места наратије и аргументације)³⁰³ оваква поставка је била неопходна зато што указује на кривицу маћехе. Иначе предочавање аргумената пре наратије јесте нешто што Антифонт чини и у другим говорима.³⁰⁴ Тир одлично закључује да је успех одбрамбеног говора после одбијања спровођења тортуре *de lege* могућ, али да су *de facto* мале шансе за добијање спора.³⁰⁵

Следи наратија (14-20) где тужилац приказује след догађаја који је довео до очеве смрти. Наиме, његов отац имао је пријатеља Филонена који је са својом љубавницом живео у Пиреју. Љубавница је схватила да се Филонен заситио њених услуга и одлучио да је прода јавној кући. Маћеха се са њом спријатељила, и жалећи се на понашање мужа понудила јој је „љубавни напиток“ да га послужи током вечере. Када је тужиочев отац отишао код пријатеља на вечеру, Филоненова љубавница им је напиток сипала у вино, водећи рачуна да Филонен добије већу дозу.

³⁰² Антифонт овај део започиње речима: „онда ће он да каже да је сигуран да му мајка није убица“ (6), да би наставио: „пошто није желео да се подвргне тесту, како би потврдио своје речи, како је могуће да је сигуран у нешто што не жели да истражи?“ (7). На крају овога дела, такође, следи још једно понављање. Прво тужилац поставља ново питање у вези са понашањем свог полубрата: „заинтересован сам да видим како ће се бранити. Знао је да је не може спасити чак и да дозволи тортуром робова; мислио је да је њен спас управо у томе да се робови не подвргну тортури, због чега је одлучио да заташка чињенице.“(8). Затим, кључни аргумент, којим је доказао безвредност положене заклетве браниоца о невиности мајке, још једном истиче: „јасно је да они избегавају да кажу истину о томе шта се стварно догодило; знали су да би се на тај начин открило њихово зло, па су одлучили да га сакрију и не дозволе да се истина покаже тестом.“(13). Antiphon, *Prosecution of the Stepmother for poisoning, Minor Attic Orators I* (ed. K. J. Maidment), Loeb Classical Library, Cambridge 1941, 8-21.

³⁰³ U. von Wilamowitz-Moellendorff, “Die erste Rede des Antiphon”, *Hermes* 22/1887, 202; A. Barigazzi, *Antifonte: Prima Orazione con introduzione e note*, Florence 1955, 60.

³⁰⁴ F. Blass, *Die attische Beredsamkeit II*, Leipzig 1887, 123.

³⁰⁵ G. Thür, “Reply to D. C. Mirhady: Torture and Rhetoric in Athens”, *Journal of Hellenic Studies* 116/1996, 134.

Нажалост, Филонен је одмах умро, а тужиочев отац се разболео и умро двадесет дана након вечере. Љубавница је ухапшена, саслушана под тортуром и погубљена.³⁰⁶

Током нарације тужилац не даје објашњење како је сазнао за догађаје које описује, нити нуди сведоке који би његов приказ могли евентуално да потврде. При том, евидентно је да љубавница није окривила маћеху. Међутим, уколико би поротници прихватили истинитост тврдњи које је тужилац изнео, то би му највероватније донело победу у спору, пошто би се на тај начин доказало да је маћеха намерно дала љубавници отров, а не „љубавни напиток“. Из тог разлога Антифонт ефектно користи Есхилову трагедију „Еумениде“ и метафорично назива маћеху Клитемнестром (17), да би на тај начин упутио да је она уз помоћ љубавнице, као и Клитемнестра уз помоћ љубавника Егитона, убила свог мужа.

У закључном делу говора (21-31) тужилац прво указује поротницима на разлике које постоје између његовог и браниоачевог захтева: он тражи да се казни маћеха зато што је убила оца, за разлику од брата који само брани мајку и не тражи ништа за оца, без обзира на то што и он заслужује да буде ожаљен и освећен. Из тог разлога поротници не треба да подржавају убицу него оног ко је хладнокрвно убијен, нарочито ако је убица покојников рођак (21-22). Након овога, тужилац покреће питање кажњавања. Док његов полубрат, у име своје мајке која је жива, тражи да се она ослободи одговорности, тужилац зарад дужности према покојном оцау тражи да маћеха одговара за злочин који је починила. Тужилац истиче да је управо из религиозних и правних разлога покренуо поступак против маћехе.³⁰⁷ Коначно, он подсећа поротнике да је њихова дужност да изрекну казну ономе ко је крив за учињено кривично дело (23-25). Да би доказао да је маћеха умишљајно убила оца, при самом крају говора (26), први пут истиче да је она послала отров љубавници.³⁰⁸

³⁰⁶ Тир сматра да је тортура спроведена на љубавници била више егзекуција него инквизиција. G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos*, Wien 1977, 21.

³⁰⁷ Како истиче Дуи, овај аргумент је највероватније послужио да изазове симпатије код поротника, с обзиром да није пријатно видети браћу да се споре, али је, такође, могао да буде уперен и на то да спречи оптужбе да је због егоистичних разлога, као што је материјална добит, тужилац покренуо поступак. B. Due, *Antiphon – A Study in Argumentation*, Copenhagen 1980, 22.

³⁰⁸ Током нарације тужилац није споменуо да је маћеха послала отров, али помињање ове информације пред сам крај говора може да буде одговор на говор браниоца који је вероватно

У наставку понавља реторско питање: како бранилац може да се закуне у мајчину невиност када није присуствовао догађајима који су довели до очеве смрти? (28). Да би пак оправдао властито одсуство, тужилац истиче да убице обично раде у тајности, а жртва нема сумњи до тренука када се нађе у непосредној опасности. Тада жртве, уколико су још у могућности, зову пријатеље и рођаке да им саопште ко је покушао да их убије. То је учинио и покојни отац, када је тужиоцу саопштио име убице, без обзира на то што је он у то време био мали дечак. Уколико жртве нису у стању да дуже сачекају, по правилу моментално запишу име убице или га саопште робовима, али пошто је његов отац пожелео пред смрт да га он освети, име убице саопштио је њему, а не робовима (29-30). На овај начин тужилац је објаснио зашто се у поступку не појављују сведоци и оправдао се због чега раније није покренуо питање убиства. Говор завршава апелом на поротнике да гласају у складу са правдом: „Ја сам изнео мој случај; изборио сам се за свог оца и за право. Од вас зависи остало; ви морате праведно да одлучите. А богови света свесни су оних који су учинили зло.“³⁰⁹

Једна од дилема којом су се бавили савремени аутори јесте околност да последње речи жртве о томе да је маћеха убица тужилац истиче тек на крају говора. Наиме, он је на почетку напоменуо да је суђење маћехи последња жеља покојника, али је тек на крају објаснио на који начин је она изречена. Виламовиц (*Wilamowitz*) истиче да је ово „залутали доказ“ коме је место са другим доказима који се у композицији говора налазе испред наратије. Он је одвојен од свог природног места зато што је инкомпатибилан са другим доказом који се тамо налази. У делу пре аргументације се помиње да се тортуром робова може сазнати више о маћехиној кривици, док се на крају истиче да само жртва може знати истину о томе ко је убица.³¹⁰ Чини се да је инкомпатибилност доказа можда прејака тврдња, зато што оба доказа треба да потврде исто – кривицу мајке, а потпуно је легитимно да постоји

напоменуо могућност да је смрт оца наступила случајно, на пример, зато што се разболео или грешком Филоненове љубавнице.

³⁰⁹ Antiphon, *Prosecution of the Stepmother for poisoning*, 31, *Minor Attic Orators*.

³¹⁰ U. von Wilamowitz-Moellendorff, “Die erste Rede des Antiphon”, *Hermes* 22/1887, 209.

више доказа о истој ствари.³¹¹ Наравно, овим је нарушена уобичајена структура говора, али би погрешно било приступити говору критички само зато што је другачије компонован. Виламовиц је у праву када каже да су последње речи оца на самртној постељи главни доказ тужиоца, јер је очигледно да не поседује други, али ово је мало важно за диспозицију говора, нарочито зато што је Антифонт колико толико поштује. Пре би се могло рећи да недоследност у говору постоји управо због тога што су ови докази раздвојени, али је то вероватно за Антифонта имало одређено значење. У првом делу говора за тужиоца је било битно да покаже да је његов полубрат, одбијајући да се спроведе тортура на робовима, пропустио једину прилику да се сазна истина, док је пред крај говора било важно да објаснити на који начин је он дознао да је маћеха убица.

Следећа контроверза везана за овај Антифонов говор јесте питање који суд је водио поступак? Одговор на први поглед можда делује једноставно, зато што је довољно утврдити квалификацију кривичног дела. Међутим, квалификација је *boúleusis* (планирање убиства), што аутори не споре, али нису сагласни у погледу тога који је суд био надлежан у овом случају. Иначе, Харпократион (*Harpocratonis*) је први напоменуо да *boúleusis* може значити намерно планирање нечије смрти, без обзира на то да ли је жртва преминула, у ком случају је надлежан суд Паладијум, а може означавати и покушај брисања из пописа државних дужника. Наводи, као примере, Исејев говор „Против Еуклеида“ у складу са којим је за *boúleusis* судио Паладијум и Динархов говор „Против Пистијаста“ за који је у случају са истом квалификацијом дела био надлежан Ареопаг.³¹² Међутим, ови говори нису сачувани, па нам није познато разрешење ове дилеме. Идентично, Аристотел у „Уставу атинском“ означава Паладијум као суд који би био надлежан за планирање убиства и тесмотете којима су се подносиле тужбе у случају када је постојало погрешно

³¹¹ Антифонт је у делу где предочава доказе (5-13) могао, на пример, да напише: постоје само два начина да се осуди убица који није познат; један је сведочење о понашању убице пре извршеног убиства, а други сведочење оних који су искусили напад убице. Овај судски поступак показује да је маћеха крива зато што је одбрана одбила да спроведе тортуру на робовима који могу да потврде да је и раније покушавала да отрује оца, а ја имам потврду о томе на основу речи које ми је отац изговорио на самртничкој постељи. Оба доказа указују на њену кривицу; немојте оклевати да је осудите када докази воде истом закључку.

³¹² Harpocraton, *Lexicon* 63.11-24.

уписивање међу државним дужницима.³¹³ Хеикел (*Heikel*) сматра да атинско право није правило разлику између онога ко планира нечије убиство и извршиоца, а свој закључак заснива на Драконтовом закону (12) у складу са којим по његовом мишљењу постоји само једна оптужба (*dike phonou*) и једна процедура, односно једно кривично дело-убиство, које је у овом случају умишљајно, због чега је надлежан суд био Ареопаг.³¹⁴ Гагарин (*Gagarin*) дели његово мишљење, али, на основу проучавања знатног броја античких текстова, закључује да је именица *boúleusis* представљала технички термин за само један прекршај – покушај брисања из пописа државних дужника и да никада није имала значење правног термина у смислу планирања убиства. По њему, у самом говору могу се наћи индиције да је тужба била *phonos*, а надлежан суд Ареопаг. Наиме, пред крај говора (22) тужилац користи термин *ek pronoias* (умишљајно) што указује на надлежност Ареопага.³¹⁵ На сличан начин и Жерне (*Gernet*) потврђује надлежност овога суда, наводећи део у коме се каже: „она је умишљајно убила мужа“ (26), а чињеница да је то планирала требало је да утиче на то да је поротници што брже осуде.³¹⁶ Држећи се строго онога што стоји у „Уставу атинском“ Мекдавел (*MacDowell*) је готово сигуран да је *boúleusis* у случају „Против маћехе“ био пресуђен на Паладијуму.³¹⁷ Међутим, за разлику од претходних аутора, осим позивања на Аристотела не нуди убедљиву аргументацију. На то упућује и његово евентуално прихватање Виламовицеве тезе да се под појмом *boúleusis* подразумевало само „планирање ненамерног убиства“, за шта је био надлежан Паладијум, за разлику од планирања умишљајног убиства, које се изједначавало са умишљајним убиством, због чега је у тим случајевима судио

³¹³ Аристотел, *Устав атенски* 57.3, 59.3.

³¹⁴ I. A. Heikel, “Über die sogenannte *βούλευσις*”, *Mordprocessen, Acta Societatis Scientiarum Fennicae* 16/1888, 29-31.

³¹⁵ M. Gagarin, “Bouleusis in Athenian Homicide Law”, *Symposion* 1988. (eds. G. Nenci and G. Thür), Wien 1990, 87, 94.

³¹⁶ Прави одлично поређење са Медејом, која је послала отровни огртач којим је убила Јасонову вереницу, када каже: „Ја сам је убила рукама његове деце“ (*Medea* 486-487.). L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 34.

³¹⁷ D. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, Manchester University Press 1963, 60-69; R. Wallace, *The Aeropagos Council, to 307. B.C.*, Baltimore 1989, 103-104; R. Wallace, “Response to Gerhad Thür”, *Symposion* 1990, Köln-Wien 1991, 77.

Ареопаг,³¹⁸ под условом да се „Устав атински“ схвати као непоуздан извор. Убедљивија аргументација којом би могла да се брани теза о суђењу за *bouleusis* на Паладијуму била би позивање на одредбу Драконтовог закона (14) у којој стоји: „Архонт басилеус проглашава пресуду уколико је неко убио или планирао да убије, а ефети нека одлуче о пресуди“. Наиме, веће од 51 ефета судило је на Паладијуму, али судије које су улазиле у састав ефета могли су да суде и у Ареопагу,³¹⁹ па чак и у Делфинијуму,³²⁰ што упућује на то да би у овом случају Ареопаг могао да буде надлежан суд, а да *bouleusis* представља само опис начина на који је могло да се изврши убиство из чега произлази да су појмови *bouleusis* и *phonos* које је Драконт користио у свом закону имали исту процедуру.³²¹

Бушала (*Bushala*) у свом чланку под називом „Филоненова љубавница“, износи занимљиво виђење да је љубавница, која је свом *prostatesu* и жртви из овог случаја сервирали љубавни напитак, у ствари слободна жена, а не робиња, како држе скоро сви остали аутори.³²² У Атини су термином *pallake* означавали жену која живи код мушкарца и има сексуалне односе са њим, али није удата за њега.³²³ Она је могла да

³¹⁸ U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Aristoteles und Athen*, vol. 1, Berlin 1893, 252. Липсиус слично објашњава надлежност судова, уз напомену, да је пре издавања „Устава атинског“ дошло до ревизије закона, због чега се правила о надлежности судова, када је у питању *bouleusis*, разликују у односу на претходни временски период. J. H. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren* I, 125-127.

³¹⁹ R. Wallace, *The Aeropagos Council, to 307. B.C.*, 17-18; C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution*, 306; G. Thür, “The Jurisdiction of the Areopagos in Homicide Cases”, *Simposion* 1990, Köln-Wien 1991, 66.

³²⁰ Аристотел, *Устав атенски* 57.4.

³²¹ R. Osborne, “Law in Action in Classical Athens”, *The Journal of Hellenic Studies* 105/1985, 57; E. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, Oxford 1998, 147.

³²² Као слободну жену љубавницу сматрају: W. E. Bushala, “The Pallake of Philoneus”, *American Journal of Philology* 90/1969, 65-72; J. H. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, III, Leipzig 1915, 895; A. Philippi, *Der Areopag und die Epheten, Eine Untersuchung zur athenischen Verfassungsgeschichte*, Berlin 1874, 38; Док на њу гледају као на робињу: R. C. Jebb, *The Attic Orators*, 65; U. von Wilamowitz-Moellendorff, “Die erste Rede des Antiphon”, 195; L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 42; K. J. Maidment, *Minor Attic Orators I*, 23; D. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 62; M. Gagarin, *Antiphon The Speeches*, Cambridge University Press 1997, 114. Остали аутори који су се бавили овим говором је само називају љубавницом не улазећи у питање да ли је била слободна жена или робиња.

³²³ Осим *pallake* постојале су још две категорије проститутки: *hetaira* које су биле образоване (најчешће нису живеље у заједници са мушкарцем) и *porne*, најнижег ранга, чије су сексуалне услуге могли да купе сви мушкарци. Како истиче Демостен (59.122): „*hetairai* су служиле за задовољство, *pallakai* су служиле да на дневном нивоу задовоље потребе тела, а *gunaikes* да би рађале закониту децу”. D. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, Cornell University Press Ithaca, New York 1978, 89-90; C. Mosse, “La place de la *pallaké* dans la famille athénienne”, *Simposion* 1990, Köln-Wien 1991, 273-279.

буде слободна жена, најчешће без права на грађанство,³²⁴ али је могла да буде и робиња. Међутим, на примеру овог говора аутори закључују да је она била робиња зато што је подвргнута тортури и зато што сам Антифонт напомиње да је Филонен желео да је прода јавној кући (14). Бушала покушава да оспори оба аргумента. Прво наводи примере када су тортури били подвргнути слободни, без права грађанства, што није спорно да је постојало у тадашњој Атини. Међутим, што се тиче међудобног односа између *pallake* и Филонена он сматра да то није био однос робиње и господара, већ однос између слободне *pallake* без права грађанства и њеног *prostatesa*, који су живели у неформалном конкубинату, при чему је њен положај можда био и гори него да је робиња, зато што је у правном, политичком, социјалном и економском смислу била зависна од свог *prostatesa*.³²⁵

Оно што је највише интересовало ауторе који су се бавили овим говором јесте одговор на питање: да ли је маћеха желела да отрује мужа или је заиста спремила љубавни напиток у нади да ће на тај начин побољшати њихове односе? Пошто тужилац не износи јесне доказе, аутори закључују да је случај слаб.³²⁶ Постоји мишљење да је можда било боље да је маћеха оптужена за нехатно убиство. Међутим, ово је спорно, зато што се даје објашњење да би у том случају маћеха остала на слободи, уколико су се убица и рођаци међусобно помирили, јер тада нико против ње не би подигао оптужбу.³²⁷ Чињеница је да се тако нешто могло десити, али није тачно да би у том случају маћеха остала без осуде. Како се може видети из самог говора, било које лице је могло да подигне тужбу против ње, међутим, највероватније би остала на слободи, јер таква тужба не би имала ефекта. Да је тужилац и покренуо тужбу против маћехе за нехатно убиство, у најбољем случају она би била прогнана. У најгорем случају, пак, пошто закон захтева једногласност

³²⁴ D. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, 89-90; S. C. Todd, *The Shape of Athenian Law*, Oxford 1995, 179; H. J. Wolff, "Marriage Law and Family Organization in Ancient Athens", *Traditio* 2/1944, 73.

³²⁵ W. E. Bushala, "The Pallake of Philoneus", 71; C. Patterson, "Response to Claude Mosse", *Simplosion* 1990, Köln-Wien 1991, 282.

³²⁶ На пример, Жерне примећује потпуно одсуство доказа и индиција којима би могао да се докаже умишљај маћехе. L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 35-36; Док је Караван нешто блажи, па констатује да је случај јачи у односу на опште мишљење о случају, али да су се на самом суђењу морали вратити поновном преиспитивању умишљаја маћехе. E. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, 217.

³²⁷ U. von Wilamowitz-Moellendorff, "Die erste Rede des Antiphon", 195-196.

рођака за давање опроста убици, тужилац не би могао да спречи опрост и маћеха би остала на слободи.³²⁸ Једина шанса коју је тужилац имао, била је оптужба за умишљајно убиство.

Пошто је питање умишљаја било кључна дилема овога говора аутори су се често позивали на случај који је Аристотел описао у „Етици великој“. Наиме, у оквиру дискусије о делима која су учињена умишљајно и нехатно даје се пример нехатног убиства жене која је свом мужу дала љубавни напитак: „Када год неко удари или убије другога или му на било који начин науди без претходне намере, кажемо да је то урадио нехатно, у складу с тим да намера постоји само код умишљаја. На пример, једном приликом жена је мужу дала љубавни напиток од кога је он умро, због тога је отужена и поступак се водио пред Ареопагом, али пошто су установили да жена није имала намеру да убије мужа, ослободили су је оптужби. Она је своје мужу дала напиток зато што га је волела, па је убиство последица нехата. У овом случају само би намера могла да утиче на квалификацију убиства као умишљајног.“³²⁹ По речима Мекдауела овај пример показује да Ареопаг није могао да осуди за нехатно убиство, а уколико се докаже да у конкретном случају нема умишљаја, оптужени се ослобађао одговорности чак и ако је заслужио мању казну. Уколико је неко желео да осуди починиоца за нехатно убиство морао је да покрене поступак пред Паладијумом.³³⁰ Неки аутори сугеришу да је Аристотел дао овај пример угледајући се на Антифонтов говор, али то је мало вероватно зато што није могуће сазнати разлоге због којих су поротници гласали на одређени начин, а пошто нам није доступан говор браниоца и није познат исход овога спора све остало би било само нагађање.

³²⁸ Закључци су изведени на основу следећих одредби Драконтовог закона: „Чак и ако се без умишљаја убије неко биће прогнан“ (*IG I²*. 115. (*I³*. 104.) ред 10.); институт опроста се могао применити након окончаног кривичног поступка и то само ако је у питању казна прогонства, а право да дају опрост имали су отац, син или брат жртве. Уколико они нису живи, право је прелазило на рођаке следећег степена сродства, али само под условом да се сви сложе (ред 13-17.). Кривични поступак су поред крвних сродника могли да покрену тазбински, па чак и чланови братства (ред 21-24.). R. S. Stroud, *Drakon's Law on Homicide*, Berkley 1968, 31-34, 49-50, 52-53.

³²⁹ Aristotle, *Magna Moralia*, 1188b 29-38 (translatet by W. D. Ross) Oxford 1915.

³³⁰ D. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 46-47.

Из говора се може закључити да тужилац није ни заинтересован да одговори на питање да ли је маћеха убиство извршила умишљајно? Он не даје доказе којим би недвосмислено отклонио дилему да ли је маћеха дала отров или љубавни напиток. Једини део у говору где помиње помиње маћехину кривицу јесте када покушава да оспори њену невиност указујући на то да је и раније покушавала да отрује мужа: „она није порицала оптужбе, само је изјавила да му је давала љубавни напиток без намере да га убије“ (9). Овакво објашњење је тривијално и има мало везе са питањем кривице маћехе. За објашњење маћехине кривице евентуално би се могао узети део у којем наводи да *pallake* није окривила маћеху током тортуре (19), али и то је спорно пошто се не зна под каквим условима је извршена тортура. Чак и да је маћеха званично изјавила да је дала напиток,³³¹ то опет не значи да је она знала да је отрован.

Тужиоцу је битније да покаже да је маћеха испланирала убиство: „њен једини посао био је да направи план, а *pallake* је требало да га испуни“ (15). Он указује на то да је маћеха дала савет које је најбоље време, када напиток треба послужити (17). Касније понавља ову поенту: „сада када је *pallake* кажњена, жена која је заиста одговорна зато што је сковала план и остварила га, заслужује исту судбину“ (20). Тужилац маћеху константно назива убицом и инсистира на томе да она одговара за свој злочин: „Убила га је умишљајно, планирајући смрт...послала је напиток и наредила да му се сипа у пиће, она је убила нашег оца“ (26). Другим речима, тужилац је сконцентрисан на то да докаже да је маћеха планирала да се напиток послужи оцу (послала је напиток и навела љубавницу да јој помогне), али он није усредсређен на то да докаже да је она знала да је напиток отрован.

Антифонтска стратегија је била да портретише маћеху као главног коловођу завере против покојног оца. Приказана је као жена која прави интригу против мужа и вара недужну Филонену љубавницу. Који год мотив да је у питању, давање напитка сумњивог садржаја било је опасно. У античкој књижевности то је била честа

³³¹ Караван нагађа да је можда бранилац изјавио да је маћеха дала напиток, али би у том случају тужилац извесно поменуо ту чињеницу као што је то случај са петим и шестим Антифонтским говорима, где се наводи супротне стране користе у говору. ; E. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, 221-223.

асоцијација на зле жене које су уништиле своје мужеве (Еурипидова Медеја и Хомерова и Овидијева Кирка). Чак и лоша судбина која је задесила Дејаниру у Софокловим „Трахињанкама“, зато што је грешком послала Хераклу кошуљу намочену у крв кентаура Неса, како би на тај начин везала више мужа за себе, показује да може бити кобно када жена своје мужу даје напитке, без обзира на то што она тиме не жели да му науди, већ да поврати или оснажи њихову љубав. Вероватно да ниједан Атињанин није желео да му жена у пиће сипа било какав напиток, па макар њен мотив за то била љубав. Ако је маћехина завера узроковала смрт њеног мужа, мотив који је она за то имала вероватно није ни интересовао већину поротника.

Међутим, за поротнике је сигурно било важно да знају да ово није био једини инцидент или случајна грешка, већ да је то био добро осмишљен план жене да убије мужа. Из тог разлога тужилац се задржава на исказу робова да је она и раније покушавала да „напоји“ мужа, мада ни на том месту тужилац не говори о мотиву маћехе. За њега је важно како се она понашала, а не мотив који је на то наводио. Тужилац, такође, говори и о понашању њеног сина који брани мајку од убиства његовог оца, за разлику од тужиоца који је лојалан својој оцу. Ако је маћеха Клитемнестра, на шта Антифонт алудира у говору (17), важно је да син сагледа своју улогу и угледа се на Ореста тако што ће осветити смрт оца и казнити мајку, као што то чини тужилац. Антифонт овај тактика у овом говору била је да исприча причу о жени која је изгубила љубав свога мужа и кује заверу. Због тога она заслужује да буде кажњена, без обзира на то да ли је знала да је напиток отрован.

Чињеница је да је ово био слаб случај у почетку. Рођаци су Филонена осветили на тај начин што су казнили његову љубавницу, а не маћеху за чије учешће вероватно нису ни знали, јер је љубавница није оптужила. Доста година касније³³² син друге жртве подиже оптужницу против ње, али пошто је време прошло он има све мање доказа. Антифонт вероватно из тог разлога не користи директне доказе него се труди да прикаже маћеху као опасног завереника и њен план, који је за крајњи

³³² Тужилац је у време немилостивог догађаја био мали дечак, а поступак је покренуо вероватно тек када је напунио осамнаест година.

циљ имао смрт мужа. Могуће је да је тужилац овим спором хтео да реши питање евентуалног наследства. Како год, Антифонт је у говору, по свој прилици, био принуђен да у опширној нарацији што више оцрни жену која је сковала план да да напитак свом мужу и то не само једном него више пута. На ово је додао неколико аргумената везаних за понашање сина-браниоца: да је бранећи њу изневерио обавезу према оцу и тиме нарушио породичну везу, да је тиме што није дозволио да се робови саслушају под тортуром одбио да сазна истину и да је његова заклетва о мајчиној невиности без значаја, јер он не може да поседује знање о мајчином понашању када није присуствовао догађајима који су се десили. Поступајући овако сигурно је убедљиво показао разлику између браће у моралном и религијском смислу. Није искључено ни да су поротницима предочени и докази који нама нису познати, а не треба заборавити ни чињеницу да је у тадашњем атинском праву било правило да свака страна у спору има право на два говора од којих је нама познат само један. Тужилац је имао само очеве речи на посмртној постели којима окривљује маћеху, али доказ о томе није понуђен на самом суђењу.

Каснија Аристотелова верзија сличног случаја, на коју се ослања већина аутора, нуди решење – да би се доказала женина кривица мора се показати да је жена знала да је напиток отрован. Међутим, чини се да је за овај Антифонтгов говор можда било важније мишљење поротника који су били под утицајем традиције књижевности и митова о женама тровачицама. Уколико се на тај начин сагледа, можда овај случај и није толико слаб колико се то чинило ауторима који су се њиме бавили. Могуће је да њиме Антифонт није извојевао победу, али је имао шансу за успех.

3.2. Тетралогије

Тетралогије су *Antilogiae* или говори који су у опозицији. Антифонт је написао три тетралогије, односно дванаест говора (свака тетралогија садржи четири говора – по два за тужиоца и по два за браниоца), који представљају једине сачуване примере оваквог начина писања говора. Ова јединствена структура, којом се копира античко

атинско суђење се евентуално може упоредити са Горгијиним „Енкомионом Јелени” и „Одбраном Паламедеса”, мада су оба ова говора писана само за једну страну (браниоца).³³³

У изворима „Тетралогије“ први пут помиње Полукс, што значи да је јавност упозната са овим делом Антифонта у II веку пре н. е.³³⁴ У античко доба ови говори су се чували у Александрији са осталим Антифонтовим опусом. Вероватно су били груписани по предмету, при чему су говори посвећени убиству (*phonikoi logoi*) долазили на прво место, зато што су високо цењени.³³⁵ Хермоген закључује да је највише цењен говорник онај који говори о убиству и нападима на државно уређење.³³⁶ Блас (*Blass*) сматра да су говори о убиству долазили испред осталих због начина на који је Харпократион похвално говорио о Антифонтској „Тетралогији 1“.³³⁷ Међутим, за разлику од овог периода, када су се Антифонту признавала ауторска права на „Тетралогије“, од XIX века неки научници оспоравају да је Антифонт написао „Тетралогије“.

На основу аргумената да се у Тетралогијама могу уочити јонски дијалект и правна правила, која су се разликовала од тадашњег атинског права, нарочито у деловима где се помиње „закон који забрањује праведно и неправедно убиство”,

³³³ У „Енкомиону“ Горгија покушава да поврати нарушену репутацију Јелене Тројанске. Од слабих аргумената прави јаче, борећи се да на тај начин промени чврсто укорењено мишљење о њеној кривици за Тројански рат. У епидеиктичном говору „Одбрана Паламедеса” Горгија користи митског наратора (Паламедеса) да преко њега демонстрира своје реторске способности и филозофију. У Хомеровој „Одисеји”, Паламедес је изазвао Одисеја тиме што је открио његово „лудило” као фикцију, због чега га је Одисеј погубио под изговором да је Паламедес ковао заверу са Тројанцима. Антифонтске „Тетралогије“ би евентуално могли да упоредимо и са Антистеновим говорима „Ајакса“ и „Одисеја“. Антистен је био Горгијин ученик, цењени говорник, филозоф (зачетник цинизма), Сократов пријатељ. У овом пару говора он истражује тврдње два хероја Ајакса и Одисеја о Ахиловом штиту. При том, слаже аргументе о правој природи храбрости и кукавичлука. Управо због ових супротстављених аргумената подсећа на структуру Тетралогија, али још једном издвајамо да је оригиналност Тетралогија управо у томе што су оне писане као судски говори. Вид. G. Goebel, *Early Greek Rhetorical Theory and Practice: Proof and Arrangement in the Speeches of Antiphon and Euripides*, 30-36.

³³⁴ Полукс, (2.119-цитат Тетралогије 1, 8.21-цитат Тетралогије 3).

³³⁵ До овог закључка долазимо уколико Антифонтове говоре упоредимо са Исејевим, код кога су само говори посвећени наслеђивању (*klerikoi logoi*) сачувани у целини. Вид. С. Аврамовић, *Исејево судско беседништво*, 94.

³³⁶ Hermogenes, *Peri Ideon* 399f Rabe=D.K. 87A2.

³³⁷ F. Blass, *Die attische Beredsamkeit* I, 107.

поједини аутори закључују да њихов писац није Атињанин.³³⁸ Лингвистичке разлике у односу на остале Антифонтове говоре су евидентне. Пре свега, јоницизам није био својствен судским говорима, али, Довер (*Dover*) подсећа да су грчки дијалекти били комплексни и стално се мењали, због чега су се често примећивале промене у раду једног аутора.³³⁹ Антифонт је писао говоре за народ са острва Линдос и Самотраки, што значи да му је јонски дијалекат био познат.³⁴⁰ Сем тога, као нека врста вежбе, којој су софисти били склони, ови говори су могли да се изводе како пред атинском, тако и пред страном публиком, за коју је јонски дијалект био одговарајући.³⁴¹ Већина аутора, без обзира на то да ли је Тетралогије написао Антифонт, сматра да је њихов писац био из Атине.³⁴²

Када је реч о примедбама у вези са процедуром, већина замерки се односи на врсте доказа, које је Антифонт користио у Тетралогијама. Како примећује Солмсен (*Solmsen*), од момента када је Антифонт написао Тетралогије, наступа промена у смислу да писци говора утврђују зависност атехничких од техничких доказа.³⁴³ Наиме, у Антифонтвом каснијем говору (Ант.6) атехнички докази су апсолутно доминантни, док ранији говори (Ант.5 и 1) и Тетралогије акценат више стављају на аргументе из вероватног и дискутују о аргументима које би, евентуално, могла да користи друга страна.³⁴⁴ Дакле, Антифонт је прошао кроз три фазе: од тоталног одбацивања техничких доказа до тоталног одбацивања атехничких доказа, при чему у Тетралогијама доминирају технички докази, који зависе од атехничких.³⁴⁵ Зависност се показује управо посредством тога што Тетралогије нису прави судски

³³⁸ W. Dittenberger, "Zu Antiphons Tetralogien", *Hermes* 40/1905, 452; L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 15-16; P. Von der Mühl, "Zur Uechtheit der antiphontischen Tetralogien", *Museum Helveticum* 5/1948, 1-5.

³³⁹ K. Dover, *The Evolution of Greek Prose Style*, Oxford 1997, 81-95.

³⁴⁰ Antiphon, *Fragments* 25-33, 50-56.

³⁴¹ M. Gagarin, *Antiphon the Athenian*, 60.

³⁴² D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*, Manchester 1963, 74-75, 80; J. H. Thiel, *Antiphons erste Tetralogie*, Groningen 1932, 13-18.

³⁴³ F. Solmsen, *Antiphonstudien: Untersuchungen zur Entstehung der attischen Gerichtstred*, Berlin 1931, 13.

³⁴⁴ K. J. Maidment, *Antiphon-Minor Attic Orators I*, 34.

³⁴⁵ Аристотел је поделио доказна средства на „атехничка” (закони, сведоци, уговори, заклетве, тортура) и „техничка” („она која се конструишу методом и својим залагањем”). Аристотел, *Реторика* 1355б, 1375а.

говори и уколико би се изводиле пред судом била би потребна помоћ атехничких доказа.

Судски говор има јасну сврху, а то је да се пороти представи што чвршћи случај. Тужилац, више користи нарацију да би објаснио сплет догађаја, представља сведоке или друге доказе, али убацује и аргументе, који ће подржати његову позицију. Често је велики број различитих чињеница и аргумената комбиновано у једном говору. За разлику од модерног права, у Атини у V веку пре н. е. није постојао закон, који ће дозвољавати, односно забрањивати употребу неког доказа. Порота је једина на основу своје пресуде одлучивала о вредности неког доказног средства. За разлику од тога, Тетралогије су имагинарна креација, при чему су сва четири говора у оквиру једне Тетралогије дело истог аутора. Моћ наговарања није њихова примарна сврха, с обзиром да су аргументи једне стране побијени онима који су написани за другу страну. *Antilogiae* могу да имају за циљ подучавање употреби аргумената, али исто могу да подстичу развој новог начина размишљања у филозофском, правном или политичком смислу.³⁴⁶ То значи да се Тетралогије заснивају на методологији аргументације и теоретским претпоставкама. Нарације нема или је сведена на минимум, тек толико да се непходним фактима олакша употреба аргумената. Антифонтово интересовање се не односи на стварно сведочење, већ на различите аргументе које говорник може да смисли посредством сведочења и осталих атехничких доказа. Форма овако супротстављених говора дозвољава му да комбинује аргумент против аргумента, на начин који је био редак за стварне судске говоре, када једна страна у спору можда није увек могла или желела да одговори на нападе свог противника.

По Аристотелу цитирање закона такође спада у једно од атехничких доказних средстава, које се користило у тадашњој Атини. У Тетралогијама се помиње „закон који забрањује праведно и неправедно убиство”.³⁴⁷ Међутим, атинско кривично право из VII века пре н. е. је дозвољавало убиство у појединим случајевима: „Ако

³⁴⁶ R. Sealey, “The Tetralogies Ascribed to Antiphon”, *Transactions of the American Philological Association* 114/1984, 73.

³⁴⁷ Примере можемо уочити у Тетралогији 2 (3.2.9. и 3.3.7) и Тетралогији 3 (4.2.3. и 4.4.8.).

неко нехатно убије човека на спортском такмичењу или у нужној одбрани или у рату услед незнања или због прељубе са његовом женом, мајком, сестром, ћерком или конкубином која је заштићена зато што му је родила слободну децу, прогонство се не може досудити”.³⁴⁸ *Nomos* „који забрањује праведно и неправедно убиство“ оспорава категорију дозвољеног убиства (*dikaios*), коју смо могли да констатујемо у поменутом члану тадашњег важећег атинског законодавства, али након пажљивог читања, поставља се питање: да ли се овде ради о закону као правном правилу? Прво, реч *nomos* могла је да се преведе као правило, принцип или обичај, који не поседује снагу закона.³⁴⁹ Друго, у тексту Тетралогија се не помиње санкција за ове врсте убиства.³⁵⁰ Треће, атински закон о убиству састоји се из чланова који су написани у кондиционалу (у Тетралогијама то није случај).³⁵¹ Коначно, како истиче Дитенбергер, уколико узмемо да су „праведно” (*dikaios*) и „неправедно” (*adikos*) убиство у правном смислу исто што и „дозвољено” и „забрањено” убиство, онда би забрана неправедног (забрањеног) била таутологија, а забрана праведног (дозвољеног) контрадикција.³⁵² Просто речено, уколико овај *nomos* и има снагу правног правила не би могао да опстане ни у једном правном систему.

Паоли (*Paoli*) сматра да је дошло до промене у понашању архоната, који су закључили да категорија дозвољеног убиства у пракси доводи до „претеране самопомоћи“, због чега су забранили ову врсту убиства (изузев дозвољеног убиства у сопственој кући). Према његовом схватању, онај ко ухвати убицу у случајевима који су раније третирани као дозвољени, морао је да га доведе пред тесмотете, који би спроводили процедуру *apagoge* (оптужени се лишава слободе и остаје у затвору током читавог суђења), тако да се тзв. дозвољено убиство практично изједначавало

³⁴⁸ Текст Драконтовог закона је на овом месту (IG I² 104, ред 30-38) оштећен, па се реконструкција врши на основу сачуваног Демостеновог говора (23.74).

³⁴⁹ N. G. Liddel and R. A. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 2004, 466.

³⁵⁰ У складу са правилом *nullum crimen nulla poena sine lege*.

³⁵¹ На пример: „Ако један човек убије другог, биће протеран”. Вид. R. S. Stroud, *Drakon's Law on Homicide*, Berkely 1968, 56.

³⁵² W. Dittenberger, „Zu Antiphons Tetralogien”, 452.

са другим врстама убиства.³⁵³ На жалост, осим претпоставке, Паоли ни на једном месту не пружа доказе који би потврдили овакву тврдњу.

Мекдауел подвлачи да постоји разлика између „праведног” (*dikaios*) и „дозвољеног” (*ennomos*) убиства, у смислу да је било дозвољено убити љубавника своје жене, али не и убицу свог оца.³⁵⁴ Док, Деклева Каици (*Decleva Caizzi*) сугерише да је забрана убиства, која се помиње у Тетралогијама изречена више у религијском, а не правном смислу.³⁵⁵ Како истиче, бранилац је морао да се брани против *ius sacrum*-а, које је забрањивало све врсте убиства, насупрот *ius civile*-а, које је дозвољавало убиство у појединим случајевима.³⁵⁶

У Тетралогијама 2 и 3 бранилац је тај, који „закон о забрани праведног и неправедног убиства” истиче у својој одбрани, док га тужилац само на једном месту помиње.

Друга Тетралогија бави се несрећним случајем погибије младића, кога је погодило копље на тренингу. Његов отац за нехатно убиство оптужује младића, који је копље бацио.³⁵⁷ На то одбрана одговара: „Закон који нас оптужује да смо убице забрањује праведно и неправедно убиство. С једне стране, због грешке покојног младића овај момак је оптужен да је убио нехатно; с друге стране, иако га тужилац није оптужио за умишљајно убиство, он би морао да буде ослобођен за обе оптужбе, односно, за умишљајно и нехато убиство”.³⁵⁸ Из овога се може закључити да је забрана праведног и неправедног убиства постављена као део аргументације за ослобађајућу пресуду.³⁵⁹ При том, како истиче Блас, неопходно је да термини “праведно” (*dikaios*) и “неправедно” (*ádikos*) буду еквивалентни терминима

³⁵³ U. E Paoli, “Studi sul processo attico”, *Revue internationale des droits de l’antiquité* 1/1948, 158-160.

³⁵⁴ D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*, 80-81.

³⁵⁵ Сејли има слично мишљење и сматра да се овај „закон” треба посматрати као моралан став Антифонта о тадашњем позитивном атинском законодавству. R. Sealey, “The Tetralogies Ascribed to Antiphon”, 76.

³⁵⁶ F. Decleva Caizzi, *Antiphontis Tetralogiae*, Milan 1969, 21-44.

³⁵⁷ У оптужби за нехатно убиство одмах је предложена и санкција - прогонство, управо онако како је атинско кривично право у то време предвиђало. (Ant. 3.2.2.)

³⁵⁸ Antiphon, 3.2.9.

³⁵⁹ M. Gagarin, “The Prohibition of Just and Ujust Homicide in Antiphon’s Tetralogies”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 19/1978, 295.

„нехатно” (*akon*) и „умишљајно” (*ekon*) убиство.³⁶⁰ Међутим, пошто је младић, који је бацио копље, оптужен за нехатно убиство, потпуно је ирелевантан део који се односи на умишљајно (неправедно) убиство. Осим тога, из цитираног дела смо могли да закључимо, да он у своју одбрану истиче како уопште није крив за смрт другог младића, па отуда квалификација праведно (нехатно) или неправедно (умишљајно) не уводи никакву новину у забрану убиства. Ово могу потврдити и речи тужиоца: „То што одбрана пориче да је младић убио мог сина, због чега не би требало да се осуди по закону који забрањује праведно и неправедно убиство, не умањује моје оптужбе за нехатно убиство, а не би их умањивало ни да сам га оптужио за умишљајно убиство. Он је бацио копље и ја кажем да закон исправно прокламује да онај ко убије мора бити кажњен”.³⁶¹

У Трећој Тетралогији имамо случај убиства у нужној одбрани, то јест одбрана тврди да је жртва сама изазвала оптуженог. Бранилац истиче и недовољну пажњу и стручност доктора, који да је на исправан начин реаговао, до смрти не би ни дошло. Аргумент у коме се показује да је жртва одговорна за сопствену смрт је први и најважнији део одбране: „Тужилац ће рећи да закон који забрањује праведно и неправедно убиство прописује и санкције које се на мени могу применити. Али ја понављам и други и трећи пут нисам га убио. Да је мој ударац крив за његову смрт он би засигурно умро на лицу места, јер је истинито да они који започињу тучу испаштају највише. Међутим, он је умро много дана касније, заслугом злог доктора, који је био склон пороцима, а не заслугом мог ударца”.³⁶² Другим речима, уколико је оптужени убио то је било праведно (*dikaios*) зато што је жртва изазвала тучу, али пошто је доктор крив за убиство, као у претходној Тетралогији квалификација

³⁶⁰ F. Blass, *Die attische Beredsamkeit* I, 164. За разлику од њега, Гагарин је мало блажи и сматра да се паралела између ових термина не може повући, али да у овом случају употреба термина праведно/неправедно служи да би означила нехатно/умишљајно убиство. M. Gagarin, “The Prohibition of Just and Ujust Homicide in Antiphon’s Tetralogies”, 295.

³⁶¹ Antiphon, 3.3.7.

³⁶² Antiphon, 4.2.3-4.

праведно/неправедно је небитна. Ова квалификација је у обе Тетралогије реторски ефектна, али нема никакву другу функцију у говорима.³⁶³

Разлика између дозвољеног и осталих врста убиства огледала се у томе да код дозвољеног починилац не пориче да је убиство извршио.³⁶⁴ Ово иде у прилог Мекдауеловом закључку да су неке врсте убиства сматране „праведним” (*dikaios*), али су без обзира на то подлегале судском поступку и кажњавању починиоца.³⁶⁵ Чак би поставка могла да се посматра и кроз Паолијев став да је дозвољено убиство доводило до претеране самопомоћи, па се у пракси гледало да га сведу на најмању могућу меру.³⁶⁶ Међутим, пошто прихватимо тезу да је Антифонт „закон о забрани праведног и неправедног убиства” користио као реторски трик и тиме приказао свој поглед на тадашње атинско законодавство, о дозвољеном убиству биће посебно речи.

3.2.1. Када су настале Тетралогије?

Антифонт и антички аутори који су се бавили његовим делом нису оставили писани траг о датуму настанка Тетралогија. То је разлог великог распона од 444. до 400. године пре н. е. који модерни аутори наводе као период у коме су написане.³⁶⁷

³⁶³ M. Gagarin, *Antiphon the Athenian*, 57. Ово је слично мишљењу Деклеве Каиција, у смислу да се овај закон схвати више у религијском, но у правном значењу. F. Declava Caizzi, *Antiphontis Tetralogiae*, 37.

³⁶⁴ Убица истиче да је убио зато што је то дозвољено и поступак се води пред Делфинијумом. Demosthenes 23.53, *The Speeches* (translated by D. M. MacDowell), Austin 2004. За разлику од Тетралогија где починиоци поричу да су они убили. У другој Тетралогији младић тврди да је копље убило, а у трећој да је то учинио доктор.

³⁶⁵ Можемо пронаћи и пример када је очигледно да се не ради о дозвољеном убиству, а одбрана то истиче. Орест је након убиства Клитемнестре тврдио да се радило о дозвољеном убиству (*dikaios*) у смислу тираноубиства. Есхил, *Еумениде*, 468, 612, 615, *Сабране грчке трагедије* (превод К. Рац и Н. Мајнарић), Београд 1988.

³⁶⁶ U. E. Paoli, “Studi sul processo attico“, *Revue internationale des drotis de l’antiquité* 1/1948,160.

³⁶⁷ За ранији датум опредељују се: G. Zuntc, “Earliest Attic Prose-Style On Antiphon’s Second Tetralogy”, *Classica et Mediaevalia* 2/1939, 142; J. H. Thiel, *Antiphons erste Tetralogie*, 19-22; K. J. Dover, „The Chronology of Antiphon’s Speeches“, 59; F.Blass, *Die attische Beredsamkeit* I, 154; M. Gagarin, *Antiphon The Speeches*, 5; G. H. Goebel, *Early Greek rhetorical theory and practice: proof and arrangement in the speeches of Antiphon and Euripides*, 15-16; M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, 361; а за каснији: P. Von der Mühlh, “Zur Unechtheit der antiphontischen Tetralogien”, 1-5; R. Sealey, “The Tetralogies Ascribed to Antiphon”, 80-84.

Ово је важно питање јер од њега зависи и разрешење дилеме да ли је Антифонт заиста њихов творац.

Због чињенице да су написане јонским дијалектом, поједини аутори су склони мишљењу да су Тетралогije настале под утицајем неког јонског софисте. Тај софиста би могао бити Горгија, који је 427. године пре н. е. својим беседама у скупштини задивио Атињане, па се период од те године на даље, узима као одредница за настанак Тетралогija.³⁶⁸ Са друге стране, тај софиста би могао бити и Протагора, због паралеле која постоји између „Тетралогije 2“ и дијалога који су Перикле и Протагора водили о одговорности у случају смрти од копља.³⁶⁹ Зунц (Zuntz), наглашавајући да је Протагора напустио Атину 444. године пре н. е., закључује да су Тетралогije ранији рад Антифоната из Рамнуса, односно да су написане пре 444. године пре н. е.³⁷⁰

Проучавајући почетак „Тетралогije 2“, Сејли уочава да се прави разлика између закона (*nomos*) и одлука (*psēphisma*), што формално није постојало у атинском праву до ревизије закона 403-402. године пре н. е.³⁷¹ У свом уводном говору тужилац истиче: „Оно о чему ће данас бити речи је унапред одлучено законима и одлукама, који су господари полиса, али уколико је нека чињеница спорна, онда ће те о томе одлучити Ви, драги суграђани”.³⁷² Када је установљен демократски режим, законе је у Атини доносила скупштина (*ekklēsia*), на предлог управног већа-буле. Гласовима већине грађана, који су били присутни на седници, изгласавао се закон и тада почиње да се употребљава термин *psēphisma*. Ова реч се обично преводи као одлука или гласање, а означава појединачно правно правило или меру коју је изгласала скупштина (изворно термин се користио за гласање бацањем камечића-*psēphos*, али се односило и на гласање подизањем руке). У V веку пре н. е. термин *nomos* се користио за Драконтове и Солонове законе (даровани су од стране законодаваца као октроисани и нису изгласани) и законе које је изгласала

³⁶⁸ J. H. Thiel, *Antiphons erste Tetralogie*, 10.

³⁶⁹ G. H. Goebel, *Early Greek rhetorical theory and practice: proof and arrangement in the speeches of Antiphon and Euripides*, 16.

³⁷⁰ G. Zuntz, “Once again the Antiphontean Tetralogies”, *Museum Helveticum* 6/1949, 103.

³⁷¹ R. Sealey, “The Tetralogies Ascribed to Antiphon”, 80-84.

³⁷² Antiphon, *Tetralogy* 2 1.1.

скупштина, а *psēphisma* само за одлуке које је доносила скупштина.³⁷³ Није се правила суштинска разлика, зато што су *nomos* и *psēphisma* изгласавани на исти начин и били подложни тужби против закона (*graphē paranomōn*). Крајем V века пре н. е. велики број Солонових речи и израза је застарео, због чега су настале нове *psēphismata*.³⁷⁴ Ово је, између осталог, довело до ревизије закона 403-402. године пре н. е, када је установљена нова процедура за доношење закона *nomoi*, коју су спроводили номотети (*nomothetai*-посебно тело чије је чланове бирала скупштина из састава великог поротног суда хелијеје). Скупштина је у својој надлежности задржала само доношење *psēphismata*.³⁷⁵ Како истиче Хансен, од тог момента *nomos* званично постаје виши правни акт, зато што је подлегао законском поступку доношења основног закона (*nomoi*), за разлику од састављања нацрта за доношење ефемерних мера (*psēphismata*).³⁷⁶ У IV веку пре н. е. судије су на почетку године полагале заклетву: „судићу по атинским законима и одлукама, а ако оне не обухватају конкретан случај пресудићу по свом уверењу”.³⁷⁷ Сејли закључује да су Тетралогије пошто ова фраза „судићу по атинским законима и одлукама” није помињана пре ревизије закона, морале настати после 403. године пре н. е. Међутим, постоје примери у којима су се заједно помињали *nomos* и *psēphismata* и пре ове године.³⁷⁸

Бранилац у „Тетралогији 1“ набрајајући своје заслуге истиче да је давао велике суме новца за ратни порез (*eisphorá*).³⁷⁹ С обзиром да се претходно поменути критеријуми не могу поуздано користити за датирање Тетралогија, највећи број аутора узима да је установљење *eisphorá* показатељ када је настало ово

³⁷³ D. M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, 45.

³⁷⁴ Аристотел, *Устав атенски* 35.2; Lysias 10.16-20.

³⁷⁵ A. R. W. Harrison, “Law-Making at Athens at the End of the Fifth Century B.C.”, *The Journal of Hellenic studies* 75/1955, 26-27.

³⁷⁶ H. Hansen, “Nomos and Psephisma in Fourth-Century Athens”, *Greek, Roman and Byzantine studies* 19/1978, 316-317.

³⁷⁷ Demosthenes 24.149-151.

³⁷⁸ Примери су: Аристофанове „Тесмофоријазусе“ (361-62), дело настало 411. године пре н. е; и одлука Еритраја, атинске колоније која се данас налази у Турској (*IvEr* 2.A. 21-22), датирано у периоду пре 454. године пре н. е. Вид. H. Hansen, “Nomos and Psephisma in Fourth-Century Athens”, 316-317.

³⁷⁹ Antiphon, *Tetralogy* 1 2.12.

Антифонтново дело.³⁸⁰ Тукидид бележи да су Атињани 428-427. године пре н. е. по први пут сакупљали ратни порез од 200 талента.³⁸¹ Забуна, око тога да ли је тада први пут прописана *eisphorá* за време Пелопонеског рата или први пут као сума од 200 талента, настаје због чињенице да је прва од две Калијине одлуке из 434-433. године пре н. е. прописивала плаћање ратног пореза као уобичајену праксу.³⁸² Од преосталих извора који говоре о *eisphoraí* може се издвојити Лисија (21.1-4), који тврди да су у периоду од 411-404. године пре н. е. уплаћене две и да се радило о високим износима. На основу расположивих датума долази се до закључка да уколико Тукидидову изјаву тумачимо као прву *eisphoraí* током рата, Тетралогије су настале раније (пре 428. године пре н. е.). Међутим, ако је он мислио на први пут прописану суму или можда на прву у V веку пре н. е. или прву за време његовог живота, Тетралогије су могле настати и касније. Овим би се елиминисала могућност настанка Тетралогија као рани рад Антифонта, што већина аутора сугерише, али не и чињеница да је он њихов аутор.

3.2.2. Тетралогија 1

У „Тетралогији 1“ приметан је велики број примера аргумената из вероватног (*eikós*). Чињеница је мало, али се из изложеног може закључити да је једне вечери на улици откривен леш човека и тело његовог роба са смртоносним ранама. Они су се враћали са вечере. Роб је пријавио оптуженог и преминуо одмах након тога.

³⁸⁰ К. Ј. Dover, „The Chronology of Antiphon’s Speeches“, 59; F. Blass, *Die attische Beredsamkeit I*, 154; M. Gagarin, *Antiphon the Speeches*, 5; G. H. Goebel, *Early Greek rhetorical theory and practice: proof and arrangement in the speeches of Antiphon and Euripides*, 15-16.

³⁸¹ Тукидид 3.19.

³⁸² Овом одлуком установљен је прецедент по коме се може добити имунитет (*adeia*) пре понуде *eisphoraí* у случају тешких финансијских стања када постоји мањак од 10000 драхми у атинским фондовима. Међутим, у науци постоји спор и око датума настанка Калијине одлуке. Форнара сматра да је настала 418. године пре н. е. Вид. С. W. Fornara, „The Date of the Callias Decrees“, *Greek, Roman and Byzantine studies* 11/1970, 185-196. Већина аутора се опредељује за датум 434-433. године пре н. е. Вид. D. W. Baradeen, „The Callias Decrees Again“, *Greek, Roman and Byzantine studies* 12/1971, 469-483; R. Thomsen, *Eisphora, A Study of Direct Taxation in Ancient Athens* (Humanitas 3), København 1964, 144-146; J. G. Griffith, „A Note on the First Eisphora at Athens“, *American Journal of Ancient History* 2/1977, 3-7.

Оптужени пориче оптужбе и суђење се изводи пред Ареопагом (ради се о умишљајном убиству-*phónos hekóúsios*).

Тужилац у свом првом говору користи аргументе из вероватног како би елиминисао могуће сценарије убиства: није могао да га убије лопов јер није опљачкан, нити се због времена и места убиство могло десити у тучи пијанаца, као ни грешком, јер у супротном роб не би био нападнут (2.1.4). Оптужени је умишљајно убио због освете, зато што је пословним потезима жртве изгубио доста земље, и због страха да ће изгубити парницу, коју је убијени човек намеравао да покрене против њега (2.1.5-8). Догађаји производе доказе, проналази се мотив за убиство, а негирањем потенцијалних сценарија убиства унапред се оспоравају и могући наводи одбране. Бранилац у свом првом говору указује на различите могућности: лопови су могли да га убију и побегну пре пљачке зато што су се уплашили од неког ко је наишао, или је убијен зато што је био сведок злочина, или га је пак убио неко од његових бројних непријатеља, знајући да ће сумња пасти на оптуженог, који је био његов највећи непријатељ (2.2.5-6). Сведочење роба је непоуздано зато што је могао да оптужи грешком или по налогу свог господара. Уколико вероватноћа треба да буде пресудна за одлуку у овом случају, сва је прилика да би оптужени пре унајмио убицу, него чекао да га роб препозна и радије би изгубио новац у парници, него живот због убиства (2.2.7-9). Мотив за убиство се истовремено може третирати и као мотив против убиства. Сведочење и аргументи из вероватног су у међусобном односу што представља пример доминације техничких доказа, који су зависни од атехничких. На крају, бранилац додаје да његов допринос и служба полису треба да буду разлог за ослобађајућу пресуду (2.2.12). Често се у говорима може уочити да парничари истичу своје раније заслуге, али Антифонт на овом месту даје претерану верзију, набрајајући скоро све литургије (тријерарх, хорег) и различите врсте помоћи, коју је бранилац давао пријатељима у невољи (јемство).

У другом говору тужилац одговара поновним негирањем хипотетичких могућности које је навео бранилац: да су жртву убили лопови, роб би то рекао људима који су наишли, да се ради о убиству због сведочења о неком злочину, за то би се сазнало; а што се тиче осталих непријатеља убијеног човека, они имају много

мање мотива за убиство у односу на оптуженог (2.3.2-3). Уколико убица не може да се пронађе, осумњичени мора да се казни, јер једино на тај начин полис успева да очисти нечистоћу (2.3.7-11). Бранилац у свом завршном говору, први пут открива алиби: кобне вечери је био код своје куће, што могу да потврде сви његови робови (2.4.8). Не користи се аргумент из вероватног, већ чињеница. Алиби се оставља за крај, вероватно, зато што тужилац не може да одговори на њега. Необично је што се понуда да о алибију сведоче робови даје на самом суђењу (обично се то чини пре суђења), али то није било противно атинским законима.³⁸³ Истиче се да су оваква убиства карактеристична за починиоца који је спреман на све, а не за некога ко је успешан човек, који покушава да заштити своју имовину. Апелује се да се оптужени ослободи, јер у супротном не постоји претпоставка невиности и полис се додатно прља још једним крвопролићем (2.4.9-12).

Антифонт је у „Тетралогији 1“ представио образац за решавање нерешивог случаја. Супротно очекивањима, уз минималну употребу атехничких доказа (на пример: сведочење преминулог роба, које није изведено под тортуром) аутор компонује говоре тужиоца и браниоца у којима доминирају аргументи из вероватног. Ова врста аргументације је средином V века пре н. е., заслугом Коракса и Тисије (традиционалних оснивача реторике), била посебно важна за развој говорништва.³⁸⁴ Аристотел у „Реторици“ (1402a 17-28) показује како је Коракс користио аргумент из вероватног: након туче између физички нејаког и снажног човека, први би требало да се брани речима „Зар је вероватно да бих ја њега, тако јаког, напао?“, а други да искористи супротан аргумент из вероватног „Зар је вероватно да бих ја њега напао, када је јасно да би то била претпоставка против мене?“. Аргумент нејаког човека је вероватно био познат и у ранијој грчкој литератури. Употреба аргумента из вероватног супротно другом аргументу из вероватног је новина Кораксовог

³⁸³ G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens: Die Proklesis zur Basanos*, Wien 1977, 190-193.

³⁸⁴ Поред чињенице да су о Кораксовом и Тисијином раду сведочили Аристотел, Платон, Цицерон, Квинтилијан, „Пролегомена“, данас је генерално прихваћено да дела Коракса, који је био старији од Тисије и његов учитељ, нису сачувана до IV века пре н. е. (ако је уопште ишта и написао). Његове идеје биле су познате из Тисијиних уџбеника реторике. G. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece*, 58-61.

(Тисијиног) учења,³⁸⁵ коју ће касније, како истиче Ђурић, софисти „заоденути рухом скептичког релативизма”.³⁸⁶ Међутим, искључива употреба овакве аргументација тешко да је могла да послужи у стварном говору о убиству.³⁸⁷

3.2.3. Тетралогија 2

За разлику од претходне Тетралогије, у којој се супротстављене стране не слажу по питању ко је убица, у „Тетралогији 2“ је представљен случај где чињенице нису спорне, али постоји неслагање у томе ко треба да одговара. Разлика између питања о чињеницама (*status coniectura*) и питања о праву (*status definitiva*) имала је важну улогу у хеленској и римској реторици.³⁸⁸ Корени ове теорије (*stasis*) често се приписују Аристотелу.³⁸⁹ Русел (*Russell*) истиче да су управо Тетралогије презентовале ову теорију.³⁹⁰

Као и у Тетралогији 1, Антифонт чињенице анализира аргументима, али то не чини употребом аргумента из вероватног, већ успоставља везу између чињеница (*prágmata*) и говора (*lógoi*) парничара.³⁹¹ У свом уводном обраћању, које је врло кратко, тужилац износи чињенице: “Мој син је, на спортском терену, погођен

³⁸⁵ Платон у „Федру” (273b-c) цитира Тисијину другачију верзију употребе исте аргументације када слаб, али храбар човек украде огртач или другу ствар од јаког, али кукавице. На суду би један наспрам другог своје одбране претежно заснивали на својим карактерима, употребом аргумената из вероватног, а не на истини. Сократ приписује Тисији да он пропагира игнорисање истине у корист аргумената из вероватног (272d). Аристотел у „Реторици“ истиче „да се вероватноћи не може придати лажан смисао поткупљивањем, нити се може окрњити лажним сведочењем“ (1376a 17), за шта Кенеди тврди да је управо овакво виђење аргумената из вероватног било доминантно међу Атињанима. G. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece*, 32. То што се Платон гнушао употребе аргумената из вероватног не може се узети као доминантно виђење због његовог негативног става према реторици, јер је он имао предрасуде. С друге стране, Аристотелов савет на примену аргумената из вероватног само у случајевима кад страна у спору није у могућности да прибави сведочење сведока делује прихватљивије. „Тетралогије“, као и остали форензични говори показују да су Атињани ипак више вредновали јасно утврђене чињенице него аргументе из вероватног.

³⁸⁶ М. Н. Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 618.

³⁸⁷ P. Von der Mühl, “Zur Unechtheit der antiphontischen Tetralogien”, 4-5.

³⁸⁸ G. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece*, 306-314.

³⁸⁹ Аристотел, *Реторика* 1374a, 1417b. Вид. W. N. Thompson, “Stasis in Aristotle’s Rhetoric”, *Quarterly Journal of Speech* 58/1972, 134-141.

³⁹⁰ D. A. Russell, *Greek Declamation*, Cambridge 1983, 17.

³⁹¹ G. H. Goebel, “Probability in The Earliest Rhetorical Theory”, *Mnemosyne* 152/1989, 47-48.

копљем овог младог човека, преминуо”.³⁹² Тек касније сазнајемо детаље: да је оптужени са својим друговима вежбао бацање копља, а жртва скупљала бачена копља.³⁹³ Отац погинулог младића терети оптуженог за нехатно убиство (*phónos akóúsios*), а суђење се изводи пред Паладијумом. Одбрану представља отац оптуженог, који у свом првом обраћању закључује да се убиство десило грешком преминулог младића (3.2.3-5). Његов син је стао на одређено место и урадио оно што је намеравао, бацио је копље, за разлику од жртве, која је изабрала погрешан моменат да истрчи на терен и покупи копља. Због тога је погођен, односно кажњен за сопствену грешку. Пошто је мртав, случај је решен и нема разлога да се оптужени казни (3.2.6-8).

На почетку другог говора тужилац жали што је протраћио свој први говор, јер му преостаје само један да одговори на оптужбе супротне стране и докаже своју тужбу (3.3.2).³⁹⁴ Истиче да је оптужени бацио копље и убио, без обзира што није имао ту намеру (3.3.5-6). „Закон који забрањује праведно и неправедно убиство” прописује да свако убиство, укључујући и нехатно, мора да се казни, зато што је штета превелика и независна од намере (3.3.7). Не може да поверује да се његов покојни син криви за сопствену смрт и то оружјем које није дотакао. Оптужени младић не би био окривљен да није бацио копље, а пошто јесте, праведно је да се окриве обојица јер нису били пасивни, његов син је истрчао у погрешно време, а окривљени је бацио копље (3.3.9-10). Другим речима, уколико прихвати да му је син делимично одговоран за сопствену смрт, део кривице сноси и оптужени, због чега треба да се казни за нехатно убиство.

У свом одговору бранилац сматра да је супротна страна погрешно схватила његове речи. Наиме, он није рекао да се младић вољно набио на копље, него да је његово трчање у погрешном моменту узрок смрти (3.4.1-4). Он се понашао другачије у односу на остале младиће који су сакупљали копља, наиме, једини је истрчао у

³⁹² Antiphon, *Tetralogy* 2 1.1.

³⁹³ Жртву је послао тренер да покупи копља (3.3.6), а упркос наводима одбране да је због тога тренер крив за смрт (3.4.4), ова аргументација није касније у говорима разрађена.

³⁹⁴ Тек је завршни део тужиоачевог другог говора (3.3.9-10) одговор на први говор браниоца. Отац оптуженог младића на почетку свог другог говора закључује да је тужиоцев други говор оптужба, а не одговор (3.4.1).

моменту када је његов син бацио копље. Са друге стране, оптужени се понашао као и његови другови - бацио је копље кад и други (3.4.5-6). Грешка жртве није морала да се деси, будући да је видео да се оптужени спрема да баци копље није требало да истрчава на терен, за разлику од оптуженог, који није знао да ће покојни младић истрчати баш у моменту када он баца своје копље (3.4.7). Забринут што тужилац захтева поделу одговорности, што подразумева казну за обојицу, бранилац понавља да његов син није крив (3.4.8). Нехатно убиство је кажњиво по закону, али у овом случају „нехатни убица”-преминули младић је већ кажњен. Осуда његовог сина била би додатно загађење полиса (3.4.9-10).

„Тетралогја 2“ пред читаоца поставља неколико проблема: а) одговорност за учињено дело; б) дефинисање случаја и примена закона; и в) коректан опис догађаја, водећи рачуна о намери, узроцима и последици. Перикле и Протагора су провели дан дискутујући о одговорности у сличном случају. Један такмичар је непажњом погодио копљем и убио Епитима, па се питају да ли је криво копље, онај ко га је бацио или надзорник игара.³⁹⁵ Суд Пританеј је био надлежан у случајевима када је предмет узроковао убиство.³⁹⁶ Антифонт генијално поставља одбрану која истиче да је крива жртва зато што је истрчала у погрешном моменту да скупља копља. Гледано из тог угла Антифонт протестује против традиционалне примене закона о кажњавању нехатног убиства, али при том не сматра да се патња због губитка жртве треба игнорисати. Ово би требало да помогне читаоцу да схвати вишеструко дејство фактора који утичу на суд о узроку и одговорности.³⁹⁷ Што се тиче квалификације случаја, проблем ствара помињање „законa који забрањује праведно и неправедно убиство”. Међутим, како је раније речено, ово је ирелевантно за сам случај и представља успешан реторски трик. Свака страна износи свој опис догађаја који је субјективан, зато што један отац брани а други оптужује. Слажу се да се ради о умишљајном убиству, а поротници треба да одлуче ко је направио кобну грешку.

³⁹⁵ Плутарх, *Перикле* 36.

³⁹⁶ D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*, 87-89.

³⁹⁷ M. Gagarin, *Antiphon The Speeches*, 122.

3.2.4. Тетралогија 3

Ова Тетралогија је у поређењу са претходним најкраћа, али и сложенија зато што приказује узрочни ланац догађаја који су претходили смрти жртве. Неке чињенице су спорне, али централно је питање одговорности, које се доказује другачијом аргументацијом у односу на ону која се могла уочити у „Тетралогији 2“. Приликом објашњења чињеница користе се и аргументи из вероватног, али је њихова употреба далеко мања у поређењу са „Тетралогијом 1“.

Први говор тужиоца отпочиње Атифонтовом тежњом да покаже сагласност између *nomos* и *phisis*: пошто су богови створили људе, убиство је чин против воље богова, као што је насиље чин против позитивних закона (4.1.2), и зато убиство мора бити санкционисано (4.1.3). Након пролога даје се кратак опис догађаја: десило се умишљајно убиство (*phónos hekoúsios* - надлежан Ареопаг) старијег човека, кога је у пијаном стању, без само-контроле, пребио млађи човек (4.1.6). Захтева се кажњавање оптуженог, наводи да су сведоци потврдили тужбу и истиче да је убиство било планирано (4.1.7).³⁹⁸

Као и у „Тетралогији 2“ бранилац покушава да одговорност пребаци на жртву, али му чињенице не иду у прилог да се потпуно ослободи одговорности. Свој уводни говор започиње речима да је већа кривица на страни жртве зато што је она иницирала тучу.³⁹⁹ Одговара на раније оптужбе о свом пијанству тврдњом да је и жртва била пијана (4.2.1). Пошто супротна страна у свом другом говору не пориче пијанство жртве, може се закључити да се ради о познатој ситуацији-тучи пијаних људи, из које најчешће произлази неслагање око тога ко је започео тучу, па је та чињеница ретко пресудна за одлуку о спору. Бранилац је свестан да се убиство у

³⁹⁸ У самом тексту се не виде изјаве сведока, али пошто су Тетралогије хипотетички случајеви сведочење се може накнадно осмислити и искористити.

³⁹⁹ „Тетралогија 3“ захтева другачију анализу у односу на „Тетралогију 2“. Тамо имамо два независна догађаја (један младић је бацио копље, а други је истрчао да га покупи), док у „Тетралогији 3“ први догађај (по наводима одбране: ударац жртве) је условио други (оптужени узвраћа ударац) што је на крају довело до смрти жртве. У „Тетралогији 2“ одбрана у првом говору тражи да се казни младић који је направио грешку (жртва), за разлику од „Тетралогије 3“ где одбрана истиче да је крив и онај ко је покренуо ланац догађаја (жртва), који су претходили смрти. Другим речима, „Тетралогија 3“ истиче подељену одговорност за смрт.

необходној одбрани може осудити више од ударца којим се изазива, зато што „закон који забрањује праведно и неправедно убиство” захтева кажњавање. Међутим, истиче да он није убица (4.2.2-3). Смрт жртве је наступила неколико дана после туче, заслугом нестручног доктора. Укључује се нови фактор у ланцу догађаја и доктор је оптужен за убиство, а узроком смрти се може сматрати и савет оних који су жртву послали код доктора на лечење (4.2.4). Његов ударац је условио одлазак жртве код доктора, а докторово нестручно лечење је довело до смрти. Тужилац каснје напомиње (4.3.5) да закон штити доктора од одговорности за смрт својих пацијената, али ово не умањује аргумент браниоца, који своју одговорност жели да пребаци на другог, без обзира на то да ли се може покренути судски поступак против доктора. Он у својој одбрани има две опције: пребацује одговорност на жртву зато што је прва ударила или на доктора зато што је погрешно лечио. За разлику од првог дела свог уводног говора који посвећује доказивању одговорности доктора, у другом делу акцентује одговорност мртвог човека: изазивајући својим ударцем добио је ударац (4.2.5), није имао среће и био је непажљив (4.2.6). Атинско право је разликовало убиство које се десило услед више силе и оно које је изазвано.⁴⁰⁰ У другом случају, без обзира на то да ли постоји умишљај или нехат, убица се морао казнити. Због тога одбрана није могла да се ослони само на доказивање да је оптужени, без намере да убије, услед провокације, задао смртни ударац. Било је неопходно да се покаже кривица жртве за сопствену смрт.⁴⁰¹

Свој завршни говор тужилац почиње употребом аргумента из вероватног: жртва није изазвала тучу јер је вероватније да млађи, у односу на старије, пију и изазивају тучу (4.3.2). Пошто су сведоци потврдили да је тучу изазвала жртва, супротна страна оправдано истиче слабост овог аргумента (4.4.2-3). Као и у „Тетралогији 1“ може се уочити да Антифонт користи аргумент из вероватног у одсуству атехничких доказа, који би директније потврдили тврдње. Рационалан по питању вредности овог аргумента, тужилац наставља да пореди јачине удараца и

⁴⁰⁰ Хомер у „Одисеји” (3.269-70, 23.222) и Горгија у „Екомиону Јелени” (12) истичу идеју да нема кривца ако је Бог узроковао убиство.

⁴⁰¹ R. C. Jebb, *The Attic Orators*, 55.

закључује да је ударац оптуженог изазвао смрт, што значи да је био другачији и јачи у поређењу са ударцем жртве. Старији човек је хтео да удари, а оптужени је својим ударцем изазвао смрт, из чега произлази да је планирао да убије (4.3.3-4). На основу ових аргумената не може се направити велика разлика између поступака жртве и оптуженог, али тужиоцу није потребно да докаже жртвину невиност, довољно је да убеди судије да је и оптужени крив. Слично „Тетралогији 2“ (3.3.9-10), онај ко је делимично крив за убиство мора да се казни, с тим што се овде ради о умишљајном убиству. Пошто је ударац условио жртвин одлазак код лекара, који се штитио законом у оваквим случајевима, онда је оптужени убица зато што је ударио (4.3.5).

Тужиочеве оптужбе делују оправдано, с обзиром на то да оптужени напушта судницу пре свог другог говора, који уместо њега изговара пријатељ (4.4.1). Атинско право је дозвољавало оптуженом за убиство да у било ком моменту пре завршног говора својевољно оде у прогонство. Без обзира што пријатељ моли поротнике да овај чин не утиче на њихову одлуку, тешко је замислити да одлазак у прогонство оптуженог није допринео осуди.⁴⁰² Завршни говор пријатељ оптуженог започиње истицањем слабости тужиочевог аргумента из вероватног: када би постојало сведочење да је оптужени започео тучу, природно право не дозвољава да се млађи човек понаша насилно према старијем, који се при том уздржава, али пошто постоји потврда сведока да је жртва изазвала тучу, оптужени је невин (4.4.2-3). Након тога објашњава позицију оптуженог у низу догађаја који су довели до смрти жртве: „Уколико је оптужени, ударивши жртву, која је због тога морала код лекара, убица више од оног ко је заиста убио (доктор), онда је иницијатор туче убица; он је својим ударцем изазвао оптуженог да се брани и због одбрамбеног удarca отишао код лекара”.⁴⁰³ Другим речима, ако тужилац помера одговорност са последњег из низа узрочника (доктора) на ранијег (оптуженог), онда по истој логици одговоран може бити и први (жртва) зато што је изазвао тучу. Одбрани није важно да ли ће се одговорност померити на првог или последњег, у оба случаја оптужени се ослобађа одговорности и проглашава невиним. Понавља се неколико аргумената које су

⁴⁰² D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*, 115.

⁴⁰³ Antiphon, *Tetralogy* 3 4.3.

бранилац и тужилац изнели у својим ранијим говорима: оптужени није планирао да убије, само је ударио у нужној одбрани (4.4.4), старији човек је крив зато што је започео тучу, при чему је био пијан, арогантан и агресиван (4.4.5-6). У случају да се прихвати да је ударац оптуженог био јачи, онај ко започиње тучу мора да се казни (4.4.7) и „закон који забрањује праведно и неправедно убиство” није повређен зато што је доктор убица (4.4.8). За крај се оставља нови аргумент: ако су жртва и оптужени заједнички одговорни, оптужени подједнако заслужује да се казни и ослободи, онда би било боље га да поротници ослободе „јер је неправедно осудити некога без јасног доказа о његовој кривици”.⁴⁰⁴ У Атини у V веку пре н. е. није постојао закон који би прописао критеријум за одређивање доказа потребних за осуду. Странке у спору често су у својим говорима указивале пороти да би требало да гласа за оног ко има јаче доказе. У складу са тим, бранилац у овом говору инсистира на вишим стандардима доказа за осуду оптуженог. С обзиром на то да су Тетралогије хипотетички случајеви, не може се знати како би била оцењена снага супротстављених аргумената. Одлазак оптуженог у прогонство је знак да је он имао мање поверења у своју одбрану.

У „Тетралогији 3“ може се уочити спор око чињенице ко је започео тучу, али се ово брзо разјашњава наводима сведока који потврђују да је тучу започео старији човек. Много је захтевније питање о праву (*status definitiva*), јер кривећи старијег човека да је изазвао тучу, оптужени одговорност за смрт пребацује на жртву. Међутим, пошто његови аргументи нису довољно убедљиви укључује и доктора, кога проглашава убицом.

За разлику од претходних Тетралогија, Антифонт овде расправља о односу *nomos*-а и *physis*-а. Два пасуса сугеришу да природно и позитивно право нису нужно у супротности. Поменут је први говор оптуженог, и коме он закључује да се убиством нарушавају и природно и позитивно право (4.1.2). Други се може наслутити у завршном говору одбране: „високе казне су свуда прописане за онога ко започиње тучу, али нигде није прописана казна за онога ко се брани” (4.4.7). Оба

⁴⁰⁴ *Ibid.*, 4.9.

права (*nomos* и *phisis*) прописују кажњавање у одређеном случају.⁴⁰⁵ Без обзира што запажања о односу *nomos*-а и *phisis*-а имају малу улогу у „Тетралогији 3“, ово је важно истаћи због навода сепаратиста о постојању двојице Антифонта. Први из Рамнуса, који је поштовао позитивне законе и други софиста, коме је природно право било изнад позитивног.⁴⁰⁶ Како је раније напоменуто, Антифонт из деме Рамнус је своје говоре писао по налогу клијената, при чему није нужно показивао свој став о законима, за разлику од Тетралогија и филозофских дела у којима је могао да изложи сопствено мишљење.⁴⁰⁷

3.2.5. Загађење полиса

У свим Тетралогијама учача се идеја да се убица после убиства инфицира нечистоћом. Грци су веровали да догађаји као што су рођење или смрт прљају полис по вољи богова (*miasma*) због чега се мора спровести поступак ритуалног чишћења.⁴⁰⁸ Мекдауел објашњава: „загађење је било нека врста надприродне инфекције, која је могла да се прошири од убице до других, па чак и на цео полис, уколико се не предузму мере за кажњавање онога ко је убио“.⁴⁰⁹ Платон у „Законима“ наводи неколико примера убистава који су производили загађење, али највише пажње поклања случајевима убиства рођака.⁴¹⁰ Слично је и у трагедијама, па код Есхила можемо видети да се Орест, због убиства мајке, чисти од греха у Делфима, жртвујући прасе.⁴¹¹ Од сачуваних говора посвећених убиству једино се у Антифоновом „О убиству Херода“ оптужени директно позива на загађење.⁴¹²

⁴⁰⁵ M. Gagarin, *Antiphon The Speeches*, 132.

⁴⁰⁶ M. Untersteiner, *The Sophists*, 228; S. Luria, “Antiphon der Sophist”, 64-66; E. Bignone, *Studi sul Pensiero Atico*, 172-173.

⁴⁰⁷ Алкидам (*Alkidamas*) је у свом делу “О онима који пишу говоре, или О Софистима” (13) напоменуо: „Они који пишу судске говоре избегавају прецизност и имитирају стил говорника”. Вид. A. T. Cole, *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*, Baltimore 1991, 173.

⁴⁰⁸ R. Parker, *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford 1983, 104.

⁴⁰⁹ D. M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, 110.

⁴¹⁰ Платон, *Закони* 866b,871b, (превод А. Вилхар), Београд 1990.

⁴¹¹ Есхил, *Еумениде* 306-309.

⁴¹² Antiphon, *On the Murder of Herodes* 82-84.

Међутим, у Тетралогјама, без обзира што оптужени нису рођаци жртава, свака од супротстављених страна је поменула загађење, а идеја је обрађена много више у поређењу са осталим грчким изворима.⁴¹³

Пасуси који су посвећени загађењу налазе се на почетку и на крају скоро свих дванаест говора.⁴¹⁴ Тужилац обично започиње констатацијом да цео полис пати због загађења, које је проузроковао убица. То је захтев жртвине душе за осветом. Овај захтев неће бити задовољен и загађење ће остати све док убица не буде кажњен (2.3.10-11). Полазећи од законског правила да су рођаци жртве обавезни да покрену поступак против убице, Антифонт то правило даље разрађује.⁴¹⁵ Уколико рођаци не подигну тужбу против убице (*dikē phónou*) или туже некога ко није убио, онда загађење са убице прелази на њих.⁴¹⁶ Сведоци, који учествују у оптуживању невиног, такође могу бити инфицирани (4.1.3). Стране у спору, у зависности од потребе њихових аргумената, манипулишу идејом загађења. У Тетралогји 3 тужилац истиче да је поднео жртву, којом ће спречити прљање судија уколико осуде невиног (1.4). Међутим, судије ће се инфицирати загађењем, које је произвела смрт жртве, уколико ослободе правог убицу (3.3.11-12). Супротно томе, бранилац говори: у случају да је он убица, судије неће бити загађене уколико га ослободе, јер ће инфекција прећи на тужиоца због тога што је изгубио случај (4.2.8); али ако је он невин, а судије га осуде, онда ће они бити загађени (4.4.10).

Тетралогје представљају елаборат о загађењу. Приписујући га не само убици, већ и сведоцима, тужиоцу и судијама, које осуде погрешног или ослободе правог убицу, указују на закључак да се загађење ширило и без контакта.⁴¹⁷ Оваква визија загађења могла би се ставити у религиозни контекст, с обзиром на то да је архонт басилеус, задужен за религиозна питања, био надлежан за суђења у случају убиства, која су се одржавала на светим местима и под ведрим небом. До суђења убици је

⁴¹³ R. Parker, *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*, 130.

⁴¹⁴ Antiphon, *Tetralogy* 2.1.3, 2.1.9-11, 2.2.11, 2.3.9-11; 3.1.2, 3.3.11-12; 4.1.4-5, 4.2.8, 4.3.7, 4.4.10-11.

⁴¹⁵ *IG I²* 115, ред 21-22.

⁴¹⁶ Они који погрешно осуде два пута су загађени, јер на њих прелази загађење које потиче од духа жртве (убица није кажњен) и оно које потиче од духа погрешно осуђеног (кажњен смртном казном) (4.4.10).

⁴¹⁷ E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, Berkeley 1951, 36.

било забрањено да посећује агору и света места.⁴¹⁸ У таквом контексту загађење се помиње у Есхиловој трагедији „Еумениде” и судским говорима Андокида, Лисије и Антифонта.⁴¹⁹ Међутим, загађење у овим изворима није приказано у толико провокативној верзији као што је случај са Тетралогијама, у смислу детаљног набрајања ко је, како и на који начин могао да се зарази.⁴²⁰ Управо из тог разлога намеће се закључак да Антифонт у Тетралогијама загађење користи да демонстрира понекад контрадикторне ставове о овој идеји, којом манипулише у зависности од потреба страна у спору.⁴²¹ Другим речима, њему је загађење реторски ефектан аргумент на основу кога може да остави утисак на поротнике.

На основу изложеног може се закључити да већи број аргумената говори у прилог тврдњи да је Антифонт-софиста творац Тетралогија. Јонски дијалект и правна правила, која су се разликовала од тадашњег атинског права, могу се објаснити уколико прихватимо тврдњу да је Антифонт из Рамнуса уједно и софиста.⁴²² У том случају лингвистички критеријум није довољно јак аргумент јер се Антифонтска филозофска дела фундаментално разликују у односу на судске говоре (фрагментални карактер филозофских дела, стил писања и потешкоће око утврђивања датума настанка).⁴²³ Наиме, Тетралогије се могу посматрати као једна врста истраживања судске филозофије у маниру софиста, које се не завршава открићем истине (ко је добио спор?) већ смишљањем нових аргумената, при чему се питање оставља без одговора.⁴²⁴ Оне нису оригиналне у смислу вежбе која би

⁴¹⁸ Аристотел, *Устав атенски* 57.4.

⁴¹⁹ Andocides 1.137-9; Lysias 6.19, 12.99-100; Antiphon 5.82-84.

⁴²⁰ E. Carawan, “The Tetralogies and Athenian Homicide Trials”, *American journal of philology* 114/ 1993, 251.

⁴²¹ M. Gagarin, *Antiphon: The Speeches*, 23.

⁴²² G. H. Goebel, *Early Greek rhetorical theory and practice: proof and arrangement in the speeches of Antiphon and Euripides*, 16; G. Zuntz, “Earliest Attic Prose-Style On Antiphon’s Second Tetralogy”, 145; M. Gagarin, “Self-defence in Athenian Homicide Law”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 19/1978, 296.

⁴²³ K. J. Dover, “The Chronology of Antiphon’s Speeches”, 60.

⁴²⁴ Ово мишљење се разликује у односу на ставове аутора који су Тетралогије видели као уџбенике реторике (*téchnē*), што значи више као „текст за подучавање” него као „текст за читање”. Вид. F. Blass, *Die attische Beredsamkeit* I, 149-150; G. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece*, 130-131; A. T. Cole, *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*, 73-78, 80-82.

требало да прикаже теоретске могућности решавања нових случајева.⁴²⁵ Тетралогије описују необичне случајеве и добро знане контроверзе у Атини у V веку пре н. е. Инспирисане су *cause célèbre*: у „Тетралогији 1“ нерешеним убиством, које покушава да се реши применом технике употребе аргумента из вероватног супротно другом аргументу из вероватног, чији су творци Коракс и Тисија; у „Тетралогији 2“ чувеним разговором Перикла и Протагоре о одговорности у случају када је копље на спортском терену погодило младића; и познатој ситуацији-тучи пијаних људи у „Тетралогији 3“, из које најчешће произлази неслагање око тога ко је започео тучу.

Традиционално атинско право предвиђало је да архонт басилеус пре суђења у случају убиства одржи три припремна рочишта (*prodikásiai*) на којима је анализирао понуђене доказе, одлучивао о прихватању тужиочевих оптужби и уколико за то постоји довољно основа упућивао на суђење пред надлежним судом.⁴²⁶ У случају Тетралогија, спорне чињенице би требало да су дефинисане на припремним рочиштима, а супротстављене стране би требало да су положили специфичну заклетву за случајеве убиства (*diómosiai*).⁴²⁷ Антифонт приказује случајеве у којима су странке отишле на суђење без дефинисаних чињеница и без положене заклетве. „Тетралогија 1“, у којој се може уочити претерана употреба аргумената из вероватног, показује да убиство без сведока, не може да се докаже без претпоставке.⁴²⁸ Бранилац, уместо да протестује против тога што се од стране тужиоца наводи сведочење роба, који није саслушан под тортуром, истиче да је сведочење роба непоуздано, зато што је могао да оптужи грешком, или по налогу свог господара.⁴²⁹ Међутим, у свом завршном говору, одбрана нуди заклетву робова под тортуром да би потврдила алиби (спорне ноћи када се десило убиство остао је код куће).⁴³⁰ Уопштено гледано, сведочење се као доказ помиње, једино, у Тетралогији 3, али је и ту спорадично, зато што га аутор користи само да би

⁴²⁵ M. Gagarin, *Antiphon the Athenian*, 59.

⁴²⁶ M. Gagarin, “The Basileus in Athenian Homicide Law”, *Polis & Politics: Studies in Ancient Greek History Present to Mogens Hansen on His Sixtieth Birthday*, (eds. P. Flensted-Jensen, T. H. Nielsen and L. Rubinstein), Copenhagen 2000, 573.

⁴²⁷ D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*, 91-92.

⁴²⁸ E. Carawan, *Rhetoric and The Law of Draco*, Oxford 1998, 188.

⁴²⁹ Antiphon, *Tetralogy* 1 2.7.

⁴³⁰ *Ibid.*, 4.8.

потврдио ко је започео тучу, што се касније показује ирелевантним за одлучивање у спору.⁴³¹ Ово је оправдано уколико Тетралогије посматрамо као теоретски есеј.

Помињањем „закона који забрањује праведно и неправедно убиство” у Тетралогији 2 и 3 аутор даје граничне примере дозвољеног убиства (на спортском такмичењу и у тучи), али их уместо Делфинијума (суд који је био надлежан за суђење у случају дозвољеног убиства), можда, смешта у Паладијум и Ареопаг.⁴³² Без обзира што је Антифонту вероватно било познато да се доктор не може осудити за смрт свог пацијента, бранилац у „Тетралогији 3“ помиње осуду лекара.⁴³³ За разлику од реалних судских говора у којима се религиозне последице загађења полиса (*miasma*) односе на супротстављене стране (које се заклинају под претњом да ће их загађење због смрти жртве погодити уколико не говоре истину), у Тетралогијама директно зависе од одлуке судија, а они, да би заштитили себе и полис, треба да се изборе са захтевима обе стране, које прете загађењем онако како њима највише одговара. Из овога произлази да се убиство третира као јавно зло, а не као приватно дело, које се терети ако се покрене приватна тужба, што је предвиђала традиционална процедура.⁴³⁴ Сви ови примери, као и Антифонтска преокупација питањем одговорности у „Тетралогији 2“ и генијално постављање аргумената из вероватног у вези са питањем ко је крив у „Тетралогији 1“ сугеришу да је, у време настанка Тетралогија, традиционална процедура у случају убиства била подложна критици.

Тетралогије представљају вредносни став једног софисте, који је живео у V веку пре н. е. Дискусија о одговорности у случају убиства је прави пример интелектуалног истраживања карактеристичног за софистички покрет. Посматрано из ове перспективе, случајеви убиства изазвани несрећом (копље-, „Тетралогија 2“) или екстремном провокацијом (туча-, „Тетралогија 3“) могли би се сматрати морално оправданим, без обзира што можда не потпадају под категорију дозвољеног убиства.

⁴³¹ Antiphon, *Tetralogy* 3 1.7, 2-3.

⁴³² Антифонт у филозофском делу „Истина” расправља о термину *dikaios*. Вид. Antiphon, *Fragments* D.K. B44 Poxy XV 1797.

⁴³³ Antiphon, *Tetralogy* 3 2.4.

⁴³⁴ G. H. Goebel, *Early Greek rhetorical theory and practice: proof and arrangement in the speeches of Antiphon and Euripides*, 20.

Тиме се читалац подстиче да размишља о вредности живота као и о његовој заштити, што јесте филозофско питање, зачетак школе природног права.

3.3. О убиству Херода

Пети Антифонтов говор је најдужи и најкомплекснији, а антички аутори сматрају га његовим најбољим делом.⁴³⁵ Питање права и чињеница много је више интересовало модерне ауторе у односу на преостале судске говоре.⁴³⁶ Поред правног значаја и интересовања за реторску технику коју Антифонт излаже, модерни аутори су истакли и значај овог говора због деликатног политичког питања кога се дотиче.⁴³⁷ Наиме, од оптужби за убиство Херода брани се млади Митилењанин који се у складу са каснијим изворима звао Еукситеус.⁴³⁸ Херод, атински грађанин, населио се у Митилени после побуне окончане 427. године пре н. е. Он је био један од клеруха којима је распоређена земља бунтовника, али то имање није било богато.⁴³⁹ Суђење се одвија неколико година после окончаног револта у коме је учествовао и браниочев отац, због чега је Антифонт, пишући говор, морао да држи одстојање од неизбежних предрасуда.⁴⁴⁰

Херод је кренуо на пут за Енос на обали Тракије да би добио откуп за трачанске заробљенике које је ухватио. Заједно са Еукситеусом пловили су из

⁴³⁵ Pseudo-Plutarch, *Lives of the Ten Orators* 833b.

⁴³⁶ L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 101-137; U. Schindel, *Der Mordfall Herodes: Zur 5. Rede Antiphons*, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse 9/1979; B. Due, *Antiphon – A Study in Argumentation*, 29-52; H. G. Goebel, *Early Greek rhetorical theory and practice: proof and arrangement in the speeches of Antiphon and Euripides*, 28-35, 225-231; E. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnus*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse 3/1984, 33-89; H. J. Wolff, *Die attische Paragraphe*, Graeyistische Abhandlungen 2, Weimar 1966.

⁴³⁷ E. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, 314; R. C. Jebb, *The Attic Orators from Antiphon to Isaeos*, 56; M. Gagarin, *Murder of Herodes*, Frankfurt am Main 1989, 111-115.

⁴³⁸ У самом говору не помиње се његово име, али га помиње софиста Сопатер. Sopater, *Rhetores Graeci*, 4.316 (ed. C. Walz), vol. 8, London 1835.

⁴³⁹ Antiphon, *On the Murder of Herodes*, 58, *Minor Attic Orators I*.

⁴⁴⁰ По сведочењу Тукидида (3.1-50), Митилена, главни град острва Лезбос и један од најмоћнијих и најважнијих атинских савезника у Пелопонеском рату, побунила се против атинске доминације. Атињани су угушили револт, погубили лидере и послали атинске клерухе да се населе на тој територији. Сваком клеруху дат је део земље, а претходни митиленски власници наставили су да обрађују земљу плаћајући годишњи порез. D. Gillis, „The Revolt at Mytilene”, *American Journal of Philology* 92/1971, 38-47.

Митилене, али су због невремена привремено морали да се зауставе на обали Лезбоса. Прешли су на други брод који је имао заклон од кише и њих двојица су уз алкохол проводили ноћ. У једном моменту Херод је напустио брод и више никада није виђен. Након напорне потраге Еукситеус се вратио на први брод и њиме стигао у Енос, док се други брод са заклоном вратио у Митилену. Херодови рођаци су, сазнавши за његов нестанак од посаде брода који се вратио, оптужили Еукситеуса за убиство на основу тога што га је роб, саслушан под тортуром, окривио, као и због тога што су на броду који се вратио у Митилену пронашли писмо у коме бранилац пише Ликину, Атињанину из Митилене, који је био у лошим односима са Херодом, да је успешно извршио убиство. Уместо да га подвргну уобичајеној процедури *dike phonou* пред Ареопагом, Еукситеус је подвргнут процедурама *endeixis* (денунцијација) и *apagogē* (хапшење)⁴⁴¹ на основу квалификације да је *kakourgōn* (разбојник) и предат је Суду једанаесторице који су га затворили до суђења пред највишим судским органом хелиејом.⁴⁴²

Уводни део (1-7) карактеристичан је по општим местима и уприличен да изазове симпатије поротника. Већ у првој реченици, Антифонт истиче да је Еукситеуса погодила „велика несрећа и строгост оптужби“ зато што је млад и његове реторске способности нису на високом нивоу. Осим тога се извињава што не познаје атинску правну регулативу.⁴⁴³ Да би био што убедљивији закључује: „Лошим

⁴⁴¹ Процедуре *endeixis* и *apagogē* су се развиле на основу санкционисане самопомоћи (Дараконт у свом закону (*IG I²*. 115, ред 11-13) укида самопомоћ и установљава државне органе пред којима ће се водити кривични поступак): под одређеним околностима магистрати су могли да признају право жртви или њеним рођацима и да предузму насилну акцију против починиоца, ради заштите своје имовине или телесног интегритета. На основу поднетог налога (*endeixis*) тужиоци не би могли да буду кажњени због предузетих радњи против починиоца. Уколико повређена страна није била у могућности или није желела да сама делује против починиоца обраћала се архонту-басилеусу који би ангажовао тесмотете да ухапсе (*apagogē*) починиоца, након чега би тужиоци износили своје оптужбе пред судом. Н. М. Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*, *Odnese* 1976, 48-53; Н. D. Evjen, “*Apagoge and Athenian Homicide Procedure*”, *Revue d’histoire du droit* 38/1970, 403-415.

⁴⁴² Најпознатији атински судови били су лоцирани на Агори, док се Ареопаг налазио у близини на Аресовом брегу. Овај случај је вероватно био пресуђен у Парабистону, згради која је имала кров и у којој су своју дужност обављала једанаесторица. А. L. Voegehold, *The Athenian Agora: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, xxviii. *The Lawcourts at Athens*, Princeton 1995, 178-179.

⁴⁴³ Платон у „Одбрани Сократовој“ користи исти начин када се Сократ, указујући на своју старост, извињава што користи несофистициран начин говора. Plato, *Apology*, 17c.

говорницима се не верује, зато што говоре истину. Она их уништава зато што нису убедљиви. Само добар говорник може да победи лажима и сачува свој живот на основу тога што је лагао.“ (3).⁴⁴⁴ Наставља, обраћајући се пороти да више пажње поклони чињеницама и да уважи његов захтев о ослобађању од оптужби, зато што је то једини начин да добро обаве своју дужност и да му обезбеде праведно суђење. Затим прелази на следећи део за који најављује да ће у њему одговорити на све оптужбе (4-5, 7).

Међутим, у следећем делу (8-19) уместо најављеног одговора на оптужбе износи аргументе на којима заснива критику процедуре којој је подвргнут. Процедура *apagogē* у атинском праву није се уобичајено користила у случајевима убиства, већ је као нека врста превентивне мере кратког затварања до почетка суђења изрицана онима који су били *kakourgōn* (разбојник, отмицар или лопов затечен *in flagrante delicto*).⁴⁴⁵ У овом случају, како оптужени преноси речи тужиоца, покретање *apagogē* правдало се тиме да је „убиство велики злочин“ (10) и да би уколико се покрене процедура *dike phonou* Еукситеус могао да побегне пре почетка суђења, или да добровољно оде у прогонство после првог говора (13). Еукситеус приговара тужиоцима да је ова неуобичајена процедура први пут употребљена када је он оптужен и да нарушава одређена правила која су предвиђена у случајевима убиства као што су суђење на отвореном простору, полагање заклетве тужиоца, браниоца и сведока⁴⁴⁶ и законом утврђена казна (9-12). У овом случају казну ће му изрећи поротници⁴⁴⁷ премда је понудио и јемство,⁴⁴⁸ што је било

⁴⁴⁴ Могуће је да је Платону у „Федру“, управо, ова реченица била инспирација када је написао да је истина оно што се свиђа гомили, а „оно што личи на истину треба ценити више него истину саму“. Платон, *Федар*, 273а, 267а.

⁴⁴⁵ Аристотел, *Устав атенски* 52.1.

⁴⁴⁶ *Diomosia* је била специфична заклетва коју су полагале странке у случајевима убиства. Такође, у овим случајевима и сведоци су морали да се закуну када оптужују или бране странке, али у другим случајевима највероватније нису полагали заклетву. *Lexeis Rhetorikai* 239.23-30, I. Bekker, *Anecdota Graeca*, vol. I, Berlin 1814.

⁴⁴⁷ У неким случајевима казна није била прописана законом него су о њој одлучивали поротници (*timesis*), након изречене осуђујуће пресуде, на основу казни које су предложили тужилац и бранилац. Најпознатији пример је Сократово суђење када је након изречене осуђујуће пресуде тужилац предложио смртну казну, а Сократ је уместо казне затражио награду – бесплатне оброке у Пританијуму. Увидевши озбиљност ситуације која га је задесила почео је да размишља о затвору, новчаној казни и прогонству. Прво није хтео да предложи ништа, па се на крају одлучио за

устаљено у случајевима када су странци оптужени, тужиоци то нису прихватили, него су тражили да се моментално затвори и да у затвору остане до почетка суђења (13, 17-18). Да је поступак покренут у складу са процедуром *dike phonou*, његово затварање пре суђења било би илегално. Овим је Антифонт вероватно покушао да у очима поротника створи предрасуду о тужиоцима на основу тога како су покренули поступак. Тужиоци су Еукситеуса насилно затворили (без јемства), покренувши процедуру *apagogē* и незаконито су га оптужили да је *kakourgōn*.⁴⁴⁹ Нису желели да се њихови сведоци закону пре оптужбе, што је било карактеристично за суђење у случају убиства. Еукситеус даље напомиње да, уколико би био ослобођен у овом случају, тужиоци против њега могу да покрену поступак у складу са уобичајеном процедуром *dike phonou* (16).⁴⁵⁰ Интересантно је да до пред крај овог дела говора Еукситеус не истиче да је странац и тек на крају протестује што му тужиоци нису дозволили да пријатељ гарантује његов останак на слободи (17) и наглашава да је оваквим понашањем тужиоца изгубио права која су му као странцу гарантована атинским законима (19). Али, без обзира на то што му је тиме било отежано да се припреми за одбацивање лажних оптужби он ће се потрудити да докаже своју

симболичну новчану казну од једне мине (100 драхми) за коју су његови пријатељи дали јемство од 30 мина (3000 драхми). Plato, *Apology* 37b-c. Казна у случајевима покренутим *dike phonou* била је смртна, а као практичну алтернативу оптужени је после првог говора могао да изабере прогонство, док се у случајевима покренутим процедуром *apagogē* уобичајено изрицла смртна казна, али је на основу процене ситуације могао да се направи изузетак. D. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 130-140.

⁴⁴⁸ У атинском праву је било уобичајено да се као гаранција за испуњење неког обећања, најчешће враћања дуга, понуди јемство пријатеља. Тако су поступили и Сократови пријатељи када су понудили гаранцију од 30 мина у случају да Сократ не буде могао да исплати мину коју је предложио. Осим овог случаја, међу говорима који су сачувани, није познат други случај у коме се одбија јемство, али управо овај пример наводи на закључак да тужиочево одбијање јемства, колико год деловало чудно, није било илегално.

⁴⁴⁹ Особе које су извршиле убиство биле су затваране без претходне истраге, само на основу потказивања (лаичке информације)-*endeixis* (без подизања оптужнице) тек неколико година после овог спора. *Endeixis kakourgias* и *apagogē kakourgias* не представљају две одвојене процедуре већ два дела исте процедуре. *Endeixis* је била денунцијација особе која још није затворена, док је *apagogē* означавало хапшење те особе. R. C. Jebb, *The Attic Orators*, 57.

⁴⁵⁰ Како истиче Демостен (20.147) у атинском праву је важило правило *ne bis in idem*, али пошто није сачуван текст закона који он наводи не може се одбацити могућност да је можда у неким случајевима могао да се покрене другачији поступак (на пример посредно тужбом *dike pseudomartirion*). Странке у поступку су вероватно отварале нова питања уколико су пронашле нове доказе, али није познат пример из тадашњег атинског права да се исти спор између истих странака водио два пута. Demosthenes, *Speeches* 20-22 (translated by E. M. Harris), University of Texas Press 2008.

невиност. Антифонт је вероватно оваквом тактиком желео као и у уводном делу да изазове симпатије поротника алудирајући на Драконтов закон о убиству (најстарији закон кодификован у VII веку пре н. е.)⁴⁵¹ на који су Атињани били посебно поносни.

Нарација је кратка (20-24), пошто након тога Еукситеус наглашава да ће правити контраст између чињеница и аргумената из вероватног који су засновани на чињеницама (25). Међутим, иако је формална наративна кратка, аргументи који следе помешани су са наративом што обухвата највећи део говора (25-84).⁴⁵² Еукситеус почиње информацијом да су он и Херод истим бродом кренули на пут из Митилене у Енос. Он је пошао да посети свог оца, а Херод да прода трачанске робове (20). Еукситеус је богати Митилењанин, што сазнајемо у каснијем делу говора (76-78) у коме се наглашава да је његовог оца, током револта у Митилени, задржавало само велико имање, али је прешао да живи у Енос зато што мрзи синкофанте који су му правили проблеме.⁴⁵³ Херодова националност није поменута, али већина аутора истиче да је он био Атињанин, највероватније клерух, који се доселио у Митилену после окончаног револта.⁴⁵⁴ Касније се наводи да је био сиромашан (58), али не треба заборавити да је кренуо на пут због продаје робова од чега је могао да очекује

⁴⁵¹ Пошто је Драконт донео Закон о убиству око 620. године пре н. е, Солон је 509. године пре н. е. донео нове законе за све осим за убиство и тиме потврдио да Драконтов закон остаје на снази. Овај закон је био у употреби и у V веку пре н. е, а поново је издат 409/8. године пре н. е. након реформе закона коју су извршили *nomothetai* изабрани од стране скупштине. Оштећене копије сачуване су до данас. Stroud R, *Drakon's Law on Homicide*, 60-64.

⁴⁵² Као и у првом говору, Антифонт се не придржава правила о писању говора која су садржана у уџбеницима о реторици. Међутим, ово није било својствено само њему. Наиме, велики број логографа прилагођавало је реторска правила потребама својих клијената, па у том смислу ни Антифонта не треба осуђивати за овако конструисан говор. За разлику од првог говора где Антифонт у дугој наративи не користи ниједан доказ којим би могао да је оснажи, у овом говору, чак иако би се сагледала само формална наративна (20-24), може се уочити употреба аргумента из вероватног (24).

⁴⁵³ Синкофанци су били професионални цинкароши који су углавном нападали богаташе.

⁴⁵⁴ Шиндел истиче да се судски спор убице Митилењанина вероватно не би водио у Атину. U. Schindel, *Der Mordfall Herodes: Zur 5. Rede Antiphons*, 9-13; L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 113; K. J. Maidment, *Minor Attic Orators I*, 152; E. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, 314; R. C. Jebb, *The Attic Orators*, 58; B. Due, *Antiphon – A Study in Argumentation*, 29; H. G. Goebel, *Early Greek rhetorical theory and practice: proof and arrangement in the speeches of Antiphon and Euripides*, 227; M. Gagarin, *Murder of Herodes*, 32. За разлику од наведених аутора, Хансен оставља отворену могућност да је Херод могао бити Митилењанин и да се у том случају спор могао водити у Атину, али да не би смео да захтева прогонство, што Гагарин оспорава наводећи примере када су се странци прогањали из Атине. H. M. Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*, 6.

добру зараду и због чега су се тужиоци вероватно одлучили да Еукситеуса квалификују као *kakourgōn*.⁴⁵⁵ Шиндел (*Schindel*) закључује да је Херод сигурно био сиромашан, зато што није поменуто да је Херодов слуга након његове смрти отишао у Митилену.⁴⁵⁶ Еукситеус, пак, нигде не говори да Херод није имао слугу, већ само наглашава да нико није желео да пође у Митилену из тог разлога (24). Указујући на то да је Еукситеус пошао да посети оца, што потврђују и сведоци, Антифонт је вероватно желео да у очима поротника створи утисак о томе да њихово заједничко путовање није било планирано, него да се случајно десило да он и Херод путују заједно. У том духу и наставља наратију, напомињући да су Еукситеус и Херод сваки за себе имали одвојене разлоге за путовање.⁴⁵⁷ На путу их је задесило невреме због којег су морали привремено да се зауставе и да пређу на други брод са надстрешницом (21-22). Након потврде сведока о поменутих догађајима,⁴⁵⁸ Еукситеус даље наглашава да су на другом броду почели да пију алкохол што се подудара са информацијом да је Херод био пијан када је напустио брод (26). Пошто је напустио брод, Херода нису успели да пронађу, а Антифонт не дајући детаље о Еукситеусовом алибију само кратко истиче да је он целе ноћи остао на броду, због чега не може да буде одговоран за убиство. Следећег дана, када је примећено да се Херод није вратио, Еукситеус је помогао у потрази, на његову иницијативу послат је гласник⁴⁵⁹ у Митилену. Послао је свог слугу, јер нико други није желео да иде (23). Користећи аргумент из вероватног, он истиче да ако је крив никада не би послао човека који би могао да га изложи опасности. Овај део наратије завршава се наводом

⁴⁵⁵ Тукидид сведочи (3.50) да су Атињани након окончане побуне у Митилени 427. године пре н. е. послали 2700 клеруха и сваки од њих је добијао по 2 мине (200 драхми) од изнајмљивања свог земљишта. Клеруси су добро зарађивали од трговине, а допунска зарада био је приход од 200 драхми годишње који су остваривали од свог имања. Ово је могло да их уздигне до ранга хоплита. А. W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, vol. 2, Oxford 1956, 329.

⁴⁵⁶ U. Schindel, *Der Mordfall Herodes: Zur 5. Rede Antiphons*, 8-9.

⁴⁵⁷ Еукситеус не пружа информације о свом односу са Херодом, тек у даљем делу говора (61) наговештава да је чуо за неке претходне Херодове поступке.

⁴⁵⁸ Могуће је да су сведоци који су овога пута позвани, исти они који су претходно потврдили разлоге путовања Еукситеуса и Херода (на крају 20), само су сада сведочили о олуји, луци у коју су пристали и преласку на други брод. Потенцијални сведоци ових догађаја су вероватно били капетан брода, чланови посаде, остали путници и пријатељи из Митилене.

⁴⁵⁹ Неки аутори закључују да је гласник слободан човек кога су Херодови рођаци подвргли тортури. С. Lacombrade, "Un problem de droit attique", *Pallas* 20/1973, 21; К. J. Maidment, *Minor Attic Orators* I, 183.

да траг о Хероду није пронађен, а да је лепо време омогућило Еукситеусу да настави путовање, што потврђују и сведоци (24).

Како је раније напоменуто, након овог дела говора следе аргументи из вероватног којима Антифонт покушава да објасни понашање тужиоца (25-28). Еукситеус је отишао у Енос (25), а потрага за Херодом је трајала још два дана (27). Скоро је сигурно да су са гласником на место убиства дошли и Херодови рођаци да помогну у потрази за њим, истраже околности под којима је нестао и преузму трачанске заробљенике. Међутим, како наглашава Еукситеус, рођаци без обзира на то што су већ примили вести о Херодовом нестанку нису га моментално оптужили за убиство, јер у супротном не би ни могао да настави путовање (25). Ово је вероватно кључни моменат његове одбране – Херодови рођаци су сковали план да Еукситеуса оптуже за убиство. Он у ранијем делу говора већ сугерише да су оптужбе против њега малициозне (10), али сада детаљно анализирајући понашање тужиоца указује на то да је намера тужиоца била не да открију истину, него да њега инкриминишу. Наставља алудирајући на најслабију тачку тужиочевих оптужби – нестанак Херодовог тела. Наводи да су тужиоци изјавили да је Херод умро на копну и да га је он ударио каменом у главу, али при том наглашава да то није могуће, јер је целе ноћи остао на броду, што потврђују и сведоци (26). После овога следи аргумент из вероватног којим покушава да објасни да је нестанак Херодовог тела чудан: пошто је била ноћ, а Херод пијан, мало је вероватно да је могао да оде далеко од луке где су били смештени (27). Касније сазнајемо да су тужиоци прецизирали да је Херода Еукситеус убио у близини мора (44), а након тога уз помоћ роба пребацио његово тело у мањи брод и бацио у море, мада, ни брод, ни било какав траг о Херодовој смрти није пронађен (28).

Мешавина нарације и аргумената се наставља. Тужиоци су детаљно претражили брод на којем су оптужени и жртва током ноћи пили и пронашли су трагове крви за које су помислили да је Херодова, међутим, испоставило се да је то крв овце која је вероватно жртвована због лошег времена. Пошто су схватили да крв није Херодова, подвргли су тортури двојицу: слободног човека (вероватно Митилењанина слабијег имовног стања) и роба (29-30). Како Еукситеус представља

ситуацију, понашање тужиоца упућује на закључак да су они очајнички, на све начине, покушавали да га оптуже. Његово излагање дотиче неколико важних питања: идентитет људи испитаних под тортуром, прецизан садржај њихових изјава и законитост третмана који су тужиоци применили на робу. Слободан човек, кога су првог испитали, није оптужио Еукситеуса (потврдио је да Еукситеус није напуштао брод), али је роб, како наводи одбрана, изрекао лажи о њему. Ови наводи о изјавама двојице људи понављају се касније неколико пута (42, 49-51). Објашњавајући ко је слободан човек, Еукситеус наводи да је он пловио са њима и присуствовао догађајима до краја (42). С обзиром на изјаву да „он ни сада није рекао нешто лоше о мени“ (49) могуће је и да је слободан човек био присутан на самом суђењу као један од сведока на које се Еукситеус позива.⁴⁶⁰ Еукситеус није био присутан током испитивања роба (37), кога су тужиоци купили пре него што ће га убити тортуром. Наводи, да су тужиоци, уместо што су убили роба, могли да га вежу и чувају и предају пријатељима или званичним државним службеницима (47). Ово упућује на закључак, који је генерално прихваћен, да роб вероватно није припадао ни Хероду (у том случају тужиоци не би морали да га купе) ни Еукситеусу (вероватно не би продао свог роба тужиоцима чак и да је био присутан током тортуре).⁴⁶¹ Еукситеус је неколико пута (33, 36-37, 49-51) представио сведочење роба кроз две контрадикторне изјаве: прво је током тортуре изјавио да је Еукситеус крив, а потом, када је тортура престала, опозвао је претходну изјаву и променио исказ. У једном моменту (40-41) помињу се три фазе: пре тортуре, на прелиминарном испитивању, роб је изјавио да Еукситеус није крив, затим је током торуре изјавио да је крив, да би после тортуре поновио да Еукситеус није крив, због чега су га тужиоци моментално убили.⁴⁶² Говорећи о другој фази, Еукситеус напомиње да су тужиоци наговорили

⁴⁶⁰ Еукситеус је девет пута позивао сведоке да потврде његове наводе (20, 22, 24, 28, 30, 35, 56, 61, 83).

⁴⁶¹ M. Edwards and S. Usher, *Greek Orators I: Antiphon and Lysias*, Warminster 1985, 89; L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 121; H. G. Goebel, *Early Greek rhetorical theory and practice: proof and arrangement in the speeches of Antiphon and Euripides*, 32-33; B. Due, *Antiphon – A Study in Argumentation*, 38; M. Gagarin, *Murder of Herodes*, 61; E. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, 344.

⁴⁶² Трећа фаза је највише пута понављана: (33) „тада је постао свестан да ће умрети“; (37) „тада је схватио да га је уништила лажна изјава“; (41) „када је тортура завршена, није више причао да сам ја извршио убиство, на крају нас је обојицу оплакао закључивши да смо неправедно уништени“. K. J. Maidment, *Minor Attic Orators I*, 185, 187, 189.

роба да лаже против њега (33) обећавајући му слободу и окончање тортуре (31) и даје детаље изјаве под тортуром. Роб је изјавио да је Еукситеус напустио брод, убио Херода, а да је он помогао Еукситеусу да тело подигну, ставе у брод и баце га у море (39, 42). На ово Еукситеус одговара користећи аргументе из вероватног, којима покушава да оповргне да је могуће да је починио убиство: да је имао саучесника када је убиство планирао сам (43),⁴⁶³ да нико није чуо вапаје Херода током убиства (44) и да трагови крви нигде нису пронађени (45). При том, напомиње да: „они који су подвргнути тортури увек се покоравају онима који контролишу тортуру и говоре оно што ће их задовољити; због чега ови (наручиоци тортуре) увек имају користи, нарочито када они који су лажно оптужени нису присутни (током тортуре)“.⁴⁶⁴ Могуће је да на основу оваквих тврдњи модеран читалац изведе закључак да је резултат тортуре био више лаж него истина, али су грчки говорници сматрали да је тортура у неким случајевима била једини начин да се сазна истина.⁴⁶⁵ Еукситеус истиче нерегуларности процедуре тортуре која је спроведена на робу: прво, роб је испитан неколико дана после саслушања слободног човека што је омогућило тужиоцима да га наговоре да дâ лажну изјаву (30);⁴⁶⁶ друго, пошто тужиоци нису позвали оптуженог да присуствује тортури, роб је имао више храбрости да слаже (32, 37);⁴⁶⁷ и коначно, када је роб испричао оно што су тужиоци желели да чују они су га убили како касније не би опет променио свој исказ и рекао истину: убили су га

⁴⁶³ Ко год да је убио Херода морао је да има помоћника, не само да подигне мртво тело, него и да обезбеди Херодов излазак са брода на обалу и да уништи трагове убиства.

⁴⁶⁴ Antiphon, *On the Murder of Herodes* 32.

⁴⁶⁵ У атинском праву је важило правило да се робовима може веровати само ако су саслушани под тортуром. A. R. W. Harrison, *The Law of Athens* II, 147-150.

⁴⁶⁶ У самом говору се не помиње колико је дана прошло од саслушања слободног човека до саслушања роба, а међу ауторима који су се бавили овим питањем постоје опречна мишљења. Једни истичу да је могуће да је тужиоцима било потребно неко време да купе роба пре него што ће га подвргнути тортури. H. Erbse, „Antiphons Rede (Or. 5) über die Ermordung des Herodes“, *Rheinisches Museum für Philologie* 120/1977, 211-212. Други критикују ово кашњење истичући да тужиоцима није било потребно додатно време да обаве све формалности везане за саслушања роба. M. Edwards and S. Usher, *Greek Orators I: Antiphon and Lysias*, 30.

⁴⁶⁷ Антифонт на овом месту користи реторски трик „хипотетичке замене улога“ - да је Еукситеус био присутан током тортуре резултат би можда био другачији. Тир истиче да су докази засновани само на „једностраној“ тортури (тортура која се спроводи без присуства друге стране) могли да се користе на суду, али би то био слабији доказ у односу на „обострану“ тортуру (обе стране присуствују тортури) и без проблема би супротна страна могла да их напада аргументима из вероватног. G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos*, 43-57, 269-272.

супротно уобичајеној пракси (34-38),⁴⁶⁸ и на тај начин себи нанели штету (46), а такво њихово поступање било је илегално (47-48).⁴⁶⁹ Пре преласка на следећи део одбране, он подсећа поротнике да, када постоје две контрадикторне изјаве (слободан човек је под тортуром изјавио да је Еукситеус невин, док га је роб оптужио за убиство) увек треба прихватити ону која иде у корист ослобађања од оптужби (51)⁴⁷⁰ и указује на то да је његово понашање доказ невиности, јер да је крив никада не би дозволио да тужиоци под тортуром саслушавају људе (52).

Еукситеус сада покушава да објасни још један значајан доказ на који су указали тужиоци – писмо које је написао Ликин.⁴⁷¹ У својој аргументацији (53-56) наглашава да тужиоци нису пронашли писмо када су први пут претраживали брод,⁴⁷² него касније (55) и то после тортуре спроведене на слободном човеку, а пре тортуре

⁴⁶⁸ Како истиче Антифонт, уобичајена пракса била је да се слободан човек након тортуре награди новцем, а роб слободом, уместо тога тужиоци су наградили роба тиме што су га убили (34). Требало је да тужиоци роба изведу на суђење и дозволе Еукситеусу да га саслуша (36). Ово је спорно зато што су за разлику од слободних сведока, робови под тортуром давали своје исказе далеко од очигледно поротника. J. R. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, 33, 76; P. duBois, *Torture and Truth*, New York 1991, 35-38. Када је Еукситеусов пријатељ понудио тужиоцима да сачекају са тортуром док Еукситеус не дође они су то одбили (38). Упркос чињеници да су Атињани строго поштовали правило по коме се роб испитује под тортуром само ако постоји изазов једне од сукобљених страна, у овом говору то правило није испоштовано. M. Gagarin, „The torture of slaves in Athenian Law”, *Classical Philology* 96/1996, 3.

⁴⁶⁹ Овакво поступање према робу је било супротно закону зато што нико осим атинског суда не сме да изрекне смртну казну, нарочито што роб није био убица (47). По атинским законима роб који убије свог господара, чак иако је затечен *in flagrante delicto*, није смео да буде убијен од стране рођака жртве, него је морао да се преда суду (48). Тужиоци су купили роба, али нису имали право да га убију пре доношења судске одлуке којом би роб био осуђен на смртну казну. Из овога следи да је роб у Атини, поред чињенице да су се господари понашали према њему као према ствари, имао право на правично суђење. J. R. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, 35; D. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 104. Међутим, не треба заборавити да је тортурa спроведена у Митилени где су можда важила другачија правила, али пошто су и тамо постојали званични атински чиновници могуће је да су се примењивала атинска правила о тортури.

⁴⁷⁰ Антифонт овде вероватно алудира на Атенину изјаву после гласања о Орестовој кривици у Есхиловој „Еумениди“ где је нерешено гласање довело до ослобађајуће пресуде: „Тај човек ето кривље – крви решен је. Та камичака испале нам једнак број.“ (105).

⁴⁷¹ Већи број аутора прихвата Бласово мишљење да је Ликин био Атињанин на основу тога што у самом говору постоји инсинуација (62) да би се њему изрекла строжа казна (смртна) за убиство Херода у односу на Еукситеуса (прогонство), као и могућност (61) да Ликин поведе поступак против Херода тужбом *graphe*. F. Blass, *Die attische Beredsamkeit II*, 175; R. C. Jebb, *The Attic Orators*, vol. I, 56; L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 124; B. Due, *Antiphon – A Study in Argumentation*, 42; M. Gagarin, *Murder of Herodes*, 80; Мада, треба издвојити и Шинделово мишљење да је Ликин био клерух као и Херод. U. Schindel, *Der Mordfall Herodes: Zur 5. Rede Antiphons*, 13-14; E. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, 325.

⁴⁷² Ово је вероватно брод на коме су пили и провели ноћ, који је прегледан по повратку у Митилену, и на коме су пронађени трагови крви (29) за коју се касније испоставило да је од овце.

спроведене на робу (56). Писмо је Ликину доставио роб, касније подвргнут тортури, садржина је била кратка и упућивала је на то да је Еукситеус убица (54). Еукситеус закључује да је писмо фалсификат који су подметнули тужиоци, зато што он сигурно не би слао писмо кратке садржине, које није тешко запамтити, а пошто је роб учествовао у убиству логичније је да вест саопшти усмено (53-54).

Након овога Еукситеус почиње да преиспитује свој наводни мотив за убиство Херода (57-63). Аргументација коју даје пружа увид у Ликинов идентитет и везу између њега, Херода и Ликина. Еукситеус одбацује четири могућа мотива за убиство: непријатељство (57), страх (58), богаћење (58) и чињење услуге Ликину (58, 63).⁴⁷³ Прво елиминише страх од тога да ће њега Херод убити и богаћење, јер је раније указао на то да Херод није био богат. Изгледа да су тужиоци посебно инсистирали на мотиву да је он убиством Херода чинио услугу Ликину (57) због чега касније додаје (60) да ће бранити и Ликина од неутемељених оптужби. Тужиоци су вероватно Еукситеуса и Ликина оптужили као саучеснике у убиству нагађајући да је између њих и Херода постојало непријатељство. Из тог разлога Еукситеус два пута пориче било какво непријатељство између њега и Херода, а такође, и за Ликина даје податак да је он могао да покрене поступак за озбиљне оптужбе против Херода, али да то није учинио (61). Могуће је да на овом месту Антифонт претерује када каже да би од Ликинове тужбе полис имао велике користи, али је исто тако могуће да је тиме Ликин могао да створи озбиљне проблеме Хероду. Иако Еукситеус напомиње да Херод није директно оштетио Ликина, његово сазнање да је Херод извршио озбиљан преступ вероватно је био разлог за непријатељство између њих двојице.⁴⁷⁴ Еукситеус информише поротнике и да је Ликин био затворен због дуга што доводи у везу са евентуалним мотивом да је убио Херода чинећи тиме услугу

⁴⁷³ Исти мотиви су често истицани или порицани и у другим форензичним говорима (на пример *Lysias* 1.43-44, *Demosthenes* 29.22-24).

⁴⁷⁴ Помињање захвалности Атињана за покретање поступка против Херода указује на закључак да је вероватно у питању био поступак који би се покренуо тужбом *graphe*, која се покретала ради заштите општег добра. За разлику од тужбе *dike*, *graphe* је могао да покрене било ко, да при том није ни оштећен, довољно је било само сазнање о учињеном делу (на пример утаја пореза или неодговорно располагање имовином за случај смрти). Међутим, тужилац је у највећем броју овако покренутих поступака ризиковао казну од 1000 драхми и губитак права да убудуће покреће ту врсту поступка (делимична атимија) уколико не добије бар петину гласова поротника. D. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 133-134.

Ликину. Пре би Ликин требало да њему чини услугу пошто је он био богат. Такође, пориче да су он и Ликин били блиски пријатељи, наводећи да је одбио да да седам мина (700 драхми) потребних Ликину за ослобађање када је био ухапшен због дуга (63). Вероватно ово није имало никакве везе са Херодом, али је важно зато што наводи на закључак да је Еукситеус богати Митилењанин, а да су Херод и Ликин слабијег имовног стања. Њих тројица су се очигледно познавали и били су међусобно повезани финансијским и правним везама.

Сматрајући да је претходно изговореним речима одбранио своју и Ликинову невиност, оптужени наставља обраћајући се поротницима, да не треба од њега да очекују да им он објашњава шта се стварно десило Хероду. Понекад се истина у оваквим случајевима никада не сазна, а понекад поротници донесу погрешан закључак (64-66). Да би илустровао ова општа места Еукситеус наводи три историјска примера (67-70) и закључује из њих да поротници не би требало да журе са осудама, јер ће можда касније схватити да су га погрешно осудили (71-73). Први пример је убиство Ефијалта, чије убице никада нису пронађене, мада је његово тело откривено на месту злочина.⁴⁷⁵ У другом примеру дечак роб убио је свог господара, али да није почео да паничи и бежи вероватно никада не би ни био ухваћен, јер нико не би посумњао на дечака.⁴⁷⁶ Трећи пример сведочи о погубљењу *Hellenotamiai* за које се касније испоставило да нису криви за финансијске малверзације којим су их теретили.⁴⁷⁷

Еукситеус наставља са одбраном свога оца (74-80) зато што су тужиоци вероватно поменули његовог оца у вези са превратом у Митилени. На овај закључак наводи то што је овај део написан као минијатурни говор који је Еукситеус могао и

⁴⁷⁵ Ефијалт је убијен 461. године пре н. е, највероватније због реформи које је извршио 463. године пре н. е. Како стоји у Аристотеловом „Уставу атинском“ њега је убио Аристодик из Тангаре (25.4), али је дискутабилно колико је то пуздан податак. Поротници су вероватно прихватили Еукситеусово објашњење да је убиство Ефијалта остало нерешено. D. Stockton, “The Death of Ephialtes”, *Classical Quarterly* 32/1982, 227-241.

⁴⁷⁶ Овде треба напоменути да би и у случају да дечак није откривен вероватно био погубљен са осталим робовима, али би убиство остало нерешено.

⁴⁷⁷ *Hellenotamiai* су били група од десет (касније дванаест) службеника који су надгледали финансије Делског савеза, алијансе градова која је оформљена 478. године пре н. е. ради одбране Грчке од Персије. W. Kendrick Pritchett, „The Hellenotamiai and Athenian Finance“, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 26/1977, 295-306.

да изостави да супротна страна није упутила нападе на његово митиленско порекло.⁴⁷⁸ Почиње износећи чињеницу да је он млад приморан да брани оца, иако би било боље да отац брани њега (74). Затим следи нарација у форми описа његовог и очевог односа према Атини, навођење дужности које отац обавља прама Атини и резистенција коју је отац показао у вези са превратом у Митилени. Објашњава да је његов отац богат (77-78), да већину времена проводи у Еносу (78), али да су му деца и имање остали у Митилени (76), где плаћа порез и као хорег организује такмичење хорова (77).⁴⁷⁹ Главни разлог због којег проводи више времена у Еносу јесте да би избегао нападе синкофаната (78), а што се свих осталих питања тиче одан је Атини.⁴⁸⁰ Антифонту сигурно није било лако да напише овај део говора у коме Еукситеус треба да стане пред атинску пороту и брани богатог Митилењанина који је вероватно на неки начин учествовао у револту против Атине. Међутим, он то чини ефектно, нарочито у делу где даје свој закључни напад на тужиоце (79-80). По његовим речима тужиоци су поступак против Еукситеуса измислили због новца, на исти начин, као што су синкофанти измишљали оптужбе против његовог оца и на тај начин га узнемиравали док је живео у Митилени.⁴⁸¹ Еукситеус први пут директно тужиоце назива синкофантима, мада их је и раније имплицирао (10, 59) и истицао да су поступак против њега покренули у нади да ће остварити финансијски профит на његов рачун. Наравно, профит на који мисли Еукситеус тужиоци не би добили на основу изречене казне од стране суда, већ на основу евентуалног вансудског поравнања. Уколико не добију ништа на суду, на тај начин ће суд показати свој

⁴⁷⁸ G. Vollmer, *Studien zum Beweis antiphontischer Reden*, Hamburg 1958, 109-111.

⁴⁷⁹ Спонзорисање такмичења хорова је била једна од најскупљих литургија и представљала је обавезу богатих Атињана да део својих прихода дају друштву.

⁴⁸⁰ На овом месту Еукситеус напомиње да његов отац није био против демократије, вероватно желећи на тај начин да направи разлику између њега и побуњених олигарха који су напустили Митилену и преселили се у Малу Азију. Тукидид 4.52.

⁴⁸¹ Говорници су често као опште место употребљавали термин синкофанти, да би на тај начин указали на њихову претњу по атинско друштво, посебно на богатије грађане. Али, без обзира на негативно значење овог термина, не треба заборавити да су синкофанти као тужиоци који су „волонтирали“ понекад из моралних, а не финансијских разлога, покретали парнице које су заиста доносиле велики допринос полису у смислу да су тиме престајале радње које су му наносиле штету. Нема сумње да су они постали проблем у Атини у периоду од 420. до 410. године пре н. е, али је такође, истина да су изазивали мање штете у односу на писце и песнике комичаре. J. O. Lofberg, *Sycophancy in Athens*, Chicago 1917, 13.

ауторитет, али ако им Еукситеус понуди новац тужиоци би вероватно одбацили тужбу против њега (80). Међутим, оптужујући тужиоце да су синкофанти Еукситеус не пружа доказ о томе. Користи само аргумент из вероватног у коме напомиње да с обзиром на то да је он богат, а Херодови рођаци нису, извесније је да они желе његов новац него што је он желео Херодов.

Остатак Еукситеусовог говора не пружа нове информације о чињеницама случаја (81-84). Антифонт додаје аргументе засноване на позивању на вољу богова, која треба да покаже да у свим активностима (религиозним и секуларним) у којима је учествовао, Еукситеус никоме није нанео патњу. Из тог разлога он не представља загађење за полис (*miasma*)⁴⁸² и у овом случају је невин, што потврђује изјавама сведока. Пре епилога Антифонт поново користи свој омиљени реторски трик - „хипотетичку замену улога“ - којим жели да покаже вредност и значај претходног сведочења: да су сведоци којим случајем изјавили да је Еукситеус учинио нешто противно вољи богова тужиоци би то сигурно искористили против њега, али, пошто су сведоци потврдили Еукситеусове речи поротници не би требало да верују тврдњама тужиоца да су изјаве сведока лажне. Закључује ефектно: „Уобичајено се чињенице доказују аргументима, међутим, они (тужиоци) користе аргументе да би вас убедили да не поверујете чињеницама.“ (84).

Епилог указује на две поенте: критика процедуре *apagogē* коју су тужиоци иницирали уместо *dike phonou* (о овоме се говорило раније 8-19) и апел на поротнике да добро размисле пре осуде Еукситеуса и по могућности дозволе покретање новог поступка на основу регуларне процедуре у случају убиства *dike phonou* (што је такође сугерисано раније 16) (85-96). Оптужени упозорава поротнике да не праве грешку која се касније не може исправити и подсећа их на неопозивост њихове одлуке (91). Указује на разлику између оптужбе тужиоца и њихове осуде, објашњавајући да тужиоци могу да направе грешку, али уколико поротници донесу погрешну одлуку, осуда ће бити коначна (89). Наглашава да када би био крив,

⁴⁸² *Miasma* је означавала прљање полиса по вољи богова. Најчешће је погађала убице због чега се њима судило на отвореном (да не би иницирали присутне) и морало се спроводити ритуално чишћење. Пошто се Антифонт овим питањем детаљно бави у „Тетралогјама“ више о *miasmi* може се прочитати на странама овог рада посвећеним обради „Тетралогја“.

сигурно не би остао у Атини (93) и захтева да га ослободе и дозволе покретање поступка по *dike phonou*, у ком случају он сигурно неће имати притужбе на неправедан третман (96).

Питање правилне примене атинског права је изазвало највише интересовања код аутора који су се бавили анализом овог говора. У оквиру ове теме контроверзе се односе на процедуру која је спроведена у Еукситеусовом случају, казну која му се могла изрећи и тортуре спроведене на слободном човеку и на робу.

Еукситеус се жали да његово хапшење (*apagogē*) на основу потказивања (*endeixis*), са квалификацијом да је разбијник (*kakourgōn*), није адекватна процедура у случајевима убиства и да коришћење овог поступка у његовом случају представља прецедент (9). Хансен (*Hansen*) објашњава да *apagogē* и *endeixis* нису две различите процедуре, већ два дела исте процедуре: прво су Херодови рођаци лаички информисали Суд једанаесторице да је Еукситеус *kakourgōn*, а једанаесторица су га на основу те информације ухапсила.⁴⁸³ Већ на први поглед веродостојност Еукситеусовог навода би могла бити спорна зато што је њему у интересу да инкриминише тужиоце, али би много већи проблем и опасност по њега наступили, уколико то што је изрекао није истина. Већина аутора се слаже да се Еукситеусове притужбе не односе на питање његове невиности, односно кривице, нити на недопустивост процедуре која је на њему спроведена, него на то да ова процедура није била у складу са тадашњим правилима атинског законодавства.⁴⁸⁴ Ово потврђују и тврдње Еукситеуса да је процедура *apagogē* за *kakourgōn* адекватна само за мање преступе, као што су крађа или пљачка. Он се слаже са изјавом тужиоца да је убиство велики злочин, али велики злочини су и издаја и светогрђе, па се једнако као за убиство и за та дела примењују специфични закони. Потом набраја (10-12) све процедуралне повреде Драконтовог закона о убиству: стране у спору и сведоци нису

⁴⁸³ Н. М. Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*, 13.

⁴⁸⁴ Н. Ј. Wolff, *Die attische Paragraphe*, 118. Шиндел након детаљне анализе аргумената које Еукситеус користи закључује да он намерно изврће истину да би код поротника створио предрасуду да ће овом процедуром бити оштећен. У. Schindel, *Der Mordfall Herodes: Zur 5. Rede Antiphons*, 39-41. Гагарин иде и корак даље, закључујући да ће Еукситеусово извргавање истине доказати његову кривицу. М. Gagarin, *Murder of Herodes*, 18.

положили заклетву;⁴⁸⁵ избегавајући да случај презентују пред адекватним судом за убиство (Ареопаг) тужиоци су атинске грађане извргли ризику да се инфицирају упрљаношћу убице (уколико искрено верују да је он крив); неће се изрицати законом предвиђена смртна казна за убиство него ће поротници бирати казну на основу предлога тужиоца и браниоца; оптужени је затворен без могућности да пријатељи јемче за њега, чиме му је онемогућена слобода кретања и ускраћено му је право да се одлучи за прогонство; и коначно, затварањем је био спречен да добро припреми своју одбрану. Јасно је да би за оптуженог адекватна процедура била *dike phonou*, а пошто случај указује на умишљајно убиство Атињанина, суђење би требало да се спроведе у Ареопагу.⁴⁸⁶ Могуће је да је процедура која је примењена на Еукситеусу била неубичајена и да би прикладнија била процедура *apagogē phonou*, која је за разлику од *apagogē kakourgias* подразумевала законом прописану смртну казну. У случају *apagogē phonou* оптужени за убиство је хапшен зато што се није придржавао забране басилеуса да не сме приступати храмовима, светим местима, агори и местима где се суди, али овако нешто није поменуто у овом Антифонтовом говору. Сем тога, процедура *apagogē phonou* у Антифонтово време још увек није била установљена.⁴⁸⁷ Управо из тог разлога поједини аутори сугеришу да је процедура *apagogē kakourgias de facto* била исправна и да се примењивала нарочито када су за убиство били оптужени странци зато што су они могли да побегну, а прогонство за

⁴⁸⁵ Анализирајући овај говор, Родис објашњава да постоје три могућности зашто је Антифонт сугерисао да стране у спору и сведоци у јавним парницама пред дикастеријама нису полагали заклетву: претерао је да би на тај начин постигао реторски ефекат, заиста није постојало полагање заклетве у V веку пре н.е, али је извесно постојало у IV веку пре н.е. или је како стоји у „Уставу атинском“ (67.1) заклетва била обавезна само код приватних парница. Родис се одлучује за трећу могућност, али ни она му не делује убедљиво зато што је тешко у тадашњем атинском праву правити разлику између приватне и јавне сфере. Сем тога, по његовом мишљењу, постојали су изузеци и у јавној и у приватној сфери. P. J. Rhodes, “Keeping to the Point”, *The Law and the Courts in Ancient Greece* (eds. M. Harris and L. Rubinstein), London: Duckworth 2004, 156.

⁴⁸⁶ Хајч оспорава надлежност Ареопага. E. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnus*, 54-56. Међутим, по мишљењу Мекдауела, нису постојале препреке за суђење странцу у Ареопагу зато што је њега Закон о узимању таоца (*androleēpsia*) приморавао на легалну процедуру. D. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 28-30. *Androleēpsia* се могла применити када у неком граду убицу нису предавали суду његови суграђани и подразумевала је да се суду уместо њега могло привести три његова суграђанина који су се подвргавали суђењу за убиство. *Lexeis Rhetorikai* 213.30-214.2.

⁴⁸⁷ Ова процедура је почела да се користи тек после 400. године пре н.е. H. M. Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*, 99-107; M. Gagarin, “The Prosecution of Homicide in Athens”, *Greek, Roman and Byzantine studies* 20/1979, 21-30.

њих није била строга казна.⁴⁸⁸ Што се тиче Еукситеусове жалбе на то да пре њега процедура *apagogē kakourgias* није била примењена, ово се може схватити у смислу да није била примењена на Атињанину, о чему сведоче и сачувани говори.⁴⁸⁹

Одређене форме процесуирања осумњичених и оптужених убица, које још нису осуђене на основу судског поступка, помоћу потказивања и хапшења биле су познате у време Драконтовог закона о убиству.⁴⁹⁰ У складу са правилима Драконтовог закона вероватно је већина убистава решавана без покретања судског поступка; самопомоћ и приватно хапшење били су прихваћени методи на основу којих се убица споразумевао са рођацима жртве. Уколико осуђени убица који је прогнан из Атине покуша да се врати, свако је могао да га ухапси или убије на територији која је за њега забрањена.⁴⁹¹ Ова одредба Драконтовог закона цитирана је и у Демостеновом говору „Против Аристократа“: „Законом је дозвољено убити или ухапсити убицу који се врати у завичај“ (23.28). Како се могло видети из Драконтовог закона, ова одредба се оригинално примењивала на оне који су се добровољно одлучивали на прогонство, а судски поступак није био формално спроведен до краја. Међутим, како показује пример Лисијиног говора „Против Агоратуса“ ово правило се могло применити и на оптужене убице који нису искористили прилику да оду у прогонство, нити су се вансудски споразумели са њиховим тужиоцима.⁴⁹² Слично, Драконтово правило које се односило на *endeixis*, обезбеђивало је да онај ко је потказао убицу не може бити тужен ако је прогнани

⁴⁸⁸ E. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnus*, 50-56; H. M. Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*, 23.

⁴⁸⁹ У Лисијиним говорима „Против Агоратуса“ (13) Дионисије пријављује Агоратуса једанаесторици зато што је изазвао смрт његовог брата, потказавши га Тридесеторици. Суд једанаесторице одбијао је да ухапси Агоратуса до момента док Дионисије није додао квалификацију да је Агоратус ухаћен *in flagrante delicto*. У Демостеновом говору „Против Аристократа“ (23) примењена је процедура *apagogē phonou* зато што је оптужени поступио супротно наредби базилеуса да не сме посећивати забрањена места. Дакле, као и у претходном примеру процедура *apagogē* примењивала се само на Атињанима који су ухаћени *in flagrante delicto* док су *xenoi* (странци), у случају када се сумњало да су некога убили, били хапшени као *kakourgōn*, чак иако нису ухаћени на месту злочина, јер је процедура *apagogē* за њих била једини практични метод да се доведу на суђење. K. J. Maidment, *Minor Attic Orators I*, 153-155.

⁴⁹⁰ H. D. Evjen, „*Apagoge and Athenian Homicide Procedure*“, 413.

⁴⁹¹ *IG I²*. 115, ред 30.

⁴⁹² Лисија сведочи да су Агоратуса умало убили без суђења (*androphonos*) само на основу тога што је оптужен за убиство (13.82).

убица убијен приликом хапшења.⁴⁹³ Дакле, и оно се односило на убице којима се није судило, а које су се одлучиле на прогонство, чиме се вероватно успевао зауставити затворени круг крвне освете и самопомоћи према познатим убицама. Коначно, Солоново правило (које је највероватније представљало амандман на Драконтово законодавство) да се оптужени убица не сме злостављати нити задржавати због откупа,⁴⁹⁴ морали су да поштују како тужиоци, тако и магистрати који су хапсили. Процедура против оптужених убица коју описује Демостен показује логичну еволуцију у односу на Драконтова правила,⁴⁹⁵ али свакако указује на то да потказивање и хапшење оптуженог убице није била новина која је касније почела да се примењује.

Еукситеус се жали да је постојало неслагање између првобитних основа због којих су га ухапсили и оптужби које су изнесене на суђењу. Ово је послужило неким ауторима да изнесу теорију да је Еукситеус прво био оптужен за крађу, а касније током суђења тужиоци су проширили оптужбу и на убиство због крађе.⁴⁹⁶ Хипотеза коју износе односи се на то да су трачански заробљеници које Херод намеравао да прода побегли, а тужиоци су оптужили Еукситеуса за штету због губитка њихове имовине. Ову претпоставку нарочито заступа Хајч (*Heitsch*), сматрајући да је Еукситеус првобитно био оптужен за губитак имовине због тога што су трачански заробљеници побегли, али да су тужиоци, пошто је било тешко доказати ову оптужбу, после променили мишљење и почели суђење са оптужбом за убиство.⁴⁹⁷ Међутим, Еукситеус не помиње шта се десило са заробљеницима. С друге стране, можда није немогуће претпоставити да је сумња како је окривљени покушао да

⁴⁹³ Demosthenes 23.51.

⁴⁹⁴ *Ibid.*, 31.

⁴⁹⁵ Без сумње 409/8. године пре н. е. када је извршена реформа Солонових закона и Драконтовог закона о убиству и ове одредбе биле су прилагођене схватању законитости онога времена: уведена је казна за онога који није успео да добије ни петину гласова поротника и укинута је могућност да стране у спору саме предложе казну у корист законом прописане смртне казне.

⁴⁹⁶ Н. Ј. Wolff, *Die attische Paragraphe*, 115; U. Schindel, *Der Mordfall Herodes: Zur 5. Rede Antiphons*, 25. Међутим, ову теорију је Гагарин одбацио. М. Gagarin, *Murder of Herodes*, 18.

⁴⁹⁷ Е. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnus*, 57-60. Гагарин истиче да Еукситеус у говору није поменуо бекство трачанских заробљеника и да је долазак Херодових рођака на лице места где се десило убиство вероватно спречило бекство заробљеника. М. Gagarin, *Review of E. Heitsch, Antiphon aus Rhamnus*, *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 239/1987, 60-64; М. Gagarin, *Murder of Herodes*, 42-43.

украде заробљенике или неке друге предмете фигурирала у оригиналној оптужби на основу које је Еукситеус ухапшен. На основу таквог потказивања Херодови рођаци би издејствовали да се Еукситеус појави у Атини, а када дође да их у најмању руку исплати. Када је стигао у Атину, био је ухапшен без могућности да се на основу јемства брани са слободе и оптужен за убиство. Само хапшење није било у супротности са законом, јер је то постало уобичајена мера против странца оптуженог за убиство Атињанина, али се Еукситеус пожалио због тога што се хапшење није десило на основу првобитне осуде. Ово би могла да буде уверљива претпоставка да у њој не постоје одређене недоследности. Поједине форме потказивања и хапшења (било да је у питању *apagogē phonou* или *apagogē kakourgias*) биле су прихваћено процесно средство у случајевима када је странац убио Атињанина, а незаконитост на коју се Еукситеус жали је непримерена, јер једино на шта он може да се пожали јесте раскорак између првобитне оптужбе и оне која је изречена на суђењу, да би онда у самом говору рекао: „Оптужили су ме да сам лопов, а сад ми суде као да сам убица“. И ако су поменуте форме потказивања и хапшења биле регуларно примењиване против странаца, како је могуће да Еукситеус истиче да је *dike phonou* била једина исправна процедура у овом случају? Хајч ову недоследност објашњава тиме да је Еукситеусово извртање истине могло бити корисно зато што су га слушале судије лаици. Међутим, чак иако се сложимо са тим да су атински поротници имали слободније виђење закона, није рационално претпоставити да су игнорисали устаљену употребу потказивања и хапшења у случајевима убиства. Без обзира на то да ли би процедуру *apagogē* окарактерисали као хапшење за убиство или крађу, атински поротници су највероватније мало пажње полагали на процесне разлике у погледу ових категорија. У крајњем случају питање да ли је употреба ове процедуре била легална није било пресудно зато што по атинском праву није постојала могућност да се донесе одвојена одлука уколико би постојали приговори за повреду процедуре, али би та околност сигурно утицала на одлуку поротника. Једанаесторица, чија је дужност била да хапсе у оваквим случајевима, прихватили су аргументе тужиоца и дозволили да се покрене судски поступак. Не може се са сигурношћу закључити колики ауторитет су у оваквим случајевима имали

једанаесторица, али у сличном случају (*Lysias* 13) они су инсистирали да тужиоци преформулишу оптужбу пре него што ће је прихватити.⁴⁹⁸

По мишљењу Хајча, употреба процедуре *apagogē* је примењена зато што су тужиоци желели да поротници досуде неку од казни које су супротстављене стране предложиле.⁴⁹⁹ Напомињући да ће тужиоци можда „добити мање од онога што су желели“ (10) Еукситеус је вероватно желео да укаже поротницима да употреба процедуре *apagogē kakourgias* аутоматски дозвољава одређивање казне (*timēsis*) као посебне одлуке суда након доношења пресуде (као што је био случај у суђењу Сократу). Ово је управо кључна разлика коју Хансен истиче за процедуре *apagogē kakourgias* и *apagogē phonou*, при чему је за ову другу карактеристична смртна казна прописана законом, док су у Еукситеусовом случају поротници могли да бирају између казни које су предложили тужилац и бранилац. Аутори који су разматрали то питање предлагали су различите хипотезе на основу анализе овог дела говора. По једном виђењу, тужиоци су променили своју оптужбу: прво су Еукситеуса оптужили да је лопов, што је подразумевало да поротници могу да бирају између понуђених казни; да су га првобитно оптужили за убиство смртна казна би била једино могућа.⁵⁰⁰ С друге стране, издваја се мишљење да је хелиеја било место на којем се судило странцима за убиство на основу различитих процедура *apagogē* и да није било могуће унапред прописати казну, јер је сваки случај захтевао другачију осуду.⁵⁰¹ Едвардс (*Edwards*), који прихвата Еукситеусову тврдњу да је процедура без прецедента, претпоставља да је настала конфузија приликом примене процедуралних правила: тужилац и бранилац могли су предложити казне само на припремним рочиштима (*prodikasia*), али у овом случају тога није било, јер је Еукситеус ухапшен чим је стигао у Атину.⁵⁰² Гагарин, који такође мисли да је процедура спроведена у овом случају новина и да није у складу са законом,

⁴⁹⁸ S. Todd, *The Shape of Athenian Law*, 79-81.

⁴⁹⁹ E. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnus*, 56.

⁵⁰⁰ E. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnus*, 58-59.

⁵⁰¹ K. J. Maidment, *Minor Attic Orators* I, 156.

⁵⁰² Супротно Хансену, Едвардс и Гагарин сматрају да је процедура *apagogē kakourgias* редовно захтевала смртну казну, без могућности да стране у спору алтернативно предложе казне. M. Edwards and S. Usher, *Greek Orators I: Antiphon and Lysias*, 26-27; M. Gagarin, *Murder of Herodes*, 26-28.

претпоставља да је раније одређивање казне на основу понуда страна у спору било нека врста приватног споразума између тужиоца и браниоца, али је то било искључено уколико би отпочео законом предвиђен поступак.⁵⁰³ Што се тиче другог дела његовог закључка могуће је да греши, јер вероватно никакв споразум, осим егзекуције спроведене од стране надлежних магистрата, није долазио у обзир у случају као што је било убиство Херода, када је Еукситеус ухапшен и изведен пред једанаесторицу. За Едвардса је финансијски споразум између страна у спору био незамислив, али пошто Еукситеус на више места (59, 80) сугерише да су тужиоци повели поступак да би се на тај начин обогатили неопходно је испитати ове тврдње.

Могло би се претпоставити да су тужиоци пре суђења понудили нагодбу за надокнаду штете уз, на пример, захтев да Еукситеус оде у прогонство и да му се конфискује део имовине. Оптужени то није одмах прихватио. Међутим, када је потказан и након тога ухапшен, вероватно би у том случају пристао на споразум и за суђењем не би било потребе.⁵⁰⁴ Тако посматрана ситуација довела би до закључка да се Еукситеусова изјава „добиће мање од онога што су желели“ може схватити да је тиме хтео да апострофира услов: „да сам прихватио њихову нагодбу пре суђења“. Наравно, пошто је отпочео судски поступак, стара понуда више није била могућа солуција. У случају да Еукситеус буде осуђен тужиоци би предложили поротницима казну о којој би одлучивали. Тужиоци сигурно не би поновили понуду коју су дали пре почетка суђења, већ би захтевали смртну казну и конфискацију целокупне Еукситеусове имовине.

У сваком случају одређивање казне на основу предлога вероватно не би Еукситеуса довело у гору ситуацију у односу на изрицање казне која је предвиђена законом, као што Хајч и остали претпостављају. Не постоји доказ о томе да су тужиоци променили оптужбу од оне да је лопов или разбојник до оне да се Еукситеусу суди за убиство. Нити би могло на основу говора да се закључи да би

⁵⁰³ M. Gagarin, *Murder of Herodes*, 26-28.

⁵⁰⁴ Вероватно да пре обнављања демократије није било казни за одбацивање тужбе, јер је у IV веку пре н.е. неуспели тужилац плаћао казну уколико за његов предлог не гласа бар петина поротника.

тужиоци профитирали на основу нагодбе пре почетка суђења, а да Еукситеусовом осудом добијају мање од онога што су тражили.⁵⁰⁵

Еукситеуса су највише инкриминисале речи роба који је сведочио под тортуром (*basanos*). Из тог разлога он велики део говора посвећује аргументима којима покушава да докаже да су тужиоци противно закону спровели тортуру и нетачно представили оно што је роб изговорио.⁵⁰⁶ Међутим, с обзиром да је роб признао да је учествовао у убиству, већина аутора закључује да није било противно закону то што је роб убијен, зато што у античкој Атини није постојао правни лек (жалба) који би могао да се уложи против власника роба.⁵⁰⁷ Тога је вероватно био свестан и Еукситеус, па више пажње поклања речима које је роб изговорио: истиче да је роб признао само да му је помогао да пренесу тело Херода (алудирајући на нестанак тела који тужиоци не могу да објасне). Али, пошто он истовремено изриче сумњу у истинитост исказа роба (који су саопштили тужиоци), уочљива је неконзистентност у његовом представљању случаја. Еукситеус прво саопштава да су тужиоци рекли да је роб признао да је учествовао у убиству (39, 53); потом инсистира на томе да је роб изјавио да му је помогао да пренесе тело, а њега је именовао као убицу (42, 47); да би коначно закључио: „роб је под тортуром рекао да је учествовао у убиству, али је мене касније назвао убицом“ (54). Убиство роба оправдано је тиме што је он учествовао у убиству Херода.⁵⁰⁸ Из тог разлога

⁵⁰⁵ Гагарин мисли да је Еукситеус тежио томе да се освети тужиоцима пошто су му пре суђења понудили нагодбу. M. Gagarin, *Murder of Herodes*, 27-29.

⁵⁰⁶ Тешко се може прихватити Гагариново објашњење да је роб дао детаљан опис догађаја. M. Gagarin, *Murder of Herodes*, 67-68. У говору се помиње само да је роб признао да је учествовао у убиству и окривио Еукситеуса. Тортура је спроведена на тај начин што је роб на постављена питања могао да одговори афирмативно или негативно. G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos*, 48-55.

⁵⁰⁷ „Ако неко убије сопственог роба, нека буде, на основу закона ослобођен кривичне одговорности ако се претходно очисти од греха.“ Платон, *Закони*, 685d; E. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnus*, 72-73; U. Schindel, *Der Mordfall Herodes: Zur 5. Rede Antiphons*, 34; H. Erbse, „Antiphons Rede (Or. 5) über die Ermordung des Herodes“, 211-214; M. Gagarin, *Murder of Herodes*, 73-74; L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 122; B. Due, *Antiphon – A Study in Argumentation*, 52. Супротно мишљење имају Харисон и Мекдауел. A. R. W. Harrison, *The Law of Athens I*, Oxford 1968; D. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 21-22.

⁵⁰⁸ С правом се можемо упитати ко би се у оно време у Атини супротставио убиству роба од стране његовог власника? Међутим, изгледа да је ово било врло важно питање за Антифонта који је можда заступао ставове олигарха по овом питању, а Стари Олигарх у „Уставу атинском“ о томе каже: „робови су у Атини безобразно мноштво које вам се неће склонити са пута, али вама није дозвољено да их убијете или ударите.“ (1.10). Антифонт и у говору „Против маћехе“ напомиње да су рођаци

Еукситеус вероватно подвлачи исказ роба да му је само помогао да пренесу тело, очекујући да поротници пре прихвате признање мање кривице. Да би доказао да је тортура спроведена супротно закону и да треба посумњати у извештај тужиоца о исказу роба, Еукситеус је вољан да тврди да је њега роб именовано за убицу.

Поред чињенице да Антифонт у самом говору истиче идентитет роба (*doûlos*) и слободног човека (*êleúteros*) који су сведочили под тортуром, више аутора посебно је расправљало то питање. Пажња је нарочито посвећена тортури слободног човека, зато што је у атинском праву била дозвољена тортура робова, али не и слободних људи.⁵⁰⁹ По једном мишљењу пошто је тортура спроведена у Митилени, вероватно се примењивало право острва Лезбос које није дозвољавало тортуру слободних људи.⁵¹⁰ То се право, што је касније је доказано, мало разликовало у односу на атинско.⁵¹¹ Сем тога, с обзиром на то да су сва суђења за која се могла изрећи смртна казна увек процесуирана у Атини, свака претходна истрага вероватно је вођена у складу са атинским правилима процедуре и под надзором локалних атинских магистрата.⁵¹² Жерне, поред тога што сматра да је убиство роба било дозвољено, сугерише да је употреба термина *êleúteros* (49) грешка коју је Антифонт направио у писању говора.⁵¹³ Ово је изненађујућа констатација зато што је Еукситеус у дужем делу свога говора (30-52) управо правио компарацију између сведока: једног, кога назива *doûlos* и описује као човека који је желео да добије слободу својим сведочењем, а другог, кога експлицитно назива *êleúteros*, описује као слободног

Филонена након спроведене тортуре испоручили *pallake* надлежним магистратима да изврше погубљење. Али, Херодови рођаци су живели у Митилени где можда нису постојали атински магистрати који би могли да изврше егзекуцију као једанаесторица. Они су једино могли да пошаљу роба у Атину што би вероватно било разумно решење. Антифонт, такође, и у говору „У корист хорега“ (4) истиче да је убиство роба, без обзира на то што по закону није било кажњиво, сматрано неморалним чином.

⁵⁰⁹ Скамандриусовом одлуком је било забрањено вршити тортуру над слободним грађанима Атине. Међутим, ова одлука је донета вероватно за време Писандра, око 410. године пре н. е, а говор „О убиству Херода“ се датира оквирно око 424. године пре н. е.

⁵¹⁰ A. Heffter, *Die athenäische Gerichtsverfassung*, Cöln 1822, 313.

⁵¹¹ A. Böckh, *Die Staatshaushaltung der Athener*, I, Berlin 1851, 253.

⁵¹² У складу са атинском одлуком за Халкиду (*IG I³ 40*, ред 71-76) сви случајеви у којима се могла изрећи смртна казна, прогонство и губитак права грађанства суђени су у Атини. G. E. M. de Ste Croix, “Notes on Jurisdiction in the Athenian Empire”, *Classical Quarterly* 11/1961, 271; K. J. Maidment, *Minor Attic Orators I*, 192.

⁵¹³ L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 122-123.

човека. Неколицина аутора истиче да слободан човек сигурно није Грк баш због чињенице да је подвргнут тортури.⁵¹⁴ Међутим, на основу примера који сведоче да је тортура слободних Атињана постојала, већина аутора не прихвата овај став.⁵¹⁵ Да је тортура слободног човека била у супротности са тадашњим атинским правилима, Еукситеус би највероватније и ту повреду додао на листу оптужби које је изрекао на рачун тужилаца. Могуће је да је човек био слободан, али странац или нижег статуса, па би у интересу Еукситеуса било да нагласи његов статус због тога што га он није окривио за убиство. Можда је пак Тир у праву када каже да је слободан човек у овом Антифонтовом говору могао да буде подвргнут тортури због политичке позадине случаја, у складу са чим је и тортура спроведена као јавна истрага, па нису примењена правила која су важила за приватне парнице.⁵¹⁶

Поједини аутори верују да су слободан човек и роб путовали на броду као чланови посаде,⁵¹⁷ док други сматрају да су они били путници као Херод и Еукситеус.⁵¹⁸ Међутим, они који заступају прво мишљење не објашњавају смисао речи да је слободан човек „био присутан до краја“ (42), док они који заступају друго мишљење не објашњавају зашто су се роб и слободан човек вратили у Митилену (29). Да ли су њих двојица ухапшени по повратку у Митилену зато што су били једини на броду? Ко је био власник роба? Нажалост, пошто говор тужиоца није сачуван, а не зна се ни исход пресуде, ми данас можемо само да нагађамо шта се стварно десило.

Без обзира на то што поједини аутори тврде да је Еукситеус имао јак алиби (није напуштао брод и постоје сведоци који то могу да потврде),⁵¹⁹ поставља се

⁵¹⁴ K. J. Maidment, *Minor Attic Orators I*, 180-183, 189; J. W. Jones, *The Law and Legal Theory of the Greeks*, Oxford 1956, 141; R. Flacelière, *La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès*, Paris 1959, 292.

⁵¹⁵ J. H. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, III, 895; E. W. Bushala, "Torture of Non-Citizens in Homicide Investigations", *Greek, Roman and Byzantine studies* 9/1968, 61-68; M. Gagarin, *Murder of Herodes*, 58.

⁵¹⁶ G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos*, 20-22.

⁵¹⁷ K. J. Maidment, *Minor Attic Orators I*, 149, 181; E. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnus*, 34; U. Schindel, *Der Mordfall Herodes: Zur 5. Rede Antiphons*, 213.

⁵¹⁸ E. W. Bushala, "Torture of Non-Citizens in Homicide Investigations", 62; M. Edwards and S. Usher, *Greek Orators I: Antiphon and Lysias*, 88-89; G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos*, 52.

⁵¹⁹ U. Schindel, *Der Mordfall Herodes: Zur 5. Rede Antiphons*, 39; E. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnus*, 69.

питање да ли је то заиста тачно? Еукситеус на неколико места у свом говору помиње алиби. У нарацији каже: „Пошто смо прешли у други брод, почели смо да пијемо. Херод је напустио брод и није се вратио, али ја нисам напуштао брод током ноћи“ (23). Затим указује на своје учешће у потрази (23-24), што потврђују сведоци, при чему не даје детаље о алибију. Следеће помињање алибија следи у делу када он прави алузију и оспорава оптужбе да је на обали убио Херода: „Зар ја, који нисам напуштао брод?“ (26). Одмах затим (27) додаје да су сведоци потврдили „да ја нисам напуштао брод“, ⁵²⁰ као и специфичну реторску фигуру *consensio*⁵²¹ („чак и да се сложим са тим што ви тврдите да сам напустио брод, како је могуће да човек који је нестао остане неоткривен?“) због које може настати сумња у његов алиби. Касније (30) сазнајемо да је двојица људи сведочило под тортуром. Један „није рекао ништа лоше о мени“, што даље разрађује (42) тврдњом да је слободан човек „рекао да ја нисам напуштао брод“. После тога Еукситеус на неколико места (49, 51, 55) понавља да слободан човек „није рекао ништа лоше о мени“. На другим местима у говору алиби није поменут.

Еукситеус не даје завршну реч засновану на свом алибију, нити било где изричито говори да алиби поуздано доказује његову невиност. Да је његов алиби толико јак као што сугерише, очекивало би се да га већ истакне у својој одбрани. Гарнет закључује да Еукситеусова прва изјава о алибију (23) није толико наглашена, зато што се налази у наративном делу говора,⁵²² али како се током анализе говора показало, нарација и докази су међусобно испреплетени и Антифонт не прави јасну разлику између ова два дела. Еукситеус је могао да истакне алиби у овом делу као што је то учинио са детаљним описом свог учешћа у потрази за Херодом (23-24). Овако је оставио утисак да след догађаја на броду на којем се пило није толико важан. С друге стране, Едвардс (*Edwards*) сугерише да се Антифонт кратко задржава

⁵²⁰ По Шинделовом мишљењу Еукситеус није имао намеру да превари поротнике о наводима које су изнели сведоци зато што се радило о скорашњим догађајима. U. Schindel, *Der Mordfall Herodes: Zur 5. Rede Antiphons*, 38. То је тачно, јер Еукситеус вероватно не би звао сведоке који би тврдили супротно, али је исто тако могуће да је он представи њихово сведочење јачим, но што је оно заиста и било.

⁵²¹ Одобравање навода противника или *consensio* је реторска фигура која се користила када страна није могла адекватно да одговори на нападе противника, па је понављала наводе противника додавајући јачи контрааргумент. M. Gagarin, *Murder of Herodes*, 105-106.

⁵²² L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 115.

на Еукситеусовом алибију због тенденције ка техничким доказним средствима, која је била изражена у другој половини V века пре н.е. За доказивање да Еукситеус није убио Херода није било довољно једноставно само довести сведоке за потврду алибија, зато што поротници можда не би поверовали у њихове наводе. Било је неопходно да користи аргументе из вероватног да би на тај начин покушао да оспори доказе које су тужиоци презентовали.⁵²³ Чак и да је тако, као што Едвардс тврди, за положај оптуженог било би повољније да је Антифонт укључио и неки аргумент из вероватног који је у вези са алибијем. Међутим, Еукситеусово излагање не садржи ни детаљан опис чињеница у наразији ни аргументацију засновану на овако краткој наразији.⁵²⁴

Тир наглашава да Еукситеусу није било дозвољено да укључи детаље о сведочењу слободног човека зато што је постојао закон који је забрањивао да се на основу „рекла-казала“ препричавања дају изјаве сведока.⁵²⁵ Гагарин оспорава ово мишљење, сматрајући да је слободан човек био присутан на суђењу и да је могао сам да исприча детаље о догађајима.⁵²⁶ У сваком случају, слободан човек је вероватно рекао више од онога што Еукситеус наводи, али Еукситеус то не помиње. Он није

⁵²³ M. Edwards and S. Usher, *Greek Orators I: Antiphon and Lysias*, 84.

⁵²⁴ Највероватније су тужиоци искористили одсуство података којима би се оснажио алиби. Они су већ имали потврду роба да је Еукситеус убио и могли су да дају своју верзију приче. На пример, да је Еукситеус пио са осталима на броду, али да је касније када су други заспали или били окупирани нечим тихо напустио брод, нашао се са робом и Херодом, убио Херода и вратио се на брод тако да то нико није приметио. Наравно, Еукситеусови пријатељи су потврдили да он није напуштао брод, али могуће је да лажу или да нису приметили његов одлазак са брода.

⁵²⁵ G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos*, 50. Овај закон цитиран је у Исејевом говору „О Филоктемоновом имању“ (6.53) и Демостеновим говорима: „Против Еубулида“ (57.4) и „Против Леокареа“ (44.55). У V веку пре н.е. било је заступљено правило да сведоци усмено износе чињенице на самом суђењу, а од IV века пре н.е. се на суђењу читала унапред припремљена изјава сведока (*martyria*) коју су они усмено потврђивали да је истинита. R. J. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, 20; A. R. W. Harrison, *The Law of Athens II*, 145-146.

⁵²⁶ По Гагариновом мишљењу тачне речи закона који наводи Тир нису познате и да је у пракси било уобичајено да се препричавају изјаве сведока. Као пример наводи Демостенов говор „Против Стефана 2“ (46.7) где је због болести сведока препричана његова изјава. Такође, истиче да чак и да је такав закон био на снази то сигурно не би спречило Еукситеуса да да детаље о сведочењу слободног човека, као што су вероватно тужиоци дали детаље о сведочењу роба. M. Gagarin, *Murder of Herodes*, 110-111. Међутим, Демостен је свој говор писао у IV веку пре н.е. када су се на суђењу читале унапред припремљене изјаве сведока, а робови су своје сведочење под тортуром увек давали далеко од очију поротника и њихово сведочење се читало на самом суђењу.

дао детаље о свом алибију и сведочењу слободног човека, којим би пружио потпору за алиби, зато што његов алиби није био тако јак каквим га он представља.⁵²⁷

Аутори који тврде да је Еукситеусов алиби јак нису, међутим, подробније објаснили зашто је алиби био безначајан у његовој одбрани. За Шиндела је кључна била политичка позадина случаја,⁵²⁸ док је Хајч свој став засновао на евалуацији доказа који су се користили у атинском праву у V веку пре н.е.⁵²⁹

Целокупну анализу говора Шиндел заснива на политичким и економским приликама тога времена. Рођаци Херода, сиромашног атинског клеруха, туже богатог Митилењанина у Атини, где су без сумње постојале предрасуде према свим странцима, а нарочито Митилењанима. Дајући примере из Аристофановог опуса и дела других комедиографа, закључује да су странци у V веку пре н.е. били мета атинских синкофанта. Без обзира на то колико је Еукситеус био сигуран у своју невиност, имао је пред собом непријатељски настројену пороту и морао је да се брани свим расположивим средствима. Због тога је његов примарни циљ био да обеснажи сведочење роба и Ликиново писмо. Међутим, чак и да је тачно то што Шиндел тврди,⁵³⁰ ово објашњење не нуди одговор на питање зашто је Еукситеус мало причао о свом алибију. Вероватно би било логичније да у ситуацији таквог притиска, због тога што је Митилењанин, дао све од себе да обезбеди што јачи алиби (на пример да детаљније прикаже шта је радио током кобне ноћи или да изричито каже да његов алиби доказује невиност). Чињеница је да Еукситеус користи сва расположива средства, као што су на пример „знаци од Бога“ (81-84), али тиме још више збуњује, јер не користи доказе који би најбоље могли да потврде његову невиност.

Хајч прихвата Шинделов закључак да је Еукситеусов алиби „несаломив“, али и сам поставља питање зашто Еукситеус не заснива своју одбрану само на алибију.

⁵²⁷ L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 120.

⁵²⁸ U. Schindel, *Der Mordfall Herodes: Zur 5. Rede Antiphons*, 39-41.

⁵²⁹ E. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnus*, 69-71.

⁵³⁰ Могуће је да Шиндел претерује, јер како сведочи Гоми, у једном епиграму описују се две Митилењанке чије је мужеве убио атински генерал Пакес (освајач Митилене 427. године пре н.е.). Оне су отишле у Атину и затражиле правду од демоса (највероватније судским путем) који је казнио Пакеса за овај злочин. A. W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, vol. 2, 332.

Одговара да Атињани у то доба нису имали развијену теорију доказа, нити процедуру на основу које би валоризовали доказе, те страна у спору никада није могла да буде сигурна у то који ће доказ, чак и да га потврде сведоци, бити кључан за добијање случаја.⁵³¹ Могуће је да је због саме процедуре (без обавезне заклетве сведока којом би се оцењивала њихова тврдња било је потребно да се наводи испитују аргументима из вероватног и поткрепе алибијем,⁵³² такође, ток догађаја није испитиван као питање чињеница већ се дати приказ преиспитивао аргументима из вероватног) која је спроведена на Еукситеусу био другачији систем вредновања доказа у поређењу са процедуром *dike phonou*, а сигурно је да Атињани нису имали развијену теорију доказа. Међутим, опсервација коју преферира Хајч је претерана, јер су поротници свакако имали одређена мерила на основу којих су судили о нечијој кривици, а Еукситеус је константно подсећао пороту на више стандарде доказа у процедури *dike phonou*, коју су тужиоци вешто избегли. Он је показао да тужиоци нису одмах посумњали на њега, него су касније одбацили сведочење оних који су били присутни у време убиства и заменили их сведочењем других сведока. Процедура *dike phonou* није захтевала моментално оптужење: тужилац и његови сведоци су се прво заклињали у истинитост својих тврдњи, док се код процедуре на основу налога хапсило само ако се сумња заснивала на директним доказима или непосредним околностима. У овом случају били су присиљени да се ослоне на

⁵³¹ Да би оснажио своје тврдње Хајч наводи пример браниоца у Антифонтовој „Тетралогији 1“ који, такође, кратко помиње свој алиби и то на крају говора: „нудим све своје робове да се под тортуром саслушају; и ако се докаже да те ноћи нисам спавао код куће признаћу убиство“ (2.4.8). Али, ова кратка изјава нуди јачи алиби у односу на Еукситеусов, без обзира на то што је потпомогнут само сведочењем робова, зато што се бранилац овде изричито позива на свој алиби. Сем тога, „Тетралогије“ су хипотетички случајеви и не треба заборавити чињеницу да је тортура над робовима понуђена на крају говора када више није ни могла да се спроведе.

⁵³² Могуће је да Антифонт у овом говору није толико помињао алиби зато што се у говору „У корист хорега“ показало да је алиби био ирелевантан. Наиме, хорег је сведоцима потврдио да није био присутан када је отровни напиток дат дечаку (6.12-17). Он је оптужен да је идиректно одговоран за радње оних који су били овлашћени да делују уместо њега. Уместо да се више позабавио питањем инструкција које је дао, прави фаталну грешку и упорно инсистира на свом алибију. У овом говору ситуација је слична, Антифонт се мало бави питањем шта се заиста догодило, а много више говори о процедуралним приговорима. Тужиоци су вероватно покренули процедуру *apagogē kakourgias* да би на тај начин дискредитовали изјаве сведока. Уместо да укаже на овакво понашање тужиоца, он константно преиспитује процедуру аргументима из вероватног.

дубиозно откриће после дужег временског периода од момента када се десило убиство и далеко од места злочина.

Пети Антифонтов говор је неупоредиво дужи у односу на први и шести говор. Један од разлога је примена процедуре *apagogē*, у којој је свакој страни у спору било дозвољено да изложи само један говор, за разлику од процедуре *dike phonou* где је свака страна имала право на два говора (тужилац, бранилац, реплика тужиоца и реплика браниоца). Овим се може објаснити и различитост аргумената, укључујући и два дела на крају који могу бити засебна целина (одбрана оца 74-79 и знаци од Бога 80-84).⁵³³ Комплексност говора је такође узрокована и тиме што тужиоци нису правовремено обавестили Еукситеуса о оптужби, чиме су отежали припрему његове одбране. Антифонтови одговори на оптужбе су индиректни и манипулативни, а на неким местима стварају конфузију. Али, пошто је стратегија тужилаца била лукава, њему је било потребно да употреби најбоље из свог логографског искуства. Било му је тешко да случај изгради на чињеницама, па се концентрисао на право и тиме настојао да од слабог случаја направи јачи, указујући на нерегуларност процедуре, чиме је маскирао недостатак чињеничне подршке Еукситеусове позиције. Питање је да ли је овим начином успео да убеди поротнике који су били лаици и нису процењивали примену права онако како се то данас чини у судовима. Међутим, високе оцене овог говора од стране античких аутора указују на закључак да је његова стратегија можда била успешна. Могуће је да је баш овај говор помогао Антифону да стекне репутацију најбољег говорника, како га назива Тукидид или Филостратус када каже да „комедиографи нападају Антифонта због тога што је вешт када треба написати форензични говор и због тога што пуно наплаћује своје говоре јурећи правду, посебно у име оних који су у великој опасности од осуде“.⁵³⁴

3.4. У корист хорега

⁵³³ Генерално је прихваћено мишљење да су код примене процедуре *dike phonou* логографи писали само први говор уз давање савета клијенту шта треба да укључи у други говор. Могуће је да је тако поступио и Антифон у овом говору: написао је први део, а посаветовао је Еукситеуса да на крају говора дода још два дела који се могу третирати као минијатурни говори.

⁵³⁴ Philostratus, *Vitae Sophistarum*, 499, *The older Sophists*, 121.

Последњи сачувани говор Антифонт је написао да би одбранио непознатог богатог Атињанина коме је 419. године пре н.е.⁵³⁵ додељена дужност, важне литургије, да увежба хор дечака који је требало да се такмиче на фестивалу Таргелиа.⁵³⁶ Овај хорег ангажовао је педесет дечака који су као хор представљали две од десет триба и обезбедио у својој кући просторију где су могли да вежбају.⁵³⁷ Пошто је био заузет другим пословима, поверио је свом зету и још тројици да вежбају са дечацима. Једног дана, током његовог одсуства, повереници су дечаку Диодусу дали напитак као лек за грло. Уместо да га излечи, напиток га је усмртио. Два дана после дечакове смрти његов брат Филократ формално је оптужио хорега за нехатно убиство, прецизирајући да је он „убио дечака планирајући његову смрт“ (6.16), али басилеус који је био надлежан за случајеве убиства одбио је да прихвати случај. Два месеца касније нови басилеус прихватио је случај за који је био надлежан Паладијум. Говор је написан као први којим се бранилац представља пороти.⁵³⁸

У уводном делу (1-6) хорег указује на то да је за човека кога задеси несрећа најважније да буде доследан. Затим, присећајући се тужиочевих речи о добрим и лошим законима, хвали Закон о убиству, с обзиром на то колико је толико дуго у употреби (1-2). Елаборирајући шта се по Закону дешава са осуђеним убицама, истиче да је за њега који се суочава са опасношћу, суђење од највећег значаја и

⁵³⁵ Ово је једини Антифонтгов говор за који се извесно може сматрати да је написан поменуте године. Виламовиц га је прво датирао 412/411. годину пре н. е. U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Aristoteles und Athen*, vols. II, Berlin 1893, 347. Али је потом Мерит определио, а затим и остали аутори прихватили 419. годину пре н.е. као годину настанка овог говора. B. Merit, *The Athenian Calendar of the Fifth Century*, 121-122; E. Heitsch, *Reicht und Argumentation in Antiphons 6. Rede*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse* 7/1980, 48; K. J. Maidment, *Minor Attic Orators I*, 234-237; M. Gagarin, *Antiphon the Speeches*, 220; C. W. Vollgraf, „Observations sur le sixième discours d’Antiphon“, *Mnemosyne* 4/1948, 269; E. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, 251.

⁵³⁶ Antiphon, *On the Chorus Boy* 11, *Minor Attic Orators I*, 279

⁵³⁷ Хорези су имали велике трошкове око опремања својих хорова. У једном Лисијином говору се помиње да је хорег потрошио 15 мина (1500 драхми) за спремање хора дечака и 20 мина (2000 драхми) за спремање хора мушкараца (21.4). D. M. MacDowel, „Athenian Laws about choruses“, *Symposion 1982: Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte* (ed. F. Nieto), Cologne 1989, 65-77.

⁵³⁸ Ово произлази из навода у коме оптужени оставља тужиоцима да га исправе у свом другом говору (14). Како су у складу са тадашњим правилима тужиоци започели суђење својим првим говором, ово је извесно први говор браниоца, а не други како тврди Џеб. R. C. Jebb, *The Attic Orators from Antiphon to Isaeos*, 63.

апелује на поротнике да коректно донесу пресуду, поштујући на тај начин богове (3-4). Након дигресије о значају који нада има за сваког човека, описује законске форме које је било неопходно испунити пре суђења за убиство: полагање заклетве, подношење жртве и објаву потенцијалног убице од стране басилеуса. Завршава овај део упозоравајући поротнике на њихову одговорност (5-6).⁵³⁹ Већи део уводног дела појављује се и у претходном Антифонтовом говору што упућује на закључак да су то општа места.⁵⁴⁰

Као и у претходним форензичним говорима, пролог није праћен нарацијом (1.5-13, 5.8-19), већ делом у којем хорег напада тужиоце (7-10). На основу аргумената које хорег истиче, учача се замисао да се поређењем својих и тужиочевих позиција пољуља кредибилитет супарника. Он износи да су га тужиоци оклеветали (*diabolē*) да би га послали у изгнанство, без обзира на то што је невин. Међутим, он ће се строго држати случаја и, ако му поротници дозволе, касније ће одговорити на оптужбе (7-8). Наводи чињеницу да тужиоци нису раније протествовали против његовог именовања за хорега и да су током процеса постали неискрени, јер га нападају по том основу уместо да се држе оптужби за убиство дечака. Шта више, то није у складу са законом зато што у случајевима суђења за убиство стране морају да остану у границама доказивања самог дела (9). Тужиоци су током свог излагања много више времена посветили причајући о његовој јавној функцији, а далеко мање о оптужби за убиство. Показујући да тужиоци мешају

⁵³⁹ По мишљењу Виламовица овај део је интерполација зато што није релевантан за случај, јер у њему хорег признаје да је извршио нехатно убиство. Закони на које се позива бранилац нису применљиви у конкретном случају. U. von Wilamowitz-Moellendorff, "Die erste Rede des Antiphon", 212-217. Међутим, Дуи изражава супротно мишљење наводећи прву реченицу: „Најбољи начин на који човек може да живи је да се чува опасности; за то треба да се моли у својим молитвама. Уколико је принуђен да се изложи опасности, најбоље је да остане доследан ставу да није учинио ништа лоше. Али ако се несрећа ипак деси, човек треба да се нада да се десила случајно, а не на основу злочина, порочности или срамоте“ (1). По њему, из ове реченице произлази закључак да за убиство дечака никога не треба кривити и указује на сличан смисао уводних реченица у првом (2) и петом (6) Антифонтовом говору где се показује на који начин су људи у то време гледали на одговорност, судбину и злочин. Наглашавајући озбиљност злочина, поштовање према законима и последице пресуде Антифон је сугерисао невиност хорега. В. Due, *Antiphon – A Study in Argumentation*, 54-55.

⁵⁴⁰ Радермахер правећи детаљну анализу реченица које се понављају у овом и претходном говору даје примере: 6.2 – 5.14, 6.3/4 – 5.84, 6.6 – 5.88/89. L. Radermacher, *Artium Scriptores: Rede der voraristotelischen Rhetorik, Sitzungsberichte Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse*, 227.3, Vienna 1951, В.Х.4.

приватне и државне интересе, хорег је вероватно желео да укаже поротницима да то не треба да толеришу. На крају изражава своје поверење у њихов суд и наду да ће се поротници усредсредити само на питање убиства (10).

У наратији (11-15)⁵⁴¹ бранилац прича како је обављао своју дужност као хорег и изазива тужиоце да, уколико могу, оповргну ове његове наводе у свом другом говору. Он истиче да је све организовао најбоље што је умео и да није имао никаквих потешкоћа приликом избора дечака, те да су сви пристали да певају у хору зато што су то желели.⁵⁴² Даље објашњава да је због важног судског поступка морао да буде одсутан са проба,⁵⁴³ па је ангажовао да га замене његов зет Фанострат и још тројица асистената (11-13). Потом прелази на питање одговорности за убиство, тврдећи да он није рекао дечаку да попије напиток, нити га је натерао на то, нити му је дао напиток, он чак није био ни присутан када је дечак испијао напиток. Наглашава да изговореним речима није желео неког другог да окриви, и да је једини кривац судбина.⁵⁴⁴ Као потврду својих речи нуди већи број сведока (14-15). Из ове

⁵⁴¹ Виламовиц опажа да је наратија кратка, али по његовом мишљењу непотребна зато што су поротници знали све детаље са продијексије. U. von Wilamowitz-Moellendorff, "Die erste Rede des Antiphon", 206. Међутим, пошто су у сваком судском поступку поротници били обавештени о чињеницама пре почетка суђења, ово није баш најбоље објашњење. Пре би се могло рећи да је смисао наратије нека врста индиректног аргумента који сугерише невиност хорег. Чињеница је да на крају наратије бранилац истиче да није имао ништа са смрћу дечака, што не би имало исту јачину да је изговорено без претходног описа догађаја.

⁵⁴² Овде је врло важно што Антифонт наглашава да су дечаки пристали својевољно да певају, јер постоје примери када се примењивала сила (*Demosthenes* 47.37). Наиме, родитељ је могао да забрани свом детету да пева у хору само ако је имао оправдани разлог за то, у ком случају је морао да обезбеди јемство зато што му је претила казна уколико се докаже да његови разлози нису оправдани. D. M. MacDowel, "Athenian Laws about choruses", 69-72. На овај начин Антифонт је спречио тужиоце да тврде да је отужени био непријатељ са дечаком и његовом фамилијом, због чега је могао имати мотив за убиство.

⁵⁴³ Слично као и у претходној фусноти, добро је што се помиње судски поступак као разлог изостанка са проба, јер се тако спречава могућност тужилаца да критикују начин на који је хорег обављао своју дужност. Што се тиче судског спора, у питању је био поступак *eisangelia* (специјални поступак који се покретао пред већем или скупштином у политичким случајевима као што је издаја, на основу кога је било пресуђено и Антифонту после окончане олигархијске револуције) покренут против Аристона и Филина. Филин је био истакнут политичар за кога је Антифонт написао говор у поступку који се водио против њега. Међутим, данас је сачувано само неколико речи из овог говора. Antiphon, *Fragments* 48-51, *The Older Sophists*, 208-209.

⁵⁴⁴ Постоји разлика у третирању судбине у овом говору и „Другој Тетралогији“ где бранилац избегава да криви судбину, али тужилац истиче да чак и да је смрт дечака наступила оптужени би био судбински крив (3.3.8). Разлика се може огледати у томе што је бранилац у овом случају директно био умешан у дечакову смрт, због чега мора одговорати без обзира на то што се убиство десило несрећним случајем, док би хорег вероватно био мање заинтересован да криви судбину у случају да је

кратке наратије нисмо успели ништа да сазнамо о томе како је Диодус попио напиток, ко је направио и послужио напиток, односно, нема речи о томе како је умро. Умесна је претпоставка да су тужиоци дали детаљније наводе о случају, али пошто њихов говор није сачуван не постоји потврда о томе.

У следећем делу, након саслушања сведока, хорег представља доказе (16-19) супротстављајући своју заклетву заклетвама тужиоца.⁵⁴⁵ Након овога следи развијање навода о непостојању његове кривице у убиству Диодуса, датих у претходном делу (тужиоци су истакли да ће бити одговоран онај ко је наредио да се да напиток или дечак присили да га попије, али хорег није ни наредио, ни дао, ни присилио дечака, шта више, није био присутан током кобног догађаја) (16-17). Главна поента овога дела је хорегова аргументација да постоји заблуда у оптужби против њега која се заснива на амбивалентности самог појма планираног убиства (*bolueusis*) у атинском праву. Бранилац оптира да *bolueusis* схвати као „умишљајно планирање“, док тужиоци користе значење у ширем смислу, алудирајући на одговорност.⁵⁴⁶ Хорег истиче да је у оваквим случајевима, када нема сведока, једини начин одбране употреба аргумената из вероватног, на основу којих би поротници требало да донесу пресуду. Међутим, пошто се убиство Диодуса одиграло пред очима бројних сведока, он се нада се да поротници неће окривити невиног човека (18-19). Уколико и поротници изаберу да *bolueusis* схвате у ширем смислу хорега од одговорности за оно што се десило дечаку за време пробе хора неће моћи да спаси ниједан сведок. У том случају с правне тачке гледишта ирелевантно је да ли је хорег био присутан током испијања напитка. Тада би једини начин за одбацивање оптужби

он лично дао напиток дечаку. Такође, могуће је и да се променило Антифонтново поимање судбине, пошто је дужи период (деценија или две) између настанка ова два говора.

⁵⁴⁵ Диомосиа се полагала на продикасијама и садржала је виђење случаја сваке стране у мало речи. Тужилац и бранилац су могли да цитирају тачне речи заклетве читајући на суђењу унапред припремљен текст. На пример, „они су се заклели да сам ја убио Диодуса планирајући његову смрт, а ја сам се заклео да га нисам убио ни својим рукама ни планом о његовој смрти“ (16). У првом Антифонтговом говору тужилац често истиче заклетву браниоца „да је сигуран у невиност своје мајке“ (1.6, 8, 28), мада не истиче своју заклетву. Овде хорег директно супротставља своју заклетву наспрам тужичевих покушавајући на тај начин да укаже на њихово разликовање. Неки аутори су у овоме видели ехо архаичне процедуре где су се сукоби страна формално решавали само на основу заклетве. L. Gernet, *Antropologie de la Grèce antique*, Paris 1968, 241-247; G. Thür, “Zum *dikazein* bei Homer”, *Zeitschrift der Savigny Stiftung, Romanistische Abteilung* 87/1970, 426-444.

⁵⁴⁶ E. Heitsch, *Reicht und Argumentation in Antiphons 6. Rede*, 23.

био да окриви другог човека, али пошто је један од људи који су држали пробе у његовом одсуству био његов зет, хорег је изабрао да криви судбину.

Хорег се затим поново враћа на нарацију, описујући поступке Филократа након смрти његовог брата (20-22). На овај начин Антифонт је припремио увод у део у којем је показао Филократове мотиве за покретање поступка (33-50). Када је Филократ, дан после сахране свога брата Диодуса пред тесмотетима оптужио хорега за убиство,⁵⁴⁷ хорег је отишао да објасни да су Филократови мотиви били нечасни зато што је баш у том моменту покретао поступке против Аристона и Филина. Како истиче, било је лако оспорити Филократове оптужбе, јер је педесет сведока могло да потврди његове речи (20-22).

Поново следи и део о доказима (23-32). Пошто је Филократ два пут одбио хорегов изазов (*proklēsis*) о саслушању сведока, хорег напомиње да је то доказ који потврђује да је Филократ знао да ће сведочење бројних сведока ићи на његову штету, јер су оптужбе које је изнео нетачне и неправедне (23-24). Онда се посвећује објашњавању колико су значајна сведочења слободних људи (под заклетвом) и робова (под тортуром), а потом опет употребљава омиљену Антифонтову реторску фигуру - „хипотетичку замену улога“ - засновану на одбијању *proklēsis*-а (25-27). Закључује, да само у случају да није успео да обезбеди сведоке, поротници би могли да поверују оптужбама тужиоца. Међутим, сагласно томе што и тужиоци признају постојање сведока, оваква врста доказа је најбољи начин да се сазна истина. Потом даје листу доказа којима се генерално може наћи замерка у судском поступку и прави паралелу са својом ситуацијом: „Уколико се само констатује чињеница која није потврђена сведочењем, могла би да уследи критика; ако којим случајем сведоци наступе без одговарајућих аргумената који би то могли да потврде, критика је такође могућа. Што се тиче мог случаја, представио сам вам разумне чињенице са доказима који су у складу са чињеницама, аргументе произашле из чињеница и додатно још

⁵⁴⁷ Тесмотети су шесторица преосталих архоната (поред басилеуса, епонима и полемарха) који су судили у различитим случајевима. Аристотел, *Устав атенски* 59. Мекдауел тврди да је хелиеја често називана судом тесмотета, али Хансен сматра да то није било тако и нуди детаљну аргументацију за образложење свог става. D. M. MacDowel, *Heliaia*, *The Oxford Classical Dictionary*, 2nd edition (eds. N. G. L. Hammond and H. H. Scullard), Oxford 1970, 493; M. H. Hansen, “The Athenian *Heliaia* from Solon to Aristotle”, *Classica et Mediaevalia* 33/1982, 10-13.

два аргумента од највећег значаја и тежине: први, да су тужиоци преваранти, што смо доказали и ја и они; и други, да сам невин што смо поново доказали и ја и они.“ (30-31). Затим Антифонт још једном користи „хипотетичку замену улога“: „Пошто сам им понудио да тестирају своје оптужбе, а они су то одбили, ослободили су ме и постали су сведоци који сведоче против себе чиме доказују да су њихове оптужбе лажне и неправедне. Дакле, представио сам вам тужиоце као сведоке уз додатка мојих сведока, па који онда други доказ ја могу да пружим да бих вам показао да треба да ме ослободите оптужби?“ (32). Смисао овог дела говора огледа се у апострофирању понуде и одбијању сведочења и тортуре као наговештаја хорегове невиности.⁵⁴⁸ Он прво даје субјективни опис околности под којима је *proklēsis* дат и одбијен, да би на основу одбијања изазова о сведочењу изнео сопствене закључке, сличне онима које је тужилац дао у првом Антифоновом говору када је бранилац одбио понуду да се робови саслушају под тортуром.⁵⁴⁹ Један део овог пасуса (28-29) сличан је и делу који се појављује у петом Антифоновом говору (84), иако је потпуно различит контекст Антифонт их је на елегантан начин прилагодио потребама случајева.⁵⁵⁰

Део који следи посвећен је нападу на мотиве тужиоца (33-50). На почетку оптужени објашњава да, иако је рекао и доказао довољно своју невиност, он наставља са говором, да би показао да тужиоци не мрзе само њега већ и остале

⁵⁴⁸ Ово је важно нагласити зато што Виламовић истиче да је то најслабији део говора, јер као што је у првом говору одбијање тортуре било ирелевантно за оптужбу с правне тачке гледишта, тако је и у овом говору ирелевантно одбијање сведочења и тортуре. Из тог разлога је, по његовом мишљењу, овај део говора требао да буде изостављен. U. von Wilamowitz-Moellendorff, “Die erste Rede des Antiphon”, 209.

⁵⁴⁹ Antiphon, *Prosecution of the Stepmother for poisoning* 9-13, *Minor Attic Orators* I.

⁵⁵⁰ 5.84

6.28,29

„Шта више, ја знам господо поротници, да су сведоци посведочили да нисам био на броду или да је жртвовање било неосвештена манифестација, тужиоци би сматрали да је то изузетно значајно; они би приказали да су то Божији знаци, којима се јасно потврђују њихове оптужбе. Али, пошто су знаци били контрадикторни њиховим тврдњама и сведоци су посведочили да је оно што сам ја изговорио тачно, а оно што су тужиоци рекли није, они су изјавили да не треба веровати сведоцима; по њима, ви би требало да поверујете њиховим тврдњама.“

„Шта више, ја сам сигуран господо поротници, да су сведоци који су присуствовали немилостиво догађају сведочили у корист тужилаца, а против мене, тужиоци би сматрали да је то изузетно значајно и приказали би сведочење против мене као јасну потврду свог случаја. Али, пошто су ти сведоци посведочили да је оно што сам ја рекао истина, а оно што су тужиоци изговорили није, они су рекли да су ти докази непоуздани. Како то да истом сведоку треба веровати када сведочи у њихову корист, а прогласити такво сведочење непоузданим када је у моју корист?“

грађане Атине (33). Потом се осврће на догађаје после Диодусове смрти да би потврдио да је дечаков брат покренуо случај против њега зато што су га поткупили хорегови политички непријатељи који су на тај начин покушали да га спрече у покретању судског поступка против њих (34-40). Прво наглашава да су га први пут оптужили тек два дана после дечакове смрти, а затим истиче да је то индиција да су тужиоци радили под утицајем особа које је он хтео да процесуира да би га на тај начин спречили да се појави на суду. Даље (37) изјављује да су тужиоци били толико нестрпљиви, да нису могли ни да сачекају да се обаве сви обичаји после сахране, него су одмах поднели оптужбе, да би касније, када је басилеус одбио да прихвати случај и када је хорег победио у поступцима које је водио против својих политичких непријатеља, желели да се помире, на шта је он пристао и постигли су споразум (39). Састали су се у јавности и попричали у присуству чланова већа, па је зато био изненађен када су га поново оптужили (40).⁵⁵¹ После тога хорег подробније казује зашто је басилеус одбио тужиоце када су први пут поднели оптужбе (41-44) и објашњава развој односа између њега и тужилаца (45-46). Побија инсинуације тужилаца да је постојао договор између њега и басилеуса који је одбио случај показујући да је уобичајено било да басилеус при крају свог мандата не прихвати случај зато што је у поступцима убиства било потребно одржати три припремна рочишта (*prodikasiai*).⁵⁵² Пошто је у атинском праву било могуће да грађанин уложи приговор на рад магистрата после завршетка његовог мандата (*euthynai*) тужиоци то нису учинили против басилеуса, без обзира на то што су то учинили против других

⁵⁵¹ Из самог говора се види да је хорег био члан управног већа - буле. Веће се од Клистена састојало од педесет чланова из сваке од десет триба (територијалних фила). Било је подељено на десет пританија (одбора) које су наизменично обављале све административне дужности већа по 36 или 37 дана, с тим да је свака триба представљена у пританији могла да обавља дужности само једном годишње. P. J. Rhodes, *The Athenian Boule*, Oxford 1972, 3. Хорег помиње да је био већник у првој пританији (изабрана је коцком) која је увек обављала дужност 37 дана, али истиче да је на функцији био два дана краће што значи да је укупно вршио дужност већника 35 дана. Учествовао је у молитви и жртвеном церемонијалу, пошто је неколико већника увек било именовано да врши религијске обреде.

⁵⁵² Продикасије су се одржавале на месец дана, што значи да је било потребно најмање четири месеца пре покретања поступка пријавити убицу басилеусу да би он за три месеца одржао припремна рочишта и четвртог месеца дозволио почетак поступка. D. M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, 34.

магистрата.⁵⁵³ На овај начин хорег је из нечињења тужилаца извукао позитиван доказ за себе. Он истиче да сама чињеница да су тужиоци, када је дошао нови басилеус, чекали скоро педесет дана да подигну оптужницу (за то време хорег је обављао све своје дужности у пританији), указује на то да га нису сматрали убицом, да би онда покушали да убеди пороту у нешто у шта ни сами нису сигурни. И док је уобичајено да се речи доказују чињеницама, тужиоци су оповргавали чињенице речима (47).

Смисао овог дела говора је да тужиоце, које хорег назива најгорим кривоклетницима и безбожним нитковима, представи као синкофанте који су покренули поступак из лукративних побуда, а не из моралних или религиозних разлога. Наговештај да ће их у овом делу назвати синкофантима појављује се већ на самом почетку говора (7-10) у речима „желели су да ме оклеветају“, да би даље (21) хорег поменуо везу између Филократове оптужбе за убиство и његове оптужбе против Аристона и Филина за проневеру. После прве нејасне инсинуације о мотивима тужилаца, он сада отворено изриче да им је дат новац (38), да би при крају овога дела први пут поменуо „да су се понашали као синкофанти“ (43). Коначно долази до кулминације када хорег открива да су тужиоци примили мито од 30 мина (3000 драхми) да би покренули поступак против њега (49).⁵⁵⁴ На овај начин вероватно је покушао да спречи тужиоце да покрену аргументацију за оптужбу засновану на религиозним мотивима. Истиче да они нису поштовали религију и прави контраст између њиховог понашања и обавеза које су имали у вези са Диодусовом смрти. Затим противставља поступање тужилаца са својим напорима да се понаша као лојалан грађанин и заштити полис, да би на тај начин убедио поротнике да поверују да је његово држање разлог због којег су подigli оптужбе

⁵⁵³ До момента док се *euthynai* не оконча бивши магистрат није смео да напушта Атику, нити да предузима било какве послове који су подразумевали новчане трансакције, зато што је најчешћа оптужба против магистрата била примање мита. S. Todd, *The Shape of Athenian Law*, 112-113.

⁵⁵⁴ Политичка позадина овог случаја налази се изван питања којима се требало бавити у случајевима убиства. На то је Антифонт указао још у свом петом говору (11), а и хорег се на почетку говора позива на ово правило када напомиње да су га тужиоци оптужили за то што није добро обављао своју дужност вођења хора (9). Извесно би било очекивати да се и тужиоци позову на ово правило у свом завршном говору и на тај начин порекну оптужбе за примање мита, као и да окриве хорега због тога што се није придржавао правила да се у случајевима убиства супротстављене стране морају строго држати питања везаних само за убиство.

против њега. Поново се уочава неконзистентност навода одбране: прво хорег сматра да је сумњиво то што тужиоци нису подигли оптужницу све до другог дана после дечакове сахране (34); затим, их критикује што су то учинили, а да претходно нису прописно сахранили Диодуса (37); да би коначно истакао да су чекали да протекне скоро педесет дана од када је нови басилеус почео да обавља своју дужност, да би подигли оптужницу (44). Такође, обраћајући пажњу и на њихово запостављање мијазме која погађа потенцијалног убицу, показује недостатак поштовања верских прописа које су показали у вези са овим случајем (34, 39). Указујући на то да тужиоци нису поступали у складу са религијом, хорег је вероватно хтео да укаже поротницима на њихову безобзирност, а могуће је да је тиме желео да спречи тужиоце да против њега искористе аргументе засноване на религији.

Епилог (49-51) је највише анализиран у литератури, али се сви аутори слажу да је кратак.⁵⁵⁵ Он почиње и завршава се реторским питањима: када ће тужиоци престати? Који суд они неће покушати да преваре? Којом заклетвом неће покушати да се закуну? Да ли су се због 30 мина заклели најзначајнијом заклетвом – диомосиом? Наводи се да су хорегови политички непријатељи били врло богати, када су могли толико новца да издвоје за мито да би тиме избегли покретање поступка *eisangelia*.⁵⁵⁶ Завршава говор речима: „Они знају (тужиоци) да сте ви најправеднији поротници у читавој Грчкој, али и поред тога излазе пред вас у намери да вас обмањују, без обзира на моћну заклетву коју су положили.“ (51). Оптужени је од почетка толико сигуран и наступа са пуно самопоуздања, да се не

⁵⁵⁵ Два аутора сматрају да је крај говора изгубљен. R. C. Jebb, *The Attic Orators from Antiphon to Isaeos*, 64; K. J. Maidment, *Minor Attic Orators I*, 237; Жерне мисли да су последње две реченице (51) понављање претходног дела које су дописане у каснијем издању говора због чега их ставља у заграду. L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 158; Гоебел га назива „квази епилогом“, зато што по њему то није формални епилог. H. G. Goebel, *Early Greek rhetorical theory and practice: proof and arrangement in the speeches of Antiphon and Euripides*, 224; Караван закључује да постоје два епилога: први (30-32) и други (47-51). E. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, 281; Док, Гагарин узима као епилог само последње две реченице (51). M. Gagarin, *Antiphon The Speeches*, 247.

⁵⁵⁶ На почетку говора хорег помиње само двојицу: Аристона и Филина (12, 21), међутим, касније се помиње и Ампелин (35), па у складу са тим и завршава наводећи које функције су обављали његови политички непријатељи (49). Један је био на челу управе прихода (*poristai*) (Аристофан, *Жабе* 1505); други је био надзорник јавних ресурса (*pōlētai*) (Аристотел, *Устав атински* 47.2-3); а, трећи утеривач дугова (*praktōres*) (Andocides, 1.77-79).

треба чудити што без снисходљивости према пороти и на помало охол начин завршава свој говор.

Међу ауторима који су се бавили анализом овог говора, поред недоумица везаних за надлежност суда, постоје неслагања у погледу квалификације дела и питања законитости. Што се суда тиче генерално је прихваћена надлежност Паладијума,⁵⁵⁷ али су преостале две контроверзе остале нерешене.

Немачки аутори критиковали су Антифонтов стил изражавања у овом говору, сматрајући да је то његово врхунско дело којим је избегавајући да изнесе најважније чињенице и нарушавајући суштину оптужбе обмануо необавештене поротнике.⁵⁵⁸ Међутим, како је већ приликом анализе првог говора напоменуто, *ephetai* који су судили у оваквим случајевима бирани су из састава Ареопага и као бивши архонти могли су бити већма пријемчиви на лукаве аргументе, често изговоране у дикастеријама, и од њих се очекивало да боље познају право и процедуру.

Код квалификације дела важно је утврдити шта је за Атињане подразумевао концепт планирања убиства или како се у самом говору наводи „планирања ненамерног убиства“⁵⁵⁹ - хорег је „убио дечака планирајући његову смрт“ (16). Да ли је основ овакве квалификације било то што су тужиоци тврдили да је хорег одговоран због радњи које су преузели његови асистенти, што је вероватно радикално одступало од тадашњег конвенционалног размишљања.⁵⁶⁰ Међутим, како

⁵⁵⁷ Цеб је једини који је сматрао да је у овом случају био надлежан Ареопаг, зато што је по њему оптужба била за тровање (*pharmakeias*) и због тога што се хорег у завршној реченици говора обраћао поротницима који су најправеднији (51), при чему игнорише хорегов навод да је оптужба била планирање смрти (*βουλευσαντα τὸν θάνατον*, 16). R. C. Jebb, *The Attic Orators from Antiphon to Isaeos*, 62.

⁵⁵⁸ U. von Wilamowitz-Moellendorff, “Die erste Rede des Antiphon”, 210; E. Heitsch, *Reicht und Argumentation in Antiphons 6. Rede*, 25.

⁵⁵⁹ Англосаксонски аутори Мекдауел, Гагарин и Караван користе термин “*planning unintentional homicide*” што би у дословном преводу било „планирање нехатног убиства“. Међутим, пошто нехат постоји онда када учинилац није свестан могућности наступања извесне последице свог понашања или олако држи да таква последица неће наступити, како се може „планирати“ нехат? У говору је описан сплет околности при којем једно лице (А-хорег) планира поступак другог лица (Б-асистента), без намере да се било ко лиши живота. То друго лице (Б) је, како се модерно схвата ненамерно долозно оруђе. Оно што се ставља на терет првом лицу (А) је учешће у акту, који је довео до ненамерног лишења живота неког лица, с тим да је овај акт извело друго лице (Б). То су онда, како изгледа, стари Грци звали „планирањем ненамерног убиства“. Ž. Topalović, „Granične међе умишљаја и нехата“, *Crimen* (1) 1/2010, 93-119.

⁵⁶⁰ Мекдауел наводи примере да су се дужности хорега могле делигирати на друге и да није постојала законска забрана везана за то питање. D. M. MacDowel, “Athenian Laws about choruses”, 65-77.

се може видети из браниочевог односа према оптужби и паралелног сагледавања концепта „планирања ненамерног исхода“, квалификација „планирање ненамерног убиства“ није била тако неозбиљна како је хорег покушавао да је представи. С друге стране, то што је Атифонт покушавао лажно да представи оптужбу, што тврде Виламовиц и Хајч, вероватно није учињено зарад обмањивања портника, колико год они били лаици. Да ли су Атињани заиста кажњавали некога због „планирања ненамерног убиства“ када је основ кривице био немар у обављању службене дужности, што би се могло упоредити са савременим институтом објективне одговорности због несвесног нехата код извршења неправог кривичног дела нечињења (пропуштања одговорности)?⁵⁶¹ Тужиоци истичу да је хорег због ангажовања у политичком суђењу пренео своја службена овлашћења на асистенте, што је покренуло ланац догађаја који су довели до смрти дечака. Хорег се упорно позива на исказе великог броја сведока, не да би утврдио чињенице о томе шта се

⁵⁶¹ Поређење модерног и древног атинског права је непримерено зато што је *dike phonou* била тужба коју је подизала породица жртве у нади да ће на тај начин успети да надокнади губитак због смрти рођака. Можда би у оваквим случајевима и могло да се говори о немару, али не и о кривичном немару. Међутим, модерно одређивање квалификације дела било је непходно зато што су неки аутори на основу својих позитивних законодавстава покушавали да је објасне. Тако је Хајч оптужбу против хорега покушао да објасни као немаран пропуст (*fahrlässiges Unterlassen* - особа је немарно запоставила радњу која се од ње очекивала чиме је изазвала повреду интереса државе или незаштићених), карактеристичан за немачко право. Е. Heitsch, *Reicht und Argumentation in Antiphons 6. Rede*, 14-15. Караван је покушао исто на основу англосаксонских института „фер избор“ (*Fair Choice*) и „последња шанса“ (*Last Clear Chance*). Е. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, 265-270. Пошто објективна одговорност у кривичном праву подразумева да се кривац кажњава без обзира на кривицу, посебно компликовану ситуацију представљају случајеви несвесног нехата, када учинилац није био свестан, а још мање је желео настанак неке нежељене последице. Објективни елемент нехата огледа се у формулацији „према околностима морао... био дужан“ (чл. 118 КЗС). У том случају би се кривичноправно одговарало за немар или нехат, односно довољно је да постоји недозвољена радња (несавесност у обављању службене дужности) и нежељена последица (смрт лица). Права кривична дела пропуштања утврђена су законом (чл. 15 КЗС, став 1. – „кривично дело је учињено нечињењем, кад закон пропуштање да се предузме одређено чињење предвиђа као кривично дело“). Код неправих ситуација је компликованија јер се састоје из пропуштања дужне пажње, те се особа гони зато што није урадила, а била је дужна нешто да уради (чл. 15 КЗС, став 2. – „нечињењем може бити извршено и кривично дело које је законом одређено као чињење, ако је учинилац пропуштањем дужног чињења, остварио обележја тог кривичног дела“). При том, спорно је шта заправо треба да предузме одређено лице да га не би могли окривити за пропуштање. Проблем се огледа у томе да неко (хорег) зато што није другог (асистенте) спречио у извршењу кривичног дела може да буде позван на кривичну одговорност по објективном критеријуму – просто није спречио наступање недозвољене последице (убиство Диодуса). Нежељена последица је наступила и неког треба казнити, а то може да доведе до одговорности за другога, што можда не би било спорно у грађанском праву, али у кривичном праву би довело до апсурдних ситуација. На тај начин се и мења правило да оптужени не треба да доказује своју невиност. Ј. Ћирић, *Објективна одговорност у кривичном праву*, Београд 2008.

одиста догодило, него да би доказао да он није био немаран, па самим тим ни одговоран. У нарацији (11-13) је нагласио да су дечаки добровољно и радо пристали да певају у хору. То је било важно зато што су родитељи могли да уколико имају оправдани разлог, уз јемство, забране детету да пева у хору. Тиме се оградио од евентуалних напада тужиоца на његове лоше односе са фамилијом Диодуса.⁵⁶² Такође, помињање судског поступка (*eisangelia* – важан специјални поступак који се водио пред Већем или скупштином када је постојала сумња да је неко издао полис) као разлог за делегирање овлашћења на асистенте и детаљно објашњење о стручности асистената (свих осим његовог зета)⁵⁶³ омогућило му је одбрану од критике тужилаца да није ваљано обављао своју дужност.

Да би доказао своју тврдњу у вези са Антифонтовим обмањивањем поротника Хајч указује на следећу поенту. Пошто су тужиоци изјавили да смрт дечака није изазвана умишљајно (19), оптужили су хорега за планирање убиства (16). Дакле, званична оптужба била је само *bolueusis* без квалификације виности. Међутим, хорег, говорећи о оптужби, константно сугерише да планирање смрти подразумева намеру (он није рекао дечаку да попије напиток, нити га је натерао на то, нити му је дао напиток, а није био ни присутан када је дечак испијао напиток – 14, 17). На овај начин, бранилац покушава да убеди већину поротника, којима је концепт планирања нехатног убиства био непознат, да је оптужба контрадикторна, односно да су тужиоци били несигурни и неискрени. По Хајчу, ова поента није неважна зато што формулација *bolueusis* у себи садржи читав распон узрочних импликација, па је из тог разлога могла бити разумљива ефетима. У том смислу он прати Машкове

⁵⁶² Могуће је претпоставити да је Диодус био болестан или да му је из неког другог разлога глас био слаб, због чега су му асистенти дали напиток у нади да ће боље певати. У говору нема помена да су сличном третману били подвргнути и остали дечаки, а да је напиток дат и другима без смртног ефекта хорег би то сигурно поменуо. У том случају породица је могла да спречи дечака да пева, међутим, хорег наглашава да су га добровољно пустили да пева. Када је преузео своје дужности хорег није имао шансу да препозна ризик и спречи фатални исход.

⁵⁶³ Хорег се у говору одлучио да криви судбину због несреће која га је снашла (14), али и да је окривио неког од својих асистената вероватно би тужиоци тврдили да је био немаран зато што је поверио хор таквом човеку. С друге стране, инсистирањем на томе да су асистенти радили онако како им је поверио, уколико се у тадашњем атинском праву могло одговарати за радње које је од овлашћеног лица преузео неко други, признаје одговорност за планирање умишљајног убиства Диодуса.

(Maschke) сугестије, да је формулација „наредио или дао“ браниочева еларобација концепта *bolueusis*, то јест, хорег је лажно представио оптужбу као контрадикторну.⁵⁶⁴ Хајч сматра да је квалификација „планирање ненамерног убиства“ била у складу са тадашњим позитивним правом, али новија концепција. Наиме, *bolueusis* се оригинално примењивао на умишљајна убиства и могао се применити у случајевима нехатног убиства само када је узрок еволуирао.⁵⁶⁵ Пошто се радило о новијој концепцији, не треба чудити што се Антифонт, као мајстор правне аргументације, одлучио за лажно представљање оптужбе. Претпоставља да хорег обмањује у погледу оптужбе, очекујући да ће лаичка порота игнорисати правну квалификицаију, што је по њему парадокс. Међутим, уколико је таква оптужба била ретка или непозната, чудно је то што хорег ниједном није поменуо да је његов случај прецедент, као што је то учинио Еукситеус у петом Антифоновом говору. Сем тога, ефети нису били лаици, зато што су формирани од бивших архоната и тешко је поверовати да би Антифонт у тој мери потцењивао њихово познавање права.

Машке добро примећује да оно што би данас изгледало као парадокс не мора да значи да би било тако схваћено и у античко време, и истиче да су Атињани пре Антифонта нерадо одвајали активно учешће или намеру од крајњег резултата. Антифонт је маниром једног софисте начинио обрт у устаљеном начину размишљања.⁵⁶⁶ У складу са тим *bolueuein* би пре обухватао план акције него крајњи резултат, при чему би питање намере било одвојено етичко питање.

⁵⁶⁴ E. Heitsch, *Reicht und Argumentation in Antiphons 6. Rede*, 22-27; R. Maschke, *Die Willenslehre im griechischen Recht. Zugleich ein Beitrag zur Frage der Interpolationen in den griechischen Rechtsquellen*, Berlin 1926, 92-98.

⁵⁶⁵ По овом питању се Хајч и Гагарин слажу. Гагарин иде и корак даље, закључујући да се овај закон ретко примењивао у пракси, означава га као „ненормалан“. При том, упућује на Платона који је у „Законима“ подржавао одредбу Драконтовог закона по којој су се исто кажњавали они који су убили као и они који су планирали умишљајно нечију смрт (872b). Међутим, код нехатног убиства Платон истиче да су се кажњавали само они који су га извршили (865c) без помена планирања нехатног убиства. M. Gagarin, *Drakon and Early Athenian Homicide Law*, New Haven and London, Yale University Press 1981, 41-45.

⁵⁶⁶ R. Maschke, *Die Willenslehre im griechischen Recht. Zugleich ein Beitrag zur Frage der Interpolationen in den griechischen Rechtsquellen*, 95.

Гагарин на основу интерпретације одредбе Драконтовог закона о убиству, по којој су се исто кажњавали они који су планирали убиство као и они који су убили (12) и разматрања овог Антифонтовог говора сугерише да се употреба *bolueusis*-а у вези са оптужбом за нехатно убиство одвијала у неколико фаза: прво, опште правило је прописивало да је онај ко планира убиство (умишљајно) одговоран као и особа која је извршила план; друго, принцип је инкорпориран у записан Закон о убиству, при чему у овој фази није издвајана намера и *bolueusis* је имплицирао умишљајно, али није искључивао нехатно убиство; и коначно, овај Закон се касније примењивао и на случајеве нехатног убиства као што је овај Антифонтов говор у којем се помиње „планирање ненамерног убиства“, што је била реткост и није утицало на уобичајену употребу *bolueusis*-а. По његовом мишљењу, у време доношења Драконтовог закона о убиству одредба о истоветном кажњавању онога ко је планирао убиство и онога ко га је извршио се једноставно примењивала тако што би се судски поступак у оба случаја покренуо тужбом за убиство (*phonou*).⁵⁶⁷ У самом говору хорег помиње да је оптужен зато што је убио Диодуса, а тужба је била *phonou* (36) због чега је тврдња Машке који је сматрао да је осуда за убиство (*aitios phonou*) шира категорија у односу на планирање убиства (*bolueusas tôn phonon*) неважна.⁵⁶⁸ На основу овога се може закључити да је правна примена *bolueusis* била дефинисана поменутом одредбом Драконтовог закона: крив је био извршилац или пројектант, а кривица се утврђивала на основу директне акције или одлуке. Планирање указује на избор акције – доношење одлуке којом се може утицати на другога да је реализује без обзира на то да ли је очекивање од те одлуке испуњено.

⁵⁶⁷ У свом чланку посвећеном питању *bolueusis*, Гагарин сматра да је планирање убиства представљало само опис начина на који је могло да се изврши убиство. M. Gagarin, “Bouleusis in Athenian Homicide Law”, 90. За разлику од Мекдауела који је тврдио да је *bolueusis* у атинском праву имао другачију процедуру у односу на *phonos*, али је у свим случајевима планирања убиства био надлежан Паладијум. D. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 60-69.

⁵⁶⁸ Гагарин оставља по страни ово Машкино виђење зато што је Машке тврдио да је Драконтов закон у вези са одредбом о *bolueusis* интерполација. R. Maschke, *Die Willenslehre im griechischen Recht. Zugleich ein Beitrag zur Frage der Interpolationen in den griechischen Rechtsquellen*, 83-92; H. J. Wolff, “The Origin of Judicial Litigation among the Greeks”, *Traditio* 4/1946, 72-73. Међутим, након детаљне анализе Драконтовог закона о убиству од стране Струда и Гагарина, већина аутора данас одбацује мишљење о томе да је ова одредба интерполација. R. Stroud, *Drakon's Law on Homicide*, 42-47; M. Gagarin, *Drakon and Early Athenian Homicide Law*, 41.

Колико год деловала контрадикторно, оптужба за „планирање ненамерног убиства“ је постојала у древном атинском праву. О томе сведочи Софокле у „Трахињанкама“ када Хил клевете своју мајку да је планирала смрт његовог оца.⁵⁶⁹ Наравно, он у том моменту није знао да Дејанира није имала намеру да убије Херакла, али када је Хил схватио да је грешком навео мајку да одузме себи живот, већ је било касно. Дејанира и Хил планирали су смрт нехатно. Данас није познато да ли су Атињани у V веку пре н. е. кажњавали некога за радње које су извршили његови помоћници зато што се закључак о томе може извести само ако постоји више сличних случајева у пракси. Но, овај Антифонтов говор је једини сачуван случај у коме се помиње оптужба за „планирање ненамерног убиства“. Атинско право је дозвољавало да се постојећа процедура прилагоди специфичностима случаја о чему сведочи пети Антифонтов говор. Строга интерпретација законских одредби би само отежала решавање конкретног случаја зато што је цитирање закона било доказно средство (нису била утврђена мерила за оцењивање доказа), поротници су били лаици и атинске законе су чиниле веома уопштене одредбе тако да су се широко могли тумачити. Једино што се за овај случај може рећи јесте да је оптужба за „планирање ненамерног убиства“ била могућа из разлога што је басилеус дозволио покретање поступка на основу ове оптужбе, а хорег је довољно озбиљно схватио, па није оспоравао њену законитост.

Што се тиче проблема законитости, важно је одговорити на питање да ли је у овом говору оптужба, како хорег тврди, злоупотреба традиционалне процедуре или је закон примењен ваљано? Одговор захтева анализу употребе заклетве (*diomosia*) и осталих доказа. С једне стране, употреба ових доказних средстава ирелевантна је за саму оптужбу, без обзира на то да ли је хорег био одговоран за давање напитка од стране његових асистената. Али, природа судских поступака у случајевима убистава у то доба у Атини налагала је да стране у спору вешто користе те инструменте када доказују или одбацују оптужбу. Пошто су хорега тужиоци јавно оклеветали, морао је да искористи сваки доказ којим би потврдио истинитост своје заклетве. Поротници нису имали тачно утврђена мерила на основу којих би вредновали доказе, али од

⁵⁶⁹ Sophocles, *Trachiniae*, 807-808 (ed. P. E. Easterling), Cambridge 1982.

њих се то није ни захтевало. Једино што је хорег тражио било је да одлуче која од страна у спору се праведно заклела (16), а суштина његове жалбе огледала се у томе да тужиоци нису користили законска правила која би им омогућила да одбране своју оптужбу.

Управо Хајчова формулација да је Антифонт у овом говору лажно представио оптужбу има више везе са употребом доказа него са квалификацијом дела, зато што хорег нуди преко педесет сведока који могу да потврде да није убио Диодуса (није наредио да се да напитање, нити је био присутан када је напитање дат - 17). Наиме, нигде у говору се не спомиње да *bolueusis* није примењен у складу са законом, већ се инсистира на томе да тужиоци нису поштовали законска правила о примени доказних средстава на основу којих би случајеви као овај могли да се реше. Када хорег помиње шта се дешава у случају планираног убиства без сведока (18), он мисли на умишљајног убицу који је предузео све мере опреза да не буде откривен. Једино у таквим случајевима када нема доказа поротници су били принуђени да одлуку донесу на основу претпоставки. Међутим, за своју одбрану хорег се заклео да није крив и понудио сведочење сведока, па тужиоци нису могли да се ослоне на посредне доказе.

Питање права и питање чињеница у овом говору били су у другом плану. Пошто тужиоци нису на уобичајен начин користили доказна средства којима би потврдили заклетву постављен је недовољан основ оптужбе, па из тог разлога не постоји основана сумња у кривицу хорега.

Атехничка доказна средства (*atechnoi pisteis*) у овом говору била су заклетве, сведочење сведока и понуда хорега да се спроведе тортура на његовим робовима. Њихова употреба од стране Антифонта навела је Солмсена на закључак да су поротници у то време доносили пресуде на основу атехничких доказних средстава. Међутим, Антифонт се појавио као ауторитет који је прокрчио пут ка потпуној

искоришћености техничких доказних средстава, иако је његова техника била уобличена старијим конвенцијама.⁵⁷⁰

Драконтов закон о убиству настао је на основу обичајних правила по којима су се спорови решавали заклетвама и другим доказима оптужбе. Докази су деловали по аутоматизму и стране у спору биле су ограничене религиозним схватањима и сопственом савешћу, који су им налагали поштовање заклетве.⁵⁷¹ Крајњи резултат спора зависио је од самих страна у спору, а полис је споро реаговао уколико искрсну евентуални проблеми. Племенски поглавар је пресуду изрицао више као неку формулу пошто је претходно позвао стране у спору да на основу самопомоћи реше спор и пресуда је у ствари била споразум сукобљених страна.⁵⁷² Аутоматско деловање доказа у првим сачуваним говорима било је засновано на овим обичајним правилима, а обе стране требале су да буду свесне да ће у покренутом поступку заклетва коју су положили деловати моментално. Поротници су вредновали тужиочеве и браниочеве тврдње из заклетве и пресуда се доносила на основу одлуке о одговорности за почињено кривично дело. Убиства су судски расправљана само уколико стране у спору нису могле да се споразумеју о компензацији.⁵⁷³ Тужилац, на пример, можда није желео да прихвати браниочеве тврдње да је убио нехатно (због чега је очекивао блажу казну) или да није одговоран за убиство (због чега неће да пристане на компензацију).⁵⁷⁴ Али, уколико је тужилац желео задовољење, морао је

⁵⁷⁰ F. Solmsen, *Antiphonstudien: Untersuchungen zur Entstehung der attischen Gerichtstredē*, 13, 26. Доказна средства у Антифонтовим говорима као и Солмсенова теорија биће представљени у следећем поглављу.

⁵⁷¹ B. Williams, *Shame and Necessity*, Sather Classical Lectures 57, Berkley 1993, 75-102.

⁵⁷² G. Thür, "Zum *dikazein* bei Homer", *Zeitschrift der Savigny Stiftung* 87/1970, 430-435.

⁵⁷³ Чувена сцена на штиту који је Хефест исковао за Ахила показује колико је компензација била честа: „Много је народа било на тргу, свађа се онде подигла: око крварине два човека се прела за убијеног једног. Пред судом је зборио један да је платио све, а други да примио није.“ Хомер, *Илијада*, XVIII (превео М. Н. Ђурић), Београд 1998; Ј. Маргетић, „Покушај правне интерпретације судске сцене на Ахилуову штиту“, *Зборник радова из правне историје посвећен Алберту Вајсу*, Београд 1966, 51-57.

⁵⁷⁴ Пошто је хорег у говору поменуо споразумно измирење између њега и Филократа, учињено пред сведоцима у близини светилишта Атине, које је вероватно било потврђено заклетвом (38, 39), поставља се питање како то да тужиоцима није било забрањено да покрену поступак? Зашто хорег не даје детаље у вези са тим споразумом? Било је потребно, бар мало, објаснити природу овог споразума поротницима.

своја права да затражи на тај начин што је претходно положио заклетву и да би поротници гласали у његову корист морао је да потврди оптужбу доказима.

Солмсен закључује да је Антифонт био ограничен на плану аргументације и принуђен да поштује старије конвенције. Међутим, на основу анализе говора у случајевима *dikai phonou*, а посебно овог Антифонтског говора, намеће се закључак да је употреба атехничких доказних средстава била последица принципа наручивања говора. Овај принцип поразумевао је да законска правила упућују тужиоце да своје оптужбе докажу свим расположивим начинима доказивања.

Хорег је понудио све расположиве доказе да би потврдио заклетву о својој невиности. С друге стране, тужиоци своју оптужбу изречену под заклетвом нису доказали, игноришући законска правила и социјалне норме које су налагале како треба да се одвија поступак у случајевима процесуирања убиства. На ово указује хорег при крају говора: „Да ли би могао неко да покаже већи презир према закону?“ (47), а обраћајући пажњу и на то што су тужиоци запоставили деловање мијазме (34, 39) која је била гаранција за свети карактер заклетве, успева да ефектно аргументује свој став. Он протестује што тужиоци нису успели да оптужбу поткрепе изјавама сведока и што су одбили његову понуду да се саслушају сви који су били присутни током испијања напитка. Управо овакво понашање тужилаца навело је једног аутора на претпоставку да је тровање Диодуса било умишљајно, због чега су измислили оптужбу против хорега да би на тај начин блокирали даљу истрагу и прикрили сопствено саучесништво у злочину.⁵⁷⁵ Међутим, пошто говор тужилаца није сачуван, одсуство њихове жеље да следе доказни поступак може се посматрати и на други начин: они нису имали намеру да оспоре сведочење о томе да хорег није дао напиток или наредбу да се напиток да, то јест, да није био ни присутан када је напиток дат. Уместо тога они су свој случај засновали на његовој одговорности за радње које су починили асистенти и строго су се држали слова закона – онај који планира убиство казниће се исто као и убица. Уколико је ово доиста била њихова стратегија, онда нису ни имали разлога да прихвате хорегов изазов за саслушање сведока или робова под тортуром.

⁵⁷⁵ K. Freeman, “The Mystery of the Choreutes”, *Studies in Honor of Gilbert Norwood*, Toronto 1952, 85-94.

Антифонт је у овом говору промишљено користио агресивне нападе на тужиоце: нагласио је контраст између хореговог одговорног и социјално прихватљивог понашања наспрам недела и манипулација тужилаца. Као по обрасцу, до самог краја говора он истиче одговорно понашање хорега (дечацима је пружио најбоље услове за вежбање и покренуо је поступак против издајника полиса) и неодговорно понашање тужилаца (одбили су изазов да саслушају сведоке и премишљали су се око подизања тужбе). То што је хорег обаљао важну државну функцију можда није било битно за утврђивање његове кривице због планирања умишљајног убиства, али управо овај случај може навести на закључак да су Атињани више водили рачуна о балансу између социјалне и политичке моћи сукобљених страна, него што су пресуду доносили на основу квалификације дела, јасних доказа и строгог тумачења закона. Тужиоци су вероватно хорегову државну функцију представили као узрок његовог одсуства са проба хора, мислећи да тако оснажују своје тврдње о његовој одговорности за убиство. Међутим, Антифонт је испрено поступио и истакао је јаке аргументе за три кључне поенте говора. Наглашавајући да је хорег добро бринуо о дечацима, а да приликом кобног догађаја није био присутан из оправданих разлога, поротницима је предочио да ваља да процене да ли такав човек уопште може бити одговоран за случајну смрт дечака. Сликвито представљајући политички опортунизам тужилаца и Филократово премишљање око подизања тужбе, могао је код поротника да створи сумњу у то да ли је случај уопште требало да буде процесуиран на овај начин. Коначно, говор се показује као ефикасан одговор на изазов нове и копликоване ситуације и потпуно је у складу са Тодовом (*Todd*) напоменом да „оно што је карактеристично за говорнике није питање самога спора већ начин на који се спор води“.⁵⁷⁶

Логографи, од којих је први био Антифонт, писали су говоре за клијенте, а они су их учили напамет и изговарали на суду. Сви форензични говори написани су да

⁵⁷⁶ S. Todd, *The Shape of Athenian Law*, 153.

би се јавно усмено излагали. За разлику од њих, много мањи број говора писан је да би се читао и у ту групу спадају „Тетралогије“, хипотетички судски говори који садрже одређене аргументе карактеристичне за форензичне говоре.

Аристотел у „Реторици“ разликује два стила *graphikê lexis* (писани говори) и *agonistikê lexis* (усмени говори). За писане говоре каже да су најпрецизнији (*akribestatê*), док су судски најприкладнији за декламацију.⁵⁷⁷ Овакво одређење подсећа на ранију анализу коју је Алкидамант изложио у свом трактату „О онима што беседе пишу, или О софистима“ из 360. године пре н. е.⁵⁷⁸ Он критикује писане и хвали импровизоване говоре који нису унапред припремљени, концентрише се на композицију говора, али констатује да извођење говора пуно утиче на стил: „Они који пишу судске говоре избегавају прецизност (*akriberia*) и уместо тога имитирају говорнике који импровизују; њихови говори су најбољи када бар мало личе на писани текст“ (13).⁵⁷⁹ Оба писца указују на недостатак прецизности код форензичних говора, за разлику од Платона који истиче друге разлике између писаног и говорног стила: „Писана реч личи на слику, а слика ти се чини као да је жива. Међутим, ако је што запиташ, она увек достојанствено ћути. Тако је и са писаном речи: учини ти се да она говори као да нешто разуме, али ако је што запиташ, у жељи да дознаш нешто више од онога што она тврди, она показује свагда једно те исто... Друкчија је њена рођена сестра – жива реч! Она се са знањем записује у душу онога који се учи, а кадра је сама себе да брани. И зна да говори, а зна и да ћути с ким треба...“⁵⁸⁰

Akriberia је оно што Антифонт примењује у „Тетралогијама“ када се, на пример, у „Тетралогији 2“ бранилац извињава што можда његов говор неће бити довољно прецизан.⁵⁸¹ На прецизност се позива и у форензичним говорима, али се за разлику од „Тетралогија“ *akriberia* користи само да би се објасниле чињенице

⁵⁷⁷ Аристотел, *Реторика* 1413б.

⁵⁷⁸ Т. Cole, *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*, 173.

⁵⁷⁹ Алкидамант такође истиче да је писани говор производ константне ревизије (4) и код њега се више пажње обраћа на детаље и ритам (16). Мање пажње обраћа на писане говоре, али указује да треба читати књиге (1, 15, 28) и говори о својим написаним делима као о успомени на њега. Alcidas, *On those who write written speeches or On Sophists, The Works & Fragments* (ed. J. V. Muir), London 2001.

⁵⁸⁰ Платон *Федар* 275 д-е.

⁵⁸¹ Antiphon, *Tetralogy* 2 2.2, 3.3, 4.2; *Tetralogy* 3 3.1.

(*pragmata*), као што је случај, на пример, у говору „О убиству Херода“, када Еукситеус, наводећи да су тужиоци имали прецизне информације о томе да је Херод убијен на обали, истиче да без озира на то никада нису пронашли његово тело.⁵⁸²

У древном атинском поступку није било пресудно питање који закон у конкретном случају није поштован. Наравно, непоштовање закона је било релевантно за осуду, али су атински поротници ценили пре свега карактер и понашање страна у спору. У првом Антифонтовом говору поротници су највероватније донели пресуду на основу понашања маћехе, укључујући не само планирање умишљајног убиства, него и њен карактер, као и оданост породичним вредностима. Поротници су те моменте оцењивали на основу обичајних критеријума и доносили су коначну одлуку о кривици у зависности од тога да ли је понашање жене било друштвено прихватљиво или не. Слично, у шестом говору питање одговорности и јавних интереса било је кључно за случај, а поротници су вагали између потребе да хорег строго надгледа вежбање хора и онога што је постигао (корист за полис) вођењем судског поступка против оних који су угрозили јавно добро. У оба случаја радило се о интересима полиса и поротници су вероватно донели пресуду на основу одлуке о томе да ли је хорег превише пажње посветио суђењима на уштрб безбедности дечака из хора. Када се случај сагледа из овог угла долази се до закључка да су детаљи око давања напитка преминулом дечаку били неважни.

Наравно, питања која су се тичала карактера, понашања и друштвених вредности нису могла да се третирају као објективни докази, али су највероватније била битна приликом доношења пресуде. Међутим, за стране у спору било је важније којим аргументима ће моћи да апострофирају и ова питања; другим речима, најважније је било реторско умеће усменог излагања случаја. Атински систем је омогућавао тужиоцу и браниоцу да користе велики број усмених аргумената (нарацију, емоционалне молбе упућене поротницима, аргументе из вероватног) уз повремено укључивање написаних објективних доказа. Из тог разлога су Антифонтови форензични говори, написани да би се усмено изводили, садржали

⁵⁸² Antiphon, *On the Murder of Herodes* 26, 86; *On the Chorus Boy* 14.

нарацију (посебно изражена у првом говору), понављање онога што је већ речено, поједностављене аргументе и емоционалне апеле поротницима упоредо са писаним доказима (заклетва и сведочење), који су без обзира на то што су били објективнији, остали у другом плану у односу на реторику усмено изложених аргумената. С друге стране, „Тетралогије“ су написане да би се читале и садржале су детаљну анализу чињеница и питања о праву (одговорности), структуриране аргументе и аргументе/контра аргументе из вероватног, чија сврха вероватно није била да понављају уобичајену стратегију која се постизала форензичним аргументима, већ да подастру аргументацију за разматрање постављених проблема.

У првом и петом Антифонтовом говору предмет спора било је умишљајно убиство, као и у „Тетралогији 1“. Шести Антифонтов говор и „Тетралогија 2“ односе се на нехатно убиство, док је код „Тетралогије 3“ ситуација нешто компликованија зато што постоје две могућности: могао би да се брани став да је у питању дозвољено убиство, као и став да се радило о умишљајном убиству. У „Тетралогији 1“ Антифонт се концентрише на решавање убиства без сведока и аргументи су засновани на критеријуму вероватности којим би требало да се цене докази; међутим, докази су проблематични зато што је роб жртве преминуо пошто је окривио браниоца (саслушан је без тортуре) и бранилац у завршном говору, да би потврдио свој алиби, нуди саслушање његових робова под тортуром, што више није могло да се употреби у том моменту. „Тетралогија 2“ није карактеристична по аргументима из вероватног, користе се аргументи којима се анализира веза између чињеница и речи супротстављених страна, а од осталих доказа може се рећи да само постоји претпоставка да су стране пре започетих говора положили заклетву. У „Тетралогије 3“ Антифонт пак уздржано користи аргументе из вероватног и сведоке. За разлику од „Тетралогија“, у форензичним говорима може се уочити много мања употреба аргумената из вероватног и далеко више атехничких доказних средстава: (пре свих говора стране су полагале заклетву). Први говор заснива се на саслушању љубавнице под тортуром и изазову тужиоца да се његови робови саслушају под тортуром; пети пак говор карактеристичан је по сведочењу на које се бранилац позива чак девет пута, саслушању роба и слободног човека под тортуром и писму

Ликина; док шести говор осликава помало парадоксалну ситуацију када бранилац нуди педесет сведока за салушање, а тужиоци то одбијају.

4. АНАЛИЗА НАЈВАЖНИЈИХ ПРАВНИХ ИНСТИТУТА ИЗ АНТИФОНТОВИХ ГОВОРА

Запис *IG I² 115* садржи увод и Драконтов закон о убиству који датира из 621/0. године пре н. е. Увод је написан 409/8. године пре н. е. и део је реформе Солонових закона и Драконтовог закона о убиству коју су извршили номотети (*nomothetai*) изабрани од стране скупштине.⁵⁸³ Драконтов закон се налазио на одвојеном мермерном стубу и састојао се из неколико целина (колумни) од којих је највероватније само половина сачувана. Пошто је откривен у другој половини XIX

⁵⁸³ По мишљењу већег броја аутора ревизија закона је између осталог извршена да би се јурисдикција за умишљајно убиство пребацила на Ареопаг, без обзира на то што је за све време постојања судио за различита убиства. G. Busolt-H. Swoboda, *Griechische Staatskunde*, Munich 1926, 811; C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution*, 80; R. S. Stroud, *Drakon's Law on Homicide*, 36.

века, први пут је објављен 1867. године.⁵⁸⁴ Од тада су објављена два издања Драконтовог закона о убиству у којима су Струд и Гагарин, поред навода сачуваних одредби Закона, понудили и решења за одређене проблеме који су заокупљали ауторе који су писали о убиству у древном атинском праву.⁵⁸⁵ У Закону се изричито помиње само нехатно убиство.

У случају убиства рођаци жртве могли су да објаве дело убиства на агори и да покрену кривични поступак⁵⁸⁶ обраћањем басилеусу⁵⁸⁷ који је потом забрањивао оптуженом да се бави правним пословима, да се приближава светој води, светим местима и агори, да конзумира вино.⁵⁸⁸ Пред басилеусом су се водила три припремна рочишта (*prodikasiai*) на којима су стране у спору износиле своје оптужбе, одбрану и доказе. Након овога се одређивао суд који ће судити за конкретно дело.⁵⁸⁹ Било је пет судова који су били надлежни за случајеве убиства: Ареопаг за умишљајно убиство (тровање, паљење) и рањавање; Паладијум за нехатно убиство, планирање убиства, убиство робова, метека и странаца;

⁵⁸⁴ U. Köhler, "Attische Inschriften", *Hermes* 2/1867, 27-36.

⁵⁸⁵ R. S. Stroud, *Drakon's Law on Homicide*; M. Gagarin, *Drakon and Early Athenian Homicide Law*.

⁵⁸⁶ *IG I²* 115, ред 21-22.

⁵⁸⁷ Басилеус или краљ водио је порекло од наследних краљева из хомерског доба Атине. У време Драконта постао је архонт који се на своју дужност постављао жребом. Његове дужности биле су првенствено религијске, а правне обавезе, као што је била објава дела убиства или вођење припремних рочишта пре започињања кривичног поступка, произлазиле су из религијских импликација убиства. Наиме, у случају убиства полис је могао да се загади (мијазма) присуством убице који није кажњен. Басилеус је водио суђење (мерио време предвиђено за говоре, бројао гласове), а могуће је и да је објављивао пресуду. D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 33-38; M. Gagarin, "The *Basileus* in Athenian Homicide Law", *Polis & Politics*, Presented to Mogens Herman Hansen on his 60th Birthday (eds. P. Flensted-Jansen, T. H. Nielsen and L. Rubinstein), University of Copenhagen 2000, 569-579. Издвајамо мишљење Сејлија који је сматрао да басилеус није био јавни службеник већ, особа којој су се приватно обраћали рођаци жртве, као неосновано, зато што се тешко може бранити овај став. R. Sealey, *The Justice of the Greeks*, 117-118.

⁵⁸⁸ Аристотел, *Устав атински* 57.2; Antiphon, *On the Choreutes* 35-36; Demosthenes, *Against Leptines* (20) 158.

⁵⁸⁹ Што се тиче одлуке о суду који би у конкретном случају био надлежан, Струд истиче да је о томе одлучивао басилеус на основу доказа презентованих током продикасија. Мекдавел о томе износи два мишљења, на једном месту потврђује Струдов став (36, 96-97), али на другом месту (45) каже: „случај ће судити Паладијум ако тужилац изјави да је убиство нехатно“. Међутим, колико год на први поглед ови искази деловали контрадикторно, када се добро проуче све информације обе се могу одржати. Наиме, закон је прописивао суд за одређену врсту убиства, а тужилац је одлучивао о оптужби (изузетно оптужени, ако је на продикасијама изјавио да се радило о дозвољеном убиству). На основу тога басилеус је именовано суд. Евентуално уколико је постојала несагласност између законом предвиђеног суда и оптужбе басилеус је вероватно на продикасијама саветовао тужиоце како да преформулишу оптужбу.

Делфинијум за дозвољено убиство; Фреато у близини Пиреја, који је судио прогнаним убицама повратницима; и Пританеј надлежан за убиства које је починио непознати извршилац, животиња и мртав предмет.⁵⁹⁰ Пре почетка излагања говора стране су полагаале заклетву диомосију (*diomosia*). На суђењу је прво говорио тужилац, па бранилац, затим поново тужилац и на крају бранилац. Током говора позивани су сведоци који су се заклињали да ће говорити истину, али су током заклетве изјављивали и да ли је оптужени крив или невин у зависности од тога да ли их је позивао тужилац или бранилац.⁵⁹¹ Након говора поротници су одмах гласали и понекад је само један глас више могао да донесе победу у спору.⁵⁹² Није постојало право на жалбу⁵⁹³ и басилеус је објављивао пресуду.⁵⁹⁴ Уколико се судило за умишљајно убиство оптужени је имао могућност да после првог говора добровољно оде у прогонство⁵⁹⁵ или да сачека пресуду која је у случају да су га прогласили кривим подразумевала смртну казну.⁵⁹⁶ Било да је изабрао прогонство или да му је досуђена смртна казна његова имовина је конфискована.⁵⁹⁷ У случају нехатног убиства казна је била прогонство без конфискације имовине и могућност да рођаци жртве дају опрост убици.⁵⁹⁸ За планирање убиства (*bouleusis*-а) казна је била иста као и за извршено убиство и зависила је од тога да ли се планирало умишљајно или нехатно убиство.⁵⁹⁹

4.1. Умишљајно и нехатно убиство

⁵⁹⁰ Аристотел, *Устав атенски* 57.3-4; Demosthenes, *Against Aristocrates* (23) 22, 71, 74, 76, 77.

⁵⁹¹ Antiphon, *Prosecution of the Stepmother for poisoning* 28.

⁵⁹² Demosthenes, *Against Midias* (21) 71-75.

⁵⁹³ Antiphon, *On the Choreutes* 3.

⁵⁹⁴ О значењу речи *dikazei* у 12 реду Драконтовог закона о убиству много је дискутовано, али се већина научника сложила са Мекдауеловим мишљењем да је она означавала објаву пресуде од стране басилеуса. D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 38; R. S. Stroud, *Drakon's Law on Homicide*, 42-42; M. Gagarin, "The Basileus in Athenian Homicide Law", 573.

⁵⁹⁵ Ово је учинио бранилац у „Тетралогји 3“. Antiphon, *On the Murder of Herodes* 13; Demosthenes, *Against Aristocrates* (23) 69.

⁵⁹⁶ Demosthenes, *Against Midias* (21) 43, *Against Aristocrates* (23) 69; Antiphon, *Tetralogy* 1 2.9.

⁵⁹⁷ Demosthenes, *Against Midias* (21) 43; Lysias, *On the Slaying of Eratosthenes* (1) 50, *Trials From Classical Athens* (translated by C. Carey), London 1997; Аристотел, *Устав атенски* 47.2.

⁵⁹⁸ IG I² 115, ред 11-21.

⁵⁹⁹ Andocides, *On the Mysteries* (1) 94, *Minor Attic Orators* I.

Пошто у Драконтовом закону о убиству није постојала одредба која се директно односила на умишљајно убиство у литератури је овај проблем објашњаван на различите начине. Струд мисли да су одредбе о умишљајном убиству додате касније, за време ревизије закона, а као аргумент за овај став служе му Демостенови говори у којима постоји позивање на Драконтов закон у случајевима умишљајног убиства.⁶⁰⁰ Машке и Хајч истичу да су оне додате као интерполације.⁶⁰¹ Поједини аутори сматрају да је постојала још једна таблица Закона која се искључиво односила на ову врсту убиства,⁶⁰² а има и екстремних мишљења – да је умишљајно убиство било препуштено обичајном праву.⁶⁰³ Последње мишљење не би представљало нешто изузетно, јер неке од најстаријих кодификација познају таква решења.

Поједини аутори закључују да се без обзира на то што се умишљајно убиство не помиње изричито у тексту Закона из скоро сваке одредбе може се закључити да Драконт о њему говори индиректно.⁶⁰⁴ На ту интерпретацију упућује одредба у којој се дозвољава опрост убици од стране рођака жртве зато што није прецизирана врста убиства. Она је у складу и са одредбом која је дозвољавала убиство осуђеног прогнаног убице зато што је крочио на тло Атике, док убиство прогнаног убице у месту прогонства није било дозвољено (25-30). Вероватно рођаци жртве не би тек тако опростили умишљајно убиство, међутим, убиство прогнаног убице је извесно било умишљајно, јер се он најчешће убијао из освете. На исти закључак наводе и одредбе о дозвољеном убиству (37-38) и планирању убиства (11-14). Дозвољено је било убити љубавника жене, што је муж сигурно вршио умишљајно. Пример планираног умишљајног убиства представља Антифонтов први говор.

⁶⁰⁰ R. S. Stroud, *Drakon's Law on Homicide*, 35.

⁶⁰¹ R. Maschke, *Die Willenslehre im griechischen Recht. Zugleich ein Beitrag zur Frage der Interpolationen in den griechischen Rechtsquellen*, 50-62; E. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnous*, 49-65.

⁶⁰² J. Schreiner, *De corpora iuris Atheniensium*, Bonn 1913, 90; A. R. W. Harrison, *The Law of Athens I*, 3-5.

⁶⁰³ G. Busolt-H. Swoboda, *Griechische Staatskunde*, 811.

⁶⁰⁴ M. Gagarin, *Drakon and Early Athenian Homicide Law*, 70-79; E. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, 35.

Драконтов закон о убиству почиње одредбом да ће се казнити убица који без намере (*prónoia*) убије, али не дефинише термин *prónoia*.⁶⁰⁵ Мало даље (17), каже се да ће му чланови фратрије опростити уколико је убио нехатно (*ákon*). Жерне претпоставља да је грчки концепт правне неправде еволуирао из примитивног појма преступа против Бога и светог поретка, па је код овакве врсте преступа починиочева намера била ирелевантна.⁶⁰⁶ У литератури се развила полемика око тога да ли је *ákon* означавао исто што и *mē ek pronoias* (без намере), или је био само додатни услов за опрост убици од стране чланова фратрије, на шта је указао Струд. Наиме, он примећује да је неко могао да убије умишљајно „у налету беса“, али да би такво убиство могло да се окарактерише и као *mē ek pronoias*.⁶⁰⁷ Према мишљењу Струда једино на основу таквог закључка може да се објасни разлика направљена у Драконтовом закону у којем стоји: „Ако су живи отац, брат или син убице, опрост морају дати сви, или ће превагнути мишљење оног, који се није сложио са опростом; али ако нико од наведених није преживео, а убица је убио нехатно (*ákon*) и педесет један ефет одлучи да је убио нехатно, нека га десет уважених чланова фратрије, које су ефети изабрали по звању, пусти“ (13-19).

Кантарела (*Cantarella*) донекле подржава овај Струдов став, али иде и корак даље закључујући да су у древном атинском праву постојале три врсте убиства: *hekón (ek pronoias)* – умишљајно убиство, *mē ek pronoias* – убиство без намере и *ákon* – нехатно убиство. Своје закључке изводи на основу чињенице да су у Драконтовом закону употребљена два различита појма која су указивала на различито степеновање нехатног убиства. Пример за потврду свог гледишта проналази у Хомеровој „Илијади“, где је Хектор у налету беса, али без намере убио Патрокла.⁶⁰⁸

С друге стране, Гагарин мисли да су постојале само две врсте убиства, при чему су се поједини термини користили као синоними: *hekón (ek pronoias)* –

⁶⁰⁵ IG I² 115, ред 11. По Хајчу, термин *prónoia* је, као и термин *boúleusas*, плод каснијих интерполација. E. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnous*, 50.

⁶⁰⁶ L. Gernet, *Recherchers sur le développement de la pensée juridique et morale en Grèce*, Paris 1917, 310-388.

⁶⁰⁷ R. S. Stroud, *Drakon's Law on Homicide*, 41.

⁶⁰⁸ E. Catarella, *Studi sull'omicidio in diritto greso e romano*, Milan 1976, 95-106.

умишљајно убиство и *ákon* (*mē ek pronoías*) – нехатно убиство.⁶⁰⁹ За њега је неприхватљиво Кантарелино објашњење да је Хектор убио Патрокла без намере зато што кад неко убије у налету беса то би морало да се квалификује као умишљајно убиство.⁶¹⁰ Пример проналази у „Тетралогiji 3“ која се односи на случај где је млађи човек у нападу беса убио старијег, који га је претходно ударио и тиме изазвао (4.3.4).⁶¹¹

Мекдауел наспрам приказаних гледишта луцидно сугерише да разлику приликом употребе термина *prónoia* можда не би требало заснивати на намери да се убије, већ на жељи да се нанесе повреда.⁶¹² У том случају би особа која жели некога да повреди, а смрт наступи као последица, требало да се казни за умишљајно убиство, док би у супротном – када не жели да нанесе повреду, а смрт наступи као последица, била одговорна за нехатно убиство. Међутим, Мекдауел у вези са овим питањем признаје да оно ипак остаје спорно, да би доцније изложио став да би особа која планира дело, без обзира на то да ли при је том желела да повреди, али у сваком случају без намере да убије, требало да се прогласи кривом за нехатно убиство.⁶¹³

У својој „Етици великој“ Аристотел то питање наново расветљава када каже да када неко науди другоме без претходне намере, онда је то нехат (*ákon*), док намера постоји само код умишљаја.⁶¹⁴ Категорија убиства без намере је извесно шира од категорије нехатног убиства и обрнуто, а категорија намерног убиства је шира од категорије умишљајног убиства. Аристотел не разматра питање обухвата ових категорија, али на два места истиче да се умишљајно убиство одређује на основу намере. Из тога следи да се намера може довести у везу са умишљајним али не и са нехатним убиством. То би упућивало на закључак да савремени аутори можда нису најбоље разумели појам намере у древном атинском праву.

⁶⁰⁹ Кантарела и Гагарин не поричу постојање дозвољеног убиства, али своје ставове заснивају на разјашњењу контроверзе око умишљајног и нехатног убиства.

⁶¹⁰ На основу пажљивог читања дела „Илијаде“ у коме Хомер описује убиство Патрокла, тешко се може закључити да је оно извршено без умишљаја: „А чим блистави Хектор јунака смотри Патрокла како се повлачи натраг, он му кроз редове приђе и одмах рани га копљем у дно слабина и међ кроз њега пробије сасвим.“ Хомер, *Илијада* XVI.

⁶¹¹ M. Gagarin, *Drakon and Early Athenian Homicide Law*, 32.

⁶¹² D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 59-60.

⁶¹³ D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 60-62.

⁶¹⁴ Aristotle, *Magna Moralia* 1188b 29-38.

Демостен у свом говору „Против Аристократа“ објашњава: „Шта закон прописује? Да ће човек осуђен за нехатно убиство (*hakoysios*) отићи на одређен временски период и остаће у прогонству, док му неко од рођака жртве не да опрост.“⁶¹⁵ Уколико се упореде термини *hakoysios (ákon)* и *mē ek pronoías* долази се до закључка да су они имали исто правно значење, па би из тог контекста произлазило да када би Атињанин рекао без намере мислио би на нехатно, односно, када би рекао намерно мислио би на умишљајно.⁶¹⁶ У случају да је овакво размишљање исправно, проблем обухвата појмова умишљајног и намерног убиства, иначе компликован за решавање, био би избегнут, пошто се радило о истим категоријама, док би Гагаринов став био најприхватљивији.

Три Антифонтава говора била су заснована на случајевима умишљајног убиства. Као што је у претходном поглављу речено, у првом говору „Против маћехе“ тужилац је ванбрачни син жртве који оптужује маћеху да је отровала његовог оца. Пријатељ покојног оца, Филонен имао је љубавницу која му је временом досадила. Маћеха је љубавници рекла да има љубавни напитак којим оне могу да оснаже љубав својих мушкараца и њих две су направиле план да ће маћеха доставити напиток љубавници која је требало да га сипа у пића двојци мушкараца када буду заједно пили. Једне вечери је покојни отац, жртва овог случаја, дошао код Филонена и љубавница им је сипала напиток у вино, с тим, да је Филонену дала јачу дозу и он је одмах умро. Отац тужиоца се прво разболео и умро двадесетак дана касније. Након хапшења и саслушања под тортуром љубавница је погубљена. Годинама касније, када је тужилац постао пунолетан, оптужио је маћеху да је планирала умишљајно убиство (*hekousíos kai bouleúsasa*). Како је већ напоменуто, по Драконтовом закону онај ко планира убиство кажњавао се као да је убио и овај поступак се покретао тужбом *dike phonu*.

⁶¹⁵ Demosthenes, *Against Aristocrates* (23) 72.

⁶¹⁶ Термин *prónoia* имао је шире значење у односу на *ékoysios* који је означавао само умишљај и својевољност. Префикс *pró* даје и значење промишљеност. Liddell and Scott, *Greek-English Lexicon*, 594.

У „Тетралогји 1“ враћајући се касно ноћу, уз пратњу роба, човек је брутално нападнут и убијен. Рањени роб је пре смрти успео да оптужи браниоца коме се суди за умишљајно убиство.

Специфичност петог Антифонтовог говора „О убиству Херода“ огледа се у томе што оптужени није подвргнут уобичајеној процедури за умишљајно убиство *dike phoni* за коју је био надлежан Ареопаг, већ процедурама *endeixis* и *apagogē kakourgias* због чега је био затворен од стране једанаесторице, а судило му се пред хелијом. Говорник, Митилењанин Еукситеус оптужен је за убиство Херода (атинског клеруха из Митилене), са којим је путовао на броду за Тракију. Због невремена брод је пристао у близини острва Лезбос, где су посада и путници прешли на други брод са надстрешницом и уз пиће провели ноћ. Херод је у току ноћи изашао да се прошета и од тада га више нико није видео. Следећег јутра организована је потрага, а Еукситеус је самоиницијативно послао гласника у Митилену да провери да ли је неко нешто чуо о Хероду. Трагање за Херодом било је безуспешно и Еукситеус је наставио своје путовање за Тракију. У међувремену брод са надстрешницом на коме су Еукситеус и Херод провели ноћ враћен је за Митилену где су га детаљно прегледали рођаци Херода. Пронађени су трагови крви, али је касније доказано да они нису људског порекла, већ да потичу од овце, која је жртвована те кобне ноћи. Херодови рођаци су под тортуром испитали слободног човека који је потврдио Еукситеусову изјаву да није напуштао брод у ноћи Херодовог нестанка. Након тога, рођаци су поново претражили брод и пронашли Еукситеусово писмо Ликину у коме он, наводно, потврђује да је убио Херода. Следећи кога су под тортуром испитали био је роб, који је прво изјавио да је Еукситеус убица, па потом порекао Еукситеусову кривицу. Међутим, роб је током тортуре мучки убијен.

Велики број аутора, на основу анализе Демостеновог говора „Против Андротиона“ у коме су назначене процедуре које су се могле покренути у атинском праву (22.25-27), долази до закључка да је постојала процедурална флексибилност која је дозвољавала употребу различитих процедура за исти деликт, заснованих на

разматрању ризика, изгледа за успех у спору и врсте казне.⁶¹⁷ У складу са овим моделом, казна за извршено кривично дело више је одражавала калкулације тужилаца него саму природу извршеног дела.

Процедуру *dike phonu* могли су да покрену рођаци жртве и користила се у атинском кривичном праву за извршена убиства од доношења Драконтовог закона о убиству, а изузетно се у случају убиства покретала посебна процедура *apagogē*.⁶¹⁸ Међутим, Мекдауел је то довео у питање излажући гледиште да су *dike phonu* могли покренути и други, у случају да није било живих рођака, као и да је у атинском праву постојала *graphe phonou* коју је, као и *apagogē* могао да покрене било ко.⁶¹⁹

Чињеница је да се термин *dike phonu* не помиње у Драконтовом закону, али закон који Демостен цитира у свом говору „Против Аристократа“, као навод из Драконтовог закона, помиње *dike phonu*, којом су се покретали поступци у случају убиства.⁶²⁰ Такође, Драконтов закон не садржи изричиту одредбу о томе ко је могао да покрене поступак у случају убиства. Једина сачувана одредба у вези са процедуром у случају убиства гласи: „Објаву о убици могу изрећи на агори рођаци жртве до другог степена сродства. Покретање поступка треба да деле рођаци, њихови синови, зетови, свекрови, тастови и чланови фратрије.“ (20-23). Пошто је прокламација убице била први корак у процесуирању убиства, може се само претпоставити да су највероватније отац, брат или син, који су били прецизирани, пре осталих, покретали поступак. Али, у случају када није било живих рођака могуће је да је Мекдауел у праву када тврди да су и други могли да покрену поступак у случају убиства.⁶²¹ Осим тога, у Закону стоји да су и чланови фратрије учествовали у

⁶¹⁷ R. Osborne, “Law in Action in Classical Athens”, *The Journal of Hellenic studies* 105/1985, 42-43; S. C. Todd, *The Shape of Athenian Law*, 122, 160-163; H. M. Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*, 120; C. Carey, “Offence and Procedure in Athenian Law”, *The Law and the Courts in Ancient Greece*, 112.

⁶¹⁸ J. H. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, II, Leipzig 1908, 243; G. Glotz, *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*, Paris 1904, 372-376, 425-434; R. J. Bonner and G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, II, Chicago 1938, 198-199.

⁶¹⁹ D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 12-22, 133-135.

⁶²⁰ „Не сме се кривично гонити за убиство човек који је дао информацију о повратку прогнаног.“ Demosthenes, *Against Aristocrates* (23) 51.

⁶²¹ Гагарин се слаже са мишљењем Мекдауела. M. Gagarin, “The Prosecution of Homicide in Athens”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 20/1979, 305.

покретању поступка, из чега логично следи да су и они могли да покрену поступак.⁶²² Друго је питање да ли су басилеус и поротници одобравали овакву праксу, али како о томе нема сачуваних података тешко је било шта тврдити изричито. Из сачуваних Антифонтових говора види се да су рођаци покретали поступак: у првом говору син, у „Тетралогији 2“ отац, а у осталим „Тетралогијама“ и петом говору има довољно индиција да се може закључити да су рођаци жртве водили поступак и у шестом говору брат. Шта више, у Драконтовом закону стоји да су рођаци могли да опросте убици,⁶²³ а када су рођаци пре суђења прихватили новчану нагодбу са убицом, тешко се може замислити да је неко други могао да покрене поступак у том случају.⁶²⁴

Колико год било дискутабилно да ли се у атинском праву у V веку пре н. е. могло говорити о разлици између јавне и приватне сфере, бројни аутори тужбу *dike* схватају као приватну, а тужбу *graphe*, коју је установио Солон, као јавну.⁶²⁵ Мекдауел и Хансен били су једини који су сматрали да је у античком атинском кривичном праву у случајевима убиства била у употреби *graphe phonu*.⁶²⁶ Мекдауел је касније променио мишљење, па је изјавио: „да чињеница да је *graphe* процедура била у употреби у случајевима рањавања, не доказује да се користила и у случајевима убиства“.⁶²⁷ Хансен је пак остао при свом ставу, иако закључује да се у сачуваним говорима процедура *graphe* јавља само једном у случају рањавања и да не

⁶²² Хансен изричито тврди да су у случају када није било живих рођака жртве, једино чланови фратрије могли да покрену поступак. M. H. Hansen, “The Prosecution of Homicide in Athens: A Reply”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 22/1981, 12.

⁶²³ Опрост (*aidesis*) се могао применити након окончаног кривичног поступка и то само, ако је у питању била казна прогонства. Право да дају опрост имали су отац, син или брат жртве, а уколико они нису живи ово право прелазило је на рођаке следећег степена сродства, али само под условом да се сви сагласе. Међутим, ако нико од рођака није био жив, а веће ефета је одлучило да се радило о нехатном убиству, одлука о опросту прелазила је из приватне у јавну сферу и десет уважених чланова фратрије, које су изабрали ефети, били су обавезни да донесу одлуку о опросту. *IG I* 115, ред 13-19.

⁶²⁴ Demosthenes, *Against Theocrines* (58) 28-29.

⁶²⁵ Тужбу *dike* покретала је особа којој је учињена неправда или њен кириос, или у случајевима убиства рођаци жртве, а тужбу *graphe* је могао да подигне било који грађанин. R. J. Bonner and G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, II, 7; J. H. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, II, 237-262; ; G. Busolt & H. Swoboda, *Griechische Staatskunde* II, Handbush der Altertumswissenschaft, München 1926, 1176; A. R. W. Harrison, *The Law of Athens* II, 76.

⁶²⁶ D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 133-135; H. M. Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*, 108-112.

⁶²⁷ D. M. MacDowell, “Review of book H. M. Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*”, *Classical Review* 28/1987, 175.

постоји сачувани пример употребе *graphe* у случајевима убиства.⁶²⁸ Демостен, међутим, када у свом говору „Против Аристократа“ објашњава процедуре и судове пред којима се судило у случајевима убиства (23.65-80) нигде не помиње тужбу *graphe phonu*. Из тог разлога већина аутора изводи закључак да се тужба *graphe phonu* није користила у случајевима убиства.⁶²⁹

Пошто је о процедури *apagogē kakourgias* било речи у вези са петим Антифонтовим говором, остаје да се преиспита Мекдауелов став о томе да ли је процедуру *apagogē* могао да покрене било који грађанин. Он и Хансен наводе четири случаја када је могла да се употреби процедура *apagogē*: прво, уколико оптужени за убиство прекрши забрану басилеуса да посећује света места; друго, чак и да не постоји забрана басилеуса, уколико се очигледни убица усуди да посети свето место (разлика у односу на претходни случај је што су овде тужиоци били у обавези да покрену поступак, а у претходном случају је било довољно само да докажу да је оптужени прекршио забрану);⁶³⁰ треће, када се осуђени на прогонство усуди да крочи на тло Атике;⁶³¹ и четврто, када се особа оптужи да је преступник

⁶²⁸ Хансен се позива на говор Демостена против његовог рођака Демомела који није сачуван (индиректно сазнање о постојању говора Aeschin, 2.93; 3.51; 212) и то је једини пример да се употребила тужба *graphe* у случају рањавања, као и на генералну референцу у Демостеновом говору „Против Конона“ где стоји да постоји јавно гоњење у случајевима рањавања (54.18). Своју тезу да се *graphe* употребљавала и у случајевима убиства заснива на одредби (57.3) Аристотеловог „Устава атинског“ у којој се каже да су тужбе за убиство, рањавање, палеж и тровање долазиле пред Ареопаг. Примере рањавања проналази у Демостеновом (23) и Лисијином говору (3) из којих извлачи закључак да се рањавање неке особе третирало као напад са намером да се убије, али пошто Демостен уопштено говори о рањавању, а у Лисијином говору се за рањавање употребила тужба *dike* чини се да ови аргументи нису довољно убедљиви. Међутим, он наставља са својом тезом даље и на основу закључка о рањавању истиче да се и палеж тумачио као подметање пожара са намером да се неко убије, иако не наводи примере судских говора којима би могао да поткрепи ову своју тврдњу. М. Н. Hansen, “The Prosecution of Homicide in Athens: A Reply”, 14-17.

⁶²⁹ М. Gagarin, “The Prosecution of Homicide in Athens”, 322-323; D. J. Evjen, “Demosthenes 47.68-73 and *δίκη φόνοῦ*”, *Revue internationale des droits de l'antiquité* series III 18/1971, 255-265; E. Grace, “Status Distinctions in Athenian Homicide Law”, *Eirene* 11/1973, 5-30.

⁶³⁰ По Драконтовом закону било је могуће да рођаци након сахране жртве објаве име убице пре басилеусове објаве о томе ко је убица (20-22), па се у овом случају термин „очигледни убица“ користи да би се нагласила употреба поменутог права које су имали рођаци. Драконт је прописао ову одредбу вероватно да би заштитио оптуженог од рођака жртве, а званична објава од стране рођака била је неопходна и за његово сазнање о оптужби и пружала му је могућност да се боље припреми за одбрану. Активирајући рођаке словом закона, Драконт им даје на важности и стишава њихов убилачки порив који, после вековне примене крвне освете, свакако није било лако обуздати.

⁶³¹ Драконтов закон обезбедио је лицу осуђеном за убиство сигуран боравак у месту прогонства. Уколико га тамо било ко убије судило би му се, пред већем ефета, као да је убио Атињанина (25-30).

(*kakourgos*), што је био случај у петом Антифонтовом говору, где је Еукситеус оптужен за убиство Херода.⁶³² Свој став о томе да је било ко могао да покрене процедуру *apagogē* Мекдауел заснива на Демостеновим говорима (24.105, 23.80) који помињу да је у древној Атини тако нешто било могуће. По свему што је навео, његово мишљење је вероватно тачно. Наиме, процедура *apagogē* је била новина у атинском праву у односу на процедуру *dike phonu*. Установљена је у другој половини V века пре н. е, по свему судећи непосредно пре Антифонтовог говора „О убиству Херода“.⁶³³ За разлику од *dike phonu* она се није покретала пред судовима који су били надлежни у случајевима убиства, већ пред хелиејом, а могла се покренути у било ком временском периоду. Примењивала се на Атињане и на стрнце, а важила је за све врсте убиства које су извршене у Атини или ван њене територије. Казна је могла да буде смртна, док је код *dike phonu* аутоматски изрицана смртна казна у случају да се доказало да је оптужени крив.⁶³⁴ Све погодности које је процедура *apagogē* имала у односу на процедуру *dike phonu* вероватно су биле разлози због којих би се тужиоци у случају убиства радије определили за њу. Осим тога, могао је да је покрене ко год је желео, али три сачувана говора која су засновани на процедури *apagogē* сведоче да су то ипак чинили рођаци жртве,⁶³⁵ што доказује да се пракса у томе разликовала у односу на правна правила предочена у Демостеновим говорима.

Два Антифонтова говора односе се на нехатно убиство. У „Тетралогји 2“ младић је својим копљем погодио и усмртио дечака који је сакупљао бачена копља током атлетског тренинга. Питање разматрано у спору било је да ли је бацач копља крив за нехатно убиство, или је дечак који је сакупљао копља крив зато што је истрчао на терен у жељи да сакупи пала копља, али је том приликом натрчао на

Али, убици није било спаца ако би покушао да се врати у Атину: свако је могао да га ухапси или убије на територији која је за њега забрањена.

⁶³² D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 139-140; H. M. Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*, 99-108.

⁶³³ E. Volonaki, „*Apagoge in Homicide Cases*”, *Dike* 3/2000, 157.

⁶³⁴ M. Gagarin, „*The Prosecution of Homicide in Athens*”, 319.

⁶³⁵ У Лисијином говору „Против Агоратуса“ (13) тужилац је брат жртве. У Антифонтовом говору „О убиству Херода“ (5) рођаци жртве су покренули процедуру против Еукситеуса, као и у случају када је убијен Приник, један од вођа олигархијске револуције 411. године пре н.е, о чему сведочи Ликург. *Lukourgos*, 112-113.

бачено копље и тиме се нехатно самоубио? О овој теми расправљали су много година раније Перикле и Протагора. Гужилац, отац жртве, терети бадача копља за нехатно убиство, а у улози браниоца појављује се отац оптуженог.

У шестом форензичном говору атинском богаташу додељена је дужност литургије – да увежба хор дечака за фестивал у Таргелији. На једној од проба дечак Диодус попио је напиток који су му дали хорегови асистенти, у нади да ће боље певати, и умро убрзо после тога. Хорег није наредио давање напитка, нити је присуствовао тој проби, јер је био ангажован око вођења важног политичког судског поступка, а своје надлежности око хора препустио је асистентима. Брат покојног дечака, Филократ, оптужио је хорега да је убио дечака планирајући његову смрт, али пошто је то било без умишљаја званична оптужба била је „планирање ненамерног убиства“.

У претходном поглављу детаљно су обрађена мишљења аутора који су се бавили темом планирања нехатног убиства, али пошто Хајч инсистира на ставу да се термин *bouleusas* односио само на нехатно убиство, које је представљало новији концепт у атинском праву и као такав био последица интерполације у Дракотовом закону о убиству, неопходно је испитати заснованост његовог става. Он претпоставља да је каснија интерполација утицала на то да се онај ко је планирао убиство схвати просто само као кривац (*aitios*).⁶³⁶ Своје мишљење заснива на делу Демостеновог говора „Против Аристократа“ (23.37) у којем стоји исто што и у Драконтовом закону о убиству, а односи се на осветољубиво убиство прогнаног убице који се придржавао услова прописаних за његово протеривање: „ако неко убије прогнаног убицу или буде одговоран за његову смрт, треба да се држи даље од означених места, игара и подношења Амфиктиониских жртава, биће крив (*aitios*) за убиство“ (26-29) и казниће се као да је убио Атињанина. Међутим, како се може

⁶³⁶ За разлику од њега, Машке мисли је термин *bouleusas* одувек означавао планирање убиства, а да је касније замењен термином *aitios* (крив за планирано убиство) који се помиње у Демостеновом говору „Против Аристократа“ (23.37) и представља каснију интерполацију на Драконтов закон о убиству. R. Maschke, *Die Willenslehre im griechischen Recht. Zugleich ein Beitrag zur Frage der Interpolationen in den griechischen Rechtsquellen*, 89; E. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnous*, 50-62.

видети из ове одредбе *aitios* се односило како на убицу прогнаног, тако и на онога ко је планирао то убиство.

Пре доношења Драконтовог закона, крвна освета, као једна од карактеристика племенског друштва, представљала је начин да се постигне задовољење због убиства једног од чланова породице. При том, кажњавање крвном осветом било је важније од утврђивања кривице. Управо се Драконту приписује укидање крвне освете и увођење могућности да рођаци опросте кривицу што се најчешће чинило уз новчану надокнаду. Вероватно се ни у време Драконта још увек није јасно разликовала нечија кривица или невиност. С обзиром на то да је појам виности био плод потоње еволуције тих категорија, могуће је да је порекло термина *aitios* управо повезано са осветом и компензацијом.⁶³⁷ Уколико се на овај начин схвати порекло термина *aitios* онда би и прва одредба Драконтовог закона („чак и ако се без умишљаја убије неко биће прогнан“ – 10) могла да се разуме у смислу: да ако се неко прогласи кривим за убиство биће кажњен прогонством или смртном казном уколико се са рођацима жртве не договори око новчане надокнаде.

Терминологија коју Драконт у свом закону користи за кривицу (*aitios*) и намеру (*prónoia*) сугерише да је законодавац покушао јасно да говори о сложеним етичким проблемима. Преклапање значења које су ови термини имали са другима у каснијем периоду, када је оригинална релевантност Закона изгубљена, сведочи да је у древном атинском праву постојао конзервативизам у терминолошкој правној традицији. Тешко је доказати да је Закон интерполиран или скраћен зато што из његових одредби произлази прелазни карактер решења: законодавац је установио нове процедуре, али је дозволио да и раније нагодбе и тврдње остану на снази. Дозвола ретроактивности („нека се овај Закон односи и на оне који су раније убили“ – 19-20) и посебна дозвола за опрост коју су чланови фратрије могли дати у случају

⁶³⁷ Цеб сугерише да је питање кривице више зависило од традиције него од неког јасно и прецизно утврђеног принципа. С друге стране, Џонс помиње три степена градације: прво је постојалала добровољна арбитража, после обавезна арбитража, да би тек на крају судски поступак еволуирао до суђења пред поротницима. R. C. Jebb, *The Attic Orators from Antiphon to Isaeos*, 45; J. W. Jones, *The Law and Legal Theory of the Greeks*, 257.

нехатног убиства (на шта се ретроактивност вероватно највише односила)⁶³⁸ потврђују прелазни карактер прописа. Ове одредбе су сигурно застареле у време ревизије Драконтовог закона, али су без обзира на то остале као ништа мање вредан део текста Закона.

За оба Антифонтова говора која обрађују тематику нехатног убиства карактеристично је то да су оптужени извршили или је требало да изврше одређену радњу (дечак је бацио копље, а хорег је требало да води пробу хора), али при томе нису имали намеру да некога убију. Оно што представља додатну разлику у односу на умишљајна убиства јесте да су се оптуженима за нехатно убиство могле изрећи различите казне. Наиме, опрост од стране рођака била је једна могућност, затим могли су бити осуђени на прогонство, а у најгорем случају се могла изрећи и смртна казна.

Тир сматра да је казна за умишљајно убиство била смртна и конфискација имовине, а за нехатно убиство прогонство.⁶³⁹ Свој став заснива на Демостеновом говору „Против Мидије“ у којем стоји: „Закон о убиству кажњава умишљајне убице смртном казном, вечним прогоном и конфискацијом имовине, али дозвољава нехатном убици помиловање и блажи третман“ (21.43). Из овога следи да је и умишљајни убица могао да буде прогнан, а то потврђује и правило по којем је свако могао да изабере прогонство после првог говора. Међутим, треба направити разлику између изрицања казни у време доношења Драконтовог закона када су судили ефети и каснијег временског периода од Солона, када је Ареопагу додељена надлежност да суди за умишљајно убиство. Пошто у Атини у VII веку пре н. е. вероватно није била довољно развијена судска јурисдикција, то је значило да тужилац, уколико је поступак покретао приватном тужбом, сам је морао да се постара за извршење смртне казне.⁶⁴⁰ Судови су првенствено имали социјалну или политичку улогу, јер је

⁶³⁸ Гагарин на основу читања дела Демостеновог говора „Против Макартута“ (43.57) долази до закључка да је ретроактивна клаузула омогућавала ширу примену права на опрост, коју су од тог момента имали и прогнани пре доношења Драконтовог закона. M. Gagarin, *Drakon and Early Athenian Homicide Law*, 52-54.

⁶³⁹ G. Thür, „Смртна казна за убиство у античкој Грчкој“, *Анали Правног Факултета у Београду* 3/1988, 213.

⁶⁴⁰ J. W. Jones, *The Law and Legal Theory of the Greeks*, 259-260.

судница за стране у спору представљала неку врсту арене у којој су се бранили част и углед појединца у полису.⁶⁴¹ Полис је вероватно био заинтересован за извршење смртне казне само ако су у питању била најтежа кривична дела, процесуирана пред скупштином или већем у поступку *eisangelia*, која су извршили државни непријатељи. Од момента када је Ареопаг добио нову надлежност – да суди у случајевима умишљајног убиства отворио се пут за интервенцију полиса при извршењу смртне казне коју су вршили надлежни магистрати.⁶⁴²

Гагарин износи мишљење да се смртна казна ретко изрицала у случајевима убиства, а ако би таква солуција у конкретном случају била вероватна, оптужени је увек имао могућност да се сам одлучи за прогонство пре завршетка суђења.⁶⁴³ Ово упућује на закључак да се и у случају нехатног убиства могла изрећи смртна казна,⁶⁴⁴ али је највероватније прогонство било редовна казна која се изрицала у случајевима нехатног убиства. При том, треба водити рачуна о томе да прогнаном убици сигурно није било лако, али су прогнани могли да отпочну нови живот у другом граду, а у неким случајевима чак и да добију држављанство и изграде нове куће. Атинско преферирање прогонства над смртном казном је побољи доказ њихове жеље да употребе казну као неку врсту лека којим ће од љаге злочина моћи да се излече и тужилац и оптужени. У свом граду, онај ко је починио убиство избором прогонства ослободио је беса рођаке жртве и окончао нетрпељивост осталих суграђана према њему, али је истовремено добио и шансу да започне нови живот у окружењу где његово присуство неће бити предмет гнева и омразе. Мир у граду је поново успостављен.

Прогонство, као и смртна казна, било је санкција којом се извршавало, а не избегавало кажњавање. Прогнаном убици изрицала се и казна конфискације

⁶⁴¹ R. Osborne, *Demos, the Discovery of Classical Attika*, Cambridge University Press 1985, 32-37; D. Cohen, *Law, Violence and Community in Classical Athens*, Cambridge University Press 1995, 70-86.

⁶⁴² G. Thür, „Die Todesstrafe im Blutprozess Athens“, *Journal of Juristic Papyrology* 20/1988, 142-156.

⁶⁴³ M. Gagarin, *Drakon and Early Athenian Homicide Law*, 117-118.

⁶⁴⁴ Плутарх цитира Драконта који објашњава зашто је смртну казну прописао за велики број случајева: „Сматрам да већ мали прекршаји заслужују ту казну, а за велике кривце нисам знао већу казну!“. Плутарх, *Славни ликови антике* I, 17.

имовине.⁶⁴⁵ Ова казна била је велики ударац за осуђеног, јер је морао да иде у место прогонства без икаквог материјалног обезбеђења, а чланове своје породице остављао је без средстава за живот. То потврђују и Антифонтове речи одбране у „Тетралогији 1“: „Ако данас будем осуђен на смртну казну, моја деца ће наследити неподношљиву срамоту, а ако уместо тога одем у прогонство, постаћу просјак у иностраној земљи, старац без домовине.“ (2.9).

За умишљајно убиство био је надлежан Ареопаг о чијем настанку постоји неколико теорија и митова, али је можда најлепше оно што је изложио Демостен у свом говору „Против Аристократа“: „Међу многим нашим институцијама које се не могу пронаћи на другом месту, постоји једна једина и света, суд на Ареопагу... Некада давно, како традиција приповеда, богови су одлучили да се пред овај суд износе оптужбе за убиство и да он изриче казне, а сами богови ће бити судије; тако је Посејдон, како прича сведочи, затражио правду од Ареса за смрт Халиротија и дванаест богова судило је између Еуменида и Ореста. Ово су древне легенде; постоје и новије приче. Овом суду ни тиранија, ни олигархија, ни демократија нису смеле да ускрате јурисдикцију за случајеве убиства; али сви се слажу да ће било чије сазнање о праву и правди увек бити слабије у односу на правду која се може наћи у овом суду. Поред ових постоје и други докази, а то је да ни један оптужени или поражени тужилац нису успели да докажу да је пресуда неправедна.“ (23.65-66). На основу овог цитата у литератури је реконструисана изворна надлежност Ареопага: као аристократско веће, Ареопаг је пре Драконта био надлежан за суђење у случајевима убиства. Каснија надлежност других судова који су судили за нехатно, дозвољено и друге категорије убиства изведена је из овлашћења које је имала ова првооснована институција.

Став о изворној јурисдикцији Ареопага који данас заступају поједини аутори прво су почели да образлажу немачки аутори предвођени Шеманом (*Schömann*)

⁶⁴⁵ Драконтов закон цитиран у Демостеновом говору „Против Аристократа“ (23.44) сугерише да је имовина неких прогнаних убица била изузета од конфискације, али се ово вероватно примењивало само у неким случајевима нехатног убиства, можда када је убица склопио нагодбу са рођацима жртве.

почетком XIX века.⁶⁴⁶ Он претпоставља да је од Ареопага Драконт одузео неподељену надлежност за суђење у случајевима убиства, поделио је међу пет судова и одредио да суди 51 ефет. Ареопаг је остао веће полиса, а Солон га је касније реконструисао у веће бивших архоната и доделио да ареопагити суде у случајевима убиства.

С друге стране, Филипи (*Philippi*) доводи у питање овај модел зато што по њему нема поузданих доказа да је Ареопаг судио за убиства пре Драконта. Ефети су као претставници најбогатијих-еупатрида били старији ауторитет (суд за случајеве убиства и веће полиса).⁶⁴⁷ Драконт је установио да суди веће тело од 51 ефета да не би пресуђивали мањи одбори (*prytaneis*). Веће Ареопагита је први пут уведено за време Солона када му је додељена надлежност за суђење у случајевима умишљајног убиства и сличних кривичних дела.⁶⁴⁸

Педесет година после Филипија, модел Ареопага је поново оживео.⁶⁴⁹ Аристократско веће Ареопаг био је древан суд за убиства пре Драконта, као што је то век и по раније тврдио Шеман, али је од Солона задржао само надлежност за суђење у случајевима умишљајног убиства. Драконт је установио ефете као судије у осталим судовима. Са извесним модификацијама овај модел Ареопага остао је стандард у научним круговима до данас.⁶⁵⁰

Можда на први поглед делује узалудно бавити се старим питањем ко је судио први Ареопаг или ефети? Међутим, ако се пажљивије проуче радови наведених аутора може се видети да реконструкција изворне надлежности Ареопага даје

⁶⁴⁶ G. F. Schömann, "De Areopago et Ephetis", *Opuscula Academica* I, Berlin 1856, 190-199; *Griechische Alterthümer*, zweite Auflage, Berlin 1861, 336; M. H. Meier und G. F. Schömann, *Der attische Process*, Halle 1824, 10-12.

⁶⁴⁷ A. Philippi, *Der Areopag und die Epheten, Eine Untersuchung zur athenischen Verfassungsgeschichte*, 12-15.

⁶⁴⁸ J. H. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, I, 14-20.

⁶⁴⁹ U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Aristoteles und Athen*, vols. II, 199; G. Glotz, *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*, 301-302; R. J. Bonner and G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, I, Chicago 1930, 97-99; R. Maschke, *Die Willenslehre im griechischen Recht. Zugleich ein Beitrag zur Frage der Interpolationen in den griechischen Rechtsquellen*, 42-43; G. Busolt-H. Swoboda, *Griechische Staatskunde*, 804.

⁶⁵⁰ H. J. Wolff, "The Origin of Judicial Litigation among the Greeks", 74; R. Sealey, "The Athenian Courts for Homicide", *Classical Philology* 78/1983, 275-281; R. W. Wallace, *The Areopagos Council to 307 B.C.*, Baltimore and London 1989, 3-48; E. Heitch, "Der Archon Basileus und die attischen Gerichtshöfe für Tötungsdelikte", *Symposion* 1985, Köln-Wien 1989, 76.

одређене претпоставке за разумевање начина пресуђивања различитих категорија убиства.

Уколико је Ареопаг пре Драконта заиста био антички суд за убиство са неподељеном јурисдикцијом како се може објаснити подела надлежности за сваки од пет судова? Шеман претпоставља да су и пре Драконта постојали одвојени простори за умишљајно, нехатно и дозвољено убиство: Ареопаг би позвао судије које су заседале на једном од светилишта да суде случај за који је правилно да се на том месту суди.⁶⁵¹ Али, расположиви докази који се могу наћи у сачуваним законима (Драконтов закон и Солонов закон о амнестији)⁶⁵² показују да поделе надлежности за суђења у случајевима убиства није било све до Солона. Друга хипотеза била је о делегираној надлежности главног суда мањим одборима, на основу чега се дошло до закључка да је Ареопаг судио у свим случајевима убиства.⁶⁵³ Ефети су установљени касније, признањем заједнице да се они који су извршили нехатно или дозвољено убиство третирају на другачији начин у односу на извршиоце умишљајног убиства. Односно његово установљење било је инспирисано саосећањем према убицама које су убиство извршиле без умишљаја.⁶⁵⁴

Валас (*Wallace*) идентификује Ареопаг који је настао пре Драконта као суд у коме су заседали краљеви или филобасилеуси (*phylobasileis*) и архонт басилеус.⁶⁵⁵ Ово тело је касније замењено 51 ефетом које је установио Драконт, а улога краљева се своди на ниво формалне потврде пресуде вишег суда.⁶⁵⁶ Валасова реконструкција

⁶⁵¹ G. F. Schömann, "De Areopago et Ephetis", 195.

⁶⁵² Чињеница која указује на то да је Ареопаг судио и за време Драконта је Солонов закон о амнестији: „Од бешчасних сви они који су били бешчасни пре него што је Солон постао архонт нека поново буду часни осим оних који су од Ареопага или који су од Ефета или од Пританије осуђени или од краљева због убиства, уморства или због тежњи на тираниду били прогнани кад је овај закон објављен.“ Плутарх и сам наглашава да је Ареопаг судио пре Солона, али нигде не помиње да су то били случајеви убиства. Плутатх, *Солон* 19, *Славни ликови антике* I.

⁶⁵³ Волф тврди да је суд ефета на Паладијуму установљен касније зато што се концепт умишљајног убиства појавио касније и настао је из оригинално неподељених убистава које је судио Ареопаг. Ефети су настали тако што су се раздвојили од Ареопага. Н. Ј. Wolff, "The Origin of Judicial Litigation among the Greeks", 74.

⁶⁵⁴ L. Gernet, *Recherchers sur le développement de la pensée juridique et morale en Grèce*, 339-388.

⁶⁵⁵ Поред тога истиче да се Ареопаг налазио на светом месту где су убице увек тражиле своје уточиште. R. W. Wallace, *The Areopagos Council to 307 B.C.*, 9-11, 27-28.

⁶⁵⁶ Ареопаг је застарео и Драконт је установио ефете као специјални суд за нехатна убиства. Н. Ј. Wolff, "The Origin of Judicial Litigation among the Greeks", 74; R. Maschke, *Die Willenslehre im*

заснована је на оквирној слици историјског развоја и на митовима (најпознатије је суђење Оресту) који не могу да буду поуздан аргумент, али ваља признати да није у супротности са законима из тог времена.

Против теорије о првобитном Ареопагу постоје два сведочанства о томе да су ефети били старије судско тело. Једно износи Полукс (*Pollucis*) лексикограф из II века, а друго Максимус (*Maximus*) византијски коментатор из VII века. Полукс приповеда да је Драконт основао ефете и доделио им јурисдикцију за све случајеве убиства, а Солон је установио Ареопаг који је поделио надлежност за суђење о убиствима са ефетима.⁶⁵⁷ За разлику од Полукса који јасно тврди да Ареопаг није ни постојао до Солона, код Максимуса је слика компликованија: „Од девет изабраних атинских архоната било је потребно сазвати судије Ареопага, како је Андротион рекао у својој другој књизи Атика; касније је веће Ареопаг бројало више чланова-то је било веће од 51 члана који су били добростојећи-еупатриди, истицали су се богатством и разборитим карактером, како је о њима говорио Филокор у својој трећој књизи Атика“.⁶⁵⁸ Максимус сугерише да је првобитни Ареопаг био мање тело састављено од архоната, а да је касније постао суд од 51 члана. Могуће је, како тврди Валас, да је Максимус погрешно разумео Андротиона, али не може се у потпуности одбацити наговештај да је Андротион идентификовао ефете као судије Ареопага. Сем тога, Плутарх говорећи о Солоновом закону о амнестији истиче да је Ареопаг судио, али не прецизира да су то били случајеви убиства. Плутахово сведочење о томе да је Ареопаг судио пре Драконта може се довести у сумњу уколико се прихвати Аристотелова тврдња да је пре законодаваца Ареопаг био само тело које је имало политички ауторитет.⁶⁵⁹ Одлуком скупштине 462. године пре н. е. одузета му је политичка власт и он постаје обичан судски орган.⁶⁶⁰

griechischen Recht. Zugleich ein Beitrag zur Frage der Interpolationen in den griechischen Rechtsquellen, 49-51. Супротно виђење има Сејли. R. Sealey, "The Athenian Courts for Homicide", 285-292.

⁶⁵⁷ Pollucis, *Onomasticon* 8.125 (Übersetzung E. Bethe), Stuttgart 1967.

⁶⁵⁸ Цитирано из R. W. Wallace, *The Areopagos Council to 307 B.C.*, 14.

⁶⁵⁹ Аристотел на више места потврђује ову тврдњу. У „Уставу Атинском“ каже: „пре Драконта - „Веће Ареопагита било је дужно чувати законе; оно је управљало многим и најзначајнијим државним пословима кажњавајући и глобећи самовласно све, који су се недолично владали.“ (3.6); за време Драконта - „Веће на Ареопагу било је чувар закона и пазило је на чиновнике да по законима врше службу. Ко ме се пак криво чинило, слободно му је било подносити пријаву већу Ареопагита наводећи

Можда Филипијева аргументација, пре више од једног века, није била довољна да обори модел еволуције надлежности Ареопага, али савремени аутори истичу и нове аргументе.⁶⁶¹ Пажљивим читањем Солоновог закона о амнестији, уз уважавање онога што су Полукс, Максимус и Аристотел рекли о Ареопагу, могао би да се изведе закључак да је Ареопаг пре Драконта судио онима који су ковали заверу против аристократског режима (успостављање тираније), док су ефети и краљеви у Пританијуму судили за убиства. Овакав начин изражавања је у складу са схватањима тога доба, а савременим речником могло би да се каже да је пре Солона Ареопаг био веће аристократа који су се по свом политичком положају супротстављали покушајима успостављања тираније, док су ефети били главни суд за случајеве убиства.

Демостенов говор „Против Аристократа“ је данас једини извор који говори о развоју процедуре у случајевима убиства. Неки од закона које цитира извесно су део Драконтовог закона о убиству, али има и оних који су евидентно настали касније. Демостеново казивање се може поделити на три дела: у првом (22-28) су цитирани закони који највероватније датирају из времена Солона, у другом (37-60) Демостен сам указује на цитирање Драконтовог закона и трећи део (62-63) говори о

закон, против којег му се криво чини.“ (4.4); и за време Солона – „већу Ареопагита нареди да чува законе, како је и пре било надзиратељ устава; оно је надгледало и остале врло многе и најзначајније државне послове; оно је кротило све, који су се огрешили о ред имајући власт и глобити и казнити; оно је у акрополску касу улагало глобе, али није уз то записивало разлог, због чега је кога глобило; оно је судило људима, који су се удруживали, да сруше демократски устав, јер је Солон дао закон о државној издаји за њих.“ (8.4). Дакле основна функција Ареопага била је да чува законе. У периоду пре Драконта види се да је првенствено имао политичку функцију, али уколико недоумицу може да изазове део у којем се каже да је Ареопаг кажњавао оне који су се недолично владали, разјашњење недоумице може се видети у „Политици“: „Неки сматрају да је Солон био озбиљан законодавац јер је укинуо олигархију која је отишла у крајност, учинио крај робовању народа и успоставио стару демократију спојивши на згодан начин различита државна уређења. Они мисле да Веће на Ареопагу представља олигархијски, изборност органа власти аристократски, а судови демократски елемент. Чини се да Солон није укинуо раније постојеће установе, Веће и начин избора органа власти, али да је успоставио демократију тиме што је судове образовао од свих грађана.“ Из овога се може закључити да је Ареопаг судио и пре Драконта, али да то вероватно нису били случајеви убиства већ дела усмерена на рушење државног уређења. Аристотел, *Политика* 1247а.

⁶⁶⁰ J. Ober, *The Athenian Revolution: Essays on Ancient Greek Democracy and Political Theory*, Princeton University Press 1996, 32-37.

⁶⁶¹ E. Ruschenbusch, “ΦΟΝΟΣ. Zum Recht Drakons und seiner Bedeutung für das Werden des athenischen Staates”, *Historia* 9/1960, 132-135; M. Gagarin, *Drakon and Early Athenian Homicide Law*, 131.

надлежности пет атинских судова за убиства.⁶⁶² Закон којим започиње говор дефинише надлежност Ареопага: „Веће Ареопага пресудиће (*dikazein*) у случајевима: убиства и рањавања који су извршени умишљајно, подметања пожара и тровања, ако је неко убио другог дајући му лек.“ (22).⁶⁶³ Вероватно је Солон доделио надлежност Ареопагу, кога је затекао као веће изабраних архоната, да суди у случајевима умишљајног убиства. Додељивање посебне надлежности Ареопагу била је последица политичког сазревања и развоја полиса. Наиме, Солон је то учинио када је реконструисао веће бивших архоната и дозволио да *dēmos* у скупштини бира будуће архонте. У ранијем периоду еупатриди су међусобно бирали архонте, али од Солона скупштина је била место на коме је народ одлучивао о њиховом избору. Ова демократска иновација коренито је променила карактер, до тада, владајућег већа. Премда је првобитно установљено тело од бивших архоната наставило да заступа интересе еупатрида, демос је почев од ове Соланове промене добио могућност да се глас народа вреднује исто или можда више од гласа аристократа. Солон је Ареопагу доделио шире надлежности, поред већ постојећих (деловање против успостављања тираније) и нову – да пресуди у случајевима убиства, поверавајући му на тај начин одлуку да одмерава да ли је убиство било без намере или умишљајно и кажњиво смртном казном, која је раније била одлука породице жртве.

Постоји и разлика у терминима које су користили Драконт и Солон. Наиме, у Драконтовом закону када се помиње суђење ефета користи се термин *diagnōnai* (одлучиће о случају на основу спорних навода сукобљених страна), за разлику од Солона који у складу са новом функцијом Ареопага употребљава *dikazein* (пресудиће).⁶⁶⁴ Могуће је да се на овај начин направила и разлика у начину кажњавања - за време Драконта стране у спору су саме морале да се побрину око извршења пресуде, а од Солона *dikazein* Ареопага подразумевао је да ће се у случају

⁶⁶² На неким местима Демостен истиче да су иста правила (позивање на суд, сведочење, заклетве) важила за све судове, али на другом помиње да су нека правила (на пример продијаксије) била специфична за одређени суд. A. R. W. Harrison, *The Law of Athens* II, 78.

⁶⁶³ Идентична одредба може се прочитати у Аритотеловом „Уставу атинском“ (57.3).

⁶⁶⁴ Liddell and Scott, *Greek-English Lexicon*, 159, 172.

изрицања смртне казне и конфискације имовине надлежни органи полиса побринути за њихово извршење.

Ареопагити су сви имали правно искуство и били су угледни грађани.⁶⁶⁵ Сваки од њих је проводио по годину дана судећи, као један од архоната, пред различитим судовима, а након тога скупштина је у посебном поступку проверавала њихов рад.⁶⁶⁶ Уколико се упореде са радом поротника у хелиеји, поред правног образовања и доживотног мандата, уочава се да је број поротника Ареопага далеко мањи, што је омогућавало већу објективност при одлучивању.⁶⁶⁷ Ипак, Мекдауел истиче да је било лакше подмитити чланове Ареопага него поротнике хелиеје, вероватно због тога што се избор поротника у хелиеји вршио коцком. Ово међутим, треба повезати са ексклузивним правом Ареопага да решава случајеве умишљајног убиства. Наиме, управо су случајеви умишљајног убиства били разлози због којих се мито чешће нудио ареопагитима.

Нека правила суђења важила су само за Ареопаг. Стране у спору и сведоци морали су пре суђења да положи заклетву, а сведоци су били у обавези да се појаве на суђењу и усмено потврде наводе свога сведочења.⁶⁶⁸ Посебно правило односило се на забрану сукобљеним странама да у својим говорима износе податке који нису били у вези са предметом спора.⁶⁶⁹ О овом правилу сведоче Антифонт (5.11) и

⁶⁶⁵ Исократ описује Ареопаг: „можемо видети да они који су неподношљиви, а прикривају своју праву природу, када уђу у Ареопаг држе се више његових закона него своје порочности, толико је био велики страх наших предака изазван злом, да је успомена на њихове врлине сачувана на овом месту“. Isocrates, *Areopagiticus* (7) 21, volume II (translated by G. Norlin), London 1929. Вид. K. Maricki Gađanski, „Isocrates retractandus“, *Istina-oko istorije, Antičke i moderne teme IV*, Beograd 2006, 36-44.

⁶⁶⁶ С. Аврамовић, „Елементи правне државе и индивидуална права у Атини“, *Правна држава у антици: pro et contra*, Правни факултет у Београду књига 26, Београд 1998, 17-18.

⁶⁶⁷ Било је између 145 и 175 ареопагита, у распону година од 52 до 57. М. Н. Hansen and L. Pederson, „The Size of the Council of the Areopagos and its Social Composition in the Fourth Century B.C.“, *Classica et Mediaevalia* 41/1991, 73; D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 42.

⁶⁶⁸ Есхин нас наводи на закључак да чак није било ни потребно да се појављују сведоци пред Ареопагом, зато што су његове одлуке биле засноване на великом знању које су имали ареопагити: „Узмимо за пример веће Ареопага, најквалитетнији орган у полису. Имао сам прилике да на састанцима већа видим људе који лепо говоре и доводе сведоке да потврде њихове изјаве; али, видео сам и оне који лоше говоре и немају сведоке, па опет постижу успех у својим случајевима.“ Aeschin, *Against Timarchus* (1) 92, *Speeches* (translated by C. D. Adams), London 1919.

⁶⁶⁹ Међутим, ово правило важило је највероватније и пред другим судовима о чему сведочи хорег у шестом Антифонтеном говору (9) за који је био надлежан Паладијум. Аристотел, *Реторика* 1354a; *Устав атенски* 67.1.

Полукс, који напомиње да стране у спору пред Ареопагом нису смеле да имају *proem* (увод) у коме би изражавали емоционалне апеле на поротнике.⁶⁷⁰ Ово правило било је корисно, зато што су поротници требало да пресуде спор објективно, а не под утицајем емоција.⁶⁷¹ Међутим, пошто је на основу сачуваних говора тешко закључити шта би могло да се подразумева под ирелевантним подацима, Тир нуди добро решење – да су Атињани на основу правила о „поштену суђењу“ у сваком конкретном случају могли да утврде оно што је било релевантно за спор.⁶⁷²

Како показују Антифонтови говори, судови су одлучивали на основу заклетва које су положили стране. У првом говору у суђењу пред Ареопагом, тужилац више пута помиње заклетву браниоца да је сигуран у невиност своје мајке (6, 8, 28). Међутим, пошто је заклетва директно била повезана са питањем виности (о чему сведочи анегдота коју је описао Аристотел у „Етици великој“, када је Ареопаг прогласио невином жену која је своме мужу дала љубавни напиток), уколико су поротници Ареопага утврдили да убиство није умишљајно него нехатно, поступак се могао покренути пред Паладијумом.

Разликовање надлежности Паладијума и Ареопага до скоро у литератури није проблематизовано зато што су се сви аутори строго држали критеријума који је дао Аристотел – питања виности.⁶⁷³ Међутим, Тир је поставио смелу тезу, како је назива Валас, да је надлежност ова два суда зависила од тога да ли је убиство извршено својеручно (*autóheir*), за шта би био надлежан Ареопаг, или планирано (*bouleúein*), за шта би био надлежан Паладијум. Основу за такво разграничење он проналази у Демостеновом говору „Против Аристократа“, Платоновим „Законима“ и Аристотеловом „Уставу атинском“, у којем се наводи да је Паладијум судио за нехатно, планирано и убиство странаца. Пошто су последња два случаја могла да

⁶⁷⁰ Pollucis, *Onomasticon* 8.117.

⁶⁷¹ Лани у неколико својих чланака износи занимљива опажања о безначајним наводима страна у спору који нису били релевантни за конкретне случајеве. А. Lanni, “The Homicide Courts and the *Dikasteria*, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 41/200, 311-330; “Relevance in Athenian Courts“, *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* (eds. M. Gagarin and D. Cohen), Cambridge University Press 2005, 124-126; “Spectator Sport or Serious Politics? οί περιεστηκότες and the Athenian Law Courts“, *The Journal of Hellenic Studies* 117/1997, 187-188.

⁶⁷² G. Thür, “Das Prinzip der Fairness im attischen Prozess: Gedanken zu Echinus und Enklema“, *Symposion* 2005, Vienna 2007, 146-147.

⁶⁷³ Аристотел, *Устав атински* 57.3.

буду извршена и умишљајно, Тир налази да намера учиниоца не може бити прихваћена као критеријум за разликовање надлежности ових судова.⁶⁷⁴ Тира, међутим, демантују Антифонтови говори. Наиме, у првом говору маћехи која је отужена за планирање умишљајног убиства судило се на Ареопагу, а у шестом говору се хорег заклиње да убиство није извршио својеручно. Зашто би се неко заклињао да убиство није извршио својеручно ако је надлежан Паладијум, који је по Тиру судио у случајевима планираног убиства? Чињеница је да је у шестом говору хорег оптужен за „планирање ненамерног убиства“, али критеријум својеручно, односно планирано није био одлучујући за надлежност Паладијума у овом случају. Такође, Аристотел је у „Етици великој“ описао случај планирања убиства који је суђен пред Ареопагом, при чему је нагласио да је жена, пошто није имала намеру да убије мужа ослобођена оптужби; намера је, дакле, поново била кључна за утврђивање надлежности. У овом случају, како тврди Мекдауел, поступак је могао да буде поново покренут пред Паладијумом.⁶⁷⁵ Међутим, постоји основана претпоставка да Атињани нису поштовали правило *ne bis in idem*, што потврђује Антифонтов пети говор, у којем Еукситеус каже да у случајевима убиства није могуће поново водити поступак о истој ствари (16). Коначно, басилеус је на основу положених заклетви страна у спору, изложених оптужби и доказа упућивао на суђење пред судом за који је он сматрао да је надлежан, а на основу петнаест сачуваних говора о убиству не може се извести закључак да се надлежност Паладијума и Ареопага изводила по критеријуму својеручно или планирано.⁶⁷⁶ Напротив, критеријум је извесно био постојање намере.⁶⁷⁷

Посебна надлежност коју је за случајеве умишљајног убиства Солон доделио Ареопагу била је прва фаза у историјској подели надлежности између три најважнија суда. То је било новина, али је Солон тиме показао и велико поштовање према

⁶⁷⁴ G. Thür, “The Jurisdiction of the Areopagos in Homicide Cases”, *Symposion* 1990, Köln-Wien 1991, 53-70.

⁶⁷⁵ D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 46-47; W. T. Loomis, “The Nature of Premeditation in Athenian Homicide Law”, *The Journal of Hellenic Studies* 92/1972, 87.

⁶⁷⁶ G. Herman, “How Violent was Athenian Society”, *Ritual, Finance, Politics: Athenian Democratic Accounts Presented to David Lewis* (eds. R. Osborne and S. Hornblower), Oxford 1994, 101.

⁶⁷⁷ R. W. Wallace, “Response to Gerhad Thür”, *Symposion* 1990, Köln-Wien 1991, 73-79.

Драконту. Ефете, које је Драконт конституисао као веће које броји 51-ог члана из редова еупатрида,⁶⁷⁸ Солон је извео из новог владајућег већа Ареопага којег су чинили изабрани архонти и није било потребе да се мења начин конституисања. Суд ефета задржао је древну јурисдикцију, једино су се случајеви умишљајног убиства, у складу са новом одредбом о намери, расправљали пред комплетним већем Ареопага. Уколико је тужилац подизао оптужбу за нехатно убиство, чак и да је бранилац порицао оптужбу, басилеус би сукобљене стране слао на суђење у Паладијум, а бранилац је тамо имао право да користи заштиту која је прописана Драконтовим законом о убиству. Суд на Паладијуму је осим нехатног убиства судио и у случајевима планирања убиства и убиства роба, метека или странца.⁶⁷⁹

Све до Солонове реформе, судије које су улазиле у састав ефета, могле су поред Паладијума да суде и у Делфинијуму,⁶⁸⁰ па чак и у Ареопагу,⁶⁸¹ што је било логично с обзиром да су у њихов састав улазила три најзначајнија архонта: басилеус, полемарх и епоним. Колико су ефети били важни у време Драконта показује одредба о случају када је на основу њихове пресуде о умишљајном убиству десет уважених чланова фратрије могло да да опрост убици, под условом да није било живих рођака жртве. Ови чланови фратрије бирани су на основу свог звања од стране ефета.⁶⁸² А да су ефети судили и у случајевима умишљајног убиства, сведочи одредба Драконтовог закона којом је прописано да ће они судити убици или ономе ко је планирао убиство прогнаног.⁶⁸³ Могли су да суде и на Делфинијуму, јер Закон одређује да су били надлежни да пресуђују и уколико неко убије у нужној одбрани, односно убије или ухапси убицу на територији на којој је било забрањено убицама да бораве.⁶⁸⁴ Ово су били случајеви дозвољеног убиства за које је био надлежан Делфинијум.

⁶⁷⁸ У време Драконта они су бирани тако што би из сваке од четири филе долазило по њих дванаест, а у њихов састав улазили су и архонти басилеус, полемарх и епоним. Е. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, 133.

⁶⁷⁹ Аристотел, *Устав атенски* 57.3.

⁶⁸⁰ *Ibid.*, 57.4.

⁶⁸¹ С. Hignett, *A History of the Athenian Constitution*, 306.

⁶⁸² *IG I² 115*, ред 11-13.

⁶⁸³ *Ibid.*, ред 26-29.

⁶⁸⁴ *Ibid.*, ред 30-38.

Почев од Солона, ефете су жребом бирали ареопагити,⁶⁸⁵ а о њиховом угледу сведочи и Антифонт када на крају шестог говора запажа да су они „најправеднији поротници у читавој Грчкој“ (51). У овом говору може се уочити да су посебна правила процедуре била примењивана пред Паладијумом: „закони, заклетве, приношење жртава, објаве и процедура у случају убиства пред овим судом разликује се у односу на друге судове, зато што је важно да се чињенице утврде исправно, нарочито када је улог велики“ (6.6). Расположиви подаци показују да су ефети били искусни људи од преко педесет година,⁶⁸⁶ а њихово животно искуство и релативно мали број наводе на закључак да је њихов рад вероватно био непристрасан и ефикасан.

Надлежност Паладијума у случајевима *bouleusis*, који су били засновани на принципу *qui facit per alium, facit per se*, може се разумети као каснија спецификација оригиналне надлежности додељене ефетима Драконтовим законом (12-13). С друге стране, аутори који су заступали тезу првобитне јурисдикције Ареопага сматрали су да је била Драконтова иновација да надлежност за планирано убиство пребаци са Ареопага на ниже судове.⁶⁸⁷ У сваком случају Паладијум је био надлежан за све случајеве планирања убиства укључујући и умишљајно убиство. Можда, бар на први поглед, ово делује контрадикторно у односу на први Антифонтгов говор, у којем се помиње „планирање ненамерног убиства“, али већина аутора се слаже да је ту оптужба била *dike phonou*, као што је био случај и са женом коју помиње Аристотел у „Етици великој“ којој је судио Ареопаг.⁶⁸⁸ Читањем овог говора, нигде у тексту не може се наћи директна потврда за тумачења која су навела ауторе на закључак о квалifikацији дела. Међутим, неки делови говора могу индиректно да буду схваћени као потврда: „Ви се налазите овде не да би сте помогли убицама, него њиховим жртвама које су умишљајно убијене – убили су их они који на то имају најмање право. Сада је на вама да одлучите праведно... Она га је убила

⁶⁸⁵ E. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, 162; D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 51-52.

⁶⁸⁶ C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution*, 306-337.

⁶⁸⁷ G. F. Schömann, “De Areopago et Ephetis”, 196; R. W. Wallace, *The Areopagos Council to 307 B.C.*, 12-22.

⁶⁸⁸ M. Gagarin, “Bouleusis in Athenian Homicide Law”, 94-95; G. Thür, “The Jurisdiction of the Areopagos in Homicide Cases”, 63. Супротно мишљење има D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 62.

вољно, са умишљјем, он је умро против своје воље и насилно.“ (1.22, 26). Очигледно је да тужилац, највероватније терети маћеху за извршење умишљајног убиства, а не планирање убиства. У крајњем случају, питање квалификације кривичног дела није било одлучно за изрицање казне зато што су Атињани на исти начин кажњавали оне који су планирали убиство, као и оне који су убили.

Потврда да је одвојена јурисдикција за нехатно убиство постојала још у време Драконта може се видети у Демостеновом говору „Против Аристократа“, у коме се убици гарантује сигуран одлазак у прогонство и останак тамо до момента помирења са породицом жртве (23.72). Иако је у питању парафразирање Драконтовог закона (13-20) све наведено је суштински тачно. Драконт говори о измирењу са рођацима жртве, набрајајући ко и по ком реду има право да дâ опрост, док Демостен уопштено говори о рођацима жртве, показујући, можда, на тај начин, да се пракса променила (да је од тог момента опрост могао да дâ било ко од рођака жртве), или упућујући на правило из Драконтовог закона. Међутим, пошто Демостен напомиње „утврђен период“ времена и „прописану руту“ за прогнаног, то показује да су правила постала прецизнија у смислу ко, по чијој наредби, на основу ког правила, колико дуго и где треба да иде у прогонство у случају извршеног нехатног убиства.

На основу ове реконструкције може се закључити да је одлазак у прогонство оних који су били осуђени за нехатно убиство био део законских правила различитих јурисдикција (Драконтове и Солонове), што је била последица раздвајања надлежности између ефета и Ареопага. Наиме, једино од тог момента кажњавање убице за нехатно убиство добило је на значају, што показује наставак Демостеновог говора у којем се каже: „Онда законодавац дефинише начин повратка онога ко је отишао у прогонство – није препуштен случају, он треба да се врати, али тек пошто поднесе жртву и на тај начин се очисти.“ (23.72).

На основу сачуваних говора о убиству долази се до закључка да су Паладијум и Делфинијум били надлежни у много мање случајева у односу на Ареопаг, иако су се највероватније похвале изречене за суђење пред Ареопагом односиле и на ове судове. Демостен у говору „Против Аристократа“ третира ове судове као групу, повезујући Паладијум и Ареопаг као „судове велике старине и израженог

карактера“, а описујући Делфинијум као „трећи поред ова два који је светилиште и улива страхопоштовање“ (23.73-74). Ареопаг је по свој прилици био *pars pro toto* и симбол осталих судова који су судили у случајевима убиства.

4.2. Дозвољено убиство

У древном атинском праву неколико извора сведочи да се институт дозвољеног убиства развио од самопомоћи законом. Дозвољено убиство било је процесуирано на Делфинијуму, али се није кривично гонило. Демостен у говору „Против Аристократа“ каже: „Ако неко нехатно убије човека на спортском такмичењу, или у нужној одбрани, или у рату услед незнања, или због прељубе са његовом женом, мајком, сестром, ћерком или конкубином која је заштићена зато што му је родила слободну децу, прогонство се не може досудити.“ (23.53).⁶⁸⁹ Одредба о нужној одбрани разрађена је у даљем делу текста (23.60) и исте је садржине као и одредба из Драконтовог закона о убиству (37-38): „Ако неко бранећи се убије другог, зато што је на то био принуђен због напада на сопствени живот или неправедног одузимања имовине, неће бити кажњен због убиства.“⁶⁹⁰ А Драконт је дозвољавао нужну одбрану и уколико је жртва намерно изазвала тучу (30-35).⁶⁹¹ Нужну одбрану, као основ ослобађања од одговорности, помиње и Платон у „Законима“, при чему под нужном одбраном подразумева самоодбрану и случај када је жртва изазвала тучу.⁶⁹²

⁶⁸⁹ „Признаје ли ко, да је убио, али тврди, да је учинио убиство, што га закон допушта, као на пример затекавши прељубника, или у рату с незнања, или у такмичењу борећи се томе суде код Делфинија.“ Аристотел, *Устав атенски* 57.3.

⁶⁹⁰ Осим наведених случајева, Драконт је дозвољавао убиство прогнаног који се пре истека времена вратио у Атину, као и убиство оних који су подривали демократско уређење и покушавали да успоставе тиранију (37-38).

⁶⁹¹ Код ове одредбе Закон је оштећен, па Струд уз резерву напомиње да се у овом случају највероватније радило о дозвољеном убиству. R. S. Stroud, *Drakon's Law on Homicide*, 56.

⁶⁹² Поред нужне одбране, Платон у случајеве дозвољеног убиства убраја и убиство провалника, напасника слободне жене или дечака, силоватеља, као и онога ко је напао неког од рођака убице. Платон, *Закони*, 869д, 874ц.

Закон о дозвољеном убиству цитиран у Демостеновом говору (23.53) поједини аутори сматрају Драконтовим законом, али је то дефинитивно оспорено.⁶⁹³ Чак и да се прихвати као претпоставка, нема доказа да је намера починиоца била у то време постављана као одлучан општи критеријум. Намера је у складу са Драконтовим законом испитивана само у конкретним случајевима умишљајног убиства који су били обрађени у Закону. Драконтов закон је имао за циљ да сачува социјалне вредности и интегритет *oikos*-а. На основу сачуваних извора долази се до закључка да су дозвољена убиства пре Демостеновог говора процесуирана по истом принципу узрочне одговорности који је важио и у другим случајевима које су судили ефети: онај ко је убио дозвољено морао је доказати да је жртва одговорна за сопствену смрт.

Нажалост, сачуван је само један говор за који је извесно да представља пример дозвољеног убиства – Лисијин говор „О убиству Ератостена“.⁶⁹⁴ Међутим, две Антифонтове „Тетралогije“ изазвале су у књижевности расправу да ли се могу сврстати у примере дозвољених убистава и оне свакако треба да буду размотрене као извори који сведоче о овом институту.

Убиство на спортском такмичењу или атлетском тренингу приближно је случајној смрти и у том смислу личи на случајеве који су се водили пред Паладијумом. На основу тога може се помислити да ће се оптуженом изрећи прогонство због нехатног убиства. Али, ово би био погрешан начин размишљања, зато што је у ова два случаја питање о којем је суд требало да одлучи укључивало намеру. Наиме, поротници су морали да утврде да ли је убиство извршено умишљајно, под изговором правног разлога. Овакав начин размишљања сугеришу аргументи које је Антифонт изложио у „Тетралогјама“. Он у „Тетралогји 2“

⁶⁹³ Пре него што је Струд детаљно проучио Драконтов закон сматрало се да је закон цитиран у Демостеновом говору део Драконтовог закона који је оштећен у реду 36. R. J. Bonner and G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, I, 123. Међутим, ово је дефинитивно одбачена претпоставка. R. S. Stroud, *Drakon's Law on Homicide*, 56-57; G. Busolt-H. Swoboda, *Griechische Staatskunde*, 813.

⁶⁹⁴ С. Глигић, „Да ли је дозвољено убити?“, *Анали Правног факултета у Београду* 2/2008, 262-271.

помиње закон који забрањује праведно и неправедно убиство⁶⁹⁵ и описује разговор који су водили Перикле и Протагора: „Да ли у најстрожем смислу за кривца ове несреће треба сматрати копље или онога ко га је бацио или надзорника игара?“⁶⁹⁶ Њихов разговор показује да убиство учесника на спортском такмичењу вероватно није било прихваћено као дозвољено, што представља важан аргумент оних аутора који су сматрали да се случај из „Тетралогije 2“ не може сврстати у дозвољена убиства.⁶⁹⁷

Аутори који су заступали став да би у „Тетралогiji 2“ највероватније био надлежан Паладијум углавном су се сложили да би у „Тетралогiji 3“, у случају да се радило о правом спору, био надлежан Ареопаг, зато што је по њима ово био случај умишљајног убиства. Издваја се мишљење Дитенберга који је изрекао оштру оптужбу – да аутор „Тетралогija“ није познавао атинско право, јер је онај ко убије у нужној одбрани морао да буде ослобођен оптужбе.⁶⁹⁸ Међутим, ово је оспорио Липсиус,⁶⁹⁹ па се данас прихвата да „Тетралогije“ верно приказују атинско право.⁷⁰⁰

Антифонт у „Тетралогiji 3“ не даје индикације о суду пред којим би могао да се води случај. Да би се одговорило на питање надлежности суда једина чињеница на коју су аутори могли да се ослоне јесте да је бранилац отишао у прогонство пре свог другог говора (4.4.1). У складу са наводом Демостена (23.69), браниоцу је пред Ареопагом било дозвољено да оде у прогонство пре свог другог говора. Нигде није

⁶⁹⁵ По Џонсу овај закон је *novus actus interveniens* у складу са којим је дечак који је бацио копље крив без обзира на то што није желео да убије. J. W. Jones, *The Law and Legal Theory of the Greeks*, 262-263.

⁶⁹⁶ Њихова дискусија се није односила директно на случај из „Тетралогije 2“, већ на сличну ситуацију која је имала исту проблематику, али су били други актери. Плутарх, *Перикле* (36), *Славни ликови антике II*.

⁶⁹⁷ D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 74; M. Gagarin, *Antiphon The Speeches*, 141; E. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, 192; R. C. Jebb, *The Attic Orators from Antiphon to Isaeos*, 52. R. Sealey, “The Tetralogies Ascribed to Antiphon”, 76-77; L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 75; R. Maschke, *Die Willenslehre im griechischen Recht. Zugleich ein Beitrag zur Frage der Interpolationen in den griechischen Rechtsquellen*, 54; F. Decleva Caizzi, *Antiphontis Tetralogiae*, 37.

⁶⁹⁸ W. Dittenberger, „Antiphons Tetralogien und das attische Criminalrecht II“ *Hermes* 32/1897, 5-6.

⁶⁹⁹ J. H. Lipsius, “Ueber Antiphons Tetralogien”, *Berichte der königlichen sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Leipzig* 56/1904, 194-196.

⁷⁰⁰ L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 6-16; K. J. Dover, „The Chronology of Antiphon’s Speeches“, 56-59.

напоменуто да је то било дозвољено и на суђењима пред Делфинијумом, али могуће је да јесте.⁷⁰¹

У “Тетралогји 3” значење које је тужба за покретање дозвољеног убиства (*phonos dikaios*) имала у атинском праву на први поглед у складу је са убиством у нужној одбрани. Бранилац истиче да је жртва прва ударила, а он се бранио употребљавајући једнаку силу – узвратио је ударац. Тим исказом алудира на Драконтов закон, јер да је узвратио јачом силом морао би то да оправда и вероватно се такав случај не би могао подвести под дозвољено убиство. Управо овај део говора у којем бранилац објашњава на који начин је ударио, послужио је Гагарину као аргумент за тврдњу да се извесно радило о умишљајном убиству: „Природно је да сам узбуђен зато што тужиоци покушавају да уздигну овај случај на ниво најтежег злочина, а жртва је више одговорна за своју смрт, него ја. Започео је пијан тучу нападајући трезнога и зато је одговоран не само за сопствену несрећу, него и за оптужбе против мене.“ (4.2.1). Наиме, Гагарин обраћа пажњу само на наводе тужиоца о најтежем злочину и потпуно занемарује други део у којем се објашњава шта се десило. При том, као потврду својих навода узима део првог говора, тужиоца налазећи да тај исказ јасно указује да се радило о умишљајном убиству.⁷⁰² Међутим, у првом говору тужиоца стоји: „с обзиром на то да је ударио човека који је био пијан и без могућности да се контролише, ударајући га и гушећи до момента када он више није могао да дише, треба да се казни за убиство. А пошто није поштовао старије, заслужује казну која је адекватна за оваквог криминалца.“ (4.1.6). Дакле, нигде се не апострофира умишљајно убиство, а дозвољено убиство је могло да се изврши умишљајно, као у Лисијином првом говору. Гагарин даље као кључни доказ узима наводе из првог говора браниоца, у коме се по његовом мишљењу помиње Драконтов закон (12-13) који је упућивао на кажњавање умишљајног убиства : „Уколико неко мисли да је он умро од мог ударца и да сам ја убица, нека води

⁷⁰¹ Уколико је оптужени убица за дозвољено убиство пред Делфинијумом, у случају да га прогласе кривим, могао да буде кажњен смртном казном (ово напомиње Еуфилетос у првом Лисијином говору), онда би у складу са тим било и да му се дозволи да оде у прогонство. Lysias, *On the Slaying of Eratosthenes* (1) 50, *Trials From Classical Athens* (translated by C. Carey), London 1997; W. T. Loomis, “The Nature of Premeditation in Athenian Homicide Law”, 95.

⁷⁰² M. Gagarin, “Self-defence in Athenian Homicide Law”, 114.

рачуна о томе да ме је он први ударио, због чега је одговоран за сопствену смрт, јер ја се не бих бранио да нисам нападнут. Пошто сам оптужен у складу са законом и на основу чињенице да је он започео тучу, ја у сваком случају нисам његов убица. Жртва је убица...” (4.2.6). Липсус добро примећује да се бранилац позива на одредбу Драконтовог закона о дозвољеном убиству у нужној одбрани (30-35), с обзиром да истиче да је жртва започела тучу, а и у наставку говора позива се на овај закон, што чини и тужилац (4.3.2-4, 4.4.2-8).⁷⁰³ Наравно, бранилац се није смео ослонити само на закон: морао је да докаже да није убица.

Бранилац у свом првом говору помиње и „закон који забрањује праведно и неправедно убиство“ (који је за разлику од претходних навода закона именован) и поставља дилему: он сигурно није крив за неправедно убиство, зато што је праведно одреаговао на провокацију; уколико је убица, његово убиство би било праведно; али он није убица и инсистира на томе да узрок смрти и одговорност треба потражити на другом месту (4.2.3). Управо навођење овог закона је навело ауторе, који заступају тезу да је у овом случају био надлежан Ареопаг, да закључе да се бранилац није позивао на одредбе Драконтовог закона о дозвољеном убиству.⁷⁰⁴ Дитенберг, добро уочава да уколико је праведно=дозвољено и неправедно=забрањено убиство, онда би забрана неправедног (забрањеног) била таутологија, а забрана праведног (дозвољеног) контрадикција, дакле овакав закон не би могао да опстане ни у једном правном поретку.⁷⁰⁵ Из тог разлога је закон који забрањује праведно (дозвољено) убиство добар аргумент и мора се опрезно читати да би се схватила његова морална основа.

Из овог аргумената се јасно може видети да је дозвољено убиство подразумевало радњу коју Антифонт дефинише као ретрибутивно насиље: „Да је човек умро моментално после туче, то би значило да је умро праведно, а они који започињу тучу заслужују да пате више у односу на повреду коју су они проузроковали“ (4.2.3). Нема недоумица у погледу тога да је бранилац био угрожен

⁷⁰³ J. H. Lipsius, “Ueber Antiphons Tetralogien”, *Berichte der königlichen sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Leipzig* 56/1904, 194-196.

⁷⁰⁴ K. J. Maidment, *Minor Attic Orators* I, 45-46; F. Decleva Caizzi, *Antiphontis Tetralogiae*, 12.

⁷⁰⁵ W. Dittenberger, “Zu Antiphons Tetralogien”, 452.

ударцем жртве због чега је одреаговао у складу са нужном одбраном, он је дакле деловао дозвољено (ретрибутивно) јер је био повређен ударцем старијег човека.⁷⁰⁶

Најбоља паралела с позицијом коју је имао бранилац у „Тетралогији 3“ може са направити с позицијом коју је имао Еуфилетос у првом Лисијином говору. Наиме, Еуфилетос итиче да је оправдано то што је Ератостена довео до пропасти да би се осветио због неправде која му је нанета: „Било би оправдано и да сам га ухапсио или се користио било којим расположивим средствима зато што је тај човек искварио моју жену.“ (1.37).⁷⁰⁷ Да би доказао своју невиност Еуфилетос је морао своју одбрану да усклади са наводима у оптужби што је била нека врста клопке – тужиоци га терете за убиство, без обзира на то што је било дозвољено, и он га мора порећи. Није могао само да се ослони на законску дозволу за убиство љубавника кога је затекао на делу. Морао је да покаже да није ковао заверу о фаталном исходу, него да је убиство узроковано другим околностима, укључујући и понашање жртве. Из тог разлога он итиче да Ератостена није довео у непријатну ситуацију тиме што би га ухапсио, подизао тужбу против њега или га на други начин малтретирао. Сличан аргумент истиче бранилац у „Тетралогији 3“ када инсистира на томе да би ретрибутивно убиство било оправдано, али да он није убио.

Аутори који сматрају да је у овом случају могао да буде надлежан једино Ареопаг, као аргумент наводе да се у случајевима дозвољеног убиства није смело порицати убиство, као што то чини бранилац, пребацујући кривицу за убиство на доктора који је лечио жртву,⁷⁰⁸ постављајући и питање зашто Антифонт пренебрегава пропис да доктори нису одговарали за немар?⁷⁰⁹ Како је напоменуто, у случајевима дозвољеног убиства оптужени су морали опрезно да излажу своју одбрану, јер би у супротном могли да буду окривљени за умишљајно или нехатно убиство. О томе сведочи и анегдота описана у „Животу Тукидида“ од анонимног

⁷⁰⁶ Сличан начин размишљања Антифонт је показао и у „Тетралогији 1“: „Да сам ја потенцијални убица, имао бих оправдање, зато што сам реаговао бранећи се од повреде.“

⁷⁰⁷ Еуфилетос је поред законске могућности да убије Ератостена у складу са атинским правом, такође могао да покрене тужбу *graphe* против љубавника, да га затвори код себе у кућу и тражи откуп или га физички и психички малтретира. С. Глигић, „Да ли је дозвољено убити?“, 265.

⁷⁰⁸ W. T. Loomis, “The Nature of Premeditation in Athenian Homicide Law”, 93.

⁷⁰⁹ D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 71-73.

аутора у којој се приповеда како је Тукидид први пут демонстрирао своје врсне говорничке способности говорећи у одбрану Пирилампеа, који је био оптужен пред Ареопагом за убиство своје драге у наступу љубоморе.⁷¹⁰ Перикле је био тужилац, а Тукидиду је после одбране Пирилампеа порастао политички углед. Ова анегдота може да послужи као илустрација да је убиство учињено у бесу било процесуирано као умишљајно у суђењу пред Ареопагом.⁷¹¹ Из тог разлога бранилац је као и Еуфилетос морао да докаже да се бранио и да није крив за убиство, јер је жртва умрла касније због нестручног лечења.

Побожни митови о којима Антифонт говори у уводу првог говора „Тетралогije 3“ у основи су „законa који забрањује праведно и неправедно убиство“: „Када је Бог пожелео да створи људску расу, послао је прве људе и обезбедио им је земљу и мора као подршку да не би умрли без основних потрепштина пре него што остаре.⁷¹² Пошто је Бог поставио високе вредности за наше животе, ко год убије другога незаконито чини грех против Бога и нарушава правила људског друштва.“ (4.1.2). Оптужени се изјашњава да је поступио у складу са законом који дозвољава нужну одбрану када неко зада први ударац, али ово се може схватити и као изговор да млађи и снажнији човек узврати ударац старијем омалажавајући дух закона који забрањује ретрибутивно убиство, чак иако је оправдано. Тужилац неће послати невиног у смрт неправедно, нити ће покушати да утиче на поротнике тражећи незакониту осуду. Оптужени мора бити кажњен пошто је безобзирно ударио старијег човека (4.1.6-7).

Антифонт је случај представио као правни проблем. С једне стране су тужиоци који траже одговорност за смрт свога рођака, а с друге стране је оптужени који је поступао у складу са законским правилом о нужној одбрани. Један начин решавања овог проблема био би, како Кол (*Cole*) предлаже, да се свака од „Тетралогija“ схвати

⁷¹⁰ Ова анегдота говори о животу Тукидида сина Мелесијина. L. Piccirilli, “Alcune notizie su Tucidide di Melesia”, *Museum Helveticum* 18/1985, 259-267.

⁷¹¹ Платон говори о убиствима извршеним у афекту покушавајући да направи разлику између оних која су извршена умишљајно и нехатно. Платон, *Закони* 866e-867b.

⁷¹² Не постоји јединствени грчки мит о настанку људског друштва, али су софисти показали велико интересовање за ово питање. Протагора препричава мит о Прометеју и настанку људи. Plato, *Protagoras* 320c-322d.

као лабаво постављен случај, где се подастиру неповезани аргументи из којих потенцијални клијент може изабрати важну поенту за сопствени случај: „Тетралогије“ не представљају једну хипотетичку расправу већ много потенцијалних расправа. На овај начин Антифонт демонстрира да је свака страна могла да добије спор уколико сведоци сведоче у њену корист.⁷¹³ Тачно је да Антифонт настоји да прикрије дејство могућих аргумената, али чини се да он представља аргументе као драматичну целину, при чему не скаче са једног сценарија на други.

У случајевима као што је овај питање ко је иницирао тучу је увек спорно, без обзира на то што се сведочењем може потврдити који је човек задао први ударац. Сведоци су могли да буду у завади са неким од актера туче или је баш неко од њих својим држањем испровоцирао тучу. Сем тога, законом нису прецизиране границе нужне одбране. Тужилац у говору истиче да је вероватније да је млађи човек започео тучу, што не мора да буде у контрдиkcији са сведочењем о томе да је старији започео тучу, могуће је да је то само покушај да се из другог угла сагледа питање одговорности. Одговорност не мора увек да буде на ономе ко је први задао ударац. Онај ко је испровоцирао свађу може бити више одговоран, јер је његово понашање главни узрок туче. Вероватно да у овом смислу тужилац објашњава: „пре ће млађи да се напију и започну тучу...због тога постају арогантни, младалачки снажнији и неискуснији у испијању алкохола.“ (4.3.2).

Што се тиче одговорности доктора, пошто је по атинском праву он био ослобођен одговорности, а његово лечење је највероватније било непосредан узрок смрти жртве, чини се да је Антифонт вешто поставио аргументе тако да и тужилац и пријатељи оптуженог, који у његово име изговарају завршни говор, кривицу пребацују на онога ко је задао фаталан ударац (4.1.7), односно онога ко је испровоцирао ударац (4.4.8). Уколико тужилац тврди да је оптужени одговоран за лоше лечење жртве, зато што је ударио старијег човека и тиме га повредио, онда не може да избегне импликацију да је старији човек крив, зато што је ударио млађег и тиме га натерао да се одбрани. Расправа се у том случају може решити одговором на питање ко је био иницијатор туче? При том, не може се умањити одговорност убице

⁷¹³ А. Т. Cole, *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*, Baltimore 1991, 73-78.

зато што је увредљивом провокацијом наводно био лишен самоконтроле. Провокација и афекат су фактори о којима би одлучивао Ареопаг, где се највише водило рачунао о нападачевом стању ума. Али, ако на Делфинијуму убица који је убио у афекту буде непромишљен па призна убиство, то је значило да је признао и кривицу. Њега би пре окривили уколико се докаже да је изгубио самоконтролу и деловао брзоплето. Једино што је могло да га ослободи јесте да докаже да је деловао у складу са законским правилом. То да понашање оптуженог у моменту напада треба више да буде у складу са законом него са његовим афектима делује као апсурдна фикција, што је можда и била Антифонтска намера - да демонстрира контроверзе суђења пред Делфинијумом.

Аутори који су заступали тезу да је у овом случају судио Ареопаг наводе и пример Демостеновог говора „Против Мидије“ где је бранилац у бесу узвратио ударац пијаном нападачу који је евидентно био слабији од њега и био осуђен на основу једног гласа више.⁷¹⁴ Мидија је ударио Демостена на фестивалу хорова на којем је Демостен учествовао као хорег. Демостен га је оптужио за *hybris* и у свом говору се потрудио да докаже да је заиста у питању био овај тежи злочин, а не обична увреда.⁷¹⁵ Пошто се одлучио да га тужи, уместо да је узвратио ударац, наводи примере сличних случајева, између осталог, и пример поменутог убиства пијаног нападача да би показао да убиство није оправдани одговор на *hybris* (21.72-75). Суд није поменут, а пошто је убиство извршено у афекту може се претпоставити да је Ареопаг био надлежан. Оно што Демостена интересује није питање да ли је оптужени оправдано узвратио ударац, већ да ли је његов ударац непосредни узрок смрти? Они који су гласали за ослобађајућу пресуду сматрали су да је и задавање

⁷¹⁴ M. Gagarin, “Self-defence in Athenian Homicide Law”, 117-118; D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 75.

⁷¹⁵ *Hybris* је постојао када је неко злоупотребио своју енергију или моћ да би другога омаловажио. При том, како Аристотел напомиње у „Реторици“ уколико неко удари другога, то не подразумева да је у питању *hybris*, јер је могуће да је такав „случај за правичност“ (1347a). Антифонт у „Тетралогији 2 и 3“ помиње узгредно *hybris*, не као дело за које су актери били окривљени, већ као начин понашања. У „Тетралогији 2“ негира *hybris* (3.2.3), а у „Тетралогији 3“ га истиче (4.1.6). Сам појам је задавао потешкоће приликом дефинисања, али је оштећени могао против онога ко изврши *hybris* да подигне тужбу *graphe*. D. M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, 129-132; С. Аврамовић, „*Hybris* у античкој Атини-правни аспекти и савремени изазови“, *Зборник Матице Српске за класичне студије* 10/2008, 203-222.

смртоносног удараца било у складу са законом онда када је неко претрпео насилну увреду. На сличан начин бранилац у „Тетралогји 3“ указује на то да је у складу са законом када се једнаком или јачом силом узврати на напад агресора (4.2.2).

Демостен представља овај случај као познати прецедент⁷¹⁶ и можда не би било чудно да је управо неки сличан послужио Антифонту као модел за „Тетралогју 3“, као што је чувена дебата између Перикла и Протагоре послужила као модел за „Тетралогју 2“. Оно што повезује ове две тетралогје јесте „закон који забрањује праведно и неправедно убиство“, у складу са којим је ретрибутивно убиство незаконито и само оно што дозвољава закон може бити заштићено јурисдикцијом Делфинијума. У обе тетралогје „закон који забрањује праведно и неправедно убиство“ служи као основа за софистичку дилему и у обе демонстрација *phonos dikaios* есенцијално подразумева дозвољено убиство, с тим да је у „Тетралогји 3“ проширена на ретрибуцију због кажњиве грешке жртве. Могуће је да је Антифонт, пишући ове тетралогје, био инспирисан контроверзом око јурисдикције Делфинијума. Изгледа да је у складу са правилима која су се примењивала на Делфинијуму постојало ограничење у погледу случајева када су оптужени могли истицати правно оправдање за своја дела. Захтев да се случај третира као дозвољено убиство био је вероватно уважаван само кад је убица могао да се позове на поступање у складу са законом, док у осталим случајевима, чак и да се радило о оправданом убиству, то није било могуће. У првом Лисијином говору, убица љубавника морао је да докаже да није ковао заверу против љубавника, без обзира на то што је у складу са законом овакво убиство било дозвољено. Антифонт је у „Тетралогјама 2 и 3“ прилагодио ово правило терминима које су читаоци могли да разумеју - „закон који забрањује праведно и неправедно убиство“, а Демостен управо инсистира на томе да су сва убиства била праведна или неправедна (23.75). У том смислу, ако оптужени није извршио ни праведно ни неправедно убиство, онда није могао да се сматра убицом. Разлика која постоји између Антифонтског и Демостеновог излагања огледа се у томе што Антифонт цинично пребацује кривицу

⁷¹⁶ S. Todd, *The Shape of Athenian Law*, 61.

са жртве, која је изазвала, на убицу, чиме врши преокрет у конвенционалном схватању правила и истиче да је дозвољено убиство забрањено.⁷¹⁷

Демостен у говору „Против Аристократа“ говори о Делфинијуму: „Постоји и трећи суд...најсветији који међу осталима улива највише страхопоштовања, суди у случајевима када човек призна убиство, али тврди да је то учинио дозвољено: то је суд Делфинијум.⁷¹⁸ Они који су оригинално дефинисали његову јурисдикцију...узели су у обзир да је Орест признао убиство своје мајке и био оптужен пред поротом богова, који су сматрали да постоји дозвољено убиство – богови неће изрећи неправедну пресуду. Они су дефинисали законом околности у којима је било дозвољено да се убије.“ (23.74).

Уколико се Делфинијум упореди са Ареопагом и Паладијумом може се закључити да је његова јурисдикција била највећма проблематична. Да ли је за случајеве који су одлазили пред Делфинијум било довољно да убица докаже да је по закону убиство било дозвољено, као што Демостен сугерише, или је то више било питање мотивације и правног узрока, о чему сведоче аргументи изнесени у Лисијином говору „О убиству Ератостена“? Тема коју је Антифонт развио у „Тетралогијама 2 и 3“ о „закону који забрањује праведно и неправедно убиство“ упућује на закључак да је принцип правног оправдања убиства био контроверза о којој се дискутовало. А, Демостен третирајући концепт дозвољеног убиства као тежак, који се морао образлагати тачку по тачку (23.53-59), потврђује да контроверза још увек није решена. На месту где говори о Делфинијуму додатно компликује проблем тиме што Орестово суђење пред Ареопагом наводи као мит који сведочи о јурисдикцији Делфинијума. Ако се претпостави да је одбрана пред Делфинијумом била валидна само у случајевима када је била сагласна са важећим законским правилима, онда из тога произлази закључак да је надлежност Делфинијума продукт историјског развитка законодавства. Чини се да је Демостен то покушао да објасни.

⁷¹⁷ Каснија теорија ово назива *metastasis*, а Антифонт овај термин употребљава и у називу свог одбрамбеног говора „*Peri Metastaseos*“, чиме највероватније даје наговештаје потоњег развитка.

⁷¹⁸ У светилишту Делфинијум налазио се храм посвећен Аполону и Артемиди тако да су убице на истом месту где се судило могле и да се очисте од мијазме. R. Garner, *Law & Society in Classical Athens*, London and Sydney 1987, 36-37; G. Graf, “Apollon Delphinus”, *Museum Helveticum* 2/1979, 2-22.

Архаично друштво је имало потребе за религијским и обичајним правилима која су временом записана у законе, а Делфинијум је установљен да би правно заштитио и сачувао оно што се налазило у законима.

За разлику од Ареопага и Паладијума где је тужиочева оптужница била примарна за одређивање надлежности, код Делфинијума је надлежност одређивана на основу браниоачеве молбе.⁷¹⁹ У већини случајева највероватније је басилеус био обавезан да случај проследи надлежном суду у складу са оптужбом, уколико је она, на основу онога што је сазнао са продикасија, *prima facie* била прихватљива. Тужилац, који је оптужио потенцијалног убицу за умишљајно убиство и захтевао најстрожу казну, био би упућен на Ареопаг, а у случају да је сматрао да се ради о умишљајном убиству и био спреман да прихвати прогонство са могућношћу евентуалне нагодбе, надлежан је био Паладијум. Што се тиче Делфинијума, било је потребно да тужилац константује дозвољено убиство и да оптужени објасни да је његово деловање у конкретном случају било законом дозвољено.⁷²⁰ Докле год се питање намере није дефинисало као посебан критеријум, дотле није било ни разлога да се изјава страна о дозвољеном убиству расправља као посебно питање. У свим случајевима се исто поступало: да ли је оптужени одговоран или се неки други фактор може узети као узрок смрти? На суд се одлазило тек када би се утврдило да је тужилац оптужио за умишљајно убиство и захтевао егзекуцију, прихватио мању казну због нехатног убиства или је бранилац свестан да је вољно извршио убиство, али моли да га ослободе зато што је поступао у складу са законом.

Како је напоменуто у Аристотеловом „Уставу атинском“, сви случајеви убиства који су имали законско оправдање могли су да се суде на Делфинијуму. У складу с тим, наведени су само примери неких дозвољених убистава и отворена су врата осталим случајевима у којима су браниоци могли да пронађу законску дозволу. Међутим, у неким случајевима дозвољеног убиства као што су убиство лопова или љубавника ухваћеног *in flagranti* или убиство где је била дозвољена самопомоћ, тужилац је у оптужби могао да наведе да је убиство умишљајно ван граница

⁷¹⁹ E. Heitsch, “Der Archon Basileus und die attischen Gerichtshöfe für Tötungsdelikte“, 72-74.

⁷²⁰ D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 70-81.

законског оправдања. Тада је оптужени морао да изјави да није убица и да су други узроци, безобзирност жртве као и правна дозвола за деловање у конкретној ситуацији, довели до убиства. Морао је да докаже да убиство није било изазвано његовим чињењем и да он није био мотивисан да га изврши. На тај начин Лисија поставља одбрамбени говор Еуфилетоса. Ово је била једина одржива одбрана пред Делфинијумом: кривити жртву и убедити поротнике у постојање правног разлога.

Пошто су случајеви пред Делфинијумом захтевали да оптужени докаже оправданост свог поступка на основу закона, ова јурисдикција је развијена тек са писаним законским правилима. У време Драконта, који је први кодификовао правила о самопомоћи, ефети су пресуђивали на Делфинијуму када је правни основ убиства био оспорен од стране рођака жртве због чега басилеус случај није могао да потврди за суђење пред другим судом. Као посебан суд, Делфинијум је вероватно конституисан после Солонове доделе надлежности Ареопагу да суди у случајевима убиства и пресуђивао је случајеве у којима убица није могао да пориче непријатељски однос према жртви, али је своју мотивацију правдао законом.⁷²¹ За разлику од Ареопага, где је оптужени изјављивао да није имао намеру да убије, пред Делфинијумом ово није била добра одбрана и оптужени је као одговор на прво питање морао да изјави да је деловао у складу са законом.

Prónoia је за Атињане значила више од намере, пошто је свако убиство без намере било *phonos mē ek pronoías*. Али, ако је убиство учињено умишљајно, смрт је била *ek pronoías*. Када су Атињани говорили о *prónoia* више су промишљали о квалитету намере, него о њеном формулисању.

⁷²¹ W. W. Hyde, "The Homicide Courts of Ancient Athens", *University of Pennsylvania Law Review and American Law Register* 66/1918, 339-341.

Уколико се на овај начин схвати *prónoia* онда се у другом светлу сагледава и *bouleusis*: убица неће бити процесуиран са *bouleusis*, уколико је сам убио и сви случајеви *bouleusis*-а су били умишљајни, осим, ако онај који планира није желео да повреди, у ком случају је *bouleusis* изузетно било нехатно.

У атинском праву убица љубавника није се кажњавао, али су рођаци љубавника имали право да поднесу тужбу и убица је морао да се брани на Делфинијуму. Ако би суд утврдио да није у питању дозвољено убиство могао је да буде кажњен смртном казном и конфискацијом имовине или да се сам одлучи да оде у прогонство пре изговореног завршног говора.

Што се тиче поротника који су судили на Ареопагу, Паладијуму и Делфинијуму: њихов број је варирао од 51 ефета до 200 ареопагита; били су лаици просечне старости од 30 до 50 година; нису имали претходно знање о случају који су судили, а басилеус који је водио суђење није гласао; своју пресуду доносили су на основу предочених доказа; дужина суђења била је краћа од једног дана, јер су говори страна у спору мерени воденим сатом (*klepsydra*); одмах после завршних говора гласали су о пресуди без могућности претходног саветовања; простом већином је могао да се добије спор; није постојало право на жалбу, поновно вођење поступка, нити се пресуда могла одлагати због непотпуних доказа; нису могли самостално да одреде казну, она је претходно била утврђена законом или су је стране у спору саме предлагале. Сва ова правила утицала су на то да реторско умеће које су стране у спору показивале у својим говорима буде одлучно за добијање случаја. Улог је био велики и реторика је служила да се надокнаде недостаци. На суђењу се више водило рачуна о правилима граница реторичког одмеравања снага између сукобљених страна, него о тачној примени законских норми. Из тог разлога оригиналне идеје логографа рефлектовале су несигурност процесних позиција једне или друге стране, али су зато допринеле великом утицају реторике на суђење.

4.3. Доказна средства у Антифонтовим говорима

4.3.1. Теорије о доказима

У својој одбрани античких судова Демостен тврди да се у Ареопагу водило рачуна о специјалној процедури непогрешивих доказа, а сачувани говори о убиству сведоче о израженој употреби заклетви, сведочења и цитирања закона, који су били заступљенији у односу на реторичко аргументовање које је касније преовладало. Аутори су зато понекад склони да у најранијим сачуваним говорима проналазе наивне и ирационалне начине доказивања.⁷²²

Аристотел и Анаксимен су први у својим радовима о реторици поставили темеље теорије о доказима (методима уверавања).⁷²³ Као што је напред речено, Аристотел методе уверавања дели на атехничке и техничке. Атехничке методе (*atechnoi pisteis*) се могу одредити као оне које „нисмо сами пронашли, већ постоје од раније” и у њих спадају: закони (*nómoi*), сведоци (*mártures*), уговори (*suntnikai*), искази изнуђени мучењем-тортуром (*basanoi*) и заклетве (*órkoi*).⁷²⁴ Техничке методе (*entechnoi pisteis*), којима се уверљивост постиже самим говором, Аристотел дефинише као „оне што их можемо конструисати методом и својим залагањем” и међу њима разликује три врсте: једна се врста односи на карактер говорника, друга на расположење у које се доводи слушалац, а трећа на сам говор, ако он нешто доказује или се чини да доказује.⁷²⁵ Ови методи били су најизраженији међу софистима у V веку пре н. е који су их употребљавали када су покушавали да разјасне неки проблем. Анаксимен разликује доказе „који призилазе из речи и дела човека” од оних „који су допуна у односу на оно што је речено и учињено”.⁷²⁶ На његовој листи „допунских” доказа налазе се: сведоци, тортура и заклетва.⁷²⁷ Антифонтови говори управо показују примере најраније сачуваних говора који су садржали ове „допунске“ доказе.

⁷²² R. J. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, 54-58; H. G. Goebel, *Early Greek rhetorical theory and practice: proof and arrangement in the speeches of Antiphon and Euripides*, 49-55.

⁷²³ Аристотел, *Реторика*; Anaximenes, *Rhetoric to Alexander, Anaximenes Ars Rhetorica* (ed. M. Fuhrmann), Leipzig 1966.

⁷²⁴ Аристотел, *Реторика* 1355b, 1375a.

⁷²⁵ *Ibid.*, 1356a.

⁷²⁶ Anaximenes, *Rhetoric to Alexander* 1428a.

⁷²⁷ *Ibid.*

Поређењем Аристотелове и Анаксименове теорије о доказима може се закључити да је Анаксименова теорија ужа. Наиме, међу Аристотеловим техничким методама само трећа метода, која се односи на говор (уколико он сам нешто доказује или се чини да доказује), може се поистоветити са Анаксименовим доказима „који прилазе из речи и дела човека”, а од Аристотелових атехничких метода Анаксимен не помиње законе и уговоре.⁷²⁸ Разлика у класификацији доказа сугерише да су ови теоретичари ценили говорника на основу разраде (*narratio*) његовог говора.⁷²⁹

Како истиче Аристотел, сви говорници уверавају тако што као доказ наводе примере (*parádeigma*) или ентиме (*entymeme*), који су реторички еквиваленти индукцији и силогизму. Као што у дијалектици (општој логици) постоје индукција и силогизам, тако у реторици постоје примери и ентиме. Ентимем је најзначајнији технички метод уверавања и представља врсту силогизма (реторички силогизам).⁷³⁰ Са становишта логике ентимем је дедуктивни облик доказивања (од општег ка посебном) и данас је уобичајено да се одређује као скраћени силогизам.⁷³¹ Ентимеми се изводе из вероватног (*eikota*) и знакова (*oimiea*). „Вероватно је оно што се већином догађа, али не апсолутно, нешто што може бити и другачије, но што јесте”. Док се знаци деле на: просте (могу се побијати и односе се као опште према појединачном – на пример, неко има повишену температуру зато што убрзано дише) и нужне (*tekmiria*, непобитне, који се односе као појединачно према општем – на пример, неко је болестан јер има повишену температуру).⁷³² Анаксимен је за знакове рекао да се они најчешће појављују пре, истовремено или после чињеница. Сам знак може да укаже не само да се нешто десило, већ и да се није десило, као што се и без појаве знака нешто може или не мора десити.⁷³³ Као и Аристотел, Анаксимен подвлачи разлику између знакова који стварају претпоставке и текмерије које

⁷²⁸ P. Wendland, *Anaximenes von Lampsakos*, Berlin 1905, 50-51.

⁷²⁹ F. Solmsen, “The Aristotelian Tradition in Ancient Rhetoric”, *American journal of philology* 62/1941, 187.

⁷³⁰ Аристотел, *Реторика* 1356б.

⁷³¹ „Ентимем је скраћени закључак (силогизам) у коме једна од премиса није изречена али се подразумева - на пример, поштени људи лоше пролазе у животу, а он је поштен.” Вид. С. Марић, *Филозофски речник*, Београд 1991, 52.

⁷³² Аристотел, *Реторика* 1357а-1357б.

⁷³³ Anaximenes, *Rhetoric to Alexander* 1428a.

пружају одређена сазнања.⁷³⁴ Међутим, за разлику од Аристотела, који своје излагање о техничким методима заснива на низовима логичких извођења, Анаксимен само објашњава и набраја техничке методе уверавања (пример, ентимем, аргумент из вероватног, знаци и текмерије).⁷³⁵ Без обзира на то што се поклапају, Анаксименов приступ је вероватно представљао општеприхваћену доктрину из тог времена, док је Аристотел поставио теорију о техничким методима уверавања у складу са његовим логичким концептом.⁷³⁶

Проучавајући три форензична Антифонткова говора (први, пети и шести) из перспективе Аристотеловог разликовања атехничких и техничких доказа, Солмсен је дошао до закључка да је најранија грчка процедура познавала употребу само атехничких доказа (заклетве), на основу којих се аутоматски пресуђивало, а да је Антифонт начинио прелаз између овог архаичног система и процедуре која ће доминирати у IV веку пре н. е, када су преовладали технички докази. Према његовом мишљењу, Антифонт у великој мери користи нове техничке доказе, али и атехнички докази утичу на његове говоре, уобличавају аргументе и распоред материјала.⁷³⁷ Солмсен следи свог учитеља Виламовица, који је тврдио да је реторика развијена у Атини била оригинална, а не позајмљена са Сицилије како се уобичајено закључивало.⁷³⁸ Међутим, претпоставке које су Солмсен и његов претходник имали о атинском праву оспорене су, а теорија о Антифонтковој улози у прелазу са једног начина употребе доказа на други приказана је као сумњива.⁷³⁹

⁷³⁴ *Ibid.*, 1430b.

⁷³⁵ *Ibid.*, 1428a.

⁷³⁶ W. M. A. Grimaldi, *Aristotle, Rhetoric I: A Commentary*, New York 1980, 39-40.

⁷³⁷ F. Solmsen, *Antiphonstudien: Untersuchungen zur Entstehung der attischen Gerichstrede*, 22-26. Његову теорију подржали су: G. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece*, 131-133; *The Cambridge History of Classical Literature I, Greek Literature* (eds. B. M. W. Knox and P. E. Easterling), Cambridge 1986, 501; J. W. Jones, *The Law and Legal Theory of the Greeks*, 143; F. Zucker, "Review of Solmsen *Antiphonstudien*", *Gnomon* 12/1936, 442-444.

⁷³⁸ Оштру критику против оваквог става изнели су: H. G. Goebel, *Early Greek rhetorical theory and practice: proof and arrangement in the speeches of Antiphon and Euripides*, 85-86, 270-272, 356; E. Schwartz, "Commentatio de Thrasymacho Chalcedonio", *Index scholarum in academia Rostochiensis* 1892, 7-15.

⁷³⁹ G. Vollmer, *Studien zum Beweis antiphontischer Reden*; B. Due, *Antiphon – A Study in Argumentation*; H. G. Goebel, *Early Greek rhetorical theory and practice: proof and arrangement in the speeches of Antiphon and Euripides*; M. Gagarin, "The Nature of Proofs in Antiphon", *Classical Philology* 85/1990, 22-32.

Да би се донео суд о Солмсеновој теорији неопходно је видети право значење термина *pisteis*. Како истиче Гарималди (*Garimaldi*), Аристотел овај термин није употребио у смислу доказа, како се они данас схватају, него више у смислу доказног материјала (метода уверавања), на основу којег су стране у спору (логографи) конструисале аргументе које су користиле у говорима.⁷⁴⁰ У том смислу Аристотел јасно ставља до знања да атехнички методи уверавања имају исту сврху као и технички, а разлика међу њима огледа се у томе што други подразумевају општа разматрања, док су први више везани за конкретан случај.⁷⁴¹ Када говори о тортури он напомиње да аргументима може да се појача значај исказа и да их треба прихватити или оспорити у зависности од тога да ли у конкретном случају иду у прилог или не. Слично је и са заклетвом о којој се, како напомиње, мора дискутовати током спора.⁷⁴² Дакле, ниједан од ових доказа није аутоматски решавао спор, тужилац и бранилац су их прилагођавали својим конкретним потребама. То се нарочито односило на заклетву искушења која је, како се могло видети из Антифонтових гвора, служила само као реторски трик. Сем тога, Аристотел нигде не даје свој суд о томе да једне методе уверавања треба више вредновати у односу на друге, *a contrario* када помиње да нема сведока једнаку вредност даје аргументима из вероватног.⁷⁴³ Из тог разлога може се закључити да Аристотел атехничке и техничке методе уверавања подваја да би указао на то да су први били заступљени у форензичним говорима, за разлику од других који су се могли користити и у другим областима реторике, па због тога они њему управо служе за анализу реторике.

Насупрот Солмсеновом мишљењу да је Антифонт био пионир у употреби техничких доказних средстава, стоји Тирова тврдња да *basanos* није била у употреби све до последње трећине V века пре н. е.⁷⁴⁴ Извори показују да су се аргументи из

⁷⁴⁰ W. M. A. Garimaldi, *Aristotle, Rhetoric I: A Commentary*, 20.

⁷⁴¹ Аристотел, *Реторика* 1355б.

⁷⁴² *Ibid.*, 1377а.

⁷⁴³ *Ibid.*, 1375б.

⁷⁴⁴ Тир цитира Антифонтове говоре као прве примере употребе овог доказа. G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos*, 14-15.

вероватног користили још од Хомера.⁷⁴⁵ Из овога се закључује да Коракс и Тисија нису били творци аргумента из вероватног, али да су га надоградили, креирајући аргумент из вероватног супротно другом аргументу из вероватног (такозвани хипотетички аргумент замењених улога). За овај аргумент, који се ретко употребљавао пре Антифонта, може се рећи да је од „Тетралогије 2“ (2.6) дошло до ширења његове примене.⁷⁴⁶

Солмсенова опсервација да су аргументи у најстаријим говорима били више диктирани формалностима него рационалном применом изискује боље објашњење. Он петпоставља да је Антифонт задржао атехничке доказе зато што се аргумент из вероватног тек почео развијати. Међутим, уколико се упореде Антифонтови говори са Лисијиним првим говором „О убиству Ератостена“, који Солмсен није у потпуности размотрио, може се закључити да се није радило о сазревању употребе аргумента из вероватног, него да су постојала важна процедурална правила. Наглашавање да формално представљање сведочења сведока који су положили заклетву треба да буде најважније приликом расуђивања о чињеницама и околностима односи се на процедуру у случајевима убиства, а не на доказ који је Антифонт прагматично користио. Такође, уколико се упореде различите процедуре у Антифонтовом петом говору (*apagogē kakourgias*) и шестом/првом говору (*dike phonou*) са Лисијиним говором који је написан генерацију касније може се уочити битна разлика у вредновању атехничких доказа и употреби аргумената из вероватног.⁷⁴⁷ У традиционалној *dike phonou* процедури доминирала су атехничка доказна средства, за разлику од процедуре *apagogē* где су се стране у спору више ослањале на аргументе из вероватног. Из овога следи да су правила процедуре диктирала врсту доказа.

⁷⁴⁵ Хомер у својој „Химни Хермесу“, написаној неколико стотина година пре Антифонта, наводи да беба Хермес протестује да је само новоређенче и да вероватно није крадљивац Аполонове стоке (265). *The Homeric Hymns* (translation by A. A. Athanassakis), The Johns Hopkins University Press 1976. Поред Хомера, аргументи из вероватног могу се наћи и код Херодота: „Када би неко дао људима да бирају међу свим обичајима и да одреде који су најбољи, разгледали би их и вероватно би свако изабрао свој.“ Херодот, *Историја* 3.38.

⁷⁴⁶ М. Gagarin, „The Nature of Proofs in Aniphon“, *Classical Philology* 85/1990, 30.

⁷⁴⁷ У петом говору Антифонт 22 пута употребљава аргумент из вероватног, што је рекорд у односу на први (5 пута) и шести говор (3 пута), за разлику од Лисије који га у свом говору само једном употребљава (1.5).

Антифонт у својим говорима од атехничких доказних средстава користи заклетву, сведоке и тортуру; а од техничких доказних средстава: знаке, текмерије и фигуре вероватноће. При том, за судске говоре уочава се већа употреба атехничких доказа, док су за „Тетралогије” од атехничких доказа карактеристични једино сведоци, а технички докази: знаци, текмерије и фигуре вероватноће су далеко израженији.

4.3.2. Атехнички докази

А) Заклетва

Лате (*Latte*) истиче да се на основу заклетви које су стране положили у случајевима убиства аутоматски пресуђивао спор: онај ко је обезбедио више сведока који су се заклели да су његове тврдње истините могао је бити сигуран да ће добити спор. Почетак процедуре био је церемонијал полагања заклетве којом је страна у спору истицала своје право на одређивање казне.⁷⁴⁸ Међутим, чини се да Драконтово законодавство није почивало на томе да је заклетва била најважнији доказ којим би се аутоматски пресуђивао спор помоћу магичног броја сведока.⁷⁴⁹ Оно се ослањало и на друге доказе, али је извесно да је *diomosia* Атињанима била битна у класичном периоду.

У Драконтовом закону нема много података о заклетви, вероватно зато што је њена употреба већ била довољно разрађена у пракси: судије су се заклињале да ће праведно судити и строго се придржавати слова закона, а сукобљене стране и сведоци да ће изложити своје случајеве и сведочења истинито и прецизно.⁷⁵⁰

⁷⁴⁸ К. Latte, *Heiliges Recht. Untersuchungen zur Geschichte der sakralen Rechtsformen in Griechenland*, Tübingen 1920, 19-25.

⁷⁴⁹ Издваја се екстремно мишљење да *diomosia* није уопште служила као доказ зато што је извесно да је једна од страна вршила кривоклетство. У складу са тим ова заклетва није смела да се разматра са правне тачке гледишта и требало би да се схвати само у религијском смислу. Е. Rohde, *Psyche* (translated by W. B. Hillis), New York 1925, 212.

⁷⁵⁰ Једини помен заклетве у Драконтовом закону била је она коју су полагали рођаци жртве када би изрицали опрост убици који је починио нехатно убиство. *IG I² 115*, ред 14-19.

Архонт басилеус је пре почетка судске процедуре морао да положи заклетву на светом камену који се налазио на агори. Како наводи Аристотел: „полазе ка клетвеном камену (на коме су положене жртве) код којег и обранични суци, заклевши се, изричу пресуде и сведоци под заклетвом одбијају да сведоче.“⁷⁵¹ По тврдњама појединих аутора ова заклетва била је промисорна.⁷⁵² То је била заклетва инвестируре која се трајно полагала и није морала да се понавља пред свако суђење. Басилеус је том приликом добијао венац и скидао га је само у моментима проглашења пресуде.⁷⁵³ Поротници су полагали заклетву пре суђења на Ареопагу, Паладијуму и Делфинијуму,⁷⁵⁴ а по окончаном поступку приликом проглашења пресуде басилеуси су морали да положе асерторну заклетву којом су гарантовали непристрасност и праведност пресуде.⁷⁵⁵

Солон је установио надлежност новог суда, одобрио употребу заклетве када други докази нису били на располагању и дозволио странама у спору да је положе.⁷⁵⁶ У случајевима где су обе стране полагале заклетву на поротницима је било да одлуче која страна је у праву. Из овога следи да је пресуда доношена *de facto*, не аутоматски на основу заклетве, већ на основу мишљења поротника који су у обзир узимали и друге расположиве доказе. Потврду да је заклетва била *ultimum praesidium* даје и Аристотел који истиче да се користила само у недостатку других доказа.⁷⁵⁷ Он помиње и заклетву искушења, када једна страна куша другу на заклетву. Међутим, ова заклетва је служила да се што боље обезбеде аргументи за даљу одбрану, а не да

⁷⁵¹ Аристотел, *Устав атенски* 55.5.

⁷⁵² R. J. Bonner and G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, II, 156.

⁷⁵³ Аристотел, *Устав атенски* 57.4.

⁷⁵⁴ О тексту заклетве коју су полагали поротници вид. С. Аврамовић, „*Gnome dikaiotate* – право, правда и правичност у атинској судници“, *Зборник Право и правда 2013* (ур. Ј. Хасанбеговић), Београд 2014, 22-25.

⁷⁵⁵ J. Plescia, *The Oath and Perjury in Ancient Greece*, Florida State University Press 1970, 40.

⁷⁵⁶ „Судије су ти који ће одлучити која се од страна у спору заклела исправно. Солон је наредио да ће бранилац моћи да се позове на заклетву када нема писаних исправа нити сведока, и тужилац на сличан начин.“ *Lexica Segueriana* 239.20-23, I. Bekker, *Anecdota Graeca*, vol. I.

⁷⁵⁷ Аристотел, *Петорика* 1375а.

се спор аутоматски реши прихватањем заклетве.⁷⁵⁸ Истиче да је она првенствено представљала реторску стратегију о чему сведоче и Антифонтови говори.⁷⁵⁹

Стране у спору, да би положили *diomosia*-у, морале су да стану на два бела камена, од којих се један звао „немилосрдан камен“ (*lithos anaideias*), а други „камен охолости“ (*lithos hybreos*). На овом камењу клели су се позивавши се на своју част и част својих рођака.⁷⁶⁰ Тужилац се клео да има право да тужи зато што је у родбинском односу са жртвом убиства⁷⁶¹ и због браниочеве кривице,⁷⁶² а држаће се навода оптужбе без помињања небитниог материјала.⁷⁶³ Бранилац се клео да је његова одбрана истинита, односно да није извршио убиство: „Тужиоци су се заклели да сам ја подстакао убиство Диодуса; ја се кунем да ја нисам узроковао његову смрт, нисам га убио, нити сам планирао његову смрт.“⁷⁶⁴ Текст заклетве био је прилагођен Драконтовом закону и није била дозвољена употреба сувишних речи.⁷⁶⁵ На важност *diomosia*-е указује Антифонт у свом петом говору (11), а у шестом говору истиче њену специфичност: „Закони, заклетве, исечени комади,⁷⁶⁶ објаве и све остале

⁷⁵⁸ *Ibid.*, 1377a.

⁷⁵⁹ Пошто је *proklesis* (кушање) могло да служи код различитих доказа у првом Антифонтовом говору постоји пример када тужилац куша браниоца да се под тортуром саслушају сведоци који су могли да потврде лоше понашање маћехе према оцу (1.6). У „Тетралогији 1“ пред крај суђења бранилац куша тужиоца да саслуша сведоке под тортуром који су могли да потврде његов алиби (2.4.8), а исто је поновљено и у шестом говору када хорег описује да је на суду пред поротницима понудио саслушање сведока који су могли да потврде његову невиност (6.23-24). У свим овим случајевима кушање је одбијено, али је представљало добру реторску стратегију. Пример заклетве искушења постоји у Исејевом говору „У корист Еуфилета“ (12.9). Међу ауторима који потврђују да је заклетва искушења била само реторска тактика налазе се: M. Gagarin, „Oaths and Oath-Challenges in Greek Law”, *Symposion* 1995, Köln-Wien 1997, 130-132, „Litigant’s Oaths in Athenian Law”, *Horkos: The Oath in Greek Society* (eds. A. Sommerstein and J. Fletcher), Exeter 2007, 42; R. J. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, 67-69; G. Thür, „Reply to D. C. Mirhady: Torture and Rhetoric in Athens”, 132; С. Аврамовић, „Религија и право – заклетва у античком грчком судском поступку“, *Зборник Матице Српске за класичне студије* 13/2011, 46.

⁷⁶⁰ Pausanias I, 28, 5, *Pausanias's Description of Greece* (translation by J.G. Frazer), New York 1898.

⁷⁶¹ У свом говору „Против Еверга и Мнесибиле“ Демостен наводи: „У складу са законом, господо поротници тужбу могу покренути чланови породице у степену сродства до деце рођака, заклеће се у ком су односу, чак и ако жртва буде слуга.“ (47.72).

⁷⁶² Demosthenes 59.10.

⁷⁶³ Аристотел, *Устав атенски* 67.1; Antiphon 6.9.

⁷⁶⁴ Antiphon 6.16.

⁷⁶⁵ G. Thür, „Law of Procedure in Attic Inscriptions”, *Law, Rhetoric and Comedy in Classical Athens: essays in honour of Douglas M. MacDowell* (eds. D. L. Cairns and R. A. Knox), Swansea 2004, 36.

⁷⁶⁶ Демостен у говору „Против Аристократа“ (23.67-68) објашњава да су у поступцима пред Ареопагом, који су се покретали са *dikai phonou*, у моменту полагања *diomosia*-е, прописаног дана пре суђења, жртвовани делови животиња (вепра, овна и бика). Ово је био обавезан део ритуала који је

ствари које се чине у случајевима убиства су потпуно другачије од оних који се чине у другим случајевима.“ (6). У истом говору Антифонт наглашава да је прописани ритуал спроводио чиновник (*horkōtēs*) који је био задужен да надгледа заклинање супротних страна (6.6). Хорегу се за „планирање ненамерног убиства“ судило на Паладијуму, где је постојало посебно правило да је победник у спору морао да положи заклетву и после изречене пресуде којом се додатно клео да су његове тврдње праведне, јер би у супротном призивао клетву на себе и своју кућу.⁷⁶⁷ Слично, по закону Делфинијума, сваки члан фратрије који је у поступку дозвољеног убиства оспорио оправданост казне био је ослобађан оптужби уколико је положио заклетву: „када се у складу са законом зауне, ослободите га“.⁷⁶⁸

Оно што је изазвало несугласице међу ауторима било је питање: у ком моменту суђења се спроводила *diomosia*? Неколико аутора сматра да је највероватније басилеус на једној од *prodikasiai* иницирао ову заклетву.⁷⁶⁹ Они указују на то да је басилеус у складу са Драконтовим законом имао право на *dikazein*, а управо Антифонтони говори (први и шести) сведоче да су написани са сазнањем на шта су се тачно стране у спору заклеле. С друге стране, Мекдавел истиче да се *diomosia* полагала на самом суђењу, пре почетка излагања говора страна у спору.⁷⁷⁰ Свој став аргументује тиме да, уколико се судило пред Ареопагом и Паладијумом, постојала су прецизна правила која су прописивала да се ова заклетва морала изводити пред поменути судовима. Међутим, правила која су се односила на полагање заклетве пред Паладијумом и Делфинијумом обухватала су само заклетву коју је полагао победник у спору, а што се тиче заклетве пред Ареопагом Демостен објашњава: „На Ареопагу, где закон прописује да се суде случајеви

требао да покаже колики страх су Атињани имали од богова, јер би кривоклетника задесило потпуно уништење. Могуће је да се овакав ритуал спроводио и пред другим судовима, посебно Делфинијуму где је у случају осуде казна била иста као и на Ареопагу.

⁷⁶⁷ Aeschines 2.87. (translation by C. D. Adams), London 1919.

⁷⁶⁸ E. Schwyzer, *Dialectorum Graecarum Exempla Epigraphica Potiora*, Leipzig 1923, 323D.

⁷⁶⁹ M. Gagarin, “The *Basileus* in Athenian Homicide Law”, 569; E. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, 139-143; G. Thür, “Oaths and Dispute Settlement in Ancient Greek Law”, *Greek Law in its Political Setting: Justifications not Justice* (eds. L. Foxhall and A. D. E. Lewis), Oxford 1996, 71.

⁷⁷⁰ D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 91-92. Слично мишљење има и Бонер који наглашава да се пре почетка суђења могла полагати само заклетва искушења. R. J. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, 15.

убиства, онај ко оптужи другог за убиство мора да положи заклетву под претњом сопственог уништења, уништења његове куће и рођака, али ово није обична заклетва, већ се она полаже над исеченим комадима вепра, овна и бика, које је заклао надлежан службеник у одређено време; на тај начин све је урађено у складу са захтевима ритуала. Уколико се докаже да се лажно заклео, биће осуђен за кривоклетство.“ (23.67-68). Из овога следи да је било могуће да се ова заклетва полагала непосредно пре почетка суђења, али прецизирање времена и надлежног службеника који је морао да закоље животиње, више је у складу са оним што Антифонт наводи у свом шестом говору: да се ритуал полагања заклетве одвијао на једној од три *prodikasiai* (6.38, 42).

Prodikasiai нису представљале само формалност да се припреми случај за суђење, оне су имале функционални карактер – да се покуша решити случај без суђења.⁷⁷¹ У супротном, правила процедуре, која су подразумевала подизање оптужбе најмање три месеца пре почетка суђења, не би била у складу са дубоко укоревеним веровањем Атињана о мијазми која би због тога што се убица налазио на слободи могла да угрози полис. Антифонт у свом шестом говору потврђује да је басилеус на *prodikasiai*-ма могао да реши спор у неким случајевима: није дозвољавао подизање оптужбе уколико нису испуњени технички услови (на пример истицао му је мандат за мање од три месеца) и сигурно је тражио да се спор покуша решити нагодбом (вансудски) ако су се сукобљене стране могле договорити. Овај говор потврђује да су се стране првобитно нагодиле, а да се поступак покренуо после тога (38). У сваком случају оптужени је могао да се одлучи за прогонство на једној од *prodikasiai* све до другог говора уколико је схватио да му заклетва или заклетници сведоци који би требало да потврде његову невиност нису довољни за одбрану.

Солон је прихватио Драконтово правило да су рођаци могли да подрже страну у спору уколико положе заклетву. Остали сведоци који су били непходни за сведочење у конкретном спору такође су полагали заклетву, која у овом случају није

⁷⁷¹ Могле би се назвати „дијалектичком“ фазом поступка, за разлику од главног претреса који је представљао „реторичку“ фазу поступка. G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos*, 156.

била иницирана од стране хоркотеса, већ од оне стране која је могла бити оштећена сведочењем. Атињани су практиковали да се у случајевима убиства сведок заклинао да је оптужени извршио убиство, односно да то није учинио, а заклетву је полагао пред басилеусом на једној од *prodikasiai* и поново на суду где је тим чином потврђивао своје сведочење.⁷⁷²

Оно што Еукситеусу доноси јаке аргументе у петом Антифонтовом говору јесте, управо, чињеница да ни тужиоци, нити сведоци који су против њега сведочили нису положили заклетву: „Ви сте прекршили правила, измислили сте сопствене законе, тужили сте ме без претходно положене заклетве, а ваши сведоци су против мене, такође, без претходно положене заклетве, коју је као и ви требало да положи заклинајући се полагањем руку на свете жртве. И онда од поротника тражите да ме осуде на основу оваквих сведока.“ (5.12).

Понекад су странке могле да изразе сумњу у истинитост речи онога ко је положио заклетву. Пример постоји у Антифонтовом првом говору: „Какав је преступ он учинио? Пошто је био сигуран да не може да је спаси [маћеху] испитивањем робова под тортуром, мислио је да ће сигурније моћи да лаже уколико избегне тортуру; на тај начин чинило му се да ће чињенице нестати. Како је онда искрено могао да положи заклетву, када сам понудио праведно испитивање робова, а он је то одбио?“ (1.8). У овом случају тужилац се с правом упитао да ли је заклетва кириоса маћехе била истинита. А, уколико је постојала сумња у кривоклетство могао је да се покрене посебан судски поступак (*graphe psevdoklieias*).⁷⁷³

И против „непослушних“ сведока могле су да се предузму одређене мере: *dike lipomartyrion*, када сведок обећа да ће бити саслушан под заклетвом, а после то одбије,⁷⁷⁴ *dike blabes*, када сведок, одбијајући да сведочи, прикрије важну информацију због које је страна у спору претрпела штету,⁷⁷⁵ као и *graphe proklesos*, када сведок, који се заклео и сведочио на *prodikasiai*, одбије да се појави на суду и

⁷⁷² Antiphon 5.12.

⁷⁷³ Казна због прве две осуде у случају кривоклетства била је забрана оптуженом да крочи у суд, а трећа осуда повлачила је губитак грађанских права. R. J. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, 92.

⁷⁷⁴ Demosthenes 49.19.

⁷⁷⁵ *Ibid.*, 49.20.

потврди своје сведочење. Страна у спору није смела без присуства сведока само да прочита његово сведочење на суду. Ово је била тужба *graphe* зато што се сведок посебно позивао на суд да сведочи. У случају неодазивања на судски позив сведок би био оптужен за непоштовање суда и морао би да плати казну од хиљаду драхми.⁷⁷⁶

У сваком случају, сведок је могао да одбије да сведочи заклетвом *exomosis* којом се заклињао да не зна ништа о спорној ствари. Било да се одлучи за сведочење или га одбије (*martyrein e exomnysthai*),⁷⁷⁷ било је у складу са законом. Ова заклетва била је промисорна, дефинитивна и свечана, а Аристотел сведочи да се полагала на истом камену на коме су и басилеуси полагали своју заклетву на агори.⁷⁷⁸

Посебна правила која су се односила на заклетву у случајевима убиства, указују на бригу Атињана да се осуда заснива на истинитим доказима. Ово је важило и за сведочење, а сведок је могао да сведочи уз положене заклетве, да одбије сведочење полагањем *exomosis*-е или, уколико је првобитно прихватио сведочење и касније одлучио да се ипак не појави на суду да плати казну од хиљаду драхми.

Б) Сведочење

Као и за заклетву, Лит истиче да се у атинском кривичном праву пресуда доносила, по аутоматизму, у корист оне стране која је имала више сведока.⁷⁷⁹ Тако је можда било у Кими и Гортини,⁷⁸⁰ али што се тиче атинског права сведочење је, како запажају поједини аутори, било доказ највећег правног значаја. Број сведока међутим, није утицао на доношење пресуде, нити се пресуда доносила по

⁷⁷⁶ Aeschines 2.68.

⁷⁷⁷ Исеј у свом говору „О Астифиловом имању“ позива Хиерокла да се закуне да не зна ништа у вези са породичним трачевима (9.18-19) и Хеирокле се одлучио за *exomosis*.

⁷⁷⁸ Аристотел, *Устав атенски* 55.5.

⁷⁷⁹ К. Latte, *Heiliges Recht. Untersuchungen zur Geschichte der sakralen Rechtsformen in Griechenland*, 24-25.

⁷⁸⁰ Аристотел, *Политика* 1269а; М. Gagarin, “Witness in Gortyn Laws”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 25/1984, 345-349.

аутоматизму.⁷⁸¹ Био је обичај да сведок буде присутан не само на суђењу, већ и у моменту полагања заклетве супротстављених страна, а обавезно је било да се *proklesis* за тортуру робова учини у присуству сведока. Колики је био значај сведочења говори и податак да је Солон написао посебан Закон о сведоцима (Φ₄₁).⁷⁸²

У доба када је Антифонт писао своје говоре сведоци су давали своје исказе усмено на суђењу после положене заклетве. Тек је у другој половини IV века пре н. е. донет Закон који је прописивао да сведок мора предати суду своје сведочење у писменој форми, о чему сведочи Демостен у свом првом говору „Против Стефана“ (45.44).⁷⁸³ На самом суђењу, после читања исказа, следило је потврђивање његове аутентичности од стране самог сведока. При том, треба направити разлику између писаног сведочења које је морало да буде у складу са прописаном формом,⁷⁸⁴ док је усмено, сведок, на суђењу говорио о релевантним чињеницама својим речима. Предности оваквог сведочења огледале су се у томе што се на основу записаног исказа сведока могао покренути поступак против лажног сведочења (*dike pseudomartirion*) или кривоклетства (*graphe psevdoklieias*).⁷⁸⁵ Међутим, чак и тада посебна правила важила су за Ареопаг, где су сведоци усмено сведочили у корист једне од страна у спору.⁷⁸⁶ Антифонт у „Тетралогија 2“ не користи сведоке, чиме можда наговештава да су постојали и случајеви када се сведоци нису позивали.⁷⁸⁷

⁷⁸¹ S. C. Todd, “The Purpose of Evidence in Athenian Courts”, *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society* (eds. P. A. Cartledge, P. C. Millett and S. C. Todd), Cambridge 1990, 30; G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos*, 316-319.

⁷⁸² M. Gagarin, *Early Greek Law*, University of California Press 1989, 74.

⁷⁸³ Демостен и у другом говору „Против Стефана“ напомиње: „Закон прописује да сведок треба да сведочи о ономе што зна или о догађајима којима је присуствовао. Ово сведочење мора да се сачува у писаном документу из којег нико не сме ништа да избрише или дода. Није дозвољено сведочење на основу рекла-казала о некоме ко је још жив, то је могуће тек после његове смрти.“ (46.6-7).

⁷⁸⁴ Обично су речи сведока којима је започињао своје сведочење биле: „био сам присутан“, „знам“ или „чуо сам“. L. Rubinstein, *Litigation and Cooperation. Supporting Speakers in the Courts of Classical Athens*, Stuttgart 2000, 72.

⁷⁸⁵ R. J. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, 48.

⁷⁸⁶ Demosthenes 40.33.

⁷⁸⁷ Жерне и Мекдауел истакли су став да Антифонт ни у свом првом говору није користио сведоке који би потврдили маћехину кривицу. Међутим, на самом почетку говора тужилац куша браниоца на саслушање робова под тортуром, што је одбрана одбила (6-12), а касније наводи да је Филоненова љубавница саслушана под тортуром (20). L. Gernet, *Antiphon, Discours*, 36-37; D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 101.

Поред наведених тужби које су се користиле против „непослушних сведока“, Атињани су пронашли још један начин како да сведоке који нису били вољни да сведоче приволе на сведочење. Проблем није представљао случај када је сведок који није желео да сведочи био у судници, зато што је странка на лицу места могла да тражи од поротника да се такав сведок саслуша. Компликованија ситуација била је када сведок није присуствовао судском поступку. У том случају атинско право је дозвољавало да се позив сведоку за сведочење учини на формалан начин (*kleteuein*).⁷⁸⁸ Суд би одмах затим спроводио истрагу. Крајњи исход истраге могао је бити сведочење или полагање *exomosis*-е. Уколико је сведок из оправданог разлога био спречен да сведочи (на пример због болести или пута) страна у спору која га је позвала могла је да тражи да се саслуша под заклетвом у присуству других сведока који су такође положили заклетву. Сведоци пред којима је изложио своје сведочење су на суду, у току поступка, потврђивали сведочење одсутног сведока. Ова процедура звала се *ekmartyria*.⁷⁸⁹ У два случаја сведок је могао да одбије сведочење због инкомпатибилитета: није морао сведочити на сопствену штету⁷⁹⁰ и против својих рођака.

Меродаван сведок могао је да буде само мушкарац који поседује грађанска права, уз услов да није био странка у конкретном спору. Али, овај услов Атињани су у неким случајевима успевали елегантно да заобиђу.⁷⁹¹ У првом Антифонтовом говору тужилац је пренео поротницима очеву последњу изјаву пред смрт, која је била главни доказ о маћехиној кривици: „Ако жртва има среће записаће или ће рећи присутнима, као сведоцима, ко је заслужан за његову смрт. Упркос чињеници да сам био мали, отац је истину о свом убиству поверио мени.“ (1.30).

⁷⁸⁸ *Klenteuein* је највероватније био позив сведоку да се одазове обавези сведочења у конкретном случају који је суд *ab initio* слао. A. R. W. Harrison, *The Law of Athens* II, 140.

⁷⁸⁹ Demosthenes 46.7.

⁷⁹⁰ Пример сведочења на сопствену штету био би случај када је сведок већ два пута осуђен за лажно сведочење. Смисао овакве регулативе огледало се у чињеници да уколико би и трећи пут био осуђен за лажно сведочење, оваква пресуда би аутоматски водила потпуној атимији.

⁷⁹¹ У Исејевим говорима „О Пировом имању“ (3.6) и „О Аполодоровом имању“ (7.3), као и у Демостеновом говору „Против Леохареа“ (44.42) представљени су случајеви *diamartyria*-е (заоставштина није подложна оспоравању). У овим примерима стране у спору појављивале су се у улози сведока у сопственом поступку зато што се на *diamartyria*-у могло реаговати против-заклетвом (*antomosia*).

Антифонтгов први говор потврђује правило да се жене нису смеле појављивати на суду нити као стране у спору, нити као сведоци (уместо маћехе у улози браниоца појавио се њен син). Уколико је постојала потреба за жениним сведочењем, у њено име би то чинио њен *kyrios*,⁷⁹² при чему жена није одговарала за лажно сведочење или кривоклетство *kyrios*.⁷⁹³ Међутим, сачувани говори сведоче о томе како су се индиректно сукобљене стране сналазиле када им је било потребно сведочење жена. Подносили су суду писмену изјаву жене под заклетвом (*diamartyria*).⁷⁹⁴ Ову изјаву жене су давале само у случајевима када није био у питању неки њихов лични интерес. Ако се радило о робињи, њено сведочење је било законито када је спровођено под тортуром, док је слобона жена једино могла да прихвати заклетву искушења. У првом Антифонтговом говору љубавница која је по наговору маћехе сипала отров подвргнута је тортури. Својим исказом признала је кривицу, због чега је погубљена (1.20). С друге стране, на самом суђењу тужилац је понудио браниоцу могућност да се маћеха изјасни о својој кривици прихватањем заклетве искушења (1.28). Понуда није била прихваћена, али потврђује тврдњу да је на овај начин сведочење жена, бар хипотетички, могло да допре до ушију поротника.⁷⁹⁵ Ипак, најбољи начин да се поротници обавесте о сведочењу жене био је да им страна у спору реферише оно што би рекла у конкретном случају да је могла да се појави на суду. Ова посебна врста реторске тактике била је најсигурнији начин обезбеђења индиректног сведочења особе женског пола.⁷⁹⁶

Платон у „Законима“ излаже своје мишљење о сведочењу жена: „Слободна жена може, такође, сведочити или бити бранилац на суду ако има више од 40 година;

⁷⁹² У Исејевом говору „У корист Еуфилета“ може се видети да је жена могла да спречи *kyrios* уколико је у њено име сведочио о нечему што она није одобрила (12.5).

⁷⁹³ G. Thür, “The Role of the Witness in Athenian Law”, *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* 151.

⁷⁹⁴ Демостенови говори „Против Афоба 3“ (29.33) и „Против Каликле“ (55.27) представљају примере када једна страна куша другу да жена да писмену изјаву под заклетвом, али у оба говора изазов је одбијен.

⁷⁹⁵ За разлику од жена, мушкарцима се нудила заклетва искушења само ако је понуда долазила од супарника у конкретном спору. Када је постојала потреба за сведочењем трећег лица, мушког пола, Атињани га никада нису подвргавали заклетви искушења, већ су га звали као регуларног сведока. М. Gagari, „Women in Athenian Courts“, *Dike* 1/1998, 44-45.

⁷⁹⁶ R. J. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, 31.

може и да подигне тужбу ако је без мужа. Уколико је њен муж још жив, она се сме појављивати као сведок, али само када је посреди убиство.⁷⁹⁷ Ове Платонове речи не могу се прихватити као правило које је заиста постојало, јер се не поклапају са праксом, о чему сведоче сачувани говори. Међутим, оне показују један филозофски приступ тадашњем атинском законодавству и у том смислу можда поручују да су правила о забрани сведочења жена била сувише строга.

Сведочење деце помиње се као могућност у Антифонтовом шестом говору. Хорег изазива тужиоце да саслушају сведоке који су били присутни у моменту када је дечак испијао отровни напиток: „Лако је доказати да су оптужбе против мене лажне, пошто много људи зна чињенице – робови и слободни, стари и млади, више од 50 њих зна шта је било речено о испијању напитка.“⁷⁹⁸ Из дела говора у коме се помињу млади (дечади из хора) може се закључити да је у пракси постојао неки начин који је омогућавао поротницима да индиректно сазнају садржину сведочења деце. Правећи аналогију са сведочењем жена, могло би се претпоставити да је писана изјава под заклетвом важила и у случајевима сведочења деце.⁷⁹⁹ Наравно, ако таква могућност није постојала, реторска тактика којом су стране у спору преносиле изјаве сведока, који би исто изговорили да су могли да се појаве у судници, извесно је могла да се примени и у оваквим случајевима.

Антифонт у „Тетралогији 2“ показује да се у случајевима убиства могла појавити потреба за сведочењем младих људи који су тек стекли грађанско право.⁸⁰⁰ Они се у току прве две, пробне, године нису смели појављивати у улози тужиоца или браниоца, осим ако су у питању били спорови везани за имовину која би требало да припадне епиклери.⁸⁰¹ У складу са овим правилом они се највероватније нису појављивали ни у улози сведока.

⁷⁹⁷ Платон, *Закони* 937а,б.

⁷⁹⁸ Antiphon 6.22.

⁷⁹⁹ R. J. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, 29.

⁸⁰⁰ То су били тзв. ефеби који су морали да напуне 18 година и да буду рођени од родитеља грађана да би могли да стекну грађанско право. Аристотел, *Устав атенски* 42.1.

⁸⁰¹ Епиклера је била ћерка наследница која је морала да се уда за најближег сродника и у том браку роди наследника да би обезбедила *oikos*, јер оставилац није имао синове. С. Аврамовић, „Епиклера, кадестаи и епибалонти – спорне установе раногрчког гортинског права“, *Анали Правог факултета у Београду* 5-6/1979, 475-489.

У свом петом говору Антифонт девет пута позива сведоке, али су кључна била сведочења роба и слободног човека под тортуром. Роб је имао обавезу да се појави на месту предвиђеном за тортуру чим би га позвали. Нису постојале никакве могућности за евентуално одбијање сведочења. Током саме тортуре у већини случајева осим бичевања исход сведочења би била његова смрт. Разлика између сведочења робова и слободних људи вероватно произлази из чињенице да су слободни сведоци полагали свечану заклетву, што упућује на закључак да су Атињани више веровали оном ко се заклео да ће говорити истину. Наравно, заклетва није била апсолутна гаранција истине и било је потребно смислити начин на који ће се сведок дискредитовати. Вероватно би најбоље решење било унакрсно испитивање сведока, али Атињани то нису користили. Они су, пре свега, водили рачуна да изјаве сведока буду доследене, међутим, овај говор даје пример сведочења које се мењало. Роб је прво изјавио да је Еукситеус убица, а после тога да није (1.28). Слободан човек који је изузетно у овом случају сведочио под тортуром највероватније је био странац, а странци су могли да сведоче под тортуром, на основу посебних прописа или договора држава.⁸⁰²

Тачност сведочења могла је бити нарушена тиме што су у контрадикцији биле речи сведока у односу на његова дела. У „Тетралогiji 1“ жртва је ослободила свог роба пред смрт, због чега је роб без тортуре, на самрти, изјавио ко је убица. Без обзира на то што су тужиоци тврдили да није било повреде правила процедуре (роб саслушан без тортуре), јер се радило о сведочењу слободног човека, а не роба, нису успели да докажу да је жртва заиста ослободила роба непосредно пред смрт (2.3.4). Можда је пробитачније оружје у борби против лажног сведочења била тактика да се докаже да сведок никако није могао да сазна оно што тврди или пориче. Управо на овај начин тужилац у првом Антифоновом говору дискредитује тврдње свог полубрата који није био присутан у моменту када је маћеха наговарала љубавницу да да отровни напиток (1.28).

⁸⁰² R. J. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, 74; G. Thür, "The Role of the Witness in Athenian Law", *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* 151.

На суђењу сведок је одлазио на говорницу (*bēma*) где је сведочио, а касније декламовао записано сведочење или само потврђивао климањем главе прочитано сведочење. Никада није одговарао на питања. Сама чињеница да је био присутан на суђењу, без обзира на то да ли су га стране у спору похвалиле или извређале због сведочења, била је довољна да поротници процене да ли је лажно сведочио. Пре гласања поротника, стране у спору требало је да најаве *episkēpsis* да ли ће подизати тужбу због лажног сведочења (*dike pseudomartirion*) против неког од сведока.⁸⁰³ Након треће осуде за лажно сведочење сведок је губио грађанска права (*atimia*).

Без обзира на то што атински поротници можда нису могли да учине више од оскудне анализе чињеница, правила везана за сведочење била су веома развијена.

Ц) Тортура

Поред чињеница да Демостен у свом говору „Филипика 3“ истиче да су робови у Атини имали можда већа права на слободу говора од грађана других полиса⁸⁰⁴ и постојања закона у складу са којим је савако могао да буде тужен за учињен *hybris* према робу, као и према грађанину,⁸⁰⁵ не треба заборавити да су се робови ипак третирали као покретна имовина, од чије трговине су њихови господари могли добро да зараде.⁸⁰⁶

Изворно термин *basanos* означавао је пробни камен за тестирање злата.⁸⁰⁷ Временом се почео употребљавати за тестирање нечије искренности, а грчки говорници су га користили у значењу посебног доказног средства којим се сведочење робова добијало под тортуром. Постојало је неколико врста тортуре,⁸⁰⁸ али најчешће се у говорима може уочити *proklesis*. Међутим, поред чињенице да се у великом броју говора помиње тортура искушења, не постоји ни један случај у којем

⁸⁰³ Аристотел, *Устав атенски* 68.4.

⁸⁰⁴ Demosthenes, *Philippic 3* (9) 3.

⁸⁰⁵ A. R. W. Harrison, *The Law of Athens* I, 131.

⁸⁰⁶ Демостен у говору „Против Андроциона“ указује на то да се разлика између робова и слободних огледала у томе што су тела слободних била неповредива, а то се поштвало чак и кад су били осуђени на казну (22.55-56).

⁸⁰⁷ Liddell and Scott, *Greek-English Lexicon*, 128.

⁸⁰⁸ D. M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, 246.

је изазов прихваћен, а тортура заиста спроведена.⁸⁰⁹ Из тог разлога аутори су покушали да нађу објашњење за ову необичну праксу.

Хидлам (*Headlam*) је понудио једноставно и елегантно објашњење да је изазов за *basanos* аутоматски решавао проблем – једна страна понуди, друга страна одбије. На тај начин спор је решаван ван суда и у судском поступку није ни било потребе да се користи као доказно средство.⁸¹⁰ За разлику од њега, Тод прихвата *basanos* као доказно средство и наглашава да када би коректно био спроведен, имао би снагу „убедљиве силе“ у очима поротника, што би поново упућивало на закључак о аутоматском решавању спора.⁸¹¹ Али, једнако као ни теорије које су тврдиле да су заклетва и сведочење у случајевима убиства аутоматски решавале спор, ни ова теорија о аутоматском решењу није прихваћена.

Тир наглашава да природа атинског судског поступка није дозвољавала постављање граница поротницима и странама у спору приликом вредновања доказа о тортури.⁸¹² У том смислу доказ о прихваћеном изазову за *basanos* поротници су оцењивали у складу са другим доказима. Прихватање *basanos*-а је могло да доведе до вансудске нагодбе, али није постојало правно правило које би натерало стране у спору на то, па је случај могао да заврши на суду. Осим тога, начин на који стране у спору говоре о последицама одбијања *basanos*-а потврђује да се о њему није аутоматски одлучивало. Обично се истиче да је супротна страна кукавица што не жели да прихвати *proklesis*, на шта указује и Антифонт у свом првом говору: „Како он може да буде сигуран да маћеха није убила оца? Када је имао прилику да сазна истину испитивањем робова под тортуром, одбио је, и био је жељан да испроба само оне методе који неће пружити информације.“ (1.6).

⁸⁰⁹ Тир даје листу од 23 говора у којима је тортура искушења поменута 42 пута, али никада није прихваћена. G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos*, 59.

⁸¹⁰ J. W. Headlam, „On the *πρόκλησις εἰς βάσανον* in Attic Law“, *Classical Review* 7/1893, 1-5; „Slave Torture in Athens“, *Classical Review* 8/1894, 136-137.

⁸¹¹ S. C. Todd, „The Purpose of Evidence in Athenian Courts“, 35.

⁸¹² G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos*, 213-214.

Пратећи Вајсову идеју,⁸¹³ Тир говори о „неприродном одбацивању“ *proklesis* у случајевима *basanos*-а и наводи различите технике и тактике које је изазивач примењивао да би противник одбио изазов.⁸¹⁴ Међутим, без обзира на то да ли је изазивач тактично поступао у случајевима, као што је Антифонтов шести говор, он је морао да буде свестан да ће, уколико се прихвати изазов и спроведе тортура, робови посведочити о ономе што знају. Хорег је у овом говору понудио не само тортуру робова, већ и саслушање сведока који би могли да потврде његову невиност (6.23). Тир закључује, пошто стране у спору нису очекивале да се њихови *proklesis* прихвате, сврха кушања противника на тортуру била је да се постигне реторска предност у очима поротника.⁸¹⁵ Због тога осуђује неинтелигентност поротника, игноришући чињеницу да је неке од ових случајева процесуирао Ареопег (на пример, Антифонтов први говор). Колико год Тирова теорија деловала убедљивије у односу на теорију о аутоматском решењу спора, постоје неке празнине, као што је немогућност да објасни зашто стране у спору никада у својим говорима нису указивале поротницима на неискреност противника, било да се ради о ономе ко куша или о ономе ко не прихвата *proklesis* за *basanos*.

Гагарин подржава Тирову теорију са извесним модификацијама. Према његовом мишљењу, *proklesis* за *basanos* или како га он назива „доказни“ *basanos* била је правна фикција која није ни служила да се сазна истина из сведочења робова. То је био алат који се користио у форензичном беседништву. Проучавајући само случајеве у којима процедура за *basanos* није ни отпочела, он долази до закључка да се *basanos*, без обзира на то што је представљао легитимно доказно средство, није користио, јер је неслагање око кушања и одбијања тортуре решавано ван суда. А пошто *basanos* никада није могао да задовољи обе стране, власник је, прекидајући

⁸¹³ Вајс је напоменуо: „Изазови на тортуру нису представљали озбиљну намеру стране у спору, која је упутила изазов на вансудску нагодбу. Њихова примарна сврха била је да утичу на поротнике. Намера изазивача била је да да понуду коју ће извесно супротна страна да одбије, чиме би постигао оцрњивање противника на суду, јер је прикрио истину због страха од откривања; противник би тражио да се узме у обзир против-изазов и обе стране би декламовале поротницима општа места о употреби тортуре као инструмента којим се долази до истине.“. W. Wyse, „Law“, *A Companion to Greek Studies* (ed. L. Whibley), New York 1905, 398-399.

⁸¹⁴ G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos*, 233-261.

⁸¹⁵ *Ibid.*, 261, 284-286.

процедуру, могао свог роба да повуче са саслушања.⁸¹⁶ Међутим, чини се исправним Тирова реакција на ово Гагариново мишљење, зато што указује на то да не постоји доказ да су стране у спору саботирале процедуру за *basanos* када је коректно била започета. Уколико је процедура започета, власник није смео својевољно да је прекида и повлачи свог роба са испитивања. Правни концепт процедуре био је уважаван као форма за употребу овог доказног средства и суд га сигурно не би прихватио уколико, су направљени одређени пропусти.⁸¹⁷

Припремни поступак за *basanos* обухватао је неколико активности. *Proklesis* се записивао пред сведоцима, а супротна страна је могла да га прихвати, одбије, прихвати са одређеним изменама, или понуди контраизазов који би обухватао друге робове и другачије услове за спровођење тортуре. Када су стране постигле споразум,⁸¹⁸ уколико нису били власници робова морали су да траже одобрење власника.⁸¹⁹ *Proklesis* је уобичајено садржао детаље о томе кад и где ће се испитивање спровести, списак питања која ће се робу поставити, као и обећање власнику да ће му бити надокнађена штета, уколико се роб повреди или умре током тортуре. Роб је саслушаван у присуству власника, а испитивала га је страна која је изазвала или изабрано треће лице. Сведочење робова било је лимитирано на давање да/не одговора на постављена питања, и сви одговори су касније током поступка могли бити цитирани или на глас прочитани. За разлику од сведока, робови под тортуром давали су своје исказе далеко од очију поротника. Уколико је сведочење роба било одлучујуће, стране су могле да постигну споразум ван суда, али како примери из тадашње праксе показују *basanos* највероватније није аутоматски решавао спор.⁸²⁰

⁸¹⁶ M. Gagarin, "The torture of slaves in Athenian Law", 14-16.

⁸¹⁷ G. Thür, "Reply to D. C. Mirhady: Torture and Rhetoric in Athens", 133.

⁸¹⁸ Постојала је посебна глинена посуда (*echinos*) у којој се печатио претходно записан споразум. С. Аврамовић, "Тортура над робовима – сведоцима и судски поступак у древној Атини", *Истражне радње и помоћна средства у судским поступцима кроз повјест* (ур. М. Гардаш), Осјек 2010, 4.

⁸¹⁹ Пример постоји у Антифонтовом шестом говору, када хорег нуди да добије потребно одобрење од власника за испитивање робова. Antiphon 6.23.

⁸²⁰ M. Gagarin, "The torture of slaves in Athenian Law", 4; R. J. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, 33, 76; P. duBois, *Torture and Truth*, 35-38.

Пошто су у пракси стране у спору одбијале изазов да свог роба подвргну *basanos*-у, у судском поступку су примењивали разрађену реторску тактику (*topos*), којом су убеђивали поротнике у то шта би могли да чују у случају да је њихов роб заиста испитан под тортуром.

У „Тетралогији 1“ сведочење робова представљало је најважнији доказ за разрешење случаја. Тужени, покушавајући да одбаци оптужбе за убиство, пориче истинитост тврдњи роба жртве који, и сам пред смрт, изјављује да је оптужени напао њих двојицу и том приликом убио његовог господара. Аргумент који тужени истиче односи се на чињеницу да роб у моменту давања исказа није био подвргнут *basanos*-у: „Зашто би сте сведочење роба прихватили као истинито? Преплашен од напада, мало је вероватно да је успео да препозна убицу, али је много извесније да је прихватио наговарање свог господара. С обзиром да је сведочење робова уопште гледано непоуздано – у супротном не бисмо их подвргавали тортури – где је ту правда, ако ви поверујете сведочењу роба и уништите мене?“ (2.2.7). Тужиоци потврђују да *basanos* није спроведен, али истовремено истичу и правило по којем роб, који ризикујући сопствени живот брани живот свог господара, мора у најмању руку бити награђен добијањем слободе. Слободан човек није смео да буде подвргнут *basanos*-у, већ је своје сведочење давао на начин који је био предвиђен за сведоке: „Они греше када говоре да не треба да поверујемо сведочењу роба. За овакву врсту сведочења ми не подвргавамо робове тортури, већ их ослобађамо. Само у случајевима када они поричу крађу или кујући заверу против својих господара прикривају злочин, њихово сведочење сматрамо истинитим уколико су подвргнути тортури.“ (2.3.4). У завршном говору оптужени се с правом пита како санкционисати овакво сведочење, уколико он успе да докаже да је лажно: „Зашто би сте пре поверовали сведочењу роба, него сведочењу слободног човека? Ако се покаже да је слободан човек лажно сведочио биће лишен грађанских права и кажњен, а како да казним овог роба, који за собом није оставио никакав доказ и није био подвргнут тортури?“ (2.4.7). У овом случају роб је умро одмах након давања исказа, па је питање његовог кажњавања било хипотетичко, али је на поротнике могло да остави снажан утисак.

Оно што у овом случају представља додатну необичност јесте понуда оптуженог, на самом крају завршног говора, да се подвргну тортури сви његови робови који би доказали да је он у ноћи када се десило убиство био код куће: “Нудим вам да подвргнете тортури све моје робове, мушкарце и жене, ако се покаже да ја те ноћи нисам био код куће у кревету, него сам изашао, онда ћу признати да сам убица.“ (2.4.8). У складу са правилима, захтев да се роб подвргне *basanos*-у морао је бити учињен пре суђења. Гагарин претпоставља да је циљ који је Антифонт истицањем алибија на крају говора желео да постигне у ствари показатељ да су чињенице (*erga*) моћније од аргумента из веороватног (*eikos*).⁸²¹ Наравно, чак и ако би овај алиби био истинит, то није искључивало могућност оптуженог да планира или унајми неког ко би убио жртву.⁸²² У сваком случају поротници овако предочен алиби највероватније нису много ценили.

Низ аргумената које је Антифонт у овој тетралогiji поређао изложеним редоследом, вероватно да би говоре учинио занимљивијим, директно се односе на питање *basanos*-а. Тужилац и бранилац сукобљавају се око дилеме да ли је сведок роб или слободан човек? Ако би поротници поверовали да је он слободан, његово сведочење би се узело као сведочење човека од поверења. С друге стране, ако га поротници буду посматрали као роба, његово сведочење би испало безвредно зато што није подвргнут тортури. Као прави софиста, Антифонт оставља читаоцима да се сами одлуче за једну од понуђених опција, али истовремено их и едукује износећи одличне аргументе који су могли да се примене и у реалним случајевима са проблематиком *basanos*-а.

Упркос чињеници да су Атињани строго поштовали правило по којем се роб испитивао под тортуром, само ако постоји *proklesis* једне од сукобљених страна, у Антифонтовом петом говору ово правило није поштовано. Износећи своју одбрану Еукситеус верује да су тужиоци направили пропусте (5.31-32). У његовом одсуству испитивали су сведоке. Роб који је путовао са Еукситеусом и покојним Херодом, признао је под тортуром да је помогао Еукситеусу приликом убиства Херода.

⁸²¹ *The Oratory of Classical Greece* I, 28.

⁸²² R. J. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, 21-22.

Тужиоци су му вероватно обећали слободу у замену за сведочење, али су се одмах после испитивања предомислили и погубили га због тога што је учествовао у убиству. Непосредно пре егзекуције роб, схвативши да је преварен, пориче све што је изјавио под тортуром (5.33).

Испитивање роба под тортуром у овом случају била је тзв. „једнострана судска тортура“.⁸²³ Судска тортура је била дозвољена у атинском праву и примењивала се јединствено у односу на остале полисе.⁸²⁴ За разлику од „доказне“ судске тортуре (*proklesis* за *basanos*) код „једностране“ се није чинио изазов, али је било корисно обавестити супротну страну која је могла да присуствује овој врсти тортуре. Међутим, у овом Антифоновом говору Еукситеус је био подвргнут процедури *apagoge* и могуће је да га због тога тужиоци нису позвали да присуствује тортури роба. Сем тога, на суду се, додуше као слабије доказно средство, могла користити „једнострана“ тортура.⁸²⁵ То не значи да су тужиоци имали право да убију роба, без обзира на то што су били његови власници, зато што се роб могао убити тек након одлуке којом би био осуђен на смртну казну.

Следећи сведок који је највероватније био странац, али по статусу слободан човек, такође је подвргнут тортури. Његово сведочење тужиоци нису успели да искористе зато што је изјавио да Еукситеус није убица, јер су читаву ноћ провели заједно на броду. Отворено је питање да ли слободан човек може бити подвргнут тортури? Скамандриусовом одлуком је било забрањено вршити тортуру над слободним грађанима Атине.⁸²⁶ Овде је скоро извесно да се радило о Митилењанину нижег статуса, па се закон који је штитио атинске грађане вероватно није односио на њега. Ово би било једно од објашњења за спровођење *basanos*-а над слободним човеком, а у претходном поглављу наведена су различита мишљења која су о томе изнета у литератури.⁸²⁷

⁸²³ Ову врсту тортуре треба разликовати у односу на пеналну тортуру која се користила као казна (пример је први Антифонов говор где је на овај начин погубљена Филоненова љубавница - 1.20). М. Gagarin, "The torture of slaves in Athenian Law", 2, 8.

⁸²⁴ G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos*, 25-27.

⁸²⁵ *Ibid.*, 269-272.

⁸²⁶ Andocides 1.43.

⁸²⁷ Вид. стр. 122.

Слободан човек је знао да ће се *basanos* завршити и тужиоци нису могли да га уцењују добијањем слободе или евентуално обећањем неке друге користи. Његово сведочење било је изузетно важно Еукситеусу, јер ако би поротници прихватили сведочење роба, он би био проглашен за убицу: „Шта вам делује тачније, изјава оног који своје сведочење не мења или оног који нешто каже па после порекне. Иако подвргнут тортури, они који остају доследни својој изјави заслужују више поверења од оних чије су изјаве контрадикторне.“ (5.50).

Шести говор показује да Антифонт, пишући своје говоре, није много пажње посвећивао формалним правилима која су била предвиђена у случајевима *basanos*. Као и у „Тетралогији 1“, где изазов за тортуру бранилац даје тек на крају свог завршног говора, овде хорег насред суђења нуди да се саслушају робови под тортуром, при чему новину у односу на „Тетралогију 1“ представља чињеница да се у овом случају нуди и саслушање туђих робова под тортуром (6.23). Пошто и у овом случају изазов није прихваћен намеће се закључак да *basanos* није представљао циљ, већ средство које би олакшало добијање пресуде.

На исти закључак нас могу упутити и речи Демостена у његовом говору „Против Онетора“: „Уистину, ви [поротници] сматрате да је тортура најпрецизнија од свих доказа у приватним и јавним поступцима; и када се појаве пред вама робови и слободни људи, а треба да разјасните спорне чињенице, не користите се сведочењем слободних, већ подвргавате робове тортури и на овај начин тражите да откријете истину. Ово је разумљиво, господо поротници, јер ви одлично знате да су у прошлости неки сведоци сведочили неистинито, док за оне који су били подвргнути тортури никада није доказано да су говорили неистинито под тортуром.“ (30.37).⁸²⁸

Овај Демостенов говор можда представља најважнији траг на основу којег се може дати одговор на питање зашто се *basanos* ретко примењивао у пракси. Уколико се схвати као процедура којом се желела постићи истинитост сведочења робова, могла би да се направи грешка, јер како каже Аристотел: „Има много истрајних и

⁸²⁸ Сличне речи могу се уочити код Isaeus 8.12; Isocrates 17.54. G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos*, 290-298.

чврстих људи који, имајући јак дух, храбро подносе мучење, док се страшљивци и плашљивци препадну и саме помисли да ће их мучити, тако да се признањима изнуђеним мучењем не може поклонити никаква вера.“⁸²⁹ Међутим, ако се *basanos* схвати као реторска тактика којом су се поротници упознавали са чињеницом да је *proklesis* учинила једна страна, а друга је одбила, онда би смисао био јаснији.

4.3.3. Технички докази

А) Судски говори

Најстарији сачувани судски говор „Против маћехе”, Антифонт је написао за тужиоца кога су поротници могли да виде као некога ко је из пизме, а не ради задовољења правде, повео поступак против маћехе, посебно што се у улози браниоца појављује његов брат - законити син, кога је маћеха имала са жртвом. Како каже Анаксимен: „Кривоклетство произлази из саме оптужбе ако неко окриви рођака, госта или пријатеља на ситничав и прљав начин. На овакве судске спорове поротници гледају са презиром.”⁸³⁰

У овом говору највише се користе аргументи из вероватног, на основу којих тужилац ствара слику догађаја. Љубавница, саслушана под торуром, није оптужила маћеху за убиство, а сведоци нису позивани да посведоче о околностима. Наиме, тужилац је изазвао свог полубрата да му дозволи да под тортуром саслуша робове који су били сведоци да је маћеха и пре убиства покушавала да отрује мужа, дајући му „љубавни напитака”, али је ово „кушање” одбијено: „Да ми је дозволио да саслушам робове под тортуром и да они нису потврдили моје сумње, имао бих сигурност у одбрани од мојих оптужби и његова мајка би била слободна. Али пошто он није прихватио изазов, како може бити сигуран да моје тврдње нису тачне? Поротници мало је вероватно да он говори истину, када није прихватио да се моје тврдње истраже. Како ће се сад бранити? Знао је да не може да је спаси ако дозволи

⁸²⁹ Аристотел, *Реторика* 1376б.

⁸³⁰ Anaximenes, *Rhetoric to Alexander* 1442a.

испитивање робова, па је мислио да ће чињенице нестати ако избегне испитивање робова. Да ли је онда искрена његова заклетва, у којој тврди да му је мајка невина?" (1.7-8). Тужилац сматра да је поступио исправно, зато што је понудио свом полубрату саслушавање робова под тортуром: „ово је индиција да сам коректним и фер понашањем гонио убицу свога оца" (1.10). Након тога следи Антифонтов омиљени аргумент о хипотетичкој замени улога: да су они њему понудили да саслуша робове под тортуром, и да он то није прихватио, то би била индиција да он није сигуран у своје оптужбе, али пошто је он тржио саслушање робова, а бранилац то није прихватио, то је индиција о њиховој кривици (1.11-12). Схватајући да му ове хипотетичке претпоставке неће обезбедити сигурну победу у спору, тужилац на крају говора нуди доказ о кривици маћехе: последње речи њеног покојног мужа, којима је оптужује за тровање, али за њих сазнајемо само из говора тужиоца (1.30). Ово је пример када се страна у спору појављује и као сведок у сопственој ствари, што је била посебна врста реторске тактике.⁸³¹

Пети говор „О убиству Херода" садржи од атехничких доказа: сведочење, тортуру и заклетву, а од техничких доказа: аргумент из вероватног, текмерије и знаке. Изненађујуће је што Еукситеус мало помиње атехничке доказе, иако би они допринели ослобађајућој пресуди да се, на пример, више објаснила тортура слободног човека који је сведочио о његовој невиности. Уместо тога аргументима из вероватног покушава да објасни питање мотива. Оптужени не износи опис догађаја одмах на почетку, већ комбинује наравицу са доказима, које користи у одбрани. Управо овакву технику писања говора препоручује Анаксимен „када постоји много непознатих чињеница".⁸³²

Еукситеус започиње свој говор, пре излагања о самом случају, протестом против насилне процедуре апагоге, која је примењена на њему. Разлог због којег указује на нерегуларност процедуре није због тога што он не верује поротницима, који му суде, него због „насилног и неправедног понашања тужиоца, што је индиција на основу које можете ценити њихове друге поступке према мени" (5.8).

⁸³¹ R. J. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, 31.

⁸³² Anaximenes, *Rhetoric to Alexander* 1438b, 1442b.

Поента је да је понашање тужилаца текмерија (индиција) о њиховом понашању у другим случајевима.⁸³³ Даље, истиче да сведоци Херодових рођака нису положили заклетву пре сведочења о његовој кривици, иако је то уобичајено у случајевима убиства (5.13). Сведоци су у овом говору позивани чак девет пута.

Након кратке наратије о догађајима који су уследили на путу до Тракије (5.20-24) Еукситеус прелази на аргументе из вероватног. Почиње са описом Херодовог нестанка: „Они говоре да је човек убијен на обали, и да сам га ја, који нисам напуштао брод, ударио каменом о главу. Они дају прецизне информације о овоме, али не могу да пруже вероватан доказ о човековом нестанку”.⁸³⁴ Поротници не би требало своје поверење да повере тужиоцима зато што је утврђено да Херод није могао да одмакне далеко од луке, и након детаљне потраге „није пронађен нико ко га је видео, нису пронађени трагови крви, нити било који други знак” (5.27). Тужиоци објашњавају Херодов нестанак тиме да је његово тело одвезено бродом и бачено у море, али Еукситеус реплицира „то би било вероватно да је на броду пронађен знак о телу које је бачено у море” (5.28). Једини знак, који су тужиоци успели да пронађу на броду је била крв заклане овце. Поново нападајући реконструкцију догађаја коју су изнели тужиоци Еукситеус говори: „Он је убијен на копну и стављен у брод, али нису пронађени ни његова крв ни други знаци како на копну, тако и у броду, при том, убијен је и стављен у брод ноћу. Ви заиста мислите да је вероватно да неко у оваквој ситуацији уклони знаке са копна и опере трагове са брода, то не би могао да уради ни неко ко је потпуно присебан, нема шта да крије и то чини током дана. Колико је то вероватно господо?” (5.45). Овде је *oimiea* психолошки знак, чије се

⁸³³ Тукидид описује сличану ситуацију где се нечије понашање у једном поступку може узети као индиција за даље поступке. Говорећи о „афери Хермес”, када је неколико дана пред одлазак атинске експедиције на Сицилију 413. године пре н. е, у току ноћи, оштећен већи број херма (камени стубови са попрсијем Хермеса, бога трговине и заштитника путева), Тукидид истиче да су доушници оптужили Алкибијада. Наиме, он је наводно, по тврдњама својих непријатеља, организовао младиће, припаднике мистерија (тајних религиозних скупова) да оштете херме. Ово понашање Алкибијада “било је индиција за друге његове антидемократске преступе против усвојених правила понашања” (6.28).

⁸³⁴ Antiphon, *On the Murder of Herodes* 26.

тумачење заснива на аргументу из вероватног, а овај аргумент привлачи пажњу поротника управо због тога што знаци нису пронађени.⁸³⁵

Употреба аргумента из вероватног се даље може видети када Еукситеус описује сведочење слободног човека и роба. Прво се анализирају околности под којима је извршена тортура на робу и показује како је роб у првом саслушању лагао, а затим рекао истину: „Уколико пазимо на то шта је вероватније, његов каснији исказ је истинит: лагао је да би имао користи, али када је увидео да ће га сопствене лажи упропастити, одлучио се да говори истину”.⁸³⁶ Затим следи сведочење слободног човека под тортуром, који је изјавио да Еукситеус није напуштао брод: „Вероватноћа је у овом случају мој савезник, зато што нисам толико луд да без ичије помоћи убијем човека, али када се убиство десило они су почели да тврде да сам ангажовао сведока [слободног човека] и постао завереник.”⁸³⁷

Еукситеус се у говору неколико пута враћа на сведочење роба под тортуром за које истиче да није изведено на правилан начин. Наиме, уобичајено је да у оваквим случајевима оптужени врши притисак на сведока који не сведочи у његову корист, а тужиоци да га због таквог сведочења награде и заштите (5.34-35). Шта више, Еукситеусови пријатељи су изазивали рођаке Херода да им допусте да и они саслушају роба под тортуром, али је ово „кушање” одбијено. Еукситеус објашњава значај таквог понашања Херодових рођака аргументом о замењеним улогама: „Да сам ја убио роба под тортуром, или одбио да им га предам, они би томе придали велики значај и то би била важна индиција против мене. Међутим, пошто су они одбили да предају роба када су их изазвали моји пријатељи, онда је ово њихово понашање индиција против њих, а оптужбе против мене лажне.” (5.38). Овде имамо исту ситуацију, као и на почетку говора (када се указивало на нерегуларност процедуре апагоге), да је понашање тужиоца текмерија (индиција) о њиховом поступању у другим случајевима.

⁸³⁵ F. Scheidweiler, “Antiphons Rede über den Mord an Herodes”, *Rheinisches Museum für Philologie* 109/1966, 327.

⁸³⁶ Antiphon, *On the Murder of Herodes* 37.

⁸³⁷ *Ibid.*, 43.

Антифонт је морао да одбрани Еукситеуса и од тврњи тужиоца да су у другој претрази брода пронашли његово писмо Лицинију, које га инкриминише. Поново се користи аргумент из вероватног: „Није вероватно да шаљем писмо када је гласник мој саучесник. Гласник је усмено могао да извести шта се десило. Људи пишу поруке када гласник не треба да зна садржај поруке.” (5.53). Тужиоци истичу да Еукситеус није имао мотив за убиство Херода, већ да је то урадио као услугу Ликину. Управо из тог разлога Еукситеус мора да докаже да ни Ликин није имао разлога за убиство Херода, или да уколико је Ликин имао мотив, Еукситеус није имао разлога да му удовољи. Прво се показује да између Ликина и Херода није било непријатељства: „представићу вам значајне индиције да Ликин није желео да га убије: он је имао могућност да оптужи Херода за озбиљан злочин и на тај начин га уништи у складу са вашим законима, тако би водио рачуна само о својим интересима и добио захвалност од грађана полиса зато што је указао на његов злочин; одлучио је да не подиже тужбу, иако би то био частан потез.” (5.61). Затим следи део у којем се описује да између Ликина и Еукситеуса није било пријатељства: „Да ли је разлог због кога бих предузео овако ризичан посао новац којим ме је платио? Наравно да не, зато што сам ја имао новац, а он није. Вероватније је да ја њега потплатим да убије, него он мене, јер је он имао дуг од седам мина, који су његови пријатељи платили. Ово је индиција, која показује да однос између мене и Ликина није био пријатељски: када нисам хтео да платим његов дуг од седам мина због кога је он завршио у затвору, сигурно нисам на себе преузео тако велики ризик да убијем човека по његовом налогу.” (5.63). Текмерије (индиције) наведене у претходним примерима изводе се из не чињења (Ликин није убио зато што није ни тужио Херода; Ликин и Еукситеус нису били пријатељи зато што Еукситеус није платио Ликинов дуг, а самим тим није ни убио). Управо овакве врсте текмерија могу се упоредити са аргументима из вероватног, за које Аристотел тврди да представљају једно од места из којих се изводи ентимем. Наиме, Аристотел истиче да се ентимем може изводити из појмова већег и мањег: „ако нечега има у већој мери код онога што би иначе требало да буде, јасно је да тога нема код човека који тиме располаже

у мањој мери”.⁸³⁸ Ако Ликин није показао своју мржњу према Хероду када је то било лако и препоручљиво (није га тужио за злочин), није вероватно хтео да то учини у тежој и опаснијој ситуацији (убиство Херода). Такође, уколико Еукситеус није показао своје пријатељство у ситуацији када је Ликину мало било потребно за помоћ (није му позајмио седам мина да отплати дуг), није вероватно хтео да му помогне у већем захтеву – да убије Херода.

У шестом говору „У корист хорега”, који је као и претходни написан за оптуженог, Антифонт користи слична доказна средства. Хорег се брани од оптужби да је одговоран за нехатно тровање дечака Диодуса из хора, који је био под његовом надлежношћу. Дечак је умро након испијања напитка, а хорег сведоцима покушава да докаже да он није дао дечаку напитака, није наредио да се напитака да и да чак није био ни присутан када је напитака дат дечаку. Велики део говора концентрисан је и на доказивање мотива тужиоца. Наиме, оптужени истиче да је тужба против њега подигнута због опструкције политичких оптужби, које је он намеравао да покрене.

Одмах након наратије у уводном делу, хорег позива сведоке да потврде његову невиност: “Господо, као што сам и обећао, сведоци су сведочили о чињеницама. На основу тога морате да истражите ко се од нас заклео да ће говорити истину. Они су се заклели да сам ја убио Диодуса, планирајући његову смрт, а ја сам се заклео да га нисам убио нити својим рукама нити плански.”⁸³⁹ Заклетва, која се овде помиње, је положена на прелиминарном саслушању (*prodikasia*). Сам текст заклетве је садржао ставове тужиоца и оптуженог у сажетом облику, да би стране у спору, касније на главном претресу, могле прецизно да цитирају припремљене текстове заклетви.⁸⁴⁰ Оптужени у овом говору користи своју заклетву против заклетве тужиоца.

Хорег је, чим је чуо за тужбу, јавно понудио Филократу, брату преминулог дечака, списак свих сведока (са дозволом да се под тортуром испитају и робови), који су били присутни у тренутку дечакове смрти. Међутим, тужиоци су, као и у говору „О убиству Херода” (када су Еукситеусови пријатељи изазивали рођаке

⁸³⁸ Аристотел, *Реторика* 1397b.

⁸³⁹ Antiphon, *On the Chorus Boy* 16.

⁸⁴⁰ *The Oratory of Classical Greece* I, 81.

Херода да им допусте да и они саслушају роба под торуром), овај изазов одбили. Због тога, Антифонт у овом говору понавља аргументацију о замени улога познату из претходних говора: да је оптужени одбио да именује сведоке, или да дозволу да се под тортуром испитају робови, или било који други изазов, тужиоци би то искористили као текмерију (индицију) о истинитости њихових оптужби, али пошто је он изазвао, било би фер да се њихово одбијање протумачи као индиција за лажну оптужбу (6.27).

Користећи као доказе сведоке и текмерије (индиције), Антифонт у завршном делу говора брани хорега на тај начин што оптужује тужиоца. Наиме, Филократ је подигао тужбу против хорега трећег дана после дечакове смрти, када је оптужени већ отпочео поступак против корумпираних службеника. Службеници су потплатили Филократа да тужи хорега, али басилеус није прихватио Филократову тужбу. У случајевима убиства било је потребно да се спроведу три прелиминарна салушања – продикасије пре почетка суђења, али је тадашњем басилеусу било преостало мање од три месеца до завршетка мандата на који је био изабран. Хорег је успешно окончао започети спор против корумпираних службеника, а Филократ је подигао нову тужбу, тек шест недеља после именовања другог басилеуса. Ово је уследило након хореговог избора за притана, члана оперативног тела-пританија, у чијој надлежности су биле најзначајније функције управног већа була. Вршећи своју дужност, хорег је покренуо поступак *esangelia* против неколико службеника због злоупотребе службеног положаја, а оптужени службеници су са тридесет мина потплатили Филократа да поново покрене поступак против хорега (6.41-50). Понашање Филократа указује да он није био убеђен у хорегову кривицу за смрт његовог брата. Оптужени поводом тога износи следеће: „Господо ја ћу све што је наведено доказати сведоцима, али ви морате знати да је ово што ја говорим истина на основу индиција о њиховим делима.” (6.41). Слично као и у говору „О убиству Херода”, у којем је Еукситеус на основу индиција створио претпоставку о понашању тужилаца на основу њихових поступака, Антифонт у овом говору напада тужиоце уз помоћ сведока и текмерија и на тај начин покушава да убеди поротнике у невиност оптуженог. Пошто Филократ није подигао тужбу против басилеуса, који је одбио

његову тужбу против хорега, оптужени наглашава: „Коју бољу индицију могу да вам пружим од ове да је он погрешно поступио и према мени и према басилеусу.” (6.43). Иако, прави јасну дисктинкцију између текмерије и знака, ово је једини део говора у којем текмерија замењује знак. Ово произлази из Антифонтових дефиниција знака и текмерије: „знакови су потврда за прошле догађаје, док индиције служе и да предвиде будуће догађаје”.⁸⁴¹ Како закључује Шварц (*Schwartz*), разлог замене термина јесте вероватно то што је Антифонт, знајући да текмерија има већу снагу као доказ у односу на знак, употребио термин текмерија да би на тај начин оснажио изнете тврдње у очима поротника.⁸⁴²

Из представљених Антифонтових судских говора може се закључити да је он, осим у овом последњем случају, примењивао своју дефиницију знака и да она представља део његовог учења. Међутим, ова дефиниција се разликује од Анаксименове, која, како је раније поменуто, истиче да се знаци појављују пре, истовремено или после догађаја. Шта више, Анаксимен сугерише да је један од могућих извора за знак када једна страна изазива другу, док се из Антифонтових говора може видети да је код њега „кушање” текмерија (индиција).⁸⁴³ За разлику од дефиниције знака, где Анаксимен шире дефинише знак у односу на Антифонта, они различито дефинишу и текмерије, али њихове дефиниције нису у супротности. Анаксимен каже да: „Текмерије постоје када су нечија објашњења контрадикторна. Уочићете текмерију када објашњења вашег противника нису доследна или кад су његова дела супротна у односу на оно што говори.”⁸⁴⁴ Ова дефиниција је различита у односу на Аристотелову дефиницију у којој он каже да су текмерије нужне и непобитне, али како истиче Шпенгел (*Spengel*) Анаксименова дефиниција текмерије би могла да се уочи у Антифонтовим говорима на оним местима где Антифонт употребљава свој чувени аргумент о замени улога (1.11-12, 5.38, 6.27).⁸⁴⁵ Овим аргументом показује се недоследност између онога што страна у спору говори

⁸⁴¹ Ammonius, *On differences of expression* 127, *The Older Sophists*.

⁸⁴² E. Schwartz, “Commentatio de Thrasymacho Chalcedonio”, 10.

⁸⁴³ Anaximenes, *Rhetoric to Alexander* 1431a.

⁸⁴⁴ *Ibid.*, 1430a.

⁸⁴⁵ L. Spengel, *Εὐναγωγὴ Τεχνῶν sive Artium Scriptores, ab initiis usque ad editos Aristotelis de Rhetorica libros*, Stuttgart 1828, 117-118.

(оптужује) и како се понаша (одбија изазов да се под тортуром саслушају робови). У говору „У корист хорега” уочавају се и други примери када нису у складу речи и дела тужиоца: они криве базилеуса што није прихватио њихову тужбу, а, при том, сами нису подигли тужбу против њега (6.43); и оптужују хорега да је крив за убиство дечака, а чекају два месеца пре подизања тужбе (6.47). Анаксимен помиње текмерију само као један у низу атехничких доказа, док овакве класификације у Антифонтовим говорима нема. Међутим, када Антифонт користи термин *tekmiria* у својим говорима он је у складу са Анаксименовом дефиницијом текмерије.

Б) Тетралогије

Тетралогије представљају хипотетичке случајеве, који су можда засновани на реалним случајевима. Управо из тог разлога, оне се разликују од Антифонтових судских говора. Нарација је сведена на меру која је неопходна да би се разумео случај, док се акценат ставља на аргументацију. Оваква поставка Тетралогија је логична зато што се свака састоји од четири говора (два за тужиоца и два за оптуженог) у којима оптужени одговара на аргументацију тужиоца, а његове контра-аргументе у свом следећем говору тужилац побија. Анализа употребе доказних средстава односи се на „Тетралогију 1“ и „Тетралогију 3“. „Тетралогија 2“, осим евентуалног нагађања да су стране положиле заклетву пре суђења, што је било обавезно у античкој Атени, не пружа сазнања о употреби других доказа.

За „Тетралогију 1“ карактеристична је употреба знакова, текмерија (индиција) и аргумената из вероватног. Антифонт је поставио случај на основу неких доказа о кривици оптуженог, али не даје и коначан доказ. Прва напомена у говору тужиоца јесте да поротницима није лако да донесу одлуку у оваквим случајевима, зато што не постоји сигуран доказ о кривици интелегентног убице, који је имао довољно времена да испланира убиство. Управо из тог разлога, поротници морају свој суд о нечијој кривици да заснују на аргументима из вероватног (2.1.1-2). Ове речи указују

да ће се аргумент из вероватног користити и без преке потребе и да Антифонт покушава да истражи вредност овог доказног средства у односу на друге доказе.⁸⁴⁶

Тужилац истиче да „смрт сама по себи показује да је човек умро као жртва завере” (2.1.5). На овом месту запажа се да догађаји производе доказе, што се може довести у везу са једним од Анаксименових објашњења знака – нешто се десило и постоји знак о томе (човек је нападнут и због тога је наступила његова смрт). У даљем казивању, тужилац користећи аргумент из вероватног, покушава да увери поротнике да жртву сигурно нису напали лопови, с обзиром да је пронађена обучена и да ништа није украдено.⁸⁴⁷ Бранилац, у чијем је интересу да докаже да је крађа била могући мотив, користи аргумент супротан тужиоцином аргументу из вероватног: „чињеница да жртву нису скинули лопови, није знак да се поверује да је лопови нису и напали, јер је могуће да су прекинути у крађи и да за то нису имали времена” (2.2.5). Поређењем аргументација које користе тужилац и бранилац да би приказали своје виђење исте ствари може се видети како Антифонт, брилијантно, употребом знака и аргумента из вероватног представља различита виђења исте ствари.⁸⁴⁸

Антифонт је овом Тетралогијом, у завршном говору оптуженог, успео да истакне и међусобни однос текмерије и аргумента из вероватног: „Покушавајући да ме осуде на основу аргумента из вероватног, тврде да сам ја не вероватно, него засигурно убио овог човека. Међутим, аргументи из вероватног иду мени у прилог, а што се тиче сведочења сведока које су они позвали, доказао сам да су неуверљива. Показао сам да су индиције на мојој страни и да потрага за убицом не води до мене, већ до оних које су тужиоци ослободили кривице.” (2.4.10). Овде се текмерије идентификују са аргументима из вероватног, јер их оптужени истиче као потврду сопствене невиности, а управо ове врсте техничких доказа заузимају највећи део оба његова говора. Сведочење преминулог роба (није изведено под торуром) је у

⁸⁴⁶ M. Gagarin, “Probability and Persuasion: Plato and Early Greek Rhetoric”, *Persuasion: Greek Rhetoric in Action*, (ed. I. Worthington), London 1994, 57.

⁸⁴⁷ Antiphon, *Tetralogy* 1 1.4.

⁸⁴⁸ J. H. Thiel, *Antiphons erste Tetralogie*, 78.

међусобном односу са аргументом из вероватног, што представља пример доминације техничких доказа, који су зависни од атехничких.

У „Тетралогии 3“ млађи човек је у пијаном стању пребио старијег човека, што је узроковало његову смрт. Први говор тужиоца као доказ истиче изјаве сведока: „чули сте сведоке, који су видели његово пијано понашање”.⁸⁴⁹ Оптужени одговара да је он само узвратио када га је напао старији човек, који је задао први ударац. Шта више, наглашава да његова одбрана (ударац) није као последицу имала смрт старијег човека, већ је узрок смрти условило нестручно лечење доктора (4.2.2-4). Обе изјаве (да је старији човек започео тучу и да је његова смрт последица нестручног лечења доктора) поткрепљене су изјавама сведока, али се то истиче тек у другом говору одбране (4.4.8). За разлику од Антифонтових судских говора где су се сведоци позивали да приступе и сведоче, у Тетралогјама се сведочење помињало само уколико је било потребно.⁸⁵⁰

На почетку свог другог говора тужилац употребљава аргумент из вероватног да би оспорио тврдњу оптуженог да је старији човек започео тучу: „Као прво, ви знате да је вероватније да млади човек у односу на старијег попије више и започне тучу. Млади људи су неискусни у пићу, па кад попију више то у њима изазива бес. Старији човек ће се увек боље контролисати, с обзиром на то да је навикао да попије коју више и да је свестан својих година и снаге млађег човека.“ У наставку његовог говора могу се уочити и технички докази: текмерија (индиција) и знак: „Смрт је сама по себи индиција да млађи човек није ударио старијег да би се одбранио, управо супротно, он је убио старијег човека јаким ударцем. Жртва није могла да се одбрани од младог човека и умрла је не остављајући знак о својој одбрани.”⁸⁵¹ Управо овакав приказ: непостојање знака о одбрани старијег човека, с једне стране, и чињеници о његовој смрти (нема знака, а нешто се догодило) с друге стране, указује на то да је Атифонт у овој Тетралогии потврдио једну од Анаксименових

⁸⁴⁹ Antiphon, *Tetralogy* 3 1.7.

⁸⁵⁰ H. G. Goebel, *Early Greek rhetorical theory and practice: proof and arrangement in the speeches of Antiphon and Euripides*, 78.

⁸⁵¹ Antiphon, *Tetralogy* 3 3.2-3.

дефиниција знака.⁸⁵² Веза између догађаја и знака је још израженија у Антифонтовим судским говорима.

Други говор одбране изговара пријатељ оптуженог, који се одлучио да пре доношења пресуде добровољно оде у прогонство. Бранилац почиње своју аргументацију враћајући се на питање ко је први задао ударац и при том се на два места могу уочити текмерије: „Сада тужилац, ослањајући се на невероватне индиције, говори да је овај млади човек ударио први. Уколико је у складу са природним правом да су млади безобразни, а старији уздржани, као што је у складу са природом да видимо очима и чујемо ушима, онда нема потребе за вашом осудом, млади ће бити осуђени због њихове младости; али чињеница да су многи млади људи уздржани, а старији пију и изазивају неред је индиција која не даје већу подршку тужиоцу у односу на оптуженог. С обзиром да ова индиција даје подједнаку подршку тужиоцу и оптуженом, она иде нама у прилог зато што су сведоци потврдили да је старији човек задао први ударац.”⁸⁵³ Објашњавајући на који начин тужилац уверава поротнике да је млађи човек задао први ударац, бранилац истиче да су то невероватне индиције. Квалитет аргумента из вероватног се заснива на текмерији, која, како истиче Анаксимен, пружа одређена сазнања. Овде као да Антифонт покушава да понови поруку из „Тетралогије 1“ да аргумент из вероватног треба да буде значајан у очима поротника само у одсуству других доказа.

На основу анализе доказа у „Тетралогијама“ долази се до закључка да су сведочење, знаци, текмерије и аргументи из вероватног у међусобном односу. Обе Тетралогије (1 и 3) показују да браниоци морају све ове доказе да узму у обзир и сложе их једне насупрот другима на најбољи начин, да би одбрана била што успешнија. У „Тетралогији 1“ оптужени тврди да се не може веровати сведочењу роба на самрти, јер је оно засновано на аргументу из вероватног (2.2.7), али да знаци и аргументи из вероватног иду њему у прилог (2.4.10). Док, у „Тетралогији 3“ пријатељ оптуженог, који је добровољно отишао у прогонство, истиче да су његови

⁸⁵² Anaximenes, *Rhetoric to Alexander* 1428a.

⁸⁵³ Antiphon, *Tetralogy* 3 4.2-3.

аргументи подједнако вероватни као и аргументи тужиоца, али да ће сведочење сведока убедити поротнике да је он у праву (4.4.2-3).

У атинском праву није постојао закон на основу којег би се ценила вредност употребе неког доказног средтва. Говорници су често у својим говорима сугерисали поротницима да треба да гласају за ону страну која их је боље убедила у истинитост својих тврдњи, а браниоци су, у складу са својим положајем, природно инсистирали на вишим стандардима доказа за осуду. У „Тетралогији 1“ оптужени апелује да треба да буде осуђен, само ако се његова кривица докаже чињеницама, а не аргументима из вероватног (2.2.10). Сличну поруку шаље и бранилац у „Тетралогији 3“. Уколико је вредност доказа иста за обе стране, онда кривица оптуженог није доказана и он би требало да се ослободи оптужби.

Антифонтови говори показују да је странама у спору наступ на суду, у основи, служио да обезбеде *pisteis* којима ће се што успешније бранити или нападати. Презентација њихових говора била је веродостојна и убедљива уколико су добро у нарави описали чињенице, ојачали своје тврдње аргументима из вероватног (*entechnoi pisteis*) и гласно и јасно предочили поротницима *diomosia*, *martyriai* и *proklesis* за *basanos (atechnoi pisteis)*, што је све заједно унапређивало уметност реторике.

5. АНТИФОНТ КАО СОФИСТА И ОЛИГАРХ

До почетка XX века, када су откривени папируси са сарджајем Антифонтине „Истине“, знање о његовим етичким схватањима било је ограничено на дванаест кратких фрагмената које је забележио Стобеус (*Stobaeus*), антолог из V века.⁸⁵⁴ Стобеус није напоменуо из којег Антифонтине дела цитира, а фрагменти мрачним бојама сликају стање у друштву, нудећи савете како га је могуће поправити. Ови фрагменти добили су на значају када је 1889. године Блас сугерисао да је Стобеус цитирао Антифонтине дело „О слози“ (*Peri Homonoias*).⁸⁵⁵ Термином *homonoia* антички Грци означавали су и хармонију унутар полиса и склад људске душе.⁸⁵⁶ Антифонтот у својим размишљањима о слози моралне захтеве посматра као узвишене идеале, предлажући идеал грађанске слоге и унутрашњег сагласја у човеку.⁸⁵⁷

Можда је тачно да се термин *homonoia* употребљавао и за означавање неелитистичке оријентације,⁸⁵⁸ али је у борби демократије и олигархије у V веку пре н. е. *isonomia* (једнакост) била основна демократска вредност, док је *homonoia* могла представљати компромис између тежњи олигарха да спрече учешће демоса у власти и демократа који су желели да сузбију владавину аристократа.⁸⁵⁹ О томе сведочи Тукидид када описује како је због побуне хоплита требало да се одржи седница у Пиреју, која је била одложена због напада на Еубеју, да би онда представници Већа 400 преговоре са Тераменом засновали на успостављању *homonoia*: „Сложе се да одређеног дана сазову скупштину у Дионизијевом позоришту због успоставе слоге.“

⁸⁵⁴ Stobaeus DK B 49-50, 53-54, 56-63, *The older Sophists*.

⁸⁵⁵ F. Blass, *Commentatio de Antiphonte Sophista Iamblichi auctore*, Kiel 1889.

⁸⁵⁶ Платон користи термин *homonoia* у оба смисла. Платон, *Држава* 351д, 352а.

⁸⁵⁷ F. Altheim, "Staat und Individuum bei Anthon dem Sophisten", *Klio* 20/1926, 268-269; O. Regenbogen, Review: *Studi sul pensiero greco. Nuova Collezione. Antifonte Sofista ed il problema della sofistica nella storia del pensiero greco. Il Timeo ed il pensiero platonico. Il Protreptico di Aristotele. Ennio ed Empedocle* by E. Bignone, *Gnomon* 16/1940, 99-100.

⁸⁵⁸ J. Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens*, Princeton 1989, 297-299; W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* III, 149.

⁸⁵⁹ Тукидид 3.82; G. Vlastos, "Ἴσονομία πολιτική", *Isonomia, Studien zur Gleichheitsvorstellung im griechischen Denken* (Hrsg. J. Mau und E. G. Schmidt), Berlin 1964, 1-35.

(8.93).⁸⁶⁰ У складу с тим могло би се претпоставити да је Антифонтов наслов филозофског дела „О слози“ наговештавао пропагирање олигархије.⁸⁶¹ На то би упућивало и време када је било написано (око 420. године пре н. е.).⁸⁶² Пропаст на Сицилији, јачање спартанске морнарице потпомогнуто персијском финансијском подршком и све мање симпатија грађана према демократији биле су околности које су ишле у прилог олигархистима, па је Антифонтово дело „О слози“ претходило олигархијском преврату из 411. године пре н. е.

Како су раније истицали аутори који су проучавали Стобеусове фрагменте дела „О слози“, Антифонт је покушавао с једне стране да истражи унутрашњу *homonoia*-у појединца извлачењем закључака на основу анализе већих група или институција,⁸⁶³ а с друге стране трудио се да пронађе мере (засноване на претходном истраживању) које би излечиле друштво.⁸⁶⁴ И дело „О слози“ требало је да подастре аргументе онима који су заступали олигархијско државно уређење.

Својим поимањем *homonoia* Антифонт изражава мисао да је врлина одлика олигархије. Предлог да *aristoi* треба да води полис био је стари олигархијски став, али је морао да се прилагоди новонасталим приликама у V веку пре н. е. Више није било пробитачно говорити да критеријум заснован на рођењу треба да буде одлучујући приликом доношења одлуке о томе ко треба да води полис. Таленат који се могао доказати, духовни квалитети и супериорне способности развијене образовањем, постали су најважније одлике државника. Антифонт поставља образовање као прво „међу обавезама које један човек треба да обави“ (87В, 60). Од осталих врлина које је похвалио издвајају се умереност (*kosmion*) (87В, 59) и мудрост

⁸⁶⁰ Још два примера могу да укажу на то да је *homonoia* била компромис који је олигархистима служио да остваре потенцијалну корист. Први је када се Сократ жали на праксу Атињана према Спартанцима и критикује Атињане због недостатка *homonoia*. Xenophon, *Memorabilia* 3.5.16, *The Older Sophists*. Други пример може се видети у Лисијином говору „Одбрана против оптужбе за рушење демократије“ где се анонимни олигархиста после рестаурације демократије позива на *homonoia*-у да би избегао казну (25.20).

⁸⁶¹ M. Gagarin, *Antiphon the Athenian*, 93-94.

⁸⁶² M. Untersteiner, *The Sophists*, 231; W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* III, 286.

⁸⁶³ F. Altheim, „Staat und Individuum bei Anthipon dem Sophisten“, 268.

⁸⁶⁴ Унтирштинер примећује Антифонтов паралелизам између микрокосмоса и макрокосмоса и сугерише да је његов приступ проткан запажањима о целини и појединачном. M. Untersteiner, *The Sophists*, 270.

(*sophron*) (87B, 58-59).⁸⁶⁵ Посебно је важно указати и на Антифонтине савете који су усмерени ка креирању амбициозног,⁸⁶⁶ одлучног⁸⁶⁷ човека од акције, доброг карактера,⁸⁶⁸ који исправно размишља,⁸⁶⁹ избегава грешке⁸⁷⁰ и користи већину прилика које су му на располагању.⁸⁷¹ Та унутрашња *homonoia*, која чини појединца уравнотеженим, омогућује му да избегне анархију и добро се припреми за ветрове и олује које доноси живот (87B, 61). Владавина државника који у себи оствари хармонију врлина, услов је за постизање склада унутар полиса.

5.1. Антифонтине поимање правде

Од када су се појавили делови „Истине“ аутори су на различите начине схватили Антифонтине етичке погледе. С једне стране фрагменти са папируса (посебно део 44А) тумачени су као радикална осуда *nomima kai dikaia* (законитости и праведности), због чега је Антифонт оцењен као неморалан. Антифонтин напад на законе (*nomoi*) сматран је толико радикалним да је закључено да су фрагменти које је сачувао Стобеус инкомпатибилни са фрагментима из папируса.⁸⁷² С друге стране, Антифонт је виђен као моралиста, чији су погледи били посве у сагласју у делима „О слози“ и „Истина“. Фрагмент 44А схваћен је као социолошка критика лоших закона и судског поступка у Атини.⁸⁷³ Већина оспорава да је Антифонт био неморалан и да

⁸⁶⁵ Антифонт напомиње да се нико не може назвати мудрим, уколико не може да се контролише, односно жеља и искуство разборитих једино могу да реше проблеме (87B, 59). Управо ове, своје, квалитете истичу Спартанци у Пелопонеском рату. Тукидид 3.64.5, 1.80-84.5.

⁸⁶⁶ „Човек се може мотивисати за напорне активности почастима и наградама.“ (87B, 49).

⁸⁶⁷ „Оклевање и забушавање су знаци кукавичлука и морају се избегавати.“ (87B, 55-57).

⁸⁶⁸ „Онај ко са другим проводи већину времена, постаје му сличан и по карактеру.“ (87B, 62).

⁸⁶⁹ „Ни срећа неће помоћи човеку који не уме да искористи прилике и средства, зато што је лишен способности да исправно размишља.“ (87B, 54).

⁸⁷⁰ „Није могуће исправити нечији живот као да се померају фигуре на табли за игру.“ (87B, 52).

⁸⁷¹ „Има оних који не живе садашњи живот, а припремају се изгарајући као да ће живети неки други живот; док то чине, време прође и оде.“ (87B, 53a).

⁸⁷² E. A. Havelock, *The Liberal Temper in Greek Politics*, London 1957, 255-294; S. Luria, „Eine politische Schrift des Redners Antiphon aus Rhamnus“, *Hermes* 61/1926, 343-348; W. Nestle, *Vom Mythos zum Logos*, 376, 399; M. Nill, *Morality and Self-interest in Protagoras, Antiphon and Democritus*, Leiden 1985, 53-76; M. Ђурић, *Из историје античке филозофије*, 310; R. Bilik, „Stammen P.Oxy. XI 1364 + LII 3647 und XV 1797 aus der 'Αλήθεια des Antiphon?“, *Tyche* 13/1998, 29-49.

⁸⁷³ F. Altheim, „Staat und Individuum bei Antiphon dem Sophisten“, 257-262; W. Aly, *Formprobleme der frühen griechischen Prosa*, 147-154; M. Untersteiner, *The Sophists*, 251, 254; C. Moulton, „Antiphon The Sophist, On Truth“, 340-343; J. Barnes, *The Presocratic Philosophers*, 213; G. B. Kerferd, „The moral and

је осуђивао *nomima kai dikaia* као концепцију правде.⁸⁷⁴ Антифонт је тежио узвишенијем и племенитијем идеалу правде или како то он дефинише у фрагменту 44А „Истине“, „нико не треба да чини неправду, нити да пати због ње“.

„Истина“ је подељена на три дела: у фрагментима 44А и 44В⁸⁷⁵ Антифонт говори о односу *physis/nomos*, док у фрагменту 44С приказује своје схватање правде (*dikaios*).⁸⁷⁶ Међутим, пошто своје излагање о правди започиње фрагментом 44А неопходно је приказати и његову садржину.

Антифонт на почетку даје формалну дефиницију правде: „Правда се огледа у томе да човек не прекорачује законске одредбе⁸⁷⁷ полиса чији је грађанин.“⁸⁷⁸ (44А, 1.6). Ова дефиниција не само да укључује став да правда треба да се повинује *nomoi*, него и подразумева да треба да постоји сагласност *dikaios*-а и *nomos*-а. Касније (44А, 2.27-28), он говори о делима која су праведна у складу са законом, чиме разрађује концепт правде по којем је она дефинисана једино законима или *nomima kai dikaia*. Међутим, из даљег текста може се закључити да Антифонт насупрот Протагори овај

Political Doctrines of Antiphon the Sophist. A Reconsideration“, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 4/1956-57, 26-32; D. Furley, “Antiphon’s Case against Justice“, *The Sophists and Their Legacy* (ed. G. B. Kerferd), *Hermes Einzelschriften* 44, Weisbaden 1981, 81-91; M. Gagarin, *Antiphon the Athenian*, 63-92.

⁸⁷⁴ C. Moulton, “Antiphon The Sophist, On Truth”, 348-349; E. Bignone, *Studi sul Pensiero Atico*, 108-109; J. Dillon, „Euripides and Antiphon on *Nomos* and *Physis*: some remarks“, *The Sophistic Movement*, 127-137.

⁸⁷⁵ Фрагмент 44А садржи шест комплетних колумни (седма је делимично сачувана) и бави се антитезом *nomos-physis*, а фрагмент 44В садржи две колумне и бави се примарно настанком природног права. Антифонт у В фрагменту говори о одржавању неприродности између различитих класа и раса, при чему напомиње да су сви људи једнаки по својим физичким функцијама и захтевима – варвари се у складу са *physis* не разликују од Грка. Вид. стр. 51 где је цитиран фрагмент 44В.

⁸⁷⁶ У раду је коришћен превод који су дали Дилс и Кранц зато што већи број аутора користи овај превод. Н. Diels and W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 346-350. Новији превод може се наћи у F. Declava Caizzi and G. Bastianini, “Antipho”, 176-236. Разлика је у нумерацији фрагмената 44А и 44В који су у новијем преводу обрнути у односу на стари превод, што има смисла јер се у 44В (по старом преводу) говори о пореклу природног права. Фрагмент 44С је исти у оба превода.

⁸⁷⁷ Освалд напомиње да се термин *nomos* користио у зачењу закона када је упућивао на начин живота, уобичајен поредак ствари, стандардне процедуре, номално понашање или када је директно сугерисао поштовање ауторитета норми које су прописане, односно услова који су били неопходни за успостављање реда у полису. М. Ostwald, *Nomos and the Beginning of the Athenian Democracy*, Oxford University Press 1969, 54. Аутори су различито преводили овај термин у Антифонтовој „Истини“. Морисон га преводи као обичај, Моултон као закон, Саундерс као пропис, Барнс као одредба, док Фурлеј *nomoi* преводи као закони и обичаји. J. S. Morrison, “Antiphon”, 52; C. Moulton, “Antiphon The Sophist, On Truth”, 331; T. J. Saunders, “Antipnon the Sophist on Natural Laws (B₄₄DK)”, *Proceedings of the Aristotelian Society* 78/1977-78, 216; J. Barnes, *The Presocratic Philosophers*, 207; D. Furley, “Antiphon’s Case against Justice“, 83.

⁸⁷⁸ Идентичну дефиницију помиње Платон. Платон, *Закони* 714д.

концепт није прихватио као свој.⁸⁷⁹ Полемику против конвенционалних схватања почиње запажањем да правда захтева само спољашњу легалност понашања, и будући да не апелује на интимно убеђење, директно води лицемерју: „Човек ће, према томе, за себе извући највише користи од правичности, ако пред сведоцима поштује законе полиса, а без сведока следи заповести природе.“ (44A, 1.12). Овим отвара питање конфликта *physis/nomos*. Уколико нема сведока човек може да поступа у складу са *physis*-ом. Закони су наметнути и производ су споразума (44A, 1.23-31), а када их појединац прекрши биће кажњен само ако га неко види. С друге стране, *physis* претходи свим конвенцијама, не зависи од *nomoi* и нужно постоји без обзира на постојање закона (44A, 1.25-2.3).

Дефиниција правде, коју износи Антифонт, послужила је појединим ауторима као аргумент да је он наводно тиме заступао демократију.⁸⁸⁰ Већ је напоменуто да дефиниција коју даје није и његов лични став и да је Антифонт био идејни творац олигархијског преврата. Чињеница је, како напомиње Освалд, да су интереси аристократа увек били утврђени законима⁸⁸¹ и Антифонт то у „Истини“ није оповргао. Међутим, не треба заборавити да су *nomoi* о којима говори Антифонт били дефинисани од стране *demos*-а на штету аристократа. Антифонт даје поменути дефиницију правде као полазну линију за аргументе којима раскида везу између *dikaios*-а и *nomos*-а, што је било пробитачно за тежње олигарха. Он напомиње, да уколико је ова дефиниција тачна, онда је интерес човека да поступи праведно само пред очима других. Мало је вероватно да је Антифонт одмах на почетку изрекао и своје право становиште дефиницијом правде која је позната и чија је сврха да штити покорност према *nomoi*.⁸⁸² Сем тога, како у даљем тексту истиче *nomos-physis* антитезу и уздиже *physis* изнад *nomos*-а, тешко би могло да се прихвати да је

⁸⁷⁹ Протагора напомиње да је праведно: „законима увести ред у градове и тиме створити чврсту везу пријатељства и заједнице.“ Plato, *Protagoras* 322c, 324a-b, 325a-b, 326c-d. Ксенофонт указује да је и Сократ прихватио овакав концепт правде. Xenophon, *Memorabilia* 4.4, 12.

⁸⁸⁰ F. Altheim, “Staat und Individuum bei Anthipon dem Sophisten, 260; M. Untersteiner, *The Sophists*, 233-271; W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* III, 107-110; C. Moulton, “Antiphon The Sophist, On Truth”, 329-366.

⁸⁸¹ M Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, 509-524.

⁸⁸² *Dikaios* као главну политичку врлину истицале су демократе. A. W. H. Adkins, *Merit and Responsibility*, Oxford 1960, 195.

Атифонт заступао дефиницију правде која је чувала *nomoi*. Ако би се сматрало да су закони које је усвајао *demos ipso facto* постајали *dikaiosyni*, то би изједначавање извесно представљало опасност за интересе олигарха. Антифонт је као идејни творац олигархиског преврата морао да критикује и оспори овакву *dikaios* оличену у *nomoi*, јер закони јесу или могу бити праведни, али они не смеју да дефинишу правду.⁸⁸³

Аутори који су заступали став да је Антифонт радикално критиковао *nomoi*, апострофирају његов навод да ће се човек понашати у складу са *nomoi* у присуству сведока или у складу са *physis*-ом уколико нема сведока. При том, лични интерес не мора да буде у складу са интересима других или њиховим правима која су дефинисана *nomoi*.⁸⁸⁴ Управо на овакав начин Каликле и Хипија објашњавају зашто су у већини случајева *nomos* и *physis* у супротности један другоме.⁸⁸⁵ Али, из наведених Антифонових речи не може се закључити да је појединац, без присуства сведока, нужно поступао супротно законима. Пошто су срамота и казна Атињанима доносили невољу и патњу, вероватно су избегавали понашање које је могло да изазове већу срамоту и тежу казну. Понашање пак у складу са законом, доносило је углед и глас часног човека и по томе било корисно и представљало разлог за осећање задовољства. Како постоје различити степени патње и задовољства, Антифонт је напоменуо да се сврха његовог истраживања огледа у томе да установи да ли „већина законских одредби стоји непријатељски према природи.“ (44А, 2.23-30). Из овога следи да неке законске одредбе можда нису у складу са *physis*-ом, што не значи да су у свим случајевима *nomos* и *physis* у супротности један другоме.

Већ у следећем делу Антифонт износи став да је штета која настане прекорачењем одредби *physis*-а мања од штете која настане непоштовањем *nomoi*, зато што у другом случају човек може бити ухваћен и кажњен. Метафорично наводи делове тела (очи, уши, језик, руке и ноге) које човек мора да користи у складу са *nomoi*. На основу тога долази до закључка да ограничења која прописују *nomoi* нису у складу са човековим природом. Није нужно да *nomos* увек буде у супротности са

⁸⁸³ Како истиче Аристотел у „Реторици“ питање законодавства је најзначајније и о њему политички говорник треба да буде добро обавештен уколико жели да дели савете. Аристотел, *Реторика* 1360а-б.

⁸⁸⁴ M. Nill, *Morality and Self-interest in Protagoras, Antiphon and Democritus*, 55-56.

⁸⁸⁵ Plato, *Gorgias* 482e; *Protagoras* 337a.

physis-ом, али јесте чињеница да *physis* не прописује шта треба да гледамо, докле год можемо да видимо. Оно што пружа задовољство и не повређује је уједно и корисно, за разлику од онога што узрокује патњу (44А, 4.8-22). Преимућства у складу са природом су истинита; она не ограничавају човекову природу у потрази за задовољством (животом), отуда она не узрокују патњу и повреду (смрт). (44А, 4.6-8).⁸⁸⁶ Преимућства прописана *nomoi* нису истинита: „закони треба да буду обавезани оним што природа налаже, а у складу са природним правом је да сви буду слободни.“ (44А, 4.1-5). Међутим, управо због тога што *nomos* не мора да буде у супротности са *physis*-ом ове Антифонтове речи могле би да се схвате у смислу да у природи постоје како оне свари које узрокују задовољство, тако и оне које узрокују патњу. При том, преимућства која произлазе из природе и које Антифонт назива истинитим су једина која човеку пружају задовољство.⁸⁸⁷

На основу ових навода из „Истине“ поједини аутори су у Антифонту видели хедонисту кога је интересовало само задовољење интереса.⁸⁸⁸ Али, пажљиво тумачење Антифонтових речи не наводи на такав закључак. Наиме, истина је да оне ствари из природе које узрокују задовољство преферира сваки човек. С друге стране, закони пружају много могућности од краткорочног/дугорочног задовољства или патње до прихватања или одбијања понашања које није у складу са природним правом, због чега је тешко дати једнозначну и поједностављену интерпретацију. Извесно је да је Антифонт сматрао да су предности закона ограничене и да ометају оно што је у складу са природним правом, јер једино када је човек сам (без присуства сведока) он може поступати по својој вољи, односно само тада може бити истински слободан.

Још једну потврду да је Антифонт из Рамнуса био аутор како форензичних говора и „Тетралогија“, тако и филозофских дела „Истина“ и „О слози“ даје исказ из

⁸⁸⁶ За разлику од аутора који су заступали став да Антифонт управо у овом фрагменту истиче радикалну критику закона, међу ауторима који га нису видели као радикалног критичара закона издвајају се мишљења Керфирда и Мултона који напомињу да Антифонтов критеријум није чиста и једноставна људска природа, већ преимућство које произлази из људске природе. ; G. B. Kerferd, “The moral and Political Doctrines of Antiphon the Sophist. A Reconsideration“, 31-32; ; C. Moulton, “Antiphon The Sophist, On Truth”, 337-338.

⁸⁸⁷ W. Kranz, “Das Gesetz des Herzens”, *Rheinisches Museum Für Philologie* 94/1951, 231.

⁸⁸⁸ М. Ђурић, *Из историје античке филозофије*, 316; E. Bignone, *Studi sul Pensiero Atico*, 61-127.

„Тетралогије 3“ који наликује његовом опису *physis*-а из фрагмена 44А. Наиме, тужилац истиче да пошто је оптужени млађи човек, вероватно је он започео тучу са старијим човеком-жртвом убиства, а бранилац на то одговара: „Ако је праведно оно што можемо видети и чути, онда је у складу са природом да су млађи агресивнији, а да су старији уздржанији. Тада нам неће бити потребна ваша пресуда, јер довољне су године за осуду младог човека. Али, многи мади људи су уздржани, а старији постају насилни када пију, па у складу са тим овај аргумент не може више да потврди тужиоачеве тврдње у односу на тврдње браниоца.“ (4.4.2). Као и у фрагменту 44А овде је дат пример *physis*-а у складу са којим људи треба да гледају и слушају оно што им очи и уши дозвољавају. Ово се разликује у односу на друга правила која су регулисана *nomoi* или представљају уобичајене навике понашања, али нису *physis*.⁸⁸⁹

Након објашњења односа *physis/nomos* Антифонт наводи три примера који су у складу са *nomoi*, али нису у складу са *physis*-ом. У првом примеру описан је човек који трпи штету зато што није покушао да спречи напад и почео је да се брани тек када је нападнут (44А, 4.32-5.3). Међутим, пошто закон није у сваком случају дозвољавао нападнутом да се брани, Антифонт то илуструје у следећем примеру: *nomos* прописује да свако мора добро да се стара о својим родитељима, чак и када они поступају лоше према детету које због тога константно пати и трпи повреде (44А, 5.4-8). Овакав случај био је изузетак у атинском праву које је дозвољавало у складу са законом да жртва има право да потражи задовољење у неком од судова, што Антифонт наглашава у трећем примеру: *nomos* одобрава жртви да положи заклетву на суђењу, али је не обавезује заклетвом (44А, 5.8-13). Аристотел у „Реторици“ детаљно описује све случајеве у којима се полагала заклетва на суђењу.⁸⁹⁰ Што се тиче случајева убиства, раније је напоменуто да је *diomosia* била обавезна. Оно на шта Антифонт указује овим примером јесте да се од момента када

⁸⁸⁹ Веза по истом основу може се уочити и са фрагментом 44В, где Антифонт указујући на *physis* говори да су сви људи једнаки зато што: „сви удишемо ваздух устима и носем, смејемо се када смо срећни, плачемо када нас боли, чујемо ушима, видимо светлост нашим очима, радимо рукама и ходамо ногама.“

⁸⁹⁰ Аристотел, *Реторика* 1377а.

жртва положи заклетву од ње очекивало да ће говорити истину. Жртва је могла и лажно да се закуне, чиме је вршила кривоклетство, али докле год се не докаже кривоклетство, поротници су вероватно били склони да поверују речима жртве. Из ових примера Антифонт закључује да постоје случајеви који су у складу са *nomoi*, али нису у складу са *physis*-ом зато што подразумевају више патње када је могуће да се мање пати или мање задовољства када је могуће више (44А, 5.13-24).

Фрагмент који следи значајан је за Антифонтско схватање правде, зато што истиче да правда у складу са законом није у стању да помогне жртви (44А, 6.3-9). По њему би *nomoi* били корисни само, уколико би пружили помоћ онима који их се придржавају, а казнили оне који то не чине (44А, 5.25-6.3). Међутим, закони не спречавају да се злочин изврши и не гарантују задовољење жртви. На суду оптужени и тужилац налазе се на равноправној основи. Обојица подједнако могу да убеђују поротнике у истинитост својих тврдњи: тужилац може да тврди да је оптужени крив, а оптужени може да пориче кривицу (44А, 6.9-7.15).

У литератури је различито објашњаван овај фрагмент Антифонтске „Истине“. Барнис (*Barnes*) сугерише да је Антифонт дао социолошки поглед заснован на увиду да је атински правни поредак лоше функционисао, па је у складу са тим закључио да само у Атини и сличним полисима *nomoi* нису ваљано вршили превенцију злочина и пружали помоћ онима који су се придржавали закона.⁸⁹¹ Моултон сматра да је Антифонт истакао, као највећу ману правног система античке Атине, реторичко убеђивање поротника на суду, нарочито када је оптужени убеђивао поротнике да није крив. Додаје да је Антифонт жалио због овакве употребе реторике, јер су његове симпатије биле на страни жртава злочина.⁸⁹² Међутим, чини се да ови аутори чине неправду према Антифонту као филозофу и логографу. Он је пре свега желео да укаже на то да правни систем треба да обезбеди кажњавање злочина и да гарантује надокнаду штете онима који су је претрпели због неправде. Његови ставови већма су засновани на филозофској критици и моралном ставу него на социолошком испитивању. У складу са тим овај фрагмент би можда пре могао да се посматра као

⁸⁹¹ J. Barnes, *The Presocratic Philosophers*, 213.

⁸⁹² C. Moulton, "Antiphon The Sophist, On Truth", 341-343.

Антифонтот покушај расправе о ограничењима законске правде, односно као његов напад на филозофске темеље демократије.

Пошто је овај фрагмент последњи у делу 44А, чини се да је Антифонт њиме заокружио своје сагледавање *dikaios*-а кроз антитезу *nomos*-а и *physis*-а. Наиме, користећи снагу *nomoi*, као неку врсту савезника, Антифонт оспорава демократску дефиницију *dikaios* на два плана.⁸⁹³ Покоравање законима не може бити дефиниција правде зато што *nomos* није био у стању да одврати неправедног човека од извршења злочина и није могао да заштити праведног човека од трпљења злочина. У оба случаја *physis* трпи штету због *nomos*-а.

Прву линију оспоравања развија још на почетку, када напомиње да без присуства сведока неправедан човек није био кажњаван за непоштовање *nomoi*, чиме је наговестио да су се *nomoi* поштовали само принудом. У свим случајевима *nomos* је заповедао послушност.⁸⁹⁴ Антифонт указује на то да човек може да изабира оно што је корисно кад год је то могуће. Пошто су законе написали људи они могу непотпуно и повремено да се примењују, за разлику од природног права које је апсолутно. Уколико је природно право повређено човек неминовно трпи штету.⁸⁹⁵ Да би неко могао да буде посвећен истинитој правди требало би већма да поштује захтеве *physis*-а него налоге *nomos*-а. Закони су ограничавали вид, слух, кретање и мисли, што се може довести у везу са фрагментом дела „О слози“ где Антифонт протествује због обуздавања природних тежњи човека (87В, 59). Међутим, природне пориве човек би морао да обузда да не би занемарио *nomos*. *Physis* контролише живот и смрт, због чега снага *nomos*-а неће моћи да докаже да оно што доноси патњу и бол представља предност. Природни подстицај би требао да убеди човека да игнорише вештачке окове које му је *nomos* поставио.

⁸⁹³ Оваквим својим деловањем Антифонт је највероватније успео да оствари већину циљева политичке пропаганде: слабљење снаге противника, придобијање јавног мњења, рушење угледа противника, разбијање јединства народа, изазивање страха. О. Станојевић и С. Аврамовић, *Ars Rhetorica вештина беседништва*, Београд 2002, 289.

⁸⁹⁴ Ово се може упоредити са дебатом коју су водили Алкибијад и Перикле у Ксенофоновим „Успоменама“, када Алкибијад закључује да је принуда легислативе у древној Атини више представљала насиље (*via*) него *nomos*. Xenophon, *Memorabilia* 1.2.39-46.

⁸⁹⁵ T. J. Saunders, “Antipnon the Sophist on Natural Laws (B₄₄DK)”, 225.

Немогућност *nomoi* да заштите праведног човека јесте друга линија Антифонтовог оспоравања демократске дефиниције *dikaios*-а. Часном човеку његово понашање пуно обзира не даје преимућство над неправедним човеком. Он ће бити злостављан од оних који први ударају, од својих неразумних родитеља и од оних који га позивају да се веже заклетвом. Дакле, частан човек ни пред судом није заштићен због своје послушности према *nomos*-у, чиме Антифонт још једном показује да се не може одржати дефиниција *dikaios*-а којом је започео своје излагање о истини. Напори часног човека да се повинује *nomos*-у нису оправдани, јер „правда процедуре у складу са законом није довољно снажна да помогне“ (44А, 6.6-9).

Антифонт је можда антитезом *nomos-physis* покушао да оспори послушност законима изгласаним од стране *demos*-а, ако би се сматрало да је *dikaios* задовољена покоравањем законским правилима. Забадањем *physis*-а као клина између *nomos*-а и *dikaios*-а подрио је филозофске темеље владавине *demos*-а без отвореног напада на демократију.

Однос *physis/nomos* о којем је Антифонт говорио у „Истини“ ресветљава и његова метафора - када се узме део креветског постоља онда је то дрво, а не креветско постоље, коју користи и Аристотел у „Физици“ (193а 12). Наиме, Аристотел на овом месту истиче саму природу ствари,⁸⁹⁶ а Антифонт је можда заправо казивао да се конвенцијама моделира оно што је природно и да *nomos* треба да *physis*-у да исправну форму. Антифонт у „Истини“ не даје генералну критику закона, већ само критикује случајеве у којима је *nomos* штетан, као што се предности и мане могу се наћи у животу и у смрти (44А, 4.6-8). Истина је да је предност *physis*-а слобода, док оне предности које произлазе из *nomos*-а ограничавају *physis*.⁸⁹⁷

⁸⁹⁶ Колико је *physis* била важна Аристотелу може се видети у „Реторици“ где напомиње да је и правда у складу са *physis*-ом боља у односу на правду у складу са *nomos*-ом: „Будући да има две врсте праведних и неправедних радњи [активности] (од којих су једне записане у закону, а друге нису)... За правично се сматра да је равно праведном, али је праведно оно што у погледу праведног премашује писани закон. Пропусти у писаном закону, с обзиром на законодавца, каткад могу бити хотимични, каткад нехотични: нехотични су кад им неки случај умакне пажњи; хотимични кад одређени случај не могу да дефинишу, те су принуђени да дају општу формулацију која се не може примењивати на све, него на већину случајева.“ Аристотел, *Реторика* 1374а.

⁸⁹⁷ С. Georgiadis, “Aristotle’s Criticism of Aniphon in *Physics*, Book II, Chapter I”, *The Sophistic Movement*, 108-114.

На почетку овог поглавља поменуте су две групе аутора: они који су Антифонта окарактерисали као анархисту⁸⁹⁸ и они који то поричу уз закључак да његова „Истина“ не садржи моралне или политичке препоруке.⁸⁹⁹ Међутим, Антифонт је свакако био више од компаративисте.⁹⁰⁰ Уколико оставимо по страни политичке мотиве због којих је можда написао „Истину“, може се закључити да је он сагледавао преимућства за човека које су одређивали подједнако *nomos* и *physis*.

У фрагменту 44С Антифонт даје неколико примера у којима показује предности и мане *dikaios*-а: „Установљено је (*nomizetai*) да је истинито сведочење за другог праведно и ништа мање корисно у људским пословима. Међутим, ово се не може назвати праведним ако је праведно не чинити зло према ономе који није први поступио неправедно (*adikemata*). Чак и ако истинито сведочи, онај ко то чини мора да поступи неправедно према некоме, а тиме штети и себи, јер ће га мрзети што је сведочио против човека кога су осудили и који је због тога изгубио имовину или живот, све због сведока коме није нанео зло. На овај начин онај ко сведочи наноси штету ономе против кога сведочи, зато што поступа неправедно према ономе ко није поступио неправедно према њему. Али, пошто је први поступио неправедно и онај против кога је сведочио, поступиће неправедно према њему зато што ће га мрзети, јер је сведочењем изнео истину. При том, не само да ће га мрзети, он ће читавог живота морати да буде на опрезу да би се заштитио од човека против кога је сведочио. Као резултат сведочење ће му донети непријатеље који ће говорити против њега или му чинити зло. Како се чини ово није мала неправда, ни за оне који је чине, ни за оне који је трпе. Због тога је немогуће да се ово назове правдом и да нечињење неправде или патња због неправде буду праведни. Али је неопходно да бар једна од ових алтернатива буде праведна или да обе остану неправедне. Из овога

⁸⁹⁸ Лурија сматра да је Антифонт заступао политички анархизам, а Хавелок га третира као „либералног проповедника филозофског анархизма“ који се противио агресији једног човека према другом. S. Luria, „Eine politische Schrift des Redners Antiphon aus Rhamnus“, 343; E. A. Havelock, *The Liberal Temper in Greek Politics*, 256-266.

⁸⁹⁹ У овој групи се поред Моултона и Керферда, налазе и Барнис и Дилон, чији су ставови слични Керфирдовим. C. Moulton, „Antiphon The Sophist, On Truth“, 331, 340; G. B. Kerferd, „The moral and Political Doctrines of Antiphon the Sophist. A Reconsideration“, 31-32; *The Sophistic Movement*, 115-117; J. Barnes, *The Presocratic Philosophers*, 214; J. Dillon, „Euripides and Antiphon on *Nomos* and *Physis*: some remarks“, 132.

⁹⁰⁰ Бињоне назива Антифонта компаративистом. E. Bignone, *Studi sul Pensiero Atico*, 109.

среди да вођење судског поступка, доношење пресуде или арбитражно пресуђивање нису праведни, зато што помагање једнима штети другима. У овим процесима онај коме се помаже не трпи неправду, али онај ко је оштећен трпи неправду.“

Из фрагмента се може извести закључак да Антифонт даје три различита разумевања *dikaios*-а: 1) истинито сведочење (у складу са *nomos*-ом) (44С, 1.3-6), 2) нечињење зла другоме, осим ако он није први нашкодио (44С, 1.12-15) и 3) нечињење или страдање због неправде (44С, 2.18-21). Друго и треће одређење су слични, а нарочито је треће изазвало контроверзу у литератури. Поједини аутори сматрају да оно није саставни део Антифонтовог дискурса, због чега сугеришу да је направљена грешка у тексту на месту где се ова дефиниција појављује (44С, 2.18-21).⁹⁰¹ Међу ауторима који не оспоравају аутентичност овог дела текста могу се разликовати они који се залажу само за постојање две дефиниције правде и они који прихватају све три. У првој групи налази се Лурија, по коме је дефиниција „не чини зло ако те не нападају“ представљала Антифонтов поглед на правду, али да он нигде у тексту није подржао овај свој став, већ је направио конфузију изјавом да обе дефиниције не могу бити истините.⁹⁰² Из друге групе може се издвојити Бињоне, по коме је трећа дефиниција *dikaios*-а у ствари Антифонтов идеал правде.⁹⁰³ По Бињонеу, Антифонт је као и Сократ, истраживао различите погледе на *dikaios* које је пронашао у древној атинској традицији, поредио их је са савременим полемикама и добијени материјал модификовао. Керферд, који издваја само две дефиниције, оспорава став Бињонеа о постојању три дефиниције, сматрајући да трећа дефиниција представља само последицу која настаје из претходне дефиниције.⁹⁰⁴ Ово мишљење покушали су да оспоре аутори који су прихватили три дефиниције *dikaios*-а, али

⁹⁰¹ H. Diels and W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 355.

⁹⁰² S. Luria, „Eine politische Schrift des Redners Antiphon aus Rhamnus“, 344.

⁹⁰³ Он долази до овог закључка повезујући ову дефиницију правде са Антифонтовим идеалом *homonoia* E. Vignone, *Studi sul Pensiero Atico*, 103-109. Моултон, Гутхри и Хавелок подржавају идеју да ова дефиниција представља основу Антифонтове филозофије, а Хавелок га назива утопистом који је измислио „златно правило о ненападању“. C. Moulton, „Antiphon The Sophist, On Truth“, 348; W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* III, 112; E. A. Havelock, *The Liberal Temper in Greek Politics*, 260, 267.

⁹⁰⁴ Фурлеј и Дилон прихватају овакав Керфердов став. G. B. Kerferd, „The moral and Political Doctrines of Antiphon the Sophist. A Reconsideration“, 31; D. Furley, „Antiphon’s Case against Justice“, 87-88; J. Dillon, „Euripides and Antiphon on *Nomos* and *Physis*: some remarks“, 131-132.

трећу нису окарактерисали као Антифонтов идеал правде.⁹⁰⁵ У складу са њиховим виђењем разлика између друге и треће дефиниције огледа се у томе што је друго правило понашања („не чини зло ако те не нападају“), а треће изражава идеалну ситуацију („немој чинити или патити због неправде“) која се не може остварити, зато што није могуће увек избећи патњу због неправде. Антифонт у фрагменту 44С не указује директно на разлику међу овим дефиницијама.

Међутим, не треба заборавити уводну дефиницију *dikaios*-а, по којој је праведно поступати у складу са законом (44А, 1.6). Уколико се и она рачуна, а требало би пошто је саставни део Антифонтове „Истине“, можда би најисправнији закључак био да су постојале три дефиниције *dikaios*-а: уводна и две поменуте у фрагменту 44С, с тим да трећа дефиниција може гласити: „не чини зло ако те не нападају“ уз савет „немој чинити или патити због неправде“. Савет би могао да се схвати у смислу испуњавања услова који су по Антифону били неопходни да би поштовање *nomoi* пружало предности (кажњавање починиоца злочина, превенција криминала и могућност да жртва добије обештећење), али пошто закључује да се такви услови не могу испунити у полису, било је неизводљиво и избећи патњу због неправде.

Прва *dikaios* о којој Антифонт говори у фрагменту 44С установљена је *nomos*-ом (*nomizetai*) и представља традиционално законом потврђену правду. На крају фрагмента Антифонт проширује обим ове *dikaios* са сведочења на целокупни систем процедура: суђење, доношење пресуде и арбитражу. У складу са тим ово је законска правда.

Друга дефиниција *dikaios*-а – „не чини зло ако те прво нису напали“, одражава древно начело које је било и основ крвне освете, да би касније Драконт укинуо крвну освету и у свом Закону о убиству дозволио убиство онога ко је први напао. Аутори су углавном сугерисали да Антифонт у овој дефиницији говори о *dikaios*-у заснованом на *physis*-у, као принципу који је фундаментално укорењен у људској

⁹⁰⁵ Нил слично Бињонеу своја запажања заснива на поређењу овог фрагмента са делом „О слози“. М. Nill, *Morality and Self-interest in Protagoras, Antiphon and Democritus*, 67-69; М. Gagarin, *Antiphon the Athenian*, 73-78; Т. J. Saunders, “Antiphon the Sophist on Natural Laws (B₄₄DK)”, 226.

свести, па није ни потребно да се посебно објашњава или оправдава. Међутим, Антифонт у фрагменту 44С ни на једном месту не помиње *physis* и ова дефиниција *dikaios* разликује се од оних заснованих на *physis*-у о којима су говорили Калике или Трасимах. Шта више, у фрагменту 44А Антифонт укључује као један од примера понашања у складу са *nomos*-ом „оне који се бране када су нападнути, а сами нису иницирали напад“ (44А, 4.32-5.3). Из наведеног следи да је дефиниција „не чини зло ако те прво нису напали“ још једна врста *dikaios*-а у складу са *nomos*-ом.

У фрагменту 44С Антифонт не даје опозицију *nomos-dikaios* са *physis-dikaios*-ом. Уместо тога он приказује две различите *dikaios* у складу са *nomos*-ом које се налазе у конфликту; ако се поступа у складу са једном друга ће бити *adikei* (неправда).⁹⁰⁶ Овакав начин посматрања води парадоксалном закључку да је немогуће да су обе *dikaios dikaiosyni*, због чега обе или једна морају да буду *adikemata*. Из тог разлога морала би да постоји још нека *dikaios* која је истинито праведна и у складу са којом би се могло просудити која је од прве две *adikemata*. Иако, Антифонт не даје наговештаје који би то виши принцип *dikaios* могао бити, јасно је да он не подржава једну насупрот другој *dikaios*. Уместо тога он се у фрагменту помера од опозиције између две *dikaios*, до много замашније оцене – да су ове две *dikaios* можда сличне, али да ниједна од њих није истинита правда. Као прави софиста, он уочава могућност сличности у разлици. А као олигарх оставља читаоцу његових редова да сам донесе закључак колико су били праведни *nomoi* које је изгласао *demos*.

Сагледавањем свих сачуваних фрагмената Антифонтине „Истине“ могло би се закључити да је он дао неколико описа праведног. У фрагменту 44С, без обзира на то

⁹⁰⁶ За разлику од Антифонта Глаукон у Платоновој „Држави“ напомиње *physis* под чијим утицајем је регулисано *nomoi dikaios*, али о правди говори на сличан начин као и Антифонт: „Кажу да је по природи добро чинити неправду, а зло трпети неправду; али, кажу даље, веће је зло трпети је него што је добро чинити је. Све у свему, пошто се искусило и једно и друго, дошло се на крају до тога да они људи који нису могли неправду од себе одбити нити је другоме наносити, схвате да ће за све бити онајбоље ако се договоре да убудуће неправду не чине и не трпе. Из тога су онда произашли закони и уговори, па је оно што су ти закони и уговори прописивали названо правичним. Ово је, дакле, порекло и суштатство правичности: она држи средину између највећег добра, које се састоји у томе да се неправда некажњено чини, и највећег зла да се на неправду не може одговорити осветом. Будући у том средњем положају, људи се приклањају правди онда када неправду не могу чинити нити је подносити, а не зато што би она била неко добро по себи.“ Платон, *Држава* 2.359а.

што аутори наводе неколико дефиниција *dikaios*-а, праведно поступање могло би да се сведе на а) „чињење неправде ономе ко нам није наудио“ (сведок је сведочио против оптуженога, пријатељи оптуженог наносили су патњу сведоку) и б) „чињење неправде ономе ко нам је наудио“ (оптужени ће мрзети сведока зато што је сведочио против њега). Други опис, „чињење неправде ономе ко нам је наудио“, може се видети и у фрагменту 44А (жртва злочина повела је судски поступак против починиоца). Осим тога, фрагмент 44А пружа увид у још два описа праведног поступања: ц) „нечињење неправде према ономе ко нам је наудио“ (дете није смело да поступа лоше према родитељима који су му чинили неправду) и д) „нечињење неправде према ономе ко нам није наудио“ (частан човек није смео да нападне потенцијалног нападача све до момента трпљења првог ударца). Без обзира на то што су нарочито у последња два случаја поступци били у складу са *nomoi*, како каже Антифонт, закони нису имали снагу да помогну. Слично, у фрагменту 44С, када указује на невољно чињење неправде од стране сведока и незаслужену патњу онога против кога се сведочи, истиче да то нису мале неправде (44С, 2.12-15), а закони ни у овом случају нису имали снагу да помогну. Наравно, исто важи и за случај када оштећени поведе судски поступак против оптуженог, јер је тада морао да убеђује поротнике да је пропатио и моли их за правду да би победио у спору (44А, 6.9-30).

Може се закључити да је по Антифину постојала очигледна разлика између налога *dikaios*-а која се примењивала на суду и оне која је била прихваћена у међуљудским односима. На суду се захтевало да се учини неправда ономе ко нам: а) није наудио (саслушавање сведока) и б) ономе ко нам је наудио (покретање судског поступка против починиоца злочина). По свој прилици б) је контрадикторно ц) и „нечињење неправде према ономе ко нам је наудио“ би се вероватно сматрало знаком нечије слабости на суду. Шта више, д) је контрадикторно а) и могло би се схватити у смислу непозивања сведока да сведоче на суду, што је у очима поротника вероватно изгледало као избегавање вршења обавезе према полису. С друге стране а) би могло да се схвати као чин агресије, за разлику од б) које би указивало на чин освете, а оба ова описа праведног била су тешко прихватљива у међуљудским односима.

Уколико се упореди Антифонтново схватање правде са Каликлеовим⁹⁰⁷ или Трасимаховим, могло би да изгледа да су сва тројица пропагирала да су *nomoi* средство слабих, којим су они покушавали да обуздају „природне“ импулсе јачих, зато што су их јачи угњетавали.⁹⁰⁸ Али, Антифонт је био ближи Трасимаху, зато што Каликле са одобравањем гледа на везу *nomos-dikaios*, за разлику од Антифонта који покушава да разбије ту везу. Његов став јасно се може видети у речима: „Дакле, за законе се каже да су неправедни и неморални зато што траже више од човека; и они то зову ‚неправдом‘; али ја мислим да је у складу са природом праведно да бољи човек добије више него гори, и да буде моћнији, а не без моћи.“⁹⁰⁹ Калике жели да се *dikaios* у складу са *nomos* схвати похвално, али предлаже енергичну и успешну потрагу за *dikaios* засновану на сопственим интересима.

Иако и Калике и Трасимах говоре о праву јачега, Трасимахово схватање *dikaios*-а као интерес јачега⁹¹⁰ ближи је Антифонтном ставу зато што и Трасимах и Антифонт никада не наводе сопствени интерес као праведан, али истичу да се то хвали.⁹¹¹ Они не уводе нове описе *dikaios*-а; држе се традиционалних које вреднују као погрешне. У складу са тим треба гледати и на Трасимахово схватање *dikaios*-а као интереса јачег, које није његова дефиниција, већ признање да владајућа већина доноси *nomoi* у складу са сопственим интересима и одређује их као *dikaiosyni*.⁹¹²

⁹⁰⁷ О значају Каликлеовог схватања правде указује Аристотел у „О варљивим доказима“: „Распрострањеност општих места (*topos*-а) узрокује да човек изговори парадоксе примењујући норме *physis*-а и *nomos*-а, што је Каликле приказао у разговору са Горгијом, а сви древни људи прихватили су као важно; по њима *physis* и *nomos* су у опозицији, а *dikaios* је дивна у складу са *nomos*-ом, али не и у складу са *physis*-ом. Стога, на говор човека у складу са *physis*-ом мора да се одговори у складу са *nomos*-ом, и обрнуто, када прича у складу са *nomos*-ом требало би му одговорити аргументима у складу са *physis*-ом; у оба случаја резултат је изговорени парадокс; по ставу ових људи оно што је у складу са *physis*-ом било би истина, док би оно што је у складу са *nomos*-ом одобравала већина. Из тога јасно произлази да човек данас може или да одбије да одговори или изговара парадокс.“ Aristotle, *Sophistici Elenchi* 1737a, *Aristotle on Fallacies* (translation by E. Poste), London 1866.

⁹⁰⁸ J. Ober, “Law and Political Theory”, *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, 395.

⁹⁰⁹ Plato, *Gorgias* 483c-d.

⁹¹⁰ Платон, *Држава* 338ц.

⁹¹¹ За разлику од Каликлеа Трасимах говори обрнуто, када описује вредности праведног и неправедног: „Онда правичност сматраш пороком? Не, већ сасвим обичном глупошћу. А неправичност видиш ипак као нешто презрења достојно? Не, већ као мудрост – одговори Трасимах.“ *Ibid.*, 348c. Антифонт у фрагменту 44А не иде тако далеко као Трасимах, али анулира *dikaiosyni* и *adikemata*.

⁹¹² G. V. Kerferd, “The Doctrine of Thrasymachus in Plato’s Republic”, *Durham University Journal* 1947, 19-27.

Трасимах напомиње: „Свака власт, опет, прави законе у своју корист: демократија демократске, тиранин издаје монархистичке законе, а тако чине и остале власти. За оно што је њима корисно веле да је право поданика, коме се ови имају покоравати, и ако га ко прекорачи, онда га кажњавају као човека који је преступио законе и починио кривицу. Тако ја мислим, најдражи мој, кад кажем да све државе подједнако суде о појму правичности: да је правичност од користи за државну власт. Јер та државна власт влада у држави и тако ће свако, ко добро размисли, увидети да је баш свуда правично оно што ја велим: оно што користи јачему.“⁹¹³

Исту доктрину коју Трасимах сагледава из угла владајућих, Антифонт представља из угла оних којима владају. Пошто је Антифонтובה намера у суштини била да убеђује и пропагира, он је више био заинтересован да добије симпатије жртва неправде, него да директно критикује оне (владајуће демократе) које су напослетку биле одговорне за неправду у полису. Вероватно је то чинио зато што је желео да избегне пребацивање да његови аргументи треба да служе интересима олигарха. Трасимах се није налазио под оваквим притиском владајућег мњења. Он је нагласио сопствени интерес владајућих, изјављујући да су се они служили *ποτοι*, које је из тог разлога требало прихватити као праведне, док се Антифонт усредредио на то да укаже да су *ποτοι* обуздавали неправедне грађане и били неспособни да обезбеде ефикасну заштиту праведним грађанима. Трасимахова цинична оптужба водећих политичара је уопштена, усмерена на све облике владавине и даје мало наде онима који траже промену. Антифонтובה критика је појединачна, могла се моментално применити на тренутну политичку ситуацију у полису и делује као подстрек за промену. Сваки од њих на свој начин сугерише да је стање које коментаришу неправедно.

На основу анализе Антифонтових филозофских дела не може се извести закључак да је он у позитивном смислу схватао *physis*. Пре би се могло напоменути да је за њега *physis* неутрално, ни добро ни лоше. Његов опис образовања у „О слози“ као прве обавезе коју сваки човек треба да изврши (при чему метафорично напомиње да је тело младог човека поље, а образовање усев) (87В, 60), може се

⁹¹³ Платон *Држава* 338е.

упоредити са Демокритовом изјавом да је образовање калуп за формирање човекове природе (68В, 33).⁹¹⁴ У оба фрагмента, написана од стране професионалних учитеља, помиње се *physis* која би требало да се обликује образовањем. На сличан закључак наводи и Антифонтска изјава о креветском постољу коју је цитирао Аристотел у „Физици“. Наиме, кревет се може упоредити са образовањем, за оба је потребна уметност и вештина да би се од сировог материјала направило нешто боље, али без промене њихове суштинске *physis*. У „Истини“ Антифонт свој концепт *physis*-а користи као моћну силу којом жели да оспори вредност *nomos*-а. Његово разматрање појма *dikaios* такође указује на то да ће се на човека који следи *physis* пре *nomos*-а гледати са осудом. Антитезом *nomos-physis* он покушава да оспори демократску дефиницију *dikaios*-а. Његова публика је вероватно била задовољна тиме што он *physis* не одређује морално једнозначно, већ користи да истакне инхерентну разлику у односу на *nomos*.

Истина о којој говори Антифонт има два пола. Некада се приближава једном: за непоштовање *nomos*-а човек ће бити кажњен уколико постоје сведоци (44А, 4.6-8), а некада је савезник другом полу – *nomos*-а, када сведок истинито сведочи (44С, 1.3-6). Као и у „Тетралогијама“, где свака страна може да тврди да је оно што говори истина, тако се и Антифонтска „Истина“ може приказати у опозицији. Софиста Антифонт представља комплексност и амбивалентност друштва, манипулише различитим аргументима и тражи сугестивне контрадикције у нади да ће осветлити бар део сложеног проблема. Основна порука ипак је јасна: природно право није могуће променити, оно се само може поштовати, али Антифонт сугерише да се могу променити закони у смислу да буду делотворнији и да обезбеде истиниту правду. То је наука који спаја идејног творца олигархијске револуције, који је критиковао законе изгласане од стране *demos*-а, и чувеног логографа, који је већину свог живота посветио саветовању клијената у судским поступцима.

⁹¹⁴ Моултон говори о сличностима ове двојице софиста, указујући на то да је Антифонт позајмљивао Демокритове идеје и уз сопствене додатке их примењивао у својим филозофским делима. С. Moulton, „Antiphon the Sophist and Democritus“, *Museum Helveticum* 31/1974, 129-139.

5.2. Антифонтов делиберативни говор

Из Антифоновог пера настало је више делиберативних говора, али је најпознатији говор „О промени устава“ који је написао зарад сопствене одбране.⁹¹⁵ Харпократ сведочи да су два Антифонева делиберативна говора „О порезу Линдићана“ и „О порезу Самотраћана“ изговорена пред еклезијом,⁹¹⁶ док је неколико говора било изговорено на суду. Међу потоњима издваја се „Одбрана од Демостенове оптужбе“ где се највероватније помиње генерал Демостен који је погинуо на Сицилији 413. године пре н. е, о коме пише Аристофан у „Витезовима“. Бранилац је оптужен да је у скупштини говорио о противуставним предлозима, а Антифон се појављује у улози *sunegoros*-а (синегора).⁹¹⁷ Могуће је да је оптужени био Антифонов политички истомишљеник који се сукобио са демократама, али пошто овај говор није сачуван, ни околности настанка нису познате. По наредби заповедника флоте у говору „Оптужба због противуставног предлога у скупштини“, оптужени је изведен пред суд због примања мита,⁹¹⁸ док говор „Против Филина“ помиње и сам Антифон на неколико места у форензичном говору „У корист хорега“. ⁹¹⁹ Филип је био важан политичар против кога је хорег повео поступак *eisangeliai*, због проневере државног новца.⁹²⁰ Међутим, пошто је и од овог, као и од преостала два делиберативна Антифонева говора, сачувано само неколико речи,

⁹¹⁵ Тукидид га назива „најбољом одбраном“ (8.68), а Аристотел помиње да је говор похвалио трагичар Агатон који је за Антифонта рекао да слава једног стручњака вреди више од већине просечних људи. Aristotle, *Eudemian Ethics* 1228b, *The Athenian Constitution*, *The Eudemian Ethics*, *On Virtues and Vices* (translation by H. Racham), Harvard University Press 1935.

⁹¹⁶ Поред чињенице да се о овим говорима мало зна, на основу неколико сачуваних реченица може се закључити да је Антифон поступао у складу са Аристотеловом тврдњом да се политичким говором постиже опште добро као циљ, јер се у говорима борио да се народу са острва Линдос и Самотраки смањи порез. При том, није подстицао на подређеност суседа, иако Аристотел каже да се политичким говором често не скреће пажња на подјармљивање суседних народа. Аристотел, *Реторика* 1358б, 1359а.

⁹¹⁷ Лице које је помагало странку као красноречиви приљатеј је *synegoroi*, али се термин користио као синоним терминима *syndikoi* и *kategoroi* у политичким случајевима када се бирао екстраординарни тужилац који је поступао у складу са интересима полиса. L. Rubinstein, *Litigation and Cooperation. Supporting Speakers in the Courts of Classical Athens*, 24-58.

⁹¹⁸ Antiphon, *Fragments* 19-32, 47.

⁹¹⁹ Antiphon, *On the Chorus Boy* (6) 12, 21, 35.

⁹²⁰ A. E. Raubitschek, "Philinos", *Hesperia* 23/1954, 68-71.

једино што се може са извесношћу потврдити су личности којима је суђено, мада Хансен сматра да су овим случајевима били покренути поступци *eisangeliai*.⁹²¹ У говору „Против Хипократа“ оптужен је Периклов нећак, генерал који је погинуо у бици коју су Атињани изгубили од Беоћана на Делу 424. године пре н. е, а у говору „Против Леисподиа“ оптужен је генерал кога је Аристофан у „Птицама“ исмејао (1569), а Тукидид поменуо као једног од чланова делегације које је Веће 400 послало у Спарту (8.86).⁹²² Последњих петнаест година свог живота Антифонт је посветио политичким говорима.⁹²³

Политичке институције у Атини већином су чинили грађани изабрани коцком на време од годину дана. Законодавну моћ имала је еклезија, у чији састав су улазили сви пуноправни и пунолетни Атињани, а неколико хиљада је често долазило на заседања. Мање веће (буле) било је надлежно да реагује у хитним случајевима и припремало је дневни ред скупштине. Поред чињенице да је на заседањима скупштине свако имао право да говори, водећу улогу преузели су *rhetores*-и који су заступали ставове фракција демократа и олигарха.⁹²⁴ Неки од *rhetores*-а били су особе од интегритета посвећене општем добру полиса, док су други били демагози вођени жељом да стекну моћ, богатство и утицај само за себе. Неодговорност демагога често је наносила штету интересима полиса који је трпео због непромишљених акција покренутих као лавина заносом руље.

У Атини није постојао државни тужилац, који би по службеној дужности водио судски поступак. Солон је увео право да сваки грађанин може да покрене поступак, било у своје име, било у име оштећене странке. На тај начин су се покретали и судски поступци за дела усмерена на рушење државног уређења и злоупотребе државних чиновника. Атињани су се појављивали у улози поротника,

⁹²¹ М. Н. Hansen, *Eisangelia*, 61.

⁹²² Antiphon, *Fragments* 60-63.

⁹²³ Ниједан од фрагмената ових говора није датиран пре 425. године пре н. е. К. Ј. Dover, “The chronology of Antiphon’s speeches”, 53-56.

⁹²⁴ О политичким институцијама у Атини вид. С. Глигић, „О подели власти у античкој Атини“, *Анали Правног факултета у Београду* 2/2010, 315-336.

величајући Клеона зато што им је повећао плату са две на три драхме.⁹²⁵ Узалуд Бделиклеон у “Осама” опомиње свога оца Филоклеона, који је зависник од суда и парничења: “За судом лудује, без премца је у том, и жуди за судовањем, и уздише не седи ли у првом реду суднице. Он ноћу ни мрвичак сна не ухвати. А задрема ли ма и на трен, тад му дух сред ноћи лети у близину клепсидре”.⁹²⁶ Такође, знатан број Атињана је по угледу на демагоге, постајао сикофант⁹²⁷ у парницама против богатих странаца или синегор у поступцима *eisangeliai*.⁹²⁸

О Антифонтовом одбрамбеном говору „О промени устава“ до почетка XX века знало се само на основу два мања фрагмента које је сачувао Харпократ, али је захваљујући Николи (*Nicole*) 1907. године извршена реконструкција и других фрагмената са папируса из друге половине II века.⁹²⁹ Од седам колумни, колико је пронађено на папирусу, прве три су скоро у потпуности реконструисане, четврта је озбиљно оштећена, а преостале три нису пружале довољно материјала за реконструкцију. Према је скоро половина говора реконструисана, материјал је исувише оскудан да би се на основу њега могла дати потпуна оцена.⁹³⁰ Говор садржи значајна обавештења о Атифонтовим политичким активностима пре и током олигархијске револуције, као и о промени Олигархијског устава 411. године пре н.е.

После пораза на Сицилији 413. године пре н. е. немири у Атини довели су до тога да полисом завлада Веће 400. Та владавина није дуго потрајала, а скоро сви олигарси који су били у саставу четири стотине 411. године пре н.е. побегли су из Атине уочи Атифонтовог суђења. Један од њих, Андрон,⁹³¹ успео је да сачува живот, тако што је оптужио своје пријатеље Антифонта, Архиптолема и Ономакла за издају

⁹²⁵ Вероватно је ова одлука из 425-424. године пре н. е. W. R. Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, 126.

⁹²⁶ Аристофан, *Осе* 87-95.

⁹²⁷ Сикофант је био професионални цинкарош, који је за новац причао најгоре ствари о супротној страни у спору. F. D. Harvey, “The Sykophant and Sykophancy”, *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, 103-121.

⁹²⁸ M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, 233.

⁹²⁹ J. Nicole, *L'apologie d'Antiphon*, Paris 1907.

⁹³⁰ У раду је комбиновано коришћено неколико превода. T. Thalheim and F. Blass, *Antiphon, orations et fragmenta*, Leipzig 1914, 108-111; K. J. Maidment, *Minor Attic Orators I*, 295-297; M. Gagarin and D. M. MacDowell, *The Oratory of Classical Greece I*, 91-92.

⁹³¹ О овом младом интелектуалцу говори Платон у „Протагори“ напомињући да је сео на Хипијино стопало (315c) и у „Горгији“ описујући га као блиског пријатеља Каликлеа (487c).

(*probosia*), јер су као изасланици били послати у Спарту да закључе мир под условима који су били у складу са политиком олигарха, али догађаји који су уследили (побуна хоплита у Етонији и пораз на Еубеји) довели су до смене власти 400 од стране Већа 5000, које је због минулих догађаја било непријатељски настројено према свим члановима Већа 400.⁹³² Оптужницу је већу изложила група од десет генерала, највероватније зато што су мировни преговори које су водили са Спартом били повезани и са евентуалном војном интервенцијом.⁹³³ Имена оптужених за издају наведена су у оптужници, али су у пресуди поменути само Антифонт и Архиптолем, јер је Ономакле вероватно побегао пре краја суђења.⁹³⁴ Оптужница гласи: „Одлуком Већа, 21-ог дана пританије, у присуству Демоника и Алопека као секретара и филостратуса из Палене, Андрон је предложио: да људи именовани за изасланике послате у Спарту, које су генерали окривили за штету нанету полису, зато што су на непријатељском броду пловили од кампа у коме су се сместили кроз Декелеју,⁹³⁵ Архиптолем, Ономакле и Антифонт треба да се ухапсе и казне на основу судске пресуде. Генерали ће се уз помоћ десет изабраних чланова Већа постарати да се пресуда изрекне. Тесмотети ће их сутра привести и постарати се да им се суди за издају. Изабрани тужилац, генерали и ко год жели тужиће их. Како год да их суд осуди, трпеће оно што закон о издаји прописује.“⁹³⁶

Како се у оптужници захтевало, хапшење Антифонта, Архиптолема и Ономакла може се претпоставити да су ова тројица остала неповређена и на слободи још неколико недеља након пада 400. Владавина новог Већа 5000 још увек се утврђивала и став према олигарсима који су били у саставу бившег Већа 400 још увек није био јасан. Међутим, због одласка из полиса већине олигарха, могло се предвидети да ће сваки члан бившег Већа 400, коме се буде судило после рестаурације демократије, бити осуђен на смрт и Антифонт је морао знати да осуду не треба ниподаштавати. Имао је различите везе са утицајним личностима из других

⁹³² Тукидид 8.90.

⁹³³ R. J. Bonner, *Lawyers and Litigants in ancient Athens*, 244.

⁹³⁴ Могуће је да се Ономаклу судило у одсуству. М. Н. Hansen, *Eisangelia*, 114.

⁹³⁵ Кроз Декелеју је пролазио најкраћи пут према Еубеји, најважнијем атинском поседу, од кога је Атина имала више прихода него од читаве Атике. Тукидид 8.89.

⁹³⁶ Pseudo-Plutarch, *Lives of the Ten Orators* 833e.

полиса, који би му свакако пружили уточиште, али је он ипак остао у Атини и одлучио да се суочи са својим тужиоцима. Он је био идејни творац замишљеног Већа 5000 које је требало да има врховну власт, плана који је до самога краја служио олигарсима, дајући им престиж и политичко упориште потребно за одржање на власти. Оног момента када је замисао постала стварност, чланови Већа 5000 одлучили су да покрену поступак *eisangeliai* и осуде Антифонта на најстрожу казну прописану за оне који издају државу.

Необично је то што је оптужница била подигнута због њиховог изасланства у Спарту, а не због револуционарног преврата на Колону, када је уз проливену крв било одлучено да завлада 400.⁹³⁷ Могуће је да је разлог био тај што су тужиоци, такође, били учесници догађаја на Колону, који су потом променили страну и придружили се вођама новог режима. Спартанску делегацију чинило је дванаест људи који су по налогу 400 требало да „на сваки мало сношљив начин“ склопе примирје.⁹³⁸ Тукидид не помиње шта су Спартанци тражили и какав је био одговор изасланика, али по повратку делегације која није успела да постигне договор казује да су 400: „желели да Олигархијским уставом завладају и савезницима, а ако у томе не би успели, хтели су бар да задрже своје бродове, зидове и независност; ако би и у томе били спречени, нису хтели да их демократе, пошто се изврши рестаурација демократије, униште пре осталих, него су били вољни и непријатеље да уведу у полис и са њима склопе уговор под било којим условима, без зидова и бродова, само да буду сигурни за свој живот.“⁹³⁹

Међу ауторима који су се бавили овом темом велику пажњу изазвао је Фергусонов (*Ferguson*) чланак у којем напомиње да је суђење Антифону било пред Већем 5000.⁹⁴⁰ Пре њега поједини немачки аутори сматрали су да је Веће 500, након рестаурације демократије, донело одлуку да се Антифонт, Ономакле и Архиптолем

⁹³⁷ Тукидид 8.67-68; Аристотел, *Устав атенски* 29.4.

⁹³⁸ Тукидид 8.90.

⁹³⁹ *Ibid.*, 8.91.

⁹⁴⁰ W. C. Ferguson, "The Condemnation of Atiphon", 349-350.

оптуже за издају.⁹⁴¹ То је мишљење после Фергусоновог рада постало шире прихваћено,⁹⁴² али како Родис (*Rhodes*) истиче да је рестаурација демократије извршена у лето 410. године пре н. е.⁹⁴³ неопходно га је преиспитати.

Проблем је настао зато што су Тукидид и Аристотел дали различито виђење догађаја током олиграфијске револуције.⁹⁴⁴ Наиме, Тукидид помиње скупштину на Колону⁹⁴⁵ која је усвојила уставни текст, назначен у „Уставу атинском“, ⁹⁴⁶ о успостављању власти Већа 400 већих надлежности у односу на демократске буле и скупштине, са ослоном на једно шире тело од 5000 чланова који су морали да имају најмање статус хоплита. Скупштина је изабрала стотину људи који су, како цитира Аристотел, израдили два уставна документа: један за будућност и један по коме ће се привремено владати. Документе је на гласање ставио Аристомах, а усвојила их је *plithos* (гомила).⁹⁴⁷ Пошто Тукидид није поменуо заседање скупштине после ове на Колону, на којој је требало да се усвоје уставни документи, основана је претпоставка да је Аристотел направио пропуст и да је уставне документе ратификовало Веће 400.⁹⁴⁸ Уставне реформе изазвале су велику узнемиреност грађана, због чега су се реформатори трудили да их представе мањим, но што су одиста биле.⁹⁴⁹

⁹⁴¹ *Antiphontis [Antiphon]: orationes et fragmenta Adjunctis Gorgiae Antisthenis Alcidasantis Declamationibus* (Hrsg. F. Blass), Bibliotheca Scriptorum Graecorum Et Romanorum Teubneriana Leipzig 1881, xxxvii; G. F. Schömann, *De comitiis Atheniensium* (English ed. *Dissertation on the Assemblies* W. P. Grant), Cambridge 1838, 186; T. Lenschau, *Bursian's Jahresbericht*, Berlin 1928, 58; R. C. Jebb, *The Attic Orators from Antiphon to Isaeos*, 12.

⁹⁴² C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution*, 356-378; G. E. M. de Ste Croix, “The Constitution of the Five Thousand”, *Historia* 5/1956, 14-20.

⁹⁴³ P. J. Rhodes, “The Five Thousand in the Athenian Revolutions”, *The Journal of Hellenic Studies* 92/1972, 118; B. D. Meritt, *Athenian Financial Documents of the Fifth Century*, University of Michigan Press 1932, 105-107.

⁹⁴⁴ Тукидид је писао непосредно после окончаних догађаја, а током догађаја налазио се у прогонству, што је била предност јер је објективно могао да суди, али и мана јер је судио на основу прича других који су присуствовали догађајима. Међутим, био је склон више да говори о мотивима актера за разлику од Аристотела који је о догађајима писао век касније и углавном је податке црпео из званичних докумената до којих је могао да дође. Оба писца су вероватно чинили пропусте. M. L. Lang, “The Revolution of the 400”, *American Journal of Philology* 69/1948, 272-289; M. Cary, “Notes on the Revolution of the Four Hundred at Athens”, *The Journal of Hellenic Studies* 72/1952, 176-187.

⁹⁴⁵ Тукидид 8.67-69.

⁹⁴⁶ Аристотел, *Устав атенски* 29.4-5.

⁹⁴⁷ *Ibid.*, 30-32.1.

⁹⁴⁸ Тукидид 8.69-70.

⁹⁴⁹ *Ibid.*, 8.48, 53-54, 66, 72, 86.

После пада 400 у септембру 411. године пре н. е, уставни документ којим се успоставља владавина 5000 помињу оба класична писца, али га различито оцењују.⁹⁵⁰ Тукидид тврди да је Терамен приликом залагања да власт треба да припадне Већу 5000 био руковођен задовољењем себичних интереса и да је због тога желео да се изврши рестаурација демократије (8.92), док Аристотел у „Уставу атинском“ хвали Терамена као једног од најбољих државника (28.5).⁹⁵¹ Осим тога, Аристотел нигде није поменуо пританије када је говорио о Тераменовом уставу и Уставу 400, док Тукидид истиче да су постојале.⁹⁵² Веће 5000 је тек Демофантовим законом донетим после рестаурације демократије 410. године пре н.е. укинута и поново су изабрани чланови Већа 500.⁹⁵³ То значи да је било довољно времена да се Антифонтово суђење одржи пред Већем 5000 (Фергусон наводи да је суђење одржано у периоду септембар 411-март 410. године пре н.е.).⁹⁵⁴ То датирање је у складу са информацијама Аристотела и Псеудо-Плутарха који истиче да је одлука Већа била донета за време владавине архонта Теопомпа (септембар 411-јул/август 410. година пре н.е.),⁹⁵⁵ као и са чињеницом да је Терамен, један од десет генерала који су водили суђење и особа која је по наводима Лисије била најзаслужнија за осуду Антифонта,⁹⁵⁶ напустио Атину у пролеће 410. године пре н. е. да би се придружио Алкибијаду на Хелеспонту у борби против Спартанаца у бици код Кизика.⁹⁵⁷

Поред Терамена у улози *kategoroi*-а,⁹⁵⁸ се највероватније појавио и Аполексис, који је био члан Већа 400.⁹⁵⁹ Међутим, приликом избора *kategoroi*-а, као и приликом

⁹⁵⁰ Аристотел, *Устав атенски* 33; Тукидид 8.97.

⁹⁵¹ Кејган истиче да без обзира на то што Тукидид напомиње да је владавина Већа 5000 била политичка пропаганда, веру треба поклонити Аристотелу који је указао на искреност ових олигарха. D. Kagan, *The Peloponnesian War*, New York: Penguin Books 2003, 392-393.

⁹⁵² Тукидид 8.70.

⁹⁵³ M. Ostwald, "The Athenian Legislation against Tyranny and Subversion", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 86/1955, 103-128.

⁹⁵⁴ W. C. Ferguson, "The Condemnation of Atiphon", 360.

⁹⁵⁵ Аристотел, *Устав атенски* 33.1; Pseudo-Plutarch, *Lives of the Ten Orators* 833d.

⁹⁵⁶ Lysias, *Against Eratosthenes* (12) 67.

⁹⁵⁷ Терамен је учествовао и у другој олигархијској револуцији 404. године пре н. е. као члан тридесеторице. D. Kagan, *The Peloponnesian War*, 401, 466, 480.

⁹⁵⁸ Раније је напоменуто да су се термини *kategoroi*, *syndikoi* и *sinegoroi* најчешће употребљавали као синоними, али се у раду користи термин *kategoroi* зато што Антифонт у свом одбрамбеном говору

покретања поступка *eisangelia* било је неправилности. Наиме, како истиче Хансен, након Ефијалтових реформи *eisangelia* је могла да се покрене пред Већем 500 (буле) или пред еклезијом, а случај су пресуђивали еклезија или суд.⁹⁶⁰ Доласком Већа 400 на власт *eisangelia* је била укинута,⁹⁶¹ а први случај покретања овог поступка пред Већем 5000, пре рестаурације демократије, било је Антифонтово суђење. Притом, еклезија је била надлежна за случајеве у којима би се *eisangelia* могла покренути за издају, рушење демократије и корупцију; док су буле могле само да асистирају у овим случајевима и да самостално покрећу поступак једино ако би казна била 500 драхми или мања.⁹⁶² Било ко је могао да поднесе пријаву члановима була,⁹⁶³ а уколико се радило о делу за које се могла изрећи казна већа од 500 драхми, буле су могле да поступе на три начина: да проследе случај хелиеји посредством тесмотета уз претходну сагласност *demos*-а, или упуте еклезији, или да промене своју одлуку и одбију пријаву.⁹⁶⁴ У првој фази поступка *eisangelia* буле су гласале о постојању дела које је извршио оптужени и доносиле су “привремену пресуду” (*katagnosis*), у којој се често налазила и препорука казне за оптуженог. Тако је суд у другој фази поступка *eisangelia* могао да бира између казне која је тражена у *katagnosis*-у и оне

користи овај термин и да не би било забуне око тога ко су били генерали као постављени тужиоци, а ко *sinegoroi* поменути у оптужници. Сем тога, већина аутора истиче да се чешће употребљавао овај термин или термин *syndikoi* када се радило о тужиоцима изабраним од стране *polis*-а, *phile* или *deme*, док се *sinegoroi* више употребљавао у смислу подршке пријатељу у судском поступку. Мада извори показују да се термин *sinegoroi* користио за изабране тужиоце (*Demosthenes* 24.36), као што се и термин *syndikoi* користио за пријатеља који подржава страну у спору (*Isaios* 4.3). L. Rubinstein, *Litigation and Cooperation. Supporting Speakers in the Courts of Classical Athens*, 44; A. R. W. Harrison, *The Law of Athens II*, 84; S. Todd, *The Shape of Athenian Law*, 297; D. Whitehead, *The Demes of Attica 508/7 – ca. 250 B.C.*”, Princeton University Press 1986, 128-129; M. Lavency, *Aspects de la logographie judiciaire attique*, Louvain: Bureaux de recueil, Bibliothèque de l’Université 1964, 84.

⁹⁵⁹ Харпократ сведочи да је у сачуваним деловима говора „О промени устава“ Антифонт нагласио Апоексиса који је оптужио њега и његовог деду да су били фракционаши. Antiphon, *Fragments 1, Antiphon, orations et fragmenta*.

⁹⁶⁰ У складу са *nomos eisangeltikos*-ом који је детаљно изложио Хиперид *eisangelia* се покретала против особа које су били издајници, које су покушале да сруше демократију или против *rhetoires*-а који су примили мито да би учинили извесне предлоге у еклезији. M. H. Hansen, *Eisangelia*, 16.

⁹⁶¹ Аристотел, *Устав атенски* 29.4.

⁹⁶² *Ibid.*, 45; M. H. Hansen, *Eisangelia*, 22.

⁹⁶³ Aristophanes, *Knights* 475.

⁹⁶⁴ Аристофан, *Oce* 590; R. Sealey, “Ephialtes, *Eisangelia* and The Council”, *Classical Contributions: Studies in honour of Malcom Francis McGregor* (eds. G. S. Shrimpton and D. J. McCargar), Locust Valley, New York 1981, 126-127; G. Glotz, *La cite grecque*, Paris 1928, 196, 236, 264, 281, 385; R. J. Bonner and G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle I*, 294.

коју је предлагао бранилац.⁹⁶⁵ Пријава за покретање поступка *eisangelia* могла је да се поднесе и директно еклезији. Било да је пријава прво поднета булеутима или директно еклезији, у оба случаја буле су биле у обавези да саставе претходну одлуку (*probuleuma*) о спорној ствари. Еклезија је на основу *probuleuma* гласала у првој фази поступка *eisangelia*, да би онда суд у другој фази доносио пресуду.⁹⁶⁶

У случају Антифонтовог суђења Веће 5000 је *probuleuma*-у о покретању поступка *eisangelia* за издају (у којем је могло само да асиситира) директно проследило дикастерији, без претходне сагласности *demos*-а који би у првој фази поступка гласао о томе у еклезији. При том скупштине су се, за разлику од периода владавине 400, према Тукидидовом сведочењу од доласка 5000 на власт редовно одржавале на свом уобичајеном месту Пниксу.⁹⁶⁷ У случајевима издаје поступак *eisangelia* требало је покренути пред еклезијом. По једном мишљењу, могуће је да је у преписима изостављен део који би указивао на то да је *probuleuma* прослеђена еклезији или да је Веће изузетно само у овом случају добило дозволу од стране еклезије да може да изостави одлуку *demos*-а.⁹⁶⁸ Мало је вероватно да су на два места направљени пропусти баш у свим преписима: на почетку где се Андрон не обраћа еклезији, него Већу и на крају где би Веће требало да нагласи да се *probuleuma* прослеђује еклезији. Други навод могао би да се тумачи да се то подразумевало, мада нигде није наглашено да је еклезија дала одобрење, јер би се тешко могло прихватити да би еклезија ускратила *demos*-у право на доношење коначне одлуке у критичном моменту, као што је био овај (уочи већ извесне рестаурације демократије). Можда би се у било ком другом тренутку уз оправдани разлог то и могло прихватити, али када је аутократско Веће 400 укинуто и еклезија обновљена, није невероватно да би еклезија препустила суђење за издају Већу. По другом мишљењу, у време када се одвијало суђење Антифону, људи који су

⁹⁶⁵ Demosthenes, 24.63.

⁹⁶⁶ Од 114 познатих случајева *eisangelia* само је 14 прослеђено суду, а остали су расправљани пред скупштином, М. Н. Hansen *Eisangelia*, 21-28.

⁹⁶⁷ Тукидид 8.97.

⁹⁶⁸ Н. Ј. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren* I, 184, 206; М. Н. Hansen *Eisangelia*, 114.

сређивали архиве са одлукама често су немарно поступали, па је могуће да је то био разлог пропуста.⁹⁶⁹

Други је проблем што Веће није донело *katagnosis* на основу којег би суд могао да поступа; постоји само *probuleuma* у којој је напоменут начин кажњавања, али процедурална форма није поштована. Могло би се закључити да је приликом Антифонтовог суђења грубо повређена процедура јер је Веће поступало без сагласности еклезије, али је неспорно да је Веће 5000 у складу са Олигархијским уставом имало највишу власт,⁹⁷⁰ па је могуће да је у зависности од потреба делимично поступало у складу са олигархијским уређењем, а делимично у складу са демократским правилима (поново је могао да се покрене поступак *eisangelia* и еклезија је обновљена).

Код избора *kategori*-а⁹⁷¹ такође није било потврде *demos*-а која је била неопходна у поступку. Тужиоци самим чином избора добијали су задатак да поступају у складу са интересима полиса. Могли су да буду и кажњени уколико нису добили ни петину гласова поротника казном од 1000 драхми, јер нису испунили своје обећање⁹⁷² и оправдали избор.⁹⁷³ На жалост, пре Антифонтовог суђења сачуван је само један, не баш, поуздан извор који показује како се вршио избор *kategori*-а. Наиме Плутарх, говорећи о спору између Перилка и Кимона, напомиње да је за избор тужиоца који је заступао интересе полиса била потребна сагласност *demos*-а.⁹⁷⁴ Додуше, Аристотел такође помиње спор између Перикла и Кимона,⁹⁷⁵ и у „Уставу атинском“ наглашава да се избор *kategori*-а (употребљавајући баш овај термин) у демама вршио у присуству јавности.⁹⁷⁶ Такође, у говорима Демостена и

⁹⁶⁹ W. C. Ferguson, “The Condemnation of Atiphon”, 350.

⁹⁷⁰ Аристотел, *Устав атенски* 29.5.

⁹⁷¹ Од 36 судских поступака који су иницирани или покренути од стране надлежних институција у 28 случајева су били изабрани *kategori* (*sinagoroi*). L. Rubinstein, *Litigation and Cooperation. Supporting Speakers in the Courts of Classical Athens*, 62.

⁹⁷² Аристотел, *Устав атенски* 43.5.

⁹⁷³ За разлику од других поступака којима су се штитили јавни интереси, у поступку *eisangelia* неуспешни тужилац није био кажњаван атимијом. R. J. Bonner and G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle I*, 297.

⁹⁷⁴ Плутарх, *Перикле* 10.5, *Славним ликовима антике I*.

⁹⁷⁵ Аристотел, *Устав атенски* 27.1.

⁹⁷⁶ *Ibid.*, 42.1.

Динарха може се наћи потврда таквог начина избора тужиоца који је заступао интересе полиса.⁹⁷⁷ Управо и ово поступање супротно демократској пракси додатно потврђује да је суђење Антифонту било највероватније пред Већем 5000.

Поједини аутори указују и на друга одступања од демократске праксе: није назначена пританија у *probuleuma*-у, секретар и председавајући били су изабрани из исте филе и први пут је почело да се примењује датирање овакве врсте одлука по данима који су остали до краја владавине пританије, за разлику од претходне праксе да се датирање означавало према данима месеца.⁹⁷⁸ Осим ових навода, за потврду става да је суђење Антифонту било иницирано од стране Већа 5000 може се додати и Тукидидово сведочење о његовој брилијантној одбрани, када напомиње да му се судило одмах после пада 400.⁹⁷⁹

Иако је Антифонт усмено изговорио свој одбрамбени говор, оставио га је и записаним, што вероватно представља први писани текст говора који је саставио сам говорник.⁹⁸⁰ Говор је, као и Сократова одбрана, *apologia pro vita sua*. На основу онога што је од целине говора сачувано може се видети како је Антифонт приступио одбрани и које аргументе је користио. У првом фрагменту одговара на оптужбе Апоексиса, који је оптужио његовог деду и њега за стварање фракција међу политичким истомишљеницима. Текст је оштећен, али колико се може разабрати Антифонт највероватније опомиње поротнике да треба да поштују традицију. Наиме, као и његов деда и Антифонт је био на страни оних који нису владали, при чему његов деда није био кажњен за своју верност тиранима, што се сматрало злочином, па у складу са тим не би требало ни њега самог казнити.

Други фрагмент је скоро у потпуности сачуван и гласи: „Који је био мој мотив да кујем заверу против демократије? Да ли је то зато што сам био изабран да вршим јавну функцију, због чега сам руковао великим сумама новца и био суочен са

⁹⁷⁷ *Demosthenes* 24.23; *Dinarchos* 1.48.

⁹⁷⁸ P. M. Brillant, *Les secrétaires athéniens*, Paris 1911, 22; W. S. Ferguson, “The Constitution of Theramenes”, *Classical Philology* 21/1926, 74.

⁹⁷⁹ Тукидид 8.68.

⁹⁸⁰ Тукидид сведочи да није било записаних говора у време када је писао „Историју Пелопонеског рата“. *Ibid.*, 1.22. После овог Антифонтовог поступка велики број говорника почео је да примењује исту праксу, а најпознатији су Андокид и Лисија.

евентуалним покретањем поступка против мене од чега сам страховао? Да ли ћу бити лишен грађанских права? Да ли сам учинио нешто погрешно? Да ли се плашим предстојећег суђења? Не, то нису били моји мотиви и ја се нисам суочио ни са једном од поменутих ствари. Да ли сте ми због тога одузели имовину? Да ли ме кажњавате због онога што су урадили моји преци? Постоје они који чезну за другачијим уређењем полиса у односу на онај који имају, зато што желе да избегну кажњавање за злочине који су починили или просто желе да се освете због претрпљене патње да не би патили поново. Ја нисам имао такав мотив. Моји тужиоци истичу да сам профитирао од тога што сам писао говоре за клијенте. Али, за време олигархије ја нисам могао то да радим, док сам за време демократије био моћан јер су се моје говорничке способности цениле. Био сам безвредан за време олигархије, али изузетно драгоцен за време демократије. То значи да нисам био жељан олигархије. Да ли ви мислите да сам ја једини Атињанин који не може да схвати које су његове предности?⁹⁸¹

На основу онога што је речено у овом фрагменту може се закључити да је Антифонт једнако био заинтересован да брани своју логографску каријеру, колико и да оповргне оптужбу за издају. Он пориче могућност да је учествовао у преврату због страха од покретања судског поступка због финасијских малверзација. Ти мотиви били су му добро познати, јер је у говору „Против хорега“ истакао да је брат покојног дечака често уцењивао магистрате да ће покренути поступак због злоупотреба њихових службених дужности,⁹⁸² али да тиме није претио басилеусу који је одбио да покрене поступак против хорега (6.43). Када помиње лишење грађанских права могуће је да је желео да укаже на изјаву Старог Олигарха који истиче да лишење грађанских права неколико грађана није представљало претњу за

⁹⁸¹ Antiphon, *Fragments 1a, Antiphon, orations et fragmenta*.

⁹⁸² Овде се мислило на поступак *euthynai* (контрола рада магистрата по истеку мандата) који је био обавезан. У свакој пританији чланови већа бирали су 10 логиста који су били задужени да испитају стање финансија магистрата по истеку мандата. Магистрати су били у обавези да сами поднесу извештај о својим финансијама, а логисти чак иако су били задовољни прослеђивали су случај дикастеријама да би грађани имали могућност да ставе примедбе на њихов рад. Ово је била одлична прилика за оне који су желели своје политичке неистомисљенике или непријатеље да приволе на финансијску нагодбу. Аристотел, *Устав атенски* 48.3; A. R. W. Harrison, *The Law of Athens II*, 208-210.

демократију.⁹⁸³ Овакву врсту аргументације користи и у својим говорима „О убиству Херода“ и „Тетралогији 1“ где Еукситеус и бранилац прво наводе све могуће мотиве за убиство, па их онда поричу (5.57-58; 2.2.5-8). У свом одбрамбеном говору Антифонт одбацује могуће мотиве који би, наводно, могли да га наведу да узме учешће у олигархијској револуцији и закључује да није имао мотива због којих би чезнуо за олигархијом. А осврћући се на примедбу да је имао финансијску корист од писања говора клијентима,⁹⁸⁴ он истиче, употребљавајући аргумент из вероватног, да је од логографије много више профитирао у олигархији него у демократији. Повезујући логографију са демократијом, Антифонт се служи и својим чувеним реторским триком „заменењих улога“, чиме можда постиже да оптужба изгледа слабија, али су предрасуде поротника према логографима, као и његова реторска вештина због које је био сумњив многима,⁹⁸⁵ довеле до тога да ни сјајна одбрана није могла да поколеба судије.

Пресуда коју су донели поротници гласи: „Архиптолем, сим Хиподама из Агриле и Антифонт, син Софилуса из Рамнуса осуђују се да су криви за издају. Пресуду ће извршити једанаесторица, њихова имовина биће конфискована, од чега ће се десетак предати у храм као жртву боговима, куће ће им се демолирати и обележити натписом имовина издајника Архиптолема и Антифонта, демарх ће сачинити попис њихове имовине, никоме није дозвољено да сахрани Архиптолема и Антифонта у Атини или земљи која је под атинском влашћу, Архиптолем и Антифонт биће лишени грађанских права, као и њихова деца било да су брачна или ванбрачна, а ако било ко усвоји њихову децу исто ће бити лишен грађанских права. Ова одлука биће исписана на бронзаној плочи (*stele*) и поставиће се на месту где се налазе и одлуке о Фриниху.“⁹⁸⁶

Казна је била најтежа, обухватајући смртну казну, конфискацију имовине и потпуну атимију која се односила и на потомство. Пресуда је била исписана на

⁹⁸³ Pseudo-Xenophon, *Consitution of the Athenisa* 3.12-13.

⁹⁸⁴ Филостратус извештава да су Антифонта нападали због тога што је био паметан и продавао своје говоре по високим ценама. Philostratus, *Vitae Sophistarum* 499.

⁹⁸⁵ Тукидид 8.68.

⁹⁸⁶ Мисли се на Фриниха који је био вођа олигархијске револуције 411. године пре н. е. Pseudo-Plutarch, *Lives of the Ten Orators* 834d.

бронзаној плочи, што је била реткост у Атини где се углавном употребљавао мермер за ову сврху.⁹⁸⁷ Међутим, извори показују да су се бронзане плоче користиле у случајевима издаје, да би послужиле као упозорење онима који у будућности о издајницима буду читали са плоча.⁹⁸⁸

Од човека за кога је Тукидид рекао да се клонио јавног наступања и ретко се појављивао у еклезији, Антифонт је постао један од страначких вођа и вешт политичар који је успео да промишљено и са пуно мере у демократској Атини успостави ново уређење полиса. Припреме за такав подухват вршио је пишући своја филозофска дела и на основу доброг познавања атинског правног поретка могао је до танчина да изради програм олигархиста. Немајући жељу да се намеће и поред све знатнијег угледа и моћи, чувени логограф је стрпљиво чекао до својих позних година да покуша да оствари своје политичке замисли. Идеје за које се залагао одвеле су га у смрт, али без обзира на то што је после пада 400 проглашен издајником, остаће запамћен по томе што је, као и Сократ, одлучио да остане на суђењу и да за своје идеје заложи властити живот.

Антифонт је као и Сократ, како су га Платон и Ксенофонт приказали, покушао на суђењу не само да одбаци оптужбе већ и да одбрани своју каријеру. У оба случаја деловао је тим тужилаца који су заступали интересе полиса, с тим да су нам детаљи познатији у случају Сократа.⁹⁸⁹ Због употребе луцидне и веште аргументације на обојицу су Атињани гледали с неповерењем. Сократ помиње да није намеравао да квари младе зато што би то била штета за њега,⁹⁹⁰ а Антифонт да му није ишло у прилог да велича олигархију зато што његова логографска вештина у олигархији не би била цењена. Као и Сократ, Антифонт одбија да покуша да поротнике придобије

⁹⁸⁷ Тукидид 5.47.

⁹⁸⁸ Lucurgus, 1.119; Dinarchus, 2.24, *Minor Attic Orators* II (translation by J. O. Burt), London 1962.

⁹⁸⁹ Платон у „Одбрани Сократовој“ напомиње да је тим тужилаца који су заступали интересе полиса имао подељене задатке током суђења: Мелет је наступио у име песника и указао на Сократово кварење омладине, Анит у име занатлија и био је задужен за политичка питања, а Ликон је наступио у име учитеља реторике (23e). Међутим, за разлику од Антифонта, Хансен истиче да на политичке оптужбе није директно током суђења одговарао Сократ, већ његови *sinegoroi*, које је поменуо Ксенофонт у својој „Одбрани Сократовој“ (22). Вид. М. Н. Hansen, „Hvorfor henrettede Athenerne Sokrates?“ *Museum Tusulanum* 40/1980, 55-82; Т. С. Brickhouse and N. D. Smith, *Socrates on Trial*, Oxford 1989, 82-87.

⁹⁹⁰ Plato, *Apology* 25d-e.

покајањем и преклињањем за милост.⁹⁹¹ Сличност се може уочити и у томе што су обојица имали око седамдесет година када им се судило, ниједан није одабрао да оде у прогонство, нису пристајали на компромисе и на суђењу су остали верни својим убеђењима и пред претњом смрти.

Међутим, за разлику од Сократа, који је био оптужен за то што није веровао у исте богове као и остали грађани, него је уводио нова божанства и квариио омладину, Антифонт је оптужен за издају у поступку *eisangeliai*. Од укупног броја познатих случајева који су се водили по овом поступку у три четвртине била је изречена смртна казна. Хансен је забележио 144 случаја *eisangeliai*, па уколико се узме у обзир да је у Атини у V веку пре н. е. живело између 20000 и 40000 грађана, толики број политичких процеса сликовито указује на слабости и мане атинског политичког поретка, у демократском режиму једнако као и у олигархијском.

Антифонт у „Истини“ полази од конвенционалне дефиниције правде, по којој је *dikaionyni* само уколико се поступа у складу са законима, и оповргава је излажући примере закона који су у супротности са природним правом. Антифонт сматра да је *physis* примарни извор права, а *nomos*, уколико је сагласан природи, тек допунски. Сагледавајући вођење судског поступка, доношење пресуде и арбитражно суђење преко примера употребе доказног средства сведочења, он критикује важеће право.

Од његових делиберитивних говора није много сачувано, али говор „О промени устава“ представља јединствен и зато драгоцен извор, који сведочи о томе која су се правила везана за поступак *eisangeliai* примењивала за време владавине 5000. Први пут о постуку *eisangeliai* у случају издаје одлучило је Веће уместо еклезије, у првој фази поступка *demos* није гласао о *probuleuma*-у у еклезији, Веће није донело *katagnosis* на основу којег би суд могао да поступа, приликом избора *kategori* који су поступали као тужиоци који су заступали интересе полиса није било потврде од стране *demos*-а, није назначена пританија у *probuleuma*-у, а секретар

⁹⁹¹ Plato, *Apology* 34c; Antiphon, *Fragments* 77, *Antiphon, orations et fragmenta*.

и председавајући били су изабрани из исте филе. Све то представља одступање од демократске праксе, а најзначајније је то што је била искључена еклезија, без обзира што су се скупштине нормално огржавале од долазка 5000 на власт. Антифонтово суђење уводи и новину која је касније почела да се примењује као правило, да се датирање овакве врсте одлука вршило по данима који су остали до краја владавине пританије.

6. ЗНАЧАЈ АНТИФОНТОВИХ ГОВОРА ЗА ПРАВНУ ИСТОРИЈУ

Можда на први поглед делује једноставно набројати по чему је све Антифонт био значајан за правну историју зато што је био први логограф и софиста. Међутим, много је лакше то утврдити за оне који су ове професије обављали после њега, зато што их је могуће поредити са претходницима. Како, пак, Антифонт нема претходника, неопходно је сагледати све расположиве изворе који су настали пре њега.

Вероватно је овакав приступ (поређења логографа) био разлог због којег су поједини аутори имали лоше мишљење о Антифону. Блас га пореди са Демостеном, а Кенеди са Лисијом и Исејем, при чему закључује да Антифонт делује изгубљено, показује мало сигурности приликом употребе доказа и нема самопоуздања када манипулише аргументима. По Кенедију, Антифонтове тврдње биле су ретко доказане, нису логичне, нити јасне и у већини говора аргументација је могла бити боље постављена и исцрпнија.⁹⁹² Међутим, уколико се остави по страни да поређење са потоњим логографима није и најприкладнији приступ за оцену Антифонтовог дела, важно је напоменути да вештина писања судских говора није подрезумевала да логограф користи доказе или истиче аргументе који су по себи најбољи. Он је морао да се прилагоди клијенту и околностима конкретног спора, а објашњење случаја требало је да буде пре свега разумљиво поротницима и према њиховом просуђивању уверљиво.

Довер, Блас, Хајч и Виламовиц критиковали су недостатак аргументације у првом говору, замењена места аргументације и наратије у првом и петом говору, као и превелику употребу *topoi*, због чега је изречена и оштра осуда – да је Антифонтובה аргументација примитивна. Чињеница је да се Антифонт није доследно придржавао правила композиције говора, али у првом говору то је било неопходно зато што је на тај начин показао кривицу маћехе. Осим тога, чини се да је погрешно приступити говору критички само зато што је другачије компонован, јер и Анаксимен

⁹⁹² G. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece*, 131.

препоручује технику писања говора комбиновањем наратије са доказима у случајевима када постоји много непознатих чињеница.⁹⁹³ Велики број логографа прилагођавало је реторска правила потребама својих клијената, па у том смислу ни Антифонта не треба осуђивати за овако конструисане говоре.

По чему се то Антифонт толико разликовао од других логографа да је заслужио овакву критику? Као и други, Антифонт је у својим говорима користио аргументе које је требало да разјасне позадину случаја да би на тај начин дао јаснију слику о спору; апеловао је на поротнике да буду милостиви због погубних последица погрешне пресуде и често је истицао аргументе засноване на одликама карактера страна у спору. Имао је исти циљ који су и други логографи желели да постигну - победу у спору, па је користио методе сличне онима које су користили његови савременици. На сваки начин покушавао је да прикаже клијента у најбољем светлу, а његове противнике у најгорем; неке информације које припадају наратији остављао је „у резерви“, да би их искористио касније и постигао најбољи ефекат њиховим изношењем; укључивао је ирелевантан материјал да би постигао то да наводи супротне стране делују сумњиво у очима поротника, због чега је неретко био склон и томе да намерно погрешно тумачи објашњења која је дала супротна страна или да даје другачије тумачење смисла закона. Али, он је био први који је аргументацију градио том новом реторском техником, па су остали могли да је следе угледајући се на њега.

Од техничких доказа први је у својим говорима примењивао знаке, индиције и аргументе из вероватног, а о томе колико је био посвећен питању аргументације сведочи и то што је дао своју дефиницију знака и индиција које је примењивао у говорима. Међутим, без обзира на доминантну употребу аргумента из вероватног у „Тетралогијама“, оне, као и форензични Антифонтони говори, сведоче да су Атињани више вредновали јасно утврђене чињенице него аргументе из вероватног. У „Тетралогији 2“ показује који су то најважнији делови говора у случајевима убиства када треба употребити аргументе: приликом доказивања одговорности за дело, приликом квалификовања случаја и позивања на законске прописе, па чак и

⁹⁹³ Anaximenes, *Rhetoric to Alexander* 1438b, 1442b.

код описа догађаја, где је нарочито било битно водити рачуна о намери, узроцима и последици. Управо „Тетралогije“ прве презентују теорију *stasis* (разликовање питања о чињеницама - *status coniectura* и питања о праву - *status definitiva*) коју је касније Аристотел детаљно разрадио у „Реторици“. Антифонт је био иноватор, а могуће је да од њега почиње и шира примена хипотетичке замене улога (Кораксов и Тисијин аргумент из вероватног контрааргументу из вероватног). Тестирао је нове врсте аргумената и користио сав расположиви материјал за конкретни случај. Први у свом петом говору примењује необичну технику да у оквирима целине говора даје два мања говора која нису директно повезана са предметом спора, чиме нарушава правило о релевантности података за спор. Међутим, овај говор даје и пример прве употребе реторске фигуре *consensio* (одобравање навода противника) која се користила када страна у спору није могла адекватно да одговори на нападе противника, због чега је одговарала јачим контрааргументом.

Антифонт је често користио опште место (*topos*) којим би објашњавао конкретан случај и то је чинио много више у поређењу са логографима који су се после њега бавили овом вештином. Међутим, *topoi* су код Антифонта увек били везани за важна и кључна питања, као што су обавезе поротника, кажњавање, дела убиства и жртве убистава, а први је по аналогији са *topos*-ом користио хипотетичку замену улога као особено реторско средство. Општа места се код Антифонта могу уочити у уводним деловима говора, као и у вези са атехничким доказима које је употребљавао. Примери оваквог поступања постоје и код Демостена, који је много тога „позајмио“ од Исеја.⁹⁹⁴ Антифонт је можда био мање пажљив приликом уклапања *topoi*, али је претерана и неодржива оцена да делује изгубљено. Још мање се може прихватити критика да је његов стил био примитиван, зато што је употреба општих места био манир стила којим су се писали митови.⁹⁹⁵ Пре би се за Антифонта могло рећи да је био практичан када је развијао познате мотиве и

⁹⁹⁴ Можда најочигледнији пример представља Исејев говор „О Кионовом имању“ где он говори о вредности доказа тортуре (8.12) који је Демостен у свом говору „Против Онетора“ скоро у потпуности преузео (30.37). Могуће је да су се Андокид, Лисија и Исократ угледали на Антифонта када су „плагирали“ сами себе. М. Lavency, *Aspects de la logographie judiciaire attique*, 153-155.

⁹⁹⁵ G. Vollmer, *Studien zum Beweis antiphontischer Reden*, 35-36.

користио их у различитим контекстима. Ово се посебно односи на почетак говора чија је сврха била *capitatio benevolentiae*, када се вештим коришћењем асоцијативне вредности добро знаних мотива наговештавају и важне околности случаја. Могуће је да је Антифонтово претерано коришћење *topoi* било последица тога што су се на другачији начин објављивали говори логографа у IV него у V веку пре н. е. Познато је да је у IV веку пре н. е. била устаљена пракса да логографи дорађују своје говоре пре објављивања. Током исправљања текста они су били у могућности и да отклоне сувишне *topoi*. Пораст тежњи ка индивидуализму одразио се и на овом пољу, па су логографи вероватно покушавали да у својим говорима пре објављивања прикажу израженије особене црте карактера страна у спору. С друге стране, могуће је и да су само следили измењени стил аргументовања који је налагао уздржавање од претеране употребе *topoi*. Уколико је Антифонт објављивао своје говоре у оном облику у којем су га користили и његови клијенти, то објашњава губитак везе између различитих делова говора. На пример, у петом говору, делови у којима се казује о оцу и знацима од Бога могли су да буду изостављени уколико се током суђења показало да је било непотребно да се ови мотиви наглашавају. Околност да је Антифонт у поређењу са потоњим логографима много више користио *topoi*, због чега се повремено јавља недостатак у виду неповезаности делова говора, могла би се објаснити изворним обликом говора писаних за клијенте. Тако би Антифонт био први, а можда и једини логограф који је своје говоре објављивао у аутентичној верзији.

Тешко је одговорити на питање ко се заложио да Антифонтови говори буду доступни у писаном облику широј публици. Због Тукидитовог навода да се Антифонт трудио да остане неопажен могуће је да су говори прво почели да круже међу његовим пријатељима или другим заинтересованим особама. Међутим, уколико се прихвати да је Антифонт био и учитељ реторике, онда је свакако постојао и лични интерес да се прослави објављеним говорима. Политичка пропаганда би такође могла да буде мотив. Вероватно су клијенти који су уважавали његове политичке ставове били заинтересовани да се за говоре чује. Пошто је писао и за странце, могуће је да су Антифонтове говоре почели да објављују и у другим

полисима. Без обзира на то ко се постарао да Антифонтови говори буду публиковани, замисао објављивања писаних верзија говора не изненађује у доба када је услед појаве софиста проза постала високо вреднован израз. У Атини је у другој половини V века пре н. е. дошло до пораста интересовања за реторику не само у њеном књижевном облику, него и у смислу моћног политичког оружја. Због Антифонтових политичких ставова вероватно је и у демократским и у олигархијским круговима било великог занимања за читање говора човека који је био идејни творац олигархијске револуције 411. године пре н. е.

Много озбиљнију критику Антифону упутили су Виламовиц, Хајч и Машке када су истакли да је у шестом говору, избегавајући да изнесе најважније чињенице и нарушавајући суштину оптужбе, обмануо поротнике. Али, у овом случају судили су бивши архонти који нису били лаици и познавали су право, па је тешко поверовати у то да је Антифонтска тактика била да обмањује поротнике. Он је био склон увођењу реторских новина, а у овом говору пре би се могло рећи да је направио помак у односу на претходну праксу тумачења планирања убиства, и бранећи хорега од оптужбе да је „планирао ненамерно убиство“ одвојио питање намере од крајњег резултата. То у пракси заправо није било пресудно за исход спора зато што се судски поступак у случајевима планираног убиства покретао тужбом *dike phonou*, али управо овај говор сведочи да је древно атинско право дозвољавало да се постојећа процедура прилагоди специфичностима случаја.

Сагледана у светлу атинске правне традиције Антифонтска реторичка вештина може изгледати мање развијена у односу на логографе који долазе после њега, али да би се дао исправан суд о томе неопходно је ваљано разумети и вредновати аргументе које је користио. Он је свакако био први који је применио нове реторске технике на актуелне случајеве или барем први ко их је знатније користио и тај се допринос не може порећи.

Антифонтско дело садржи велики број података без којих би многе особености атинског кривичног права остале непознате. Према Драконтовом закону, они који су планирали убиство кажњавани су на исти начин као и да су извршили убиство.

Једино се код Антифонта може пронаћи потврда за примену те законске норме у пракси. Наиме, у првом и шестом Антифонтовом судском говору маћеха и хорег оптужени су за планирање умишљајног, односно нехатног убиства. У складу са одредбама Закона сви форензични говори показују да су рођаци жртве покретали судски поступак, а у шестом говору описане су и законске процедуралне форме које је било непоходно поштовати у случајевима убиства: полагање заклетве, подношење жртве и бацилеусова објава потенцијалног убице. Само Антифонт детаљно објашњава надлежност и поступање архонта бацилеуса приликом одржавања *prodikasiai*. Атинско право дозвољавало је оптуженом за убиство да својеволјно оде у прогонство у било ком моменту пре завршног говора. У „Тетралогји 3“ оптужени напушта судницу пре свог другог говора, који уместо њега изговара његов пријатељ. Антифонт је ту солуцију искористио и у свом петом судском говору, али овога пута само као реторски ефекат, с обзиром да је млади Митилењанин Еукситеус, покушавајући да се одбрани, поменуо одустајање, али се ове могућности истовремено и одрекао, чекајући да суд донесе коначну одлуку. Овај говор може да послужи и као пример другачијег третмана оптуженог у односу на регуларну процедуру у случајевима убиства. Разлика између регуларне процедуре која се покретала приватном тужбом и процедуре *apagoge* (оптужени се лишава слободе и остаје у затвору током читавог суђења), која је била примењена у овом случају, директно је повезана са питањем кажњавања. Наиме, уколико се спроводила регуларна процедура могла се изрећи смртна казна, а ако се користила ова специфична процедура, било је извесно да ће суд изрећи смртну казну. Поред чињенице да се у случајевима убиства полагала специфична заклетва (*diomosia*), управо овај Антифонтов говор потврђује и постојање изузетака, јер оно што Еукситеусу пружа јаке аргументе одбране јесте да ни тужиоци, ни сведоци који су сведочили против њега, нису положили заклетву. Овај говор драгоцен је као извор права и по томе што се у њему први пут представља процедура *endeixis* (денунцијација) у складу са којом тужиоци не би могли да буду кажњени због предузетих радњи против починиоца. У „Тетралогји 1“ Антифонт указује и на то да није било у супротности са Законом да се алиби први пут представи пред крај

изговореног говора. Могуће је да је својим првим говором инспирисао Аристотела да у „Етици великој“ укаже на то да је Ареопаг могао да суди само у случајевима умишљајног убиства, а уколико би се изнео случај за који се могло закључити да је нехатно убиство Ареопаг је морао да донесе ослобађајућу пресуду. Из Антифонтовог петог говора може се сазнати више и о правилу у складу са атинском одлуком за Халкиду (*IG I³ 40*, ред 71-76) да су сви случајеви у којима се могла изрећи смртна казна, прогонство и губитак часних права суђени у Атини.

У „Тетралогијама“ Антифонт помиње „закон који забрањује праведно и неправедно убиство“. Такав закон био би у супротности са тадашњим правним правилима, пошто се у појединим случајевима дозвољавало убиство, а апострофирање разликовања праведног и неправедног убиства упућивало би на манир реторског исказа. Слично би се могло рећи и за Антифонтово казивање о *miasmi* у „Тетралогијама“. Иако је тема *miasme* код Антифонта особито развијена, она остаје у оквирима реторских аргумената.

У „Тетралогији 2“ Антифонт започиње своју тезу да је дечак који је бацио копље невин, затим је подржава анализом узрока и одговорности, да би коначно закључио са хипотетичком антитезом о бацачу копља: да је његово копље залутало, био би крив. На сличан начин анализира дечакове радње, а питање одговорности је од пресудног значаја и у „Тетралогији 3“, као и у његовом шестом говору. Антифонт је први који је користио ову врсту антитезе, при чему се могу разликовати дела и ситуације које су сличне, али имају различите правне последице. Такође, у „Тетралогијама 2 и 3“⁹⁹⁶ помиње дејство вишеструких фактора који су утицали на просуђивање о узроку и одговорности, при чему се у „Тетралогији 3“ помиње и подељена одговорност за смрт жртве, као и одговорност лекара који у древном атинском праву није могао да буде осуђен за нестручно лечење. Управо ове новине биле су основ за касније филозофске расправе о узроку и одговорности.⁹⁹⁷

Тешко би могло да се прихвати Солмсеново мишљење да се Антифонт највише концентрисао на употребу традиционалних (атехничких) доказа који су условљавали

⁹⁹⁶ У „Тетралогији 3“ посебно је истакнут узрочни ланац догађаја који је претходио смрти жртве.

⁹⁹⁷ Аристотел, *Никомахова Етика* 3.1-5.

структуру његових говора. Наиме, у петом и шестом говору тортуре коју су понудиле стране у спору (тужилац маћехе и хорег), без обзира на то што је у оба случаја одбијена од супротне стране, у правном смислу речи била је небитна за доказивање оптужбе. Антифонт је *basanos* истицао са великим жаром, али не као доказ него као наговештај о евентуалној кривици или невиности. Сва три Антифонтова форензична говора показују да атехнички докази нису били пресудни за одлуку о исходу спора, јер стране нису пристале на *proklesis* (кушање). То значи да атехнички докази нису имали већу вредност у односу на друге доказе, што истиче Солмсен, и да подвлачење разлике између атехничких и техничких доказа није меродавно приликом процене аргументације говора. Антифонт није лукаво употребљавао атехничке доказе, како је то тврдио Солмсен, да би начелно порекао њихову вредност. Он их је контролисано употребљавао у складу са потребама својих клијената и правилима процедуре. Солмсенова теорија усмерена је на то да се умањи Антифонтов допринос. Он то чини тако што конструише доминантну теорију о доказима да би критиковао присуство или недостатак одређених аргумената. Веродостојније објашњење открива се анализом материјала којим је Антифонт располагао пишући говоре.

У говорима Антифонт користи само оне Аристотелове атехничке доказе које је Анаксимен дефинисао као „допунске“: сведоке, тортуре и заклетву, а једини је логограф који се бавио и питањем сведочења деце на суђењу. У шестом судском говору хорег, који је оптужен за убиство дечака, изазива тужиоце да саслушају дечаке који су били присутни у моменту када је преминули дечак испијао отровни напиток. Правећи аналогију са сведочењем жена, које Антифонт приказује у свом првом говору, могло би се претпоставити да је писана изјава под заклетвом важила и у случају сведочења деце. Управо његови форензични говори дају потврду правила да се у V веку пре н. е. сведочење одвијало усмено, на самом суђењу, а у првом говору показао је и могућност да се тужилац појави као сведок у сопственој ствари. Осим овог проблематичног примера сведочења, у првом говору, као и у „Тетралогији 2“, Антифонт не користи сведоке, чиме можда наговештава могућност да су постојали случајеви када се сведоци нису ни позивали. Једино од Антифонта

можемо сазнати да је чиновник *horkotes* био задужен да надгледа заклињање страна у спору, при чему даје и информацију да се *diomosia* полагала на једној од *prodikasiai*. Такође, само се код Антифонта (пети говор) може констатовати сведочење слободног човека који је био подвргнут тортури (*basanos*), а исто важи и за *pallake* из првог говора уколико се прихвати мишљење Бушале да је она била слободна. Антифонт је и први који указује на постојање ове категорије проститутки у древној Атини, при чему помиње и пеналну тортуру спроведену на *pallake*. Антифонт приказује у петом говору и тзв. „једнострану тортуру“ која је постојала у случајевима када се тортура спроводила без одобрења и присуства супротне стране. Она није била у супротности са атинским законима, али је представљала слабији доказ у односу на „двострану тортуру“.

Антифонтони говори значајни су не само за познавање кривичног права, него пружају изворне информације и о неким начелима и институтима других грана права. У шестом говору описује се у којим случајевима и на који начин су могли да се покрену поступци *euthynai* (накнадна контрола по завршеном мандату магистрата) и *eisangelia* (специјална процедура спровођена у случајевима издаје, рушења демократије и примања мита). Антифонт заступа становиште да када постоје две контрадикторне изјаве увек треба прихватити ону која иде у корист ослобађања од оптужбе, правило *ne bis in idem* (пети говор), вансудско поравнање и осуду синкофанта као професионалних цинкароша (пети и шести говори). Пети говор не само да је први него и једини извор из којег можемо сазнати за случај у којем се одбија јемство пријатеља, које је у атинском праву било уобичајено као гаранција за испуњење неког обећања, најчешће враћање дуга. Шести говор пружа јединствену информацију о постојању Закона о хорезима у складу са којим је хорег своје дужности могао да делегира на друга лица, а родитељ је могао да забрани детету да пева у хору само ако је имао оправдани разлог за то, у ком случају је морао да обезбеди јемство зато што му је претила смртна казна, уколико се докаже да његови разлози нису били оправдани. Овај говор приказује и на који начин су се изводили религијски обреди притана. Антифонт је у „Тетралогији 2“ први поменуо и разлику

између *nomos*-а и *psephisma*-е која није постојала у атинском праву све до ревизије закона 403/2. године пре н. е.

У „Истини“ је Антифонт први који је говорио о уговорној теорији настанка закона. Наиме, у 44А, 2.5-6 опредељује карактер друштва - „они који су уговорна страна“, а да је реч о пореклу закона постаје разумљиво када каже: „одредба закона настала на основу уговора није природна, док је одредба природних закона природна зато што није настала на основу споразума“ (44А, 1.27-2.3). Освалд напомиње да то што Антифонт први користи појам „уговор“ не мора да значи да овакав концепт *nomos*-а није већ постојао. Клистен је увео принцип *isonomia* у политички поредак као постулат „једнака права и моћ“, чиме је омогућио да се политичке одлуке доносе уз сагласност народа, односно увео је принцип пристанка у атински политички систем. Ово начело се у потпуности развило за време Ефијалта који је принцип пристанка проширио са подручја политичког живота на религиозну и социјалну сферу.⁹⁹⁸ Међутим, Антифонтско одређење да је одредба закона заснована на уговору указује на претпоставку да је он први обележио *nomoi* као креацију насталу на основу уговора. Говорећи о томе да је „већина ствари санкционисана законом“ који је у супротности са природним правом (44А, 2.26-30) и описујући поступање у складу са законом као обуздавање природе (44А, 4.1-6), Антифонт највероватније имплицира критику да закони демократске Атине нису имали онај квалитет саглашавања и опште прихваћености који су имали закони Спарте.⁹⁹⁹

Он први говори о квалитету *nomoi* тако што их супротставља *phisis*-у.¹⁰⁰⁰ Антифонт је појмом *nomos*-а највероватније обухватао све социјалне и политичке норме атинског полиса, док *phisis* обухвата све налоге који имају универзалну вредност јер су укоренењени у самој природи човека. Као и његови претходници

⁹⁹⁸ M. Ostwald, *Nomos and the Beginning of the Athenian Democracy*, 155-160.

⁹⁹⁹ „Њихов [спартански] врховни заповедник, наиме, јесте закон и њега се они више боје него твоји поданици тебе. Све што закон заповеда, они то безусловно извршавају. И он им увек заповеда једно те исто: да не смеју бежати из борбе ни од надмоћног непријатеља, него да морају остати у борби и победити или умрети.“ Херодот, *Историја* 7.104.

¹⁰⁰⁰ За разлику од Протагоре, Глаукона или Демокрита који говоре о историјском развоју *nomoi*. Plato, *Protagoras* 322b-d; *Држава* 2.359a; Democritus 68 B245 DK (M. Nill, *Morality and Self-interest in Protagoras, Antiphon and Democritus*, 97).

Тукидид, Еурипид и Аристофан, *phisis* схвата као „универзално људски“.¹⁰⁰¹ То се недвосмислено може видети у његовим исказима: „живот и смрт припадају природи“ (44А, 3.25-28), „у природи смо рођени са једнаком могућношћу да будемо варвари и Грци“ и „ми сви удишемо ваздух устима и носем, смејемо се када смо радосни“ (44В). Квалитет универзалног може се мењати оним што налаже *nomos*. Аристофан¹⁰⁰² и Тукидид¹⁰⁰³ се слажу са Антифонтовом изјавом да је *phisis* неуклоњив и незбежан (44А, 1.25-7. 44В), али је све што је детерминисано *nomos*-ом споредно и може се по вољи додавати или одузимати (44А, 1.27-2.3). Упркос јасне критике *nomoi*, његово становиште не треба поистовећивати са ставом - „сила је у праву“, који су заступали Платонов Каликле или атинска делегација у Тукидидовом Мелском дијалогу. За Антифонта би пре могло да се каже да је маниром реторичара антитезом изражавао напетост која увек мора у извесној мери, већој или мањој, постојати између *nomos*-а и *phisis*-а.

¹⁰⁰¹ С. Moulton, “Antiphon The Sophist, On Truth”, 350-366.

¹⁰⁰² Аристофан, *Облаци* 1075.

¹⁰⁰³ Тукидид 5.105.

7. ЗАКЉУЧАК

Свестан високих улога у судском агону, Антифонт је у говоре укључивао елементе који су одражавали карактере и приказивали особене околности, важне за разумевање поступака странака у спору. Тако се могу сагледати два аспекта судског говора: један више теоретски и генерално применљив, а други практичан и релевантан за конкретан случај. Разматрањем реторских општих места (*topos*-а) које је Антифонт често користио у својим форензичним говорима, може се сагледати његово размишљање о истини и правди у судским поступцима, које показује како су оне биле вредноване у Атини у другој половини V века пре н. е. Општа места су, такође, и показатељи Антифонтског правничког и реторичког разумевања појединих правних ситуација независно од конкретног случаја, да би таквим расуђивањем утицао на даљи развој форензичног говорништва у антици.

Антифонтским судским говорима својствено је то да има мало података о догађајима на којима се случајеви заснивају. У првом говору маћеха је оптужена да је неколико година пре покретања поступка умишљајно испланирала смрт браниочевог оца, а извршилац убиства (љубавница), најважнији сведок, била је погубљена истог момента након давања изјаве под тортуром. У петом говору не можемо да будемо сигурни у то да ли се заиста догодило убиство зато што Херодово тело није никада пронађено, док се за шести говор може рећи да је разлог за вођење судског поступка више био политичка интрига, него озбиљна оптужба. Антифонтско умеће је вредно дивљења, зато што се бавио тешким случајевима и изналазио креативне аргументе на основу, управо, спорних чињеница.

Topos правде и чињеница да је постојала неизвесност о догађајима и околностима случаја у форензичним говорима наводе на закључак да је Антифонт, као софиста, правду повезивао са мњењем. Праведна пресуда зависила је од тога да ли су поротници сазнали истину. У том смислу се може разумети и Антифонтско апеловање на поротнике у сваком од говора, да добро размисле пре доношења

пресуде, јер могу да погреше. Пошто су поротници били лимитирани у истраживању околности случаја оним што су им стране у спору презентовале, њихова одлука заснивала се, заправо, на избору између супротстављених могућности. У судници је реторика била важнија од истине зато што су докази (*diomosis* и сведочење сведока/робова) у време Антифонта постали реторички *topos*-и, па је вредност доказа цењена уз помоћ реторике која је често извртала чињенице. Антифонт је био свестан да невиност није довољна за победу у спору, па у говорима истиче да истина може довести до човековог пада, а лажи могу да буду његов спаситељ. За успех на суду није било одлучујуће шта се стварно догодило, него уверљивост с којом су оптужба или одбрана свој приказ представиле. Антифонт се зато у судским говорима трудио и да изазове симпатију поротника, подсећајући их да свако може да се нађе у положају да му живот буде у рукама суграђана.

Пошто је у судским говорима, по Антифонтовом виђењу, истина била недостижна, он се претежно ослања на аргументе из вероватног (*eikós*), па је скоро читаву „Тетралогiju 1“ засновао управо на овој врсти аргумената, примењујући новину Кораксовог (Тисијиног) учења, употребу аргумента из вероватног, супротно другом аргументу из вероватног (бранилац изјављује да је његова невиност вероватнија у односу на вероватноћу о његовој кривици коју су представили тужиоци - 2.8), као што га и у петом говору недостатак чињеница води ка употреби аргумента из вероватног (6.18).

Како у судском поступку није било јемства за праведну осуду, на шта Антифонт указује у свом петом говору, он у судским и форензичним говорима показује мало поштовања и вере у поротнике и не либи се да у петом говору и „Тетралогiji 3“ упуту критику на рачун поротника који су гершком осудили на смртну казну (5.91, 4.1.4). Он се са истим жаром бори против неправедне осуде, као и против некажњеног злочина, па погрешне пресуде поротника у случајевима умишљајног и нехатног убиства, које су биле засноване на Драконтовом закону о убиству, одмерава градијом кривице. За разлику од Аристотела, који кажњавање невиног човека види као грешку насталу због тога што су судије биле искрено убеђене у кривицу, Антифонт неправедну осуду сматра немаром, а не заблудом и

изједначава поротнике који погрешно пресуде са убицама. Шта више, он заступа став да је жртва погрешне пресуде у горем положају од жртве убиства, с обзиром да његови пријатељи не могу да га освете (5.95). Такође, не поштује правило о забрани изношења чињеница које нису биле релевантне за меритум спора, иако се на неколико места позива на ово правило (5.11, 6.9). Без задршке говори о добрим делима својих клијената и ружи карактере противника.

Dikai phonou повезује “Тетралогије“ са судским говорима. Антифонт је у „Тетралогијама“ подвргао критици правила поступка и претпоставке суђења. Карактеристична је типична софистичка демонстрација проблема. Антифонт примењујући процедуру *dikai phonou* указује на њене недостатке. „Тетралогије“ се баве познатим тешко решивим случајевима из праксе, али нов је начин презентације у сваком од три сценарија практично нерешивих убистава, којим Антифонт подвргава критици процесни формализам. Остављање отвореним питања ко је убио у „Тетралогији 1“ рефлектује дубоко разочарање у традиционално поимање правде. У „Тетралогији 2“ тужилац истиче да постоји разлика између *nomoi* и *psēphismata* (што званично није постојало у атинском праву до ревизије закона 403/2. године пре н.е.), али се обраћа суграђанима (поротницима) као законодавцима, да одлуче о спорној чињеници. Сагледавајући процедуру атинских судова пред ефетима у новом светлу, Антифонт је сматра застараелом. Пошто су се суђења заснивала на заклетвама и изјавама сведока дешавало се да се противнику онемогући да оповргне неосноване оптужбе. Посебна тужба за лажно сведочење *dike pseudomartirion* установљена је да ублажи такве последице формализма. „Тетралогије“ се једине међу сачуваним говорима о убиству позивају на *dike pseudomartirion* у случајевима *dikai phonou*, чиме Антифонт исказује дубоку сумњу у традиционална правила о доказима и одговорности.

„Тетралогије“ су разјашњавале Драконтов закон о убиству, специфична процедурална правила и религиозне санкције. Мноштво аргумената који су изложени, могли су без проблема да се примене у сваком поступку покренутом са *dikai phonou*, зато што су продикасије обезбеђивале да оптужба, докази и супротстављени аргументи буду унапред познати. „Тетралогије“ показују висок

стандард *ēthopeia* (персонификације) која је нарочито била карактеристична и за Антифонтове форензичне говоре. О *ēthopeia*-и Аристотел говори када указује на то колико је слика карактера важна за убедљивост приликом изговарања говора, стога су говори логографа посвећени убиствима били уобличавани у складу са тим маниром који је био заступљен у раном развоју реторике. „Тетралогије“, осим тога што су првенствено биле посвећене истраживању судске филозофије, могле су да послуже и као текст који је садржао инструкције за вежбу и демонстрацију онима којима је то било потребно за наступе у судовима и скупштини. Било да је њихов првенствени циљ био да поставе теоријске проблеме или да прикажу практичне технике, тешко се може замислити боља студија о *dikai phonou*. Оне су анализирале узрок смрти, мијазму и дозвољено убиство, а приказом случајева специфичних врста убистава пркосиле су конвенционалном поимању законитости. Антифонт је у „Тетралогијама“ пратио форму која је била прописана за судску процедуру и прилагођавао им је патос и етос које су каснији логографи усавршили.

Упозорења и апели поротницима, позивање на мијазму која ће у случају погрешне одлуке поротника инфицирати читав полис и претње осветничким бесом, стварају драматичне ефекте. „Тетралогије“ нису написане да би утицале на поротнике, него оне теже ка томе да укључе читаоца у судски агон. Управо, Антифонтска употреба правила да оптужени оде после првог говора представља индикацију. Наиме, у „Тетралогији 3“ појављује се нови говорник завршног говора одбране зато што је оптужени побегао, па се његови забринуте пријатељи одлучују да говоре у његово име. Слично, у „Тетралогији 1“ бранилац напомиње да се доказ његове невиности огледа у томе што је спреман да остане и ризикује свој живот због пресуде. Варијација у „Тетралогији 2“, када тужилац изјављује да очекује да бранилац неће одговорити на оптужбе, пркоси уобичајеној логици процедуре. Антифонт изобличава конвенције да би изазвао динамичну судску конфронтацију. У „Тетралогији 1“ исто дејство је имала и драматична понуда оптуженог, да се под тортуром саслушају сви робови, изречена пред сам крај завршног говора, када му више није могла помоћи да потврди алиби. Читалачка публика доиста се могла осећати као да је у судници. Ни Драконтов закон о убиству, ни Антифонтски судски

говори нису могли да пруже сазнање о особеном аспекту *dikai phonou* – да је убиство схваћено као јавно зло, као што су то учиниле „Тетралогије“. У њима нису занемарени ни закон, ни устаљено правно резонување. Могле су да представљају извор аргумената за судске поступке. Понекад пружају ближи увид или дају индиректну потврду у погледу закона, процедуре или владајућих схватања и идеја.

У својим филозофским делима “Истина“ и „О слози“ Антифонт је расправљао и о практичним питањима атинског правног система у V веку пре н. е. Природно право је за њега представљало неку врсту катализатора антитезе *nomos-physis*, у складу са којом су људске институције и вредности биле релативне и променљиве, насупрот нужним и вечитим вредностима *physis-a*. Антифонт истиче да су се правила у складу са *nomos*-ом примењивала у присуству сведока, као допунски извор права. Настала су уговором, за њихово непоштовање следило би кажњавање само, уколико је неко видео починиоца и кажњавање је ствар мњења. Правила у складу са *physis*-ом обавезују човека и када је сам. Она су примарни извор права, настала су природно, њихово непоштовање нужно повлачи казну, а кажњавање је питање истине. Међутим, пошто је правда била дефинисана *nomoi*, нису закони били ти који су имали највећу моћ; *dikaios* претходи *nomos*-у као догма. У дефиницији *dikaios-a*, по којој се морају казнити сви који су прекршили *nomos*, Антифонт је вероватно видео упориште демократске владавине, јер закони и судови нису били установљени само да би се дефинисали и казнили злочини против јавног добра и одржао друштвени и политички поредак; они су служили и као инструмент политичке моћи.

Међутим, без обзира на то што критика делује радикално, Антифонт показује да није посве непремостива опозиција између *nomos*-а и *physis*-а. Указујући на то да је по његовом мишљењу већина ствари које су у складу са *nomos*-ом непријатељски настројена према *physis*-у, истиче да не мисли на све ствари. Поред тога, он се у „Истини“ можда највише концентрише на улогу кажњавања за коју каже да су болне последице нарушавања природног права неизбежне, али да треба да послуже као водич и упозорење да научимо да избегавамо повреде права. Болне су и последице нарушавања закона у правном систему који лоше функционише, али немају исту сврху, но кажњавањем у складу са *nomos*-ом починилац кривичног дела такође учи

шта је болно и избегава то у будућности. Антифонт заправо показује да је правда дефинисана законима које је донео *demos* одговорна за наношење непотребне и бескорисне патње. Као идејни творац он учествује у олигархијској револуцији, а потом и својим животом брани критику демократски уобличеног атинског правосудног система, чија је полазна идеја била оличена у дефинисању правде законима које је донео *demos*.

Као што православни верници слушају црквену песму - антифон која се наизменично пева између два хора или две певнице током Свете литургије, тако је и истраживач слушао Антифонтов глас који се издвајао међу гласовима из хорова логографа и софиста, о чему сведочи већина античких аутора. Његова каријера била је необична мешавина чувеног логографа и политичког вође који је избегавао јавне наступе и софисте који је осим писања филозофских дела своје идеје излагао Атињанима и у форензичним и хипотетичким говорима. У својим делима показао је интересовање за различите теме, али оно што га је највише занимало била су питања о праву и правди. О овим темама писао је иновативне интелектуалне огледе у драматичној форми судског спора и на примерима из праксе саветовао клијенте како да поступе у конкретним случајевима.

Остављајући по страни поглете изнете у филозофским списима, несумњиво је да је Антифонт пружио је увид у велики број података без којих би многе специфичности атинског права остале неоткривене. Значај за правну историју огледа се у томе да од Антифонта први пут сазнајемо како су кажњавани они који су планирали убиство; да су рођаци жртве покретали судски поступак у случају убиства; које законске процедуралне норме је требало поштовати у случајевима убиства; када су могле да се примене процедуре *apagoge* и *endeixis*; да су сви случајеви у којима је могла да се изрекне смртна казна, прогонство и губитак часних права суђени у Атини; како је дејство вишеструких фактора утицало на просуђивање о узроку и одговорности; како је изгледало сведочење деце на суду и сведочење слободног човека под тортуром; када су могли да се покрену поступци *euthynai* и *eisangelia*; која правила су била карактеристичана за Закон о хорезима. Ипак би се

можда, као највећи допринос могло одредити то што је Антифонт у свом филозофском делу „Истина“ први говорио о уговорној теорији настанка закона.

8. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

1. Aeschin, *The Speeches* (translated by C. D. Adams), London 1919.
2. Alcidas, *On those who write written speeches or On Sophists, The Works & Fragments* (ed. J. V. Muir), London 2001.
3. Anaximenes, *Rhetoric to Alexander, Anaximenes Ars Rhetorica* (ed. M. Fuhrmann), Leipzig 1966.
4. Antiphon, *Minor Attic Orators I* (translated by K. J. Maidment), Cambridge, Massachusetts- London 1968.
5. Antiphon, *The Oratory of Classical Greece, Antiphon and Andocides* (translated by M. Gagarin and D. Macdowell), Austin 1998.
6. Antiphon, *The Speeches* (translated by M. Gagarin), Cambridge 1997.
7. Antiphontis, *Die Fragmente der Vorsokratiker* (Übersetzt von H. Diels und W. Kranz), Vol.2, Berlin: Weidman 1952.
8. Antiphontis: *orationes et fragmenta Adjunctis Gorgiae Antisthenis Alcidasantis Declamationibus* (Hrsg. F. Blass), Bibliotheca Scriptorum Graecorum Et Romanorum Teubneriana Leipzig 1881.
9. Antipho, F. Decleva Caizzi e G. Bastianini, *Corpus dei papiri filosofici greci e latini* (ed. F. Adorno), Florence 1989.
10. Aristotel, *Retorika* (preveo M. Višić), Zagreb 1989.
11. Aristotel, *Ustav atenski* (preveo N. Majnarić), Zagreb 1948.
12. Aristotel, *Politika* (prevod LJ. Stanojević-Crepajac), Beograd 1975.
13. Aristotel, *Metafizika* (prevod U. S. Blagojević), Beograd 2007.
14. Aristotel, *Nikomahova Etika* (prevod R. Šalabalić), Novi Sad 2003.
15. Aristotle, *The Athenian Constitution, The Eudemian Ethics, On Virtues and Vices* (translated by H. Racham), Harvard University Press 1935.
16. Aristotle, *Sophistici Elenchi, Aristotle on Fallacies* (translated by E. Poste), London 1866.
17. Aristotle, *Magna Moralia* (translated by W. D. Ross) Oxford 1915.
18. *Simplicii in Aristotelis Physicorum libros quattuor priores commentaria I* (Übersetzt von H. Diels), Commentaria in Aristotelem Graeca 9, Berlin 1882.
19. Аристофан, *Изабрane комедије*, Загреб 2000.
20. Aristophanes, *Knights* (translated by J. Henderson), Harvard University Press 1998.
21. Ciceron, *Država* (prevod B. Šijački-Manević), Beograd 2002.
22. Demosthenes, *Speeches 18-19* (translated by H. Yunis), University of Texas Press 2005.
23. Demosthenes, *Speeches 20-22* (translated by E. M. Harris), University of Texas Press 2008.
24. Demosthenes, *Speeches 27-38* (translated by D. M. MacDowell), University of Texas Press 2004.
25. Demosthenes, *Speeches 50-59* (translated by V. Bers), University of Texas Press 2003.

26. Diogenis Laertii, *Vitae philosophorum, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, vol. 1 (Übersetzt von M. Marcović), Stuttgart-Lipsia, Teubner 1999–2002.
27. Dionysius of Halicarnassus, *The Older Sophists* (ed. R. K. Sprague, translated by J. S. Morrison), Hackett Publishing Company 2001.
28. Drakontov zakon (*IG I². 115.*) – R. Stroud, *Drakon's Law on Homicide*, Berkley 1968.
29. Drakontov zakon (*IG I². 115.*) – M. Gagarin, *Drakon and early Athenian Homicide Law*, New Haven 1981.
30. Eshil, *Sabrane grčke tragedije* (prevod K. Rac i N. Majnarić), Beograd 1988.
31. *Greek Orators I: Antiphon and Lysias* (eds. M. Edwards and S. Usher), Warminster 1985.
32. Harpocraton, *Lexicon, Lexeis of the ten orators / Harpocraton* (ed. J. J. Keane), Amsterdam 1991.
33. Hermogenes, *Peri Ideon, Hermogenes opera* (Übersetzt von H. Robe), Stuttgart 1965.
34. Herodot, *Istorija* (prevod M. Arsenić), Beograd 2003.
35. Hippias, *Fragmenta Die Fragmente der Vorsokratiker* (Übersetzt von H. Diels und W. Kranz), Vol.2, Berlin: Weidman 1952.
36. Homer, *Ilijada* (prevod M. N. Đurić), Beograd 1998.
37. Homer, *Odiseja* (prevod M. N. Đurić), Beograd 1998.
38. Isocrates, *Areopagiticus*, volume II (translated by G. Norlin), London 1929.
39. Ksenofont, *Uspomene o Sokratu* (prevod M. N. Đurić), Beograd 1964.
40. Xenophon, *Memorabilia, The Older Sophists* (ed. R.K.Sprague), Columbia: University of South Carolina Press 1972.
41. *Lexeis Rhetorikai* (Übersetzt von I. Bekker), *Anecdota Graeca*, vol. I, Berlin 1814.
42. *Lysias and the Corpus Lysiacum* (ed. J. K. Dover), Berkeley and Los Angeles 1968.
43. *Minor Attic Orators II* (translated by J. O. Burt), London 1962.
44. Pausanias I, *Pausanias's Description of Greece* (translated by J.G. Frazer), New York 1898.
45. Platon, *Zakoni* (prevod A. Vilhar), Beograd 1990.
46. Platon, *Odbrana Sokratova* (prevod M. N. Đurić), Beograd 2004.
47. Platon, *Ijon-Gozba-Fedar* (prevod M. N. Đurić), Beograd 1979.
48. Platon, *Država* (prevod A. Vilhar, B. Pavlović), Beograd 2002.
49. *Plato, Gorgias, a Revised Text with Introduction and Commentary* (ed. E. R. Dodds), Oxford, 1959.
50. *Plato, Menexenus, Cambridge Texts in the History of Political Thought* (ed. M. Schofield, translated by Tom Griffith), Cambridge University Press 2009.
51. *Plato, Apology, The Collected Works of Plato* (translated by H. Tredennick), Princeton University Press 1980.
52. *Plato, Protagoras* (translated by N. Denyer), Cambridge University Press, 2008.
53. *Plato, Gorgias* (translated by R. Waterfield), Oxford University Press, London 1994.

54. Plutarh, *Slavni likovi antike I* (prevod M. N. Đurić), Matica srpska 1987.
55. Plutarh, *Slavni likovi antike II* (prevod M. N. Đurić), Matica srpska 1987.
56. Pollucis, *Onomasticon* (Übersetzung E. Bethé), Stuttgart 1967.
57. Pseudo-Xenophon, *Consitution of the Athenisa* (ed. and translated by G. W. Bowerscok), London 1968.
58. Pseudo-Plutarch, *Lives of the Ten Orators, The Older Sophists* (ed. R. K. Sprague, translated by J. S. Morrison), Hackett Publishing Company 2001.
59. Sophocles, *Trachiniae*, (ed. P. E. Easterling), Cambridge 1982.
60. Sopater, *Rhetores Graeci* (ed. C. Walz), vol. 8, London 1835.
61. *The Oratory of Classical Greece I* (ed. M. Gagarin and D. M. MacDowell) University of Texas Press 1998.
62. *The Homeric Hymns* (translated by A. A. Athanassakis), The Johns Hopkins University Press 1976.
63. *Trials From Classical Athens* (translated by C. Carey), London 1997.
64. Tukidid, *Povjest Peloponeskog rata* (prevod S. Telar), Beograd 1991.
65. Thucydides, *History of the Peloponnesian War* (translated by R. Warner), Penguin Classics, London 1972.

Литература

1. Adkins, A. W. H. *Merit and Responsibility*, Oxford 1960.
2. Aly, W. *Formprobleme der frühen griechischen Prosa*, Leipzig 1929.
3. Altheim, F. "Staat und Individuum bei Anthipon dem Sophisten", *Klio* 20/1926, 257-269.
4. Andrewes, A. "The Mytilene Debate: Thucydides 3.36-49.", *Phoenix* 16/1962, 64-85.
5. Andrewes, A. "The Opposition to Perikles", *The Journal of Hellenic Studies* 98/1978, 1-8.
6. Avery, C. H. "One Antiphon or two?", *Hermes* 1982/110, 145-158.
7. Avramović, S. *Isejevo sudsko besedništvo i atinsko pravo*, Beograd 1988.
8. Avramović, S. "Elementi pravne države i individualna prava u Atini", *Pravna džava u antici: pro et contra*, Pravni fakultet u Beogradu knj. 26, Beograd 1998.
9. Avramović, S. „Epiklera, kadestai i epibalonti – sporne ustanove ranogrčkog gortinskog prava“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 5-6/1979, 475-489.
10. Avramović, S. „Hybris u antičkoj Atini - pravni aspekti i savremeni izazovi“, *Zbornik Matice Srpske za klasične studije* 10/2008, 203-222.
11. Avramović, S. „Tortura nad robovima - svedocima i sudski postupak u drevnoj Atini“, *Istražne radnje i pomoćna sredstva u sudskim postupcima kroz povijest* (ur. M. Gardaš), Osjek 2010, 1-13.
12. Avramović, S. „Religija i pravo – zakletva u antičkom grčkom sudskom postupku“, *Zbornik Matice Srpske za klasične studije* 13/2011, 21-50.
13. Avramović, S. „Gnome dikaiotate – pravo, pravda i pravičnost u atinskoj sudnici“, *Zbornik Pravo i Pravda 2013* (ur. J. Hasanbegović), Beograd 2014, 15-37.
14. Baldry, H. C. *The Unity of Mankind in Greek Thought*, Cambridge 1965.

15. Baradeen, D. W. "The Callias Decrees Again", *Greek, Roman and Byzantine studies* 12/1971, 469-483.
16. Barigazzi, A. *Antifonte: Prima Orazione con introduzione e note*, Florence 1955.
17. Barnes, J. *The Presocratic Philosophers, Volume II*, London 1979.
18. Bignone, E. *Studi sul Pensiero Antico*, Napoli 1938.
19. Bilik, R. "Stammen P.Oxy. XI 1364 + LII 3647 und XV 1797 aus der 'Αλήθεια des Antiphon?", *Tyche* 13/1998, 29-49.
20. Brickhouse, T. C. and Smith, N. D. *Socrates on Trial*, Oxford 1989.
21. Blass, F. *Die attische Beredsamkeit I*, Leipzig 1887.
22. Blass, F. *Die attische Beredsamkeit II*, Leipzig 1887.
23. Blass, F. *Commentatio de Antiphonte Sophista Iamblichi auctore*, Kiel 1889.
24. Böckh, A. *Die Staatshaushaltung der Athener*, I, Berlin 1851.
25. Boegehold, A. L. *The Athenian Agora: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, xxviii. *The Lawcourts at Athens*, Princeton 1995.
26. Bonner, R. J. *Lawyers and Litigants in Ancient Athens*, Chicago 1927.
27. Bonner, R. J. *Evidence in Athenian Courts*, Chicago 1905.
28. Bonner, R. J. and Smith, G. *The Administration of Justice from Homer to Aristotle I*, Chicago 1930.
29. Bonner, R. J. and Smith, G. *The Administration of Justice from Homer to Aristotle II*, Chicago 1938.
30. Brillant, P. M. *Les secrétaires athéniens*, Paris 1911.
31. Burnet, J. *Platonis opera*, Vol. 3, Oxford: Clarendon Press, 1903.
32. Bushala, W. E. "The Pallake of Philoneus", *American Journal of Philology* 90/1969, 65-72.
33. Bushala, E. W. "Torture of Non-Citizens in Homicide Investigations", *Greek, Roman and Byzantine studies* 9/1968, 61-68.
34. Busolt, G. & Swoboda, H. *Griechische Staatskunde I*, Handbush der Altertumswissenschaft, München 1920.
35. Busolt, G. & Swoboda, H. *Griechische Staatskunde II*, Handbush der Altertumswissenschaft, München 1926,
36. Carawan, E. *Rhetoric and the Law of Draco*, New York 1998.
37. Carawan, E. "The Tetralogies and Athenian Homicide Trials", *American journal of philologu* 114/ 1993, 235-270.
38. Carey, C. *Trials from Classical Athens*, London 1997.
39. Carey, C. *Apollodoros, Against Neaira (Demosthenes 59)*, Warminster 1992.
40. Carey, C. "Offence and Procedure in Athenian Law", *The Law and the Courts in Ancient Greece* (eds. E. M. Harris and L. Rubinstein), London 2004.
41. Cary, M. "Notes on the Revolution of the Four Hundred at Athens", *The Journal of Hellenic Studies* 72/1952, 176-187.
42. Catarella, E. *Studi sull'omicidio in diritto greso e romano*, Milan 1976.
43. Classen, J. C. "Aristotle's picture of the Sophists", *The Sophists and Their Legacu*, (ed. G. B. Kerferd)), Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1981.
44. Clavaud, R. *Le Ménexène de Platon et la rhétorique de son temps*, Paris 1982.

45. Cohen, D. *Law, Violence and Community in Classical Athens*, Cambridge, 1995.
46. Cohen, D. *Law, Sexuality, and Society: The Enforcement of Morals in Classical Athens*, Cambridge 1991.
47. Cole, T. *The Origins of Retic in Ancient Greece*, Baltimore 1991.
48. Connor, R. W. *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, Princeton, New Jersey 1971.
49. Croiset, A. "Les nouveaux fragments d'Antiphon", *Revue des études grecques* 30/1917, 1-19.
50. Ćirić, J. *Objektivna odgovornost u krivičnom pravu*, Beograd 2008.
51. Decleva Caizzi, F. "Le fragment 44 DK d'Antiphon et le problème de son auteur: quelques reconsidérations", *H APXAIΑ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ, The Sophistic Movement*, Athens 1984, 97-107.
52. Decleva Caizzi, F. *Antiphontis Tetralogiae*, Milan 1969.
53. Davies, J. K. *Athenian Propertied Families*, Oxford 1971.
54. de Ste Croix, G. E. M. "Notes on Jurisdiction in the Athenian Empire", *Classical Quarterly* 11/1961, 268-280.
55. de Ste Croix, G. E. M. "The Costitution of the Five Thousand", *Historia* 5/1956, 1-23.
56. Dillon, J. „Euripides and Antiphon on *Nomos* and *Physis*: some remarks", *The Sophistic Movement*, Athens 1984, 127-137.
57. Dittenberger, W. "Zu Antiphons Tetralogien", *Hermes* 40/1905, 450-470.
58. Dittenberger, W. „Antiphons Tetralogien und das attische Criminalrecht II“ *Hermes* 32/1897, 1-41.
59. Dodds, E. R. "The nationality of Antiphon the sophist", *Classical review* 68/1954, 94-95.
60. Dodds, E. R. *The Greeks and the Irrational*, Berkeley 1951.
61. Douglas, E. A. "Cicero, Quintilian and the Canon of Ten Attic Orators", *Mnemosyne* 49/1956, 30-40.
62. Dover, J. K. "The chronology of Antiphon's speeches", *Classical Quarterly* 44/1950, 44-60.
63. Dover, J. K. *A Historical Commentary on Thucydides V*, Oxford 1981.
64. Dover, J. K. *The Evolution of Greek Prose Style*, Oxford 1997.
65. Due, B. *Antiphon – A Study in Argumentation*, Copenhagen 1980.
66. duBois, P. *Torture and Truth*, New York 1991.
67. Đurić, M. *Ideja prirodnog prava kod grčkih sofista*, Beograd 1958.
68. Đurić, M. *Iz istorije antičke filozofije*, Beograd 1996.
69. Đurić, M. N. „Sofisti i njihov istorijski značaj“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, knjiga III, Beograd 1955, 521-589.
70. Đurić, M. N. *Istorija helenske književnosti*, Beograd 2003.
71. Edwards, J. M. "Antiphon and the Beginnings of Athenian Literary Oratory", *Rhetorica* 18/2000, 227-242.
72. Edwards, J. M. "Notes on Pseudo-Plutarh's Life of Antiphon", *Classical quarterly* 48/1998, 82-92.

73. Erbse, H. „Antiphons Rede (Or. 5) über die Ermordung des Herodes“, *Rheinisches Museum für Philologie* 120/1977, 211-212.
74. Evjen, H. D. “Apagoge and Athenian Homicide Procedure”, *Revue d’histoire du droit* 38/1970, 403-415.
75. Evjen, H. D. “Demosthenes 47.68-73 and δίκη φόνοῦ”, *Revue internationale des droits de l’antiquité* series III 18/1971, 255-265.
76. Ferguson, S. W. “The Condemnation of Antiphon”, *Mélanges* (ed. G. Glotz) Volume I, Paris 1932, 349-366.
77. Ferguson, W. S. “The Constitution of Theramenes”, *Classical Philology* 21/1926, 72-75.
78. Finley, M. I. “Athenian Demagogues”, *Past and Present* 21/1962, 3-24.
79. Forrest, W. G. “An Athenian Generation Gap”, *Yale Classical Studies* 24/1975, 37-52.
80. Fornara, W. “The Date of the Callias Decrees”, *Greek, Roman and Byzantine studies* 11/1970, 185-196.
81. Freeman, K. “The Mystery of the Choreutes”, *Studies in Honor of Gilbert Norwood*, Toronto 1952, 85-94.
82. Freeman, K. *The Murder of Herodes: And Other Trials from the Athenian Law Courts*, Indianapolis/Cambridge 1994.
83. Frost, E. J. “Pericles, Thucydides, Son of Melesias, and Athenian Politics before the War”, *History* 13/1964, 385-399.
84. Funghi, M. S. *The Oxyrhynchus Papyri* 52: 1-5, Oxford 1984.
85. Fuks, A. *The Ancestral Constitution – Four Studies in Athenian Party Politics at the End of the Fifth Century*, London 1953.
86. Furley, D. “Antiphon’s Case against Justice“, *The Sophists and Their Legacy* (ed. G. B. Kerferd), *Hermes Einzelschriften* 44, Weisbaden 1981, 81-91.
87. Gagarin, M. “Self-defense in Athenian homicide law”, *Greek, Roman and Byzantine studies* 19/1978, 111-120.
88. Gagarin, M. “The Morality of Greek Oratory”, *Signs of Orality* (ed. E.A.Macklay), Boston 1999.
89. Gagarin, M. “Probability and Persuasion: Plato and Early Greek Rhetoric”, *Persuasion: Greek Rhetoric in Action* (ed. I. Worthington), London 1994, 46-68.
90. Gagarin, M. “Witness in Gortyn Laws”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 25/1984, 345-349.
91. Gagarin, M. “Oaths and Oath-Challenges in Greek Law”, *Symposion* 1995, Köln-Wien 1997, 125-134.
92. Gagarin, M. “Litigant’s Oaths in Athenian Law”, *Horkos: The Oath in Greek Society* (eds. A. Sommerstein and J. Fletcher), Exeter 2007, 39-47.
93. Gagarin, M. “Review of E. Heitsch, *Antiphon aus Rhamnus*”, *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 239/1987, 56-64.
94. Gagarin, M. “The Truth of Antiphon’s Truth”, *Essays in Ancient Greek Philology VI Before Plato* (ed. A. Preus), New York 2001.
95. Gagarin, M. *Early Greek law*, Berkley 1989.
96. Gagarin, M. *Murder of Herodes*, Frankfurt am Main 1989.

97. Gagarin, M. *Antiphon The Athenian: oratory, law and justice in the age of the Sophist*, Austin 2002.
98. Gagarin, M. "Women in Athenian Courts", *Dike* 1/1998, 39-51.
99. Gagarin, M. "The Basileus in Athenian Homicide Law", *Polis & Politics: Studies in Ancient Greek History Present to Mogens Hansen on His Sixtieth Birthday*, (eds. P. Flensted-Jensen, T. H. Nielsen and L. Rubinstein), University of Copenhagen 2000, 569-579.
100. Gagarin, M. "Bouleusis in Athenian Homicide Law", *Simposion* 1988, Köln – Wien 1990, 81-99.
101. Gagarin, M. "The Nature of Proofs in Antiphon", *Classical philology* 85/1990, 22-32.
102. Gagarin, M. "The Ancient Tradition on the Identity of Antiphon", *Greek, Roman, and Byzantine studies* 31/1990, 27-44.
103. Gagarin, M. "The Torture of Slaves in Athenian Law", *Classical philology* 96/1996, 1-18.
104. Gagarin, M. "The Prohibition of Just and Unjust Homicide in Antiphon's Tetralogies", *Greek, Roman and Byzantine studies* 19/1978, 291-306.
105. Gagarin, M. "The Prosecution of Homicide in Athens", *Greek, Roman and Byzantine studies* 20/1979, 301-323.
106. Gagarin, M. *Writing Greek Law*, Cambridge University Press 2008.
107. Grimaldi, W. M. A. *Aristotle, Rhetoric I: A Commentary*, New York 1980.
108. Garner, R. *Law & Society in Classical Athens*, London, 1987.
109. Georgiadis, C. "Aristotle's Criticism of Antiphon in *Physics*, Book II, Chapter I", *The Sophistic Movement*, 108-114.
110. Gernet, L. *Antiphon, Discours*, Paris 1923.
111. Gernet, L. *Recherchers sur le développement de la pensée juridique et morale en Grèce*, Paris 1917.
112. Gernet, L. *Antropologie de la Grèce antique*, Paris 1968.
113. Gligić, S. "Da li je dozvoljeno ubiti?", *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 2/2008, 262-271.
114. Gligić, S. "O podeli vlasti u antičkoj Atini", *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 2/2010, 315-336.
115. Gillis, D. "The Revolt at Mytilene", *American journal of philology* 92/1971, 38-47.
116. Glotz, B. G. *La cite grecque*, Paris 1928.
117. Glotz, B. G. *La Solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*, Paris 1904.
118. Goldhill, S. and Osborne, R. *Performance culture and Athenian democracy*, Cambridge University Press 1999.
119. Goebel, G. H. *Early Greek Rhetorical Theory and Practice: Proof and Arrangement in the Speeches of Antiphon and Euripides*, University of Wisconsin-Madison 1983.
120. Goebel, G. H. "Probability in The Earliest Rhetorical Theory", *Mnemosyne* 152/1989, 41-53.

121. Gomme, A. W, Andrewes, A. and Dover, K. J. *A Historical Commentary on Thucydides V*, Oxford 1981.
122. Grace, E. "Status Distinctions in Athenian Homicide Law", *Eirene* 11/1973, 5-30.
123. Graf, G. "Apollon Delphinus", *Museum Helveticum* 2/1979, 2-22.
124. Griffith, J. G. "A Note on the First Eisphora at Athens", *American Journal of Ancient History* 2/1977, 3-7.
125. Grube, G. M. A. „The Cleitophon of Plato“, *Classical philology* 26/1931, 302-308.
126. Guthrie, K. W. *A History of Greek Philosophy, Volume III*, Cambridge 1969.
127. Guthrie, K. W. *The Sophists*, Cambridge 1971.
128. Hansen, M. H. "Nomos and Psephisma in Fourth-Century Athens", *Greek, Roman and Byzantine studies* 19/1978, 161-176.
129. Hansen, M. H. "The origin of the term demokratia", *Liverpool Classical Monthly* 11/1986, 27-43.
130. Hansen, M. H. *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*, Odense 1976.
131. Hansen, M. H. and Pederson, L. "The Size of the Council of the Areopagos and its Social Composition in the Fourth Century B.C.", *Classica et Mediaevalia* 41/1991, 61-73.
132. Hansen, M. H. „Hvorfor henrettede Athenerne Sokrates?“ *Museum Tusulanum* 40/1980, 55-82.
133. Hansen, M. H. "The Athenian *Heliaia* from Solon to Aristotle", *Classica et Mediaevalia* 33/1982, 9-47.
134. Hansen, M. H. *The sovereignty of the People`s Court in Athens in the Fourth Century B.C. and The Public Action against Unconstitutional Proposals*, Odense University Press 1974.
135. Hansen, M. H. *Eisangelia The Sovereignty of the People`s Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Impeachment of Generals and Politicians*, Odense University Press 1974.
136. Hansen, M. H. "How Often Did the Ecclesia Meet?", *Greek, Roman and Byzantine studies* 18/1977, 243-246.
137. Hansen, M. H. *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology*, Oxford 1991.
138. Harrison, A. R. W. "Law-Making at Athens at the End of the Fifth Century B.C.", *The Journal of Hellenic studies* 75/1955, 26-35.
139. Harrison, A. R. W. *The Law of Athens I*, Oxford 1968.
140. Harrison, A. R. W. *The Law of Athens II*, Oxford 1971.
141. Harvey, F. D. "The Sykophant and Sykophancy", *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, 103-121.
142. Havelock, E. A. *The Liberal Temper in Greek Politics*, London 1957.
143. Headlam, J. W. „On the *πρόκλησις εις βάσανον* in Attic Law“, *Classical Review* 7/1893, 1-5.

144. Headlam, J. W. „Slave Torture in Athens“, *Classical Review* 8/1894, 132-140.
145. Heffter, A. *Die athenäische Gerichtsverfassung*, Köln 1822.
146. Heiberg, J. L. *Simplicii in Aristotelis De caelo commentaria*, Commentaria in Aristotelem Graeca 7, Berlin 1894.
147. Heinman, R. *Aristotle and moral realism*, University College London 1995.
148. Heikel, I. A. “Über die sogenannte βούλευσις”, *Mordprocessen, Acta Societatis Scientiarum Fennicae* 16/1888, 26-31.
149. Herman, G. “How Violent was Athenian Society”, *Ritual, Finance, Politics: Athenian Democratic Accounts Presented to David Lewis* (eds. R. Osborne and S. Hornblower), Oxford 1994.
150. Hignett, C. *A History of the Athenian Constitution to the end of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1952.
151. Heitsch, E. *Antiphon aus Rhamnus*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse 3/1984.
152. Heitsch, E. *Reicht und Argumentation in Antiphons 6. Rede*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse 7/1980.
153. Heitsch, E. “Der Archon Basileus und die attischen Gerichtshöfe für Tötungsdelikte“, *Symposion* 1985, Köln-Wien 1989, 71-87.
154. Hölkeskamp, K. J. “Written Law in Archaic Greece”, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 38/1992, 87-117.
155. Hommel, H. “Antiphon der Sophists und Rhetor”, *Geistige Arbeit* VIII-3/1941, 1-4.
156. Humphreys, C. S. *The Family, Women and Death: Comparative Studies*, London 1983.
157. Hyde, W. W. “The Homicide Courts of Ancient Athens”, *University of Pennsylvania Law Review and American Law Register* 66/1918, 319-362.
158. Jebb, R. C. *The Attic Orators* I, London 1876.
159. Joël, K. *Geschichte der antiken Philosophie I*, Tübingen 1921.
160. Jones, J. W. *The Law and Legal Theory of the Greeks*, Oxford 1956.
161. Jones, A. H. M. *Athenian Democracy*, London 1957.
162. Jordović, I. “A Generation Gap in Late Fifth-Century-BC Athens”, *Balkanica* 38/2007, 7-27.
163. Kagan, D. *The Peloponnesian War*, New York: Penguin Books 2003.
164. Kennedy, G. A. *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton 1963.
165. Kennedy, G. A. *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton University Press 1994.
166. Keuls, E. *The Reign of the Phallus: Sexual Politics in Ancient Greece*, New York 1985.
167. Kranz, W. ”Daz Gesetz des Herzens“, *Rheinisches Museum Für Philologie* 94/1951, 222-241.
168. Kerferd, G. B. “The First Greek Sophists”, *Classical Review* 64/1950, 8-10.

169. Kerferd, G. B. "The moral and Political Doctrines of Antiphon the Sophist. A Reconsideration", *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 4/1956-57, 26-32.
170. Kerferd, G. B. *The Sophistic Movement*, Cambridge 1981.
171. Kerferd, G. B. "The Doctrine of Thrasymachus in Plato's Republic", *Durham University Journal* 1947, 19-27.
172. Köhler, U. "Attische Inschriften", *Hermes* 2/1867, 16-36.
173. Lang, M. L. "The Revolution of the 400", *American Journal of Philology* 69/1948, 272-289.
174. Lanni, A. "The Homicide Courts and the *Dikasteria*, Greek, Roman and Byzantine Studies 41/200, 311-330.
175. Lanni, A. "Relevance in Athenian Courts", *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* (eds. M. Gagarin and D. Cohen), Cambridge University Press 2005, 112-128.
176. Lanni, A. "Spectator Sport or Serious Politics? οί περιεστηκότες and the Athenian Law Courts", *The Journal of Hellenic Studies* 117/1997, 183-189.
177. Latte, K. *Heiliges Recht. Untersuchungen zur Gescichte der sakralen Rechtsformen in Griechenland*, Tübingen 1920.
178. Lavency, M. *Aspects de la logographie judiciaire attique*, Louvain: Bureaux de recueil, Bibliothèque de l'Université 1964.
179. Lefkowitz, M. *Women and Greek Myth*, Baltimore 1986.
180. Lenschau, T. *Bursian's Jahresbericht*, Berlin 1928.
181. Lewis, J. D. "Isegoria at Athens: When Do It Begin?", *History* 20/1971, 129-140.
182. Liddel N. G. and Scott, R. A. *A Greek-English Lexicon*, Oxford 2004.
183. Lipsius, J. H. *Das attische Recht und Rechtsverfahren I-III*, Leipzig 1905-1915.
184. Lipsius, J. H. "Ueber Antiphons Tetralogien", *Berichte der königlichen sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Leipzig* 56/1904, 191-204.
185. Lofberg, J. O. *Sycophancy in Athens*, Chicago 1917.
186. Loomis, W. T. "The Nature of Premeditation in Athenian Homicide Law", *The Journal of Hellenic Studies* 92/1972, 86-95.
187. Luria, S. "Antiphon der Sophist", *Eos* 53/1963, 63-67.
188. Luria, S. "Un criterio ortografico per distinguere l'oratore e il sofista Antifonte", *Rivista di filologia classica* NS 4/1926, 218-222.
189. Luria, S. „Eine politische Schrift des Redners Antiphon aus Rhamnus“, *Hermes* 61/1926, 343-348.
190. MacDowell, D. M. *Athenian Homicide Law*, Manchester 1963.
191. MacDowell, D. M. *The Law in Classical Athens*, Ithaca, New York 1978.
192. MacDowell, D. M. "Review of book H. M. Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*", *Classical Review* 28/1987, 175.
193. MacDowell, D. M. *Aristophanes, Wasps*, Oxford 1971.
194. MacDowell, D. M. *Andocides, On the Mysteries*, Oxford 1962.

195. MacDowel, D. M. "Athenian Laws about choruses", *Symposion 1982: Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte* (ed. F. Nieto), Cologne 1989, 65-77.
196. MacDowel, D. M. *Heliaia*, *The Oxford Classical Dictionary*, 2nd edition (eds. N. G. L. Hammond and H. H. Scullard), Oxford 1970.
197. Madvig, J. N. *Eine Bemerkung über die Gränze der Kompetenz des Volkes und der Gerichte bei den Athenaiern in Kleine Philologische Schriften*, Leipzig 1875.
198. Margetić, L. „Pokušaj pravne interpretacije sudske scena na Ahilovu štitu“, *Zbornik radova iz pravne istorije posvećen Albertu Vajsu*, Beograd 1966, 51-57.
199. Maricki Gađanski, K. „Isocrates retractandus“, *Istina-oko istorije, Antičke i moderne teme IV*, Beograd 2006, 36-44.
200. Marić, S. *Filozofski rečnik*, Beograd 1991.
201. Maschke, M. *Die Willenslehre im griechischen Recht. Zugleich ein Beitrag zur Frage der Interpolationen in den griechischen Rechtsquellen*, Berlin 1926.
202. Meier, M. H. und Schömann, G. F. *Der attische Process*, Halle 1824.
203. Meritt, B. D. *The Athenian Calendar in the Fifth Century B.C.*, Harvard 1928.
204. Meritt, B. D. *Athenian Financial Documents of the Fifth Century*, University of Michigan Press 1932.
205. Morrison, J. S. "Antiphon", *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 187/1961, 49-58.
206. Morrison, J. S. "The Truth of Antiphon", *Phronesis* 8/1963, 35-49.
207. Morrison, J. S. "Xenophon, Memorabilia I.6: The Encounters of Socrates and Antiphon", *Classical review* 3-1/1953, 3-6.
208. Morrison, J. S. "Socrates and Antiphon", *Classical review* 5/1955, 8-12.
209. Moore, J. M. *Aristotle and Xenophon on Democracy and Oligarchy*, London 1975.
210. Mosse, C. "La place de la *pallakê* dans la famille athénienne", *Symposion 1990*, Köln-Wien 1991, 273-279.
211. Moulton, C. "Antiphon The Sophist, On Truth", *Transactions of the American Philological Association* 103/1972, 329-366.
212. Moulton, C. „Antiphon the Sophist and Democritus“, *Museum Helveticum* 31/1974, 129-139.
213. Nestle, W. *Vom Mythos zum Logos*, Stuttgart 1942.
214. Nicole, J. *L'apologie d'Antiphon*, Paris 1907.
215. Nill, M. *Morality and Self-interest in Protagoras, Antiphon and Democritus*, Leiden 1985.
216. *Nomos, Essays in Athenian law, politics and society* (ed. S. Todd), Cambridge 1990.
217. Ober, J. *The Athenian Revolution: Essays on Ancient Greek Democracy and Political Theory*, Princeton University Press 1996.
218. Ober, J. „The original meaning of „democracy“: Capacity to do things, not majority rule“, Paper delivered at the American Political Science Association

- meetings, Philadelphia 2006=APSA Paper (annual meeting), Princeton/Stanford Working Papers in Classics, Stanford University 2007, 2-7.
219. Ober, J. *Mass and Elite in Democratic Athens*, Princeton 1989.
220. Ober, J. "Law and Political Theory", *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* (eds. M. Gagarin and D. Cohen), Cambridge 2005, 394-412.
221. Osborne, R. *Demos, the Discovery of Classical Attika*, Cambridge University Press 1985.
222. Osborne, R. "Law in Action in Classical Athens", *The Journal of Hellenic studies* 105/1985, 40-58.
223. Ostwald, M. *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy*, Oxford 1969.
224. Ostwald, M. *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society and Politics in Fifth-Century Athens*, Berkeley 1986.
225. Ostwald, M. "The Athenian Legislation against Tyranny and Subversion", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 86/1955, 103-128.
226. Paoli, U. E. "Studi sul processo attico", *Revue internationale des drotis de l'antiquité* 1/1948, 152-167.
227. Parker, R. *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford 1983.
228. Pauly, A. F. - Wissowa, G. *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1894.
229. Pendrick, G. *Antiphon the Sophist-The Fragments*, Cambridge 2002.
230. Pendrick, G. "Once again Antiphon the Sophist and Antiphon of Rhamnus", *Hermes* 115/1987, 47-60.
231. Pendrick, G. "The Ancient Tradition on Antiphon Reconsidered", *Greek, Roman and Byzantine studies* 34/1993, 215-228.
232. Philippi, A. *Der Areopag und die Epheten, Eine Untersuchung zur athenischen Verfassungsgeschichte*, Berlin 1874.
233. Pfeiffer, R. *History of Classical Scholarship from the Beginning to the Hellenistic Age*, Oxford 1968.
234. Pfister, F. "Zu den neuen Bruchstücken des Sophisten Antiphon", *Philologische Wochenschrift* 7/1925, 201-205.
235. Piccirilli, L. "Alcune notizie su Tucidide di Melesia", *Museum Helveticum* 18/1985, 259-267.
236. Plescia, J. *The Oath and Perjury in Ancient Greece*, Florida State University Press 1970.
237. Raaflaub, K, Ober, J. and Wallace, R. W. *The Origins of Democracy in Ancient Greece*, Berkeley and Los Angeles: Universitet California Press 2007.
238. Radermacher, L. "Die Stellung der Frau innerhalb der griechische Kultur", *Mitteilungen des Vereins der Freunde des Humanistischen Gymnasiums* 27/1928, 11-21.
239. Radulović, I. *Λόγοι δικανικοί retora Lisiji kao izvor za istoriju Atine s kraja V veka pre nove ere*, Novi Sad: Filozofski fakultet 2005 (magistarski rad).

240. Radulović, I. i Maričić, G. *Andokid besednik koji je jednom pogrešio*, Beograd 2013.
241. Regenbogen, O. "Review: *Studi sul pensiero greco. Nuova Collezione. Antifonte Sofista ed il problema della sofistica nella storia del pensiero greco. Il Timeo ed il pensiero platonico. Il Protrettico di Aristotele. Ennio ed Empedocle* by E. Bignone", *Gnomon* 16/1940, 97-105.
242. Raubitschek, A. E. "Philinos", *Hesperia* 23/1954, 68-71.
243. Rohde, E. *Psyche* (translated by W. B. Hillis), New York 1925.
244. Rhodes, P. J. "Keeping to the Point", *The Law and the Courts in Ancient Greece* (eds. M. Harris and L. Rubinstein), London: Duckworth 2004, 137-158.
245. Rhodes, P. J. "The Five Thousand in the Athenian Revolutions", *The Journal of Hellenic Studies* 92/1972, 115-127.
246. Rhodes, P. J. *The Athenian Boule*, Oxford 1985.
247. Rubinstein, L. *Litigation and Cooperation. Supporting Speakers in the Courts of Classical Athens*, Stuttgart 2000.
248. Ruschenbusch, E. "ΦΟΝΟΣ. Zum Recht Drakons und seiner Bedeutung für das Werden des athenischen Staates", *Historia* 9/1960, 129-154.
249. Russell, D. A. *Greek Declamation*, Cambridge 1983.
250. Saunders, T. J. "Antipnon the Sophist on Natural Laws (B₄₄DK)", *Proceedings of the Aristotelian Society* 78/1977-78, 215-236.
251. Scheidweiler, F. "Antiphons Rede über den Mord an Herodes", *Rheinisches Museum für Philologie* 109/1966, 319-338.
252. Schindel, U. *Der Mordfall Herodes: Zur 5. Rede Antiphons*, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse 9/1979.
253. Schreiner, J. *De corpora iuris Atheniensium*, Bonn 1913.
254. Schömann, G. F. "De Areopago et Ephetis", *Opuscula Academica* I, Berlin 1856.
255. Schömann, G. F. *Griechische Alterthümer*, zweite Auflage, Berlin 1861.
256. Schömann, G. F. *De comitiis Atheniensium* (English ed. *Dissertation on the Assemblies* W. P. Grant), Cambridge 1838.
257. Schwartz, E. "Commentatio de Thrasymacho Chalcedonio", *Index scholarum in academia Rostochiensis* 1892, 7-15.
258. Schwyzer, E. *Dialectorum Graecarum Exempla Epigraphica Potiora*, Leipzig 1923.
259. Sealey, R. *The Justice of the Greeks*, Michigan 1994.
260. Sealey, R. "Ephialtes, Eisangelia and The Council", *Classical Contributions: Studies in honour of Malcom Francis McGregor* (eds. G. S. Shrimpton and D. J. McCargar), Locust Valley, New York 1981, 125-134.
261. Sealey, R. "The Athenian Courts for Homicide", *Classical Philology* 78/1983, 275-296.
262. Sealey, R. *The Athenian Republic-Democracy or the Rule of Law?*, The Pennsylvania State University Press 1987.

263. Sealey, R. "The Tetralogies Ascribed to Antiphon", *Transactions of the American Philological Association* 114/1984, 71-85.
264. Shorey, P. *What Plato Said*, Chicago, 1933.
265. Sidgwick, H. "The Sophists", *Journal of Philology* 4/ 1872, 288-307.
266. Solmsen, F. *Antiphonstudien: Untersuchungen zur Entstehung der attischen Gerichtstredē*, Berlin 1931.
267. Solmsen, F. *Intellectual Experiments of the Greek Enlightenment*, Princeton University Press 1975.
268. Solmsen, F. "The Aristotelian Tradition in Ancient Rhetoric", *American journal of philology* 62/1941, 35-50.
269. Sommerstein, A. H. *Aristophanes, Wasps*, Warminster 1983.
270. Spengel, L. *Εὐναγωγὴ Τεχνῶν sive Artium Scriptores, ab initiis usque ad editos Aristotelis de Rhetorica libros*, Stuttgart 1828.
271. Stanton, G. R. "Sophists and Philosophers: Problems of Classification", *American journal of philology* 94/1973, 350-364.
272. Stanojević, O. i Avramović, S, *Ars Rhetorica veština besedništva*, Beograd 2002.
273. Strauss, B. S. *Fathers and Sons in Athens*, London 1993.
274. Strauss, L. *Природно право и историја*, Београд 1997.
275. Stroud, R. S. *Drakon's Law on Homicide*, Berkley 1968.
276. Stockton, D. "The Death of Ephialtes", *Classical Quarterly* 32/1982, 227-241.
277. Sundahl, M. J. "The Rule of Law", *Classica et mediaevalia* 54/2003, 127-156.
278. Tannery, P. *Pour l'histoire de la science hellene*, Paris, 1887.
279. Thalheim T. und Blass, F. *Antiphon, orations et fragmenta*, Leipzig 1914.
280. Thiel, J. H. *Antiphons erste Tetralogie*, Groningen 1932.
281. Thomsen, R. *Eisphora, A Study of Direct Taxation in Ancient Athens* (Humanitas 3), København 1964.
282. Thompson, W. N. "Stasis in Aristotle's Rhetoric", *Quarterly Journal of Speech* 58/1972, 134-141.
283. Thür, G. "Oaths and Dispute Settlement in Ancient Greek Law", *Greek Law in its Political Setting* (eds. L. Foxhall and A. Lewis), Oxford 1996, 57-72.
284. Thür, G. "Zum *dikazein* bei Homer", *Zeitschrift der Savigny Stiftung* 87/1970, 426-444.
285. Thür, G. "The Jurisdiction of the Areopagos in Homicide Cases", *Simposion* 1990, Köln-Wien 1991, 53-72.
286. Thür, G. *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens: Die Proklesis zur Basanos*, Wien 1977.
287. Thür, G. "Reply to D. C. Mirhady: Torture and Rhetoric in Athens", *Journal of Hellenic Studies* 116/1996, 132-134.
288. Thür, G. „Die Todesstrafe im Blutprozess Athens", *Journal of Juristic Papyrology* 20/1988, 142-156.

289. Thür, G. "Daz Prinzip der Fairness im attischen Prozess: Gedanken zu Echinus und Enklema", *Symposion* 2005, Vienna 2007, 131-150.
290. Thür, G. "The Role of the Witness in Athenian Law", *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge 2005, 146-169.
291. Thür, G. "Law of Procedure in Attic Inscriptions", *Law, Rhetoric and Comedy in Classical Athens: essays in honour of Douglas M. MacDowell* (eds. D. L. Cairns and R. A. Knox), Swansea 2004, 33-49.
292. Thür, G. "Smrtna kazna za ubistvo u antičkoj Grčkoj", *Анали Правног факултета у Београду* 3/1988.
293. *The Cambridge Ancient History* (eds. D. M. Lewis, J. K. Davies), Volume V, Cambridge 1992.
294. *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, (eds. M. Gagarin and D. Cohen), Cambridge 2005.
295. Todd, S. C. *The Shape of Athenian Law*, Oxford 1993.
296. Todd, S. C. "The Purpose of Evidence in Athenian Courts", *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society* (eds. P. A. Cartledge, P. C. Millett and S. C. Todd), Cambridge 1990, 19-39.
297. Tod, N. M. *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the end of the Fifth Century B.C.*, vol. 1, Oxford 1946.
298. Topalović, Ž. „Granične međe umišljaja i nehata“, *Crimen* (1) 1/2010, 93-119.
299. Trevett, J. C. *Apollodorus the Son of Pasion*, Oxford 1992.
300. Untersteiner, M. *The Sophists*, Oxford 1954.
301. Vlastos, G. "Ἰσονομία πολιτική", *Isonomia, Studien zur Gleichheitsvorstellung im griechischen Denken* (Hrsg. J. Mau und E. G. Schmidt), Berlin 1964, 1-35.
302. Vollmer, G. *Studien zum Beweis antiphontischer Reden*, Hamburg 1958.
303. Von der Mühl, P. "Zur Unechtheit der antiphontischen Tetralogien", *Museum Helveticum* 5/1948, 1-5.
304. Volonaki, E. "Apagoge in Homicide Cases", *Dike* 3/2000, 147-176.
305. Wallace, R. W. *The Aeropagos Council, to 307. B.C.*, Baltimore 1989.
306. Wallace, R. W. "Response to Gerhad Thür", *Symposion* 1990, Köln-Wien 1991, 73-79.
307. Walton, R. F. *Diodorus of Sicily*, Harvard University Press 1967.
308. Wasserman, F. "The Conflict of Generations in Thucydides", *The Conflict of Generations in Ancient Greece and Rome* (ed. S. Bertman), Amsterdam 1976.
309. Wendland, P. *Anaximenes von Lampsakos*, Berlin 1905.
310. Whibley, L. *Greek Oligarchies, their character and organization*, New York 1896.
311. Whitehead, D. *The Demes of Attica 508/7 – ca. 250 B.C.*, Princeton University Press 1986.
312. Wissowa, G. und Kroll, W. *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart and Munich 5/1903.

313. Williams, B. *Shame and Necessity*, Sather Classical Lectures 57, Berkley 1993.
314. Wolff, H. J. “Normenkontrolle” und Gesetzesbegriff in der attischen Demokratie, Heidelberg 1970.
315. Wolff, H. J. “The Origin of Judicial Litigation among the Greeks”, *Traditio* 4/1946, 31-87.
316. Wolff, H. J. *Die attische Paragraphe*, Graeyistische Abhandlungen 2, Weimar 1966.
317. Wolff, H. J. “Marriage Law and Family Organization in Ancient Athens”, *Traditio* 2/1944, 43-95.
318. Worthington, I. “The Canon of Ten Attic Orators”, *Persuasion: Greek Rhetoric in Action* (ed. I. Worthington), London 1994, 244-263.
319. Wyse, W. „Law“, *A Companion to Greek Studies* (ed. L. Whibley), New York 1905.
320. Zeller, E. *Outlines of the History of Greek Philosophy*, New York 1955.
321. Zeller, E. - Nestle, W. *Die Philosophie der Griechen*, Sechste Auflage, Leipzig 1920.
322. Zimmermann, B. “Antiphon“, *Metzler Lexikon antiker Autoren* (ed. O. Schütz), Stuttgart 1997, 54-55.
323. Zucker, F. “Review of Solmsen *Antiphonstudien*“, *Gnomon* 12/1936, 442-444.
324. Zuntz, G. “Earliest Attic Prose-Style On Antiphon’s Second Tetralogy”, *Classica et Mediaevalia* 2/1939, 121-144.
325. Zuntz, G. “Once again the Antiphontean Tetralogies”, *Museum Helveticum* 6/1949, 100-104.

БИОГРАФИЈА

Сања Глигић рођена је 30. новембра 1976. године у Београду, где је завршила основну школу и гимназију (општи смер), са одличним успехом. Дипломирала је на Правном факултету Универзитета у Београду 2000. године, са просечном оценом 9,64. Магистарске студије историјскоправног смера уписала је школске 2001/2002. године. Током студирања на магистарским студијама положила је методологије правних и друштвених наука, усмени магистарски испит и одбранила семинарски рад 2005. године. На мастер студије, правноисторијског модула, компаративноисторијског смера уписала се школске 2010/2011. године и стекла титулу мастера 2011. године, одбранивши мастер рад „Убиство у древном атинском праву на примерима Антифонтових говора“. Школске 2011/2012. године уписала је докторске студије за правноисторијску научну област на Правном факултету Универзитета у Београду. Положила је методе научно-истраживачког рада и вештина, први усмени докторски испит и други усмени докторски испит са оценом 10 и одбранила семинарски рад „Кажњавање жена у српском праву у првој половини XIX века“ са одликом, под менторством проф. др Мирјане Стефановски.

При Катедри за правноисторијске науке Правног факултета Универзитета у Београду учествовала је у извођењу вежби из предмета Упоредна правна традиција, Српска правна историја и Римско право.

Школске године 2004/2005 добила је стипендију *Fellow of the Junior Faculty Development Program (JFDP)*, што јој је омогућило једногодишњи боравак у Америци на Правном факултету Универзитета у Питсбургу (*University of Pittsburgh, School of Law*) и Факултету за класичне науке Универзитета у Тексасу (*University of Texas, Department of Classics*) под покровитељством *American Councils for International Education*. Током 2011-2014. године била је вођа тимова српских делегација који су путовали на усавршавање у Сједињене Америчке Државе у оквиру програма *Open World* под покровитељством *The Open World Leadership Center*. Говори енглески језик и усавршава познавање старогрчког, латинског, руског и немачког језика.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Сања Глигић

број индекса 2/2011

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ИСТОРИЈСКОПРАВНА АНАЛИЗА АНТИФОНТОВИХ ГОВОРА

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 08.09.2014. године

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Сања Глигић

Број индекса 2/2011

Студијски програм Докторске студије на Правном факултету
Универзитета у Београду

Наслов рада Историјскоправна анализа Антифонтових говора

Ментор Проф. др Мирјана Стефановски

Потписани/а Сања Глигић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 08.09.2014. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ИСТОРИЈСКОПРАВНА АНАЛИЗА АНТИФОНТОВИХ ГОВОРА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 08.09.2014. године

